

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО 1992–2012
СТАН ТА ДИНАМІКА ЗМІН
СОЦІОЛОГІЧНИЙ МОНІТОРИНГ**

Київ 2012

У45 *Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012. – 660 с.

Ukrainian society 1992-2012. Current state and dynamics of changes. Sociological monitoring / Edit. by V.Vorona, M.Shulga. – K.: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine, 2012. – 660 p.

ISBN 979-966-02-6533-2

Дослідження виконано Інститутом соціології НАН України в рамках бюджетної програми “Фундаментальні дослідження, прикладні наукові та науково-технічні розробки, виконання робіт за державними цільовими програмами і державним замовленням, підготовка наукових кадрів, фінансова підтримка розвитку наукової інфраструктури та наукових об’єктів, що становлять національне надбання”.

У збірнику розглядаються проблеми розвитку особистості і суспільства, демографії та соціально-економічної політики. Ґрунтуючись на даних багаторічних репрезентативних опитувань населення України (1992–2012 рр.), автори статей аналізують стан та динаміку змін у соціоструктурній, економічній, політичній, культурній та інших сферах життя сучасного українського суспільства, перетворення в місті й на селі, соціальне самопочуття, особливості відображення і оцінки соціальних реалій та перебігу суспільних трансформацій у свідомості українців.

У додатку наведено статистичний розподіл емпіричної інформації за 1992–2012 роками опитувань. Останнє опитування проведено у квітні 2012 року.

Для професійних соціологів, політиків, політологів, публіцистів, наукових працівників, аспірантів, викладачів та студентів соціогуманітарних вузів.

The research has been held by the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine within the frames of the fiscal program “Fundamental researches, applied scientific and technical developments, carrying out works on state special-purpose programs and government orders, training of scientists, financial support of the development of scientific infrastructure and scientific objects of national heritage”.

The collection of papers contains a consideration of problems concerning development of personality and society, demography and socioeconomic policy. Referring to the data obtained as a result of the long-term representative surveys of Ukrainian population (1992–2012), the authors analyze current state and dynamics of changes in socio-structural, economic, political, cultural and other spheres of life in present-day Ukrainian society, as well as changes in cities and villages, social well-being, peculiarities of reflection and estimation of social realities and course of social transformations in mass consciousness of Ukrainians.

The Appendix contains statistical distributions of empirical data for the period from 1992 to 2012. The last survey was conducted in April 2012.

This collection of articles is intended for professional sociologists, politicians, political scientists, publicists, scientific researchers, postgraduates, lecturers and students of socio-humanistic departments.

Рецензенти:

д.соц.н. **Афонін Е.А.**

д.соц.н. **Куценко О.Д.**

д.соц.н. **Судакова В.М.**

ББК 60.5

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України. Протокол №7 від 25 вересня 2012 р.

ISBN 979-966-02-6533-2

© Інститут соціології НАНУ, 2012

РОЛЬ АКАДЕМІЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ В МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

*Немає нічого більш практичного,
ніж добра теорія.*

Для використання досягнень соціально-гуманітарних наук у модернізації українського суспільства передусім, на мій погляд, необхідним є повернення суспільствознавців з ідеологів партії влади, або просто — влади, до науки. І в переведенні науки про суспільство з під тиску політики під “тиск” філософії й історії економіки. Наш фундаментальний науковий інтерес і відповідальність перед народом — відповісти на запитання, чи є закономірності в розвитку суспільства. А якщо є, то виявити ці закономірності розвитку всіх його сторін: економічної, соціальної, духовної, політичної. І показати владі, якою мірою її дії відповідають або суперечать цим закономірностям. А також показати, в чому полягає специфіка саме українського суспільства у формах прояву закономірностей і практичної реалізації їх.

І, звісно, без філософського знання та розуміння історії національного і світового народного господарства вирішувати такі проблеми не варто. Приміром, можна скільки завгодно пишатися прямою козацькою демократією і Конституцією Пилипа Орлика, однак зрозуміти її сутність без знання козацької економіки не вдасться.

Але той, хто опиняється у владі, завжди воліє, аби наука доводила, що саме він може “сьогодні й одразу” зробити неможливе можливим. Тому за часті зміни влади, а тим паче “прапорів”, справжня наука, що визначає стратегію розвитку суспільства, практично стає непотріб-

ною владі й повільно знищується за допомогою фінансових важелів.

Функції науки в такій ситуації найчастіше перебирають на себе високооплачувані ідеологи, астрологи та ясновидці, закордонні радники та наставники. Не можна не враховувати й того, що управління державними справами (політика) — це не лише наука, а й не меншою мірою — мистецтво. Але мистецтвом політика стає тоді, коли політична інтуїція і воля ґрунтуються на наукових знаннях.

І хоча про зроблені акценти якось говорити не заведено, ця тема, по суті, постійно перебуває в полі зору Відділення історії, філософії і права НАН України (ІФП) та й на Секції суспільних наук НАН України обговорювалася неодноразово. Результати одного з таких обговорень зафіксовано в часопису “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”¹. І вже тоді *наголошувалося, що мову слід вести про роль академічної науки, покликаної за визначенням займатися фундаментальними теоретико-методологічними проблемами* трансформації і саме українського суспільства замість гасити то там, то тут чергову “пожежу”, й тим паче — присвячувати “хвалебні оди” діям влади.

Усі 20 років перетворень в Україні переконливо свідчать, що причина тупцювання на місці полягає не у відсутності конкретних інструментів і реформ соціокультурної модернізації українського суспільства, а в тому, що тактика реформування не спирається на стратегію, а іноді відверто спрямована на прискорену реалізацію корисливих економічних інтересів кланів і навіть окремих осіб, які прийшли у владу.

І це лише підтверджує всім відому істину, що немає практичнішого інструменту модернізації суспільства — й особливо того, що трансформується, — ніж добре розроблена теорія.

---

¹ Грищенко К. Трансформаційні процеси в Україні і роль соціології та інших соціогуманітарних наук у модернізації українського суспільства / К.Грищенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2012. — №2. — С. 186—203.

Адже насправді триває процес не просто модернізації, а реконструкції, тобто заміни капітальних елементів структури суспільства на сучасних засадах. І такі ґрунтовні теоретичні розробки здійснює і подає суспільству кожен із наших академічних інститутів.

Наведу кілька прикладів.

1. Велика приватна власність в Україні — нетрудова і нелегітимна. Звідси надмірне споживацьке нагромадження, вочевидь на шкоду модернізації виробництва, демонстративне споживання, рахунки, нерухомість і родичі за кордоном. Переконливих прикладів не бракує.

Інструмент політичної дії? — питання не до Національної академії наук і навіть не до Національної академії правових наук.

2. Приватна власність на землю — причина абсолютної земельної ренти, підвищення цін на сільськогосподарські продукти, перешкоджання вільному переливанню капіталу (розвитку ринкових відносин), збагачення й посилення політичної влади феодалів. Цей науковий висновок у політичних дискусіях з приводу земельної реформи чомусь замовчують.

3. Негативізм масової свідомості: тотальна недовіра, незадоволення життям, невпевненість у майбутньому; втрата віри в успіх як необхідної умови позитивних перетворень. Усе це, навіть у конкретних кількісних показниках, доводять у різноманітних формах владі й суспільству вже 15 років поспіль. У 2010 році економісти також підтвердили висновок соціологів: недовіра є головною перешкодою модернізації економіки України. Це було озвучено на Загальних зборах НАН України як важливий висновок економічної науки.

4. Теоретико-методологічні розробки дали змогу обґрунтувати методика визначення низки індексних показників стану та динаміки суспільства:

1) інтегральний індекс соціального самопочуття населення (на підставі 44 показників). Через брак коштів використовуємо лишень 20;

2) індекс аномійної деморалізованості суспільства і владних структур;

3) індекс соціального цинізму;

4) індекс національної дистанційованості (або ксенофобії) тощо.

Аналіз динаміки цих індексів уможливив обґрунтований висновок, згідно з яким без подолання аморальності влади і суспільства жодна модернізація неможлива, а демократія і свобода несумісні із бідністю населення. Пригадаймо, як інтелігенція жартувала за “розвиненого соціалізму”: “отримав зарплату й живи вільно, ні в чому собі не відмовляй!” Це можна повторити і сьогодні!

Загалом упродовж 20 років накопичення теоретичних знань уможливило розроблення цілої системи соціологічних показників, за якими можна судити про стан, динаміку та вектор модернізації українського суспільства за часів незалежності. Саме це Інститут соціології подає у вигляді таблиць і графіків у другому томі Соціологічного моніторингу, присвяченого ювілею незалежності², а також у презентованому виданні.

5. Ключовим предметом соціології є соціальна структура суспільства, соціальні інститути, норми і цінності, що регулюють життя суспільства, навіть за деградації державних регуляторів.

Методологічний підхід до соціальної стратифікації з позиції участі у виробництві матеріального багатства нації і способу його привласнення дав змогу виокремити клас виробників матеріальних благ як соціальну основу сучасного суспільства і “політичний клас” (або клас “слуг народу”) — як окремий клас, що визначає частку національного багатства позаринковим шляхом (тобто без еквівалентного обміну). Від цього класу, що міцно переплетений

---

² Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: у 2-х т. Том. 2: Таблиці і графіки / За ред. д. філос.н. Є.І.Головахи., д. соц. н. М.О.Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2011. — 480 с.

із великим бізнесом, передусім залежить модернізація українського суспільства.

Тому як комплексну програму Відділення ІФП (а можливо, й Секції) Інститут пропонує всебічно досліджувати “політичний клас України”. Причому робити це із застосуванням розроблених в світовій соціології, зокрема — в нашому Інституті, методології та методів.

Серйозним резервом у розробленні інструментів модернізації є використання потенціалу член-кореспондентів і академіків нашого Відділення, які не працюють в інститутах Національної академії наук. А їх зараз понад третина. Явний перекис, коли, наприклад, з-поміж восьми філософів — членів Відділення ІФП в Інституті філософії працює лишень один академік і тільки він відповідає за весь внесок академічної філософії в модернізацію суспільства.

В інститутах Національної академії наук працюють 5% загалу суспільствознавців. Над розробленням “інструментів” модернізації працюють вчені інститутів при Президентові України, КМ України, міністерствах і відомствах. Багато вчених працюють безпосередньо в апаратах Президента, Кабінету Міністрів, органів влади та управління. Працюють Інститут стратегічних досліджень і Академія державного управління при Президентові країни, і вже доволі чисельний загін докторів наук з державного управління. Та й перші особи держави самі мають найвищі вчені ступені та звання — професор, член-кореспондент, академік.

Академічна соціогуманітарна наука — це передовсім теорія і методологія.

Прикладна наука (до того ж найчисельніша) — це інструмент “тонкого налаштування” системи державного управління. І те, що вчені незрідка перетворюються, по суті, на тих, хто обслуговує чиновництво, — їхня біда, але вина в цьому влада, котра настільки нераціонально використовує вже наявний науковий потенціал. Зрештою необхідно звільнити цих учених від виконання чиновницьких

Передмова

функцій, і в цьому, на мій погляд, полягає сутність реформи науки.

Національна академія наук — це, мабуть, те єдине й останнє, що встояло перед реформаторською сверблячкою і що досі не втратило визнання у світі, надаючи розумності й цивілізованості українській владі, завдяки чому її сприймають у світі.

Засадами політики (управління державними справами) є:

- патріотизм влади;
- висока моральність її;
- здоровий глузд;
- вічні цінності, сформульовані ще дві з половиною тисячі років тому Платоном, Аристотелем та іншими давньогрецькими мислителями.

Утім, поки повною мірою сказати це про нашу владу не можна — про що свідчать дослідження соціологів, філософів, політологів, і вельми переконливо — розслідування СБУ та прокуратури.

Тому сьогодні будь-які інструменти ефективного управління, запропоновані наукою, в ліпшому разі візьмуть до уваги. А наполегливість вчених просто дратуватиме владу. А сама академічна наука, в кращому випадку, буде “реформована” шляхом заповнення людьми (з усіма вченими “регаліями”), здатними лише виправдовувати будь-які дії влади.

У гіршому разі, як свідчить історія, на причепливих суспільствознавців очікує доля французького мислителя Антуана Монкретьєна, котрий ще 400 років тому (1615-го) розробив “Звід правил і настанов королю і королеві (молодому Людовікові XIII і його матері) з ведення державного господарства”.

Особливу увагу Монкретьєн звернув на необхідність моральності правителя і його обов’язки перед підлеглими та державою, на обов’язок влади керуватися інтересами народу. Розкіш влади, за його словами, — “чума і фатальні злидні для народу”. Монкретьєн одразу став почесним

радником короля й одержав титул дворянина. Але його надокучливість з упродовження розроблених ним рекомендацій дратувала владу (короля), і вже два роки потому Антуана було засуджено як державного злочинця й жорстоко страчено, прах його спалили, а попіл розвіяли. 300 років (!) поспіль він залишався в пам'яті людей як злочинець і лиходій!

Гадаю, що ми всі маємо подбати про те, щоб у результаті наших благих устремлінь і зусиль з реконструкції й модернізації українського суспільства всю соціогуманітарну науку не спіткала доля Антуана Монкретьєна!

Адже без усвідомлення й урахування в практичній роботі того, в якому суспільстві ми живемо, модернізація неминуче просуватиметься шляхом спроб і помилок.

Тож чим достовірнішим і повнішим буде наше знання про наше українське суспільство, його історію, стан і вектори трансформації, тим вагомішим буде внесок суспільствознавців у його соціокультурну реконструкцію і модернізацію.

Презентовані результати чергового моніторингового дослідження надають переконливе уявлення про стан різних аспектів життя українського суспільства, а порівняння із даними попередніх років дають змогу судити про зміни, що відбулися в соціальному самопочутті та масовій свідомості населення за останні роки.

Бо той з можновладців, хто не прислухається до "тривожних дзвіночків" соціології, ризикує почути набат долі.

В.М.Ворона,
*директор Інституту соціології
Національної академії наук України,
академік НАН України*

Розділ перший

**Соціополітичні
зрушення
в соціологічному вимірі**

*О.Стегній,
доктор соціологічних наук*

ГЕОПОЛІТИЧНІ ПРІОРИТЕТИ УКРАЇНИ: МОНІТОРИНГ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

Протягом усього періоду проведення моніторингового проекту “Українське суспільство” одним з постійних предметів соціологічного вивчення є зовнішньополітичні орієнтації наших громадян. Дійсно, якому шляху розвитку України населення країни віддає перевагу і який власне рівень суспільної підтримки прозахідного та проросійського вектору зовнішньої політики? Ці питання залишаються актуальними для української держави, її перспектив знаходження свого місця на геополітичній карті сучасного глобалізованого світу.

Для вимірювання зовнішньополітичних орієнтацій звернемось до відповідей на моніторингове запитання “*Якому шляху розвитку України Ви віддаєте перевагу?*”. Респондентам пропонується перелік з шести альтернатив, з яких вони мають змогу вибрати лише одну. Меню відповідей побудовано таким чином, що три альтернативи припадають на Росію в різних конфігураціях (у рамках СНД, східнослов'янського блоку та безпосередньо сама Росія). Натомість прозахідний вектор представлений лише однією альтернативою – “розвинені країни Заходу”. Такий нерівномірний розподіл по вісі “захід–схід” може впливати на відповіді респондентів, оскільки у випадку Росії існує можливість обрати три конфігурації тісних відносин з цією країною. Тоді як альтернатива “розвинені країни Заходу” не дає змоги респондентам висловити своє окреме ставлення як до пріоритетності відносин з країнами Європейського Союзу, так і зі США, яке, цілком можливо, може істотно відрізнитися. Ще одна альтернатива призначена для тих, хто налаштований на підтримку “самостій-

Розділ перший

ницького” шляху розвитку. І нарешті, прихильники децентралізованого регіонального підходу до зовнішньої політики мають змогу вибрати альтернативу “різні регіони України мають обирати свій шлях”.

Проаналізуємо динаміку зовнішньополітичних орієнтацій наших громадян за майже двадцятирічний період (1994–2012 рр.). Серед перемінних чинників впливу на зазначені орієнтації використаємо раціонально-оцінні судження і набір соціально-демографічних характеристик.

Раціонально-оцінні судження охоплюють у даному випадку територіально-громадянську самоідентифікацію та особисту цінність державної незалежності України. Набір соціально-демографічних характеристик респондентів складається з вікових та освітніх груп; рідної мови респон-

Таблиця 1

Динаміка зовнішньополітичних орієнтацій населення України, 1994–2012 рр. (%)

<i>Шляхи розвитку України</i>	<i>1994</i>	<i>1998</i>	<i>2000</i>	<i>2002</i>	<i>2004</i>	<i>2005</i>	<i>2008</i>	<i>2010</i>	<i>2012</i>
Першою чергою розширювати зв'язки в рамках СНД	40,5	23,8	15,4	13,4	13,1	10,9	12,5	14,9	14,5
Відносини переважно з Росією	16,6	5,0	4,1	8,6	11,4	8,3	10,5	13,1	11,3
Зміцнювати передусім східнослов'янський блок	-	23,7	22,8	34,0	34,3	29,3	29,8	26,8	23,4
Встановлювати зв'язки першою чергою з розвиненими країнами Заходу	12,6	12,8	16,5	12,7	14,4	17,9	17,7	14,1	16,5
Опиратися передусім на власні ресурси	12,9	17,7	26,1	22,2	17,1	20,2	19,3	20,6	22,2
Різні регіони України мають обирати свій шлях	4,1	5,0	3,5	-	-	2,9	2,3	2,0	3,0
Інше	3,7	2,5	1,5	1,0	1,3	1,6	0,7	0,8	0,3
Важко сказати, не відповіли	9,7	9,5	10,1	8,1	8,4	9,0	7,2	7,8	8,8

дента; географічного місця проведення більшої частини дитинства; типу населеного пункту і регіону проживання на час анкетування.

Як свідчать наведені дані, протягом усього періоду моніторингового спостереження мали місце хвилеподібні коливання підтримки пріоритетності того чи іншого зовнішньополітичного вектора. Якщо ж говорити про динаміку підтримки громадською думкою кожного з наведених векторів, то тут можна виокремити такі тенденції.

Після максимального піку підтримки розширення зв'язків з СНД у 1994 р. (як можливого варіанта відновлення міждержавних зв'язків колишніх республік СРСР) та за поступового скорочення до 24% у 1998 р. у наступні півтора десятиліття настає стабілізація прохолодного ставлення наших громадян до такої зовнішньополітичної перспективи України. Водночас рівень поміркованої суспільної підтримки пріоритету відносин з Росією, незважаючи на кілька відчутно спадаючих хвиль, загалом залишається незмінним. Але найменших коливань за весь період соціологічного спостереження зазнала підтримка прозахідного курсу. Що ж до вагомості підтримки геополітичних пріоритетів, то тут протягом останнього десятиліття громадська думка підтримує насамперед два шляхи розвитку, які, однак, доволі суперечать один одному. З одного боку, пріоритетне зміцнення східнослов'янського блоку, а з другого – пріоритет опори на власні ресурси, зміцнюючи незалежність. При цьому однозначно мінімальну підтримку за весь час проведення моніторингу має регіональний підхід до визначення зовнішнього курсу України.

Розглянемо рівень підтримки трьох основних векторів зовнішньої політики України серед різних категорій респондентів. Поміж трьох конфігурацій проросійського вектора оберемо варіант пріоритетного зміцнення східнослов'янського блоку. Ця альтернатива є менш чутливою для реакції громадської думки до ситуативних ускладнень українсько-російських двосторонніх відносин та довготривалої критики малоефективності такої форми співро-

бітництва між колишніми радянськими республіками, як СНД. Натомість загалом абстрактне поняття “східнослов’янський блок”, без чіткого пояснення можливих принципів його організаційного оформлення та функціонування, виглядає скоріше доволі привабливим зовнішньополітичним орієнтиром*.

На рівень підтримки пріоритетного зміцнення східнослов’янського блоку та першочерговість налагодження зв’язків з розвиненими країнами Заходу істотно впливає вік респондента. Отримані емпіричні дані дають підстави стверджувати, що підтримка просхідного вектора зовнішньої політики України прямо пропорційна віковій респондентів: чим вищим є вік, тим вагомішою стає підтримка. І навпаки, найвагоміша підтримка прозахідного вектора зафіксована у молоді до 30 років і поступово скорочується до мінімального значення серед респондентів передпенсійного та пенсійного віку. Натомість пріоритетність опори на власні сили має в цілому рівномірну підтримку основних вікових груп.

У свою чергу рівень освіти респондентів нерівномірно впливає на основні зовнішньополітичні преференції. Так, рівень підтримки пріоритетного зміцнення східнослов’янського блоку та опори на власні ресурси загалом рівномірно розподіляється поміж усіх освітніх груп. Натомість респонденти з вищою освітою, порівняно з неповною середньою, істотно більше підтримують першочерговість зв’язків із розвиненими країнами Заходу.

Серед соціально-демографічних характеристик респондентів найбільш виразно підтримка певних векторів зовнішньополітичної орієнтації поєднується з рідною мовою респондента. Розглянемо лише українську та російську мови, оскільки нечисленність у вибірковій сукупності носіїв ін-

---

* На користь такого вибору свідчить також той факт, що останні півтора десятиліття у середньому 60% учасників моніторингу “Українське суспільство” скоріше позитивно ставляться до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі [1, с. 30].

ших мов (менше 50 одиниць спостереження) не дає змоги проводити коректний порівняльний аналіз.

Учасники анкетування, які вважають українську рідною мовою, порівняно з респондентами, які вважають рідною російську, протягом усього періоду моніторингу більшою мірою підтримують пріоритетність опори на власні сили, зміцнюючи незалежність та налагодження зв'язків із розвиненими країнами Заходу і значно менше підтримують зміцнення східнослов'янського блоку України з Росією та Білоруссю.

Населений пункт, де минула переважна більшість дитячих років респондента*, тип поселення і макрорегіон проживання розглядаються в даному випадку як територіально-просторові чинники підтримки основних зовнішньополітичних векторів розвитку нашої країни.

Проаналізуємо вплив населеного пункту, де переважно минуло дитинство респондента, на рівень підтримки основних зовнішньополітичних векторів України з двох позицій: аналіз типів населених пунктів у межах нашої країни та порівняльний аналіз усереднених даних по лінії в межах та за межами України. Моніторинг громадської думки свідчить, що в межах України тип населеного пункту, де минули основні роки дитинства, фактично не впливає на зовнішньополітичні преференції респондентів.

Натомість на рівень підтримки основних векторів зовнішньої політики впливає місцезнаходження цього населеного пункту на території нашої країни або за її межами. Ті респонденти, дитинство яких переважно минуло на території України, меншою мірою підтримують пріоритетне зміцнення східнослов'янського блоку і більшою першочерговістю зв'язків із розвиненими країнами Заходу та пріоритетність опори на власні сили, зміцнюючи незалежність. Своєю чергою серед учасників анкетування, більша

---

* Це запитання регулярно ставиться в моніторингу "Українське суспільство" починаючи з 2000 р.

частина дитинства яких минула за межами нашої країни, спостерігається прямо протилежна картина.

За винятком ситуативних сплесків у окремі роки*, тип поселення, в якому респонденти проживали на момент проведення анкетування, фактично не впливає на рівень підтримки основних зовнішньополітичних векторів. Водночас моніторинг чітко фіксує макрорегіональні відмінності, що в черговий раз нагадує про існування феномену “політичної географії” в сучасному українському суспільстві [2].

Пріоритетність зміцнення східнослов'янського блоку знаходить максимальну підтримку мешканців Сходу і Півдня, тоді як жителі Заходу більшою мірою схиляються до підтримки першочерговості розширення зв'язків з розвijenеними країнами Заходу та пріоритетності опори на власні сили. Що ж до респондентів Центру, то вони тяжіють до балансування між двома згаданими зовнішньополітичними полюсами.

Аналіз територіально-громадянської ідентифікації дає змогу виявити рівень ідентифікації індивіда з певним масштабом просторово-територіальної спільноти; визначити самоідентифікацію індивіда як соціального актора в рамках тієї чи тієї просторо-територіальної спільноти.

Локальний рівень включає ідентифікацію зі своїм населеним пунктом або адміністративним районом у межах області, тоді як регіональний – з регіоном, під яким розуміється зазвичай область або кілька областей (як у випадку Галичини або Донбасу).

Для визначення впливу територіально-громадянської ідентифікації на рівень підтримки основних зовнішньополітичних орієнтирів нашої країни особливе значення

---

* Прикладом такого сплеску може бути 2012 р., в якому порівняно з всіма попередніми анкетуваннями мешканці столиці істотно менше підтримали пріоритетне зміцнення східнослов'янського союзу на тлі значного зростання їхньої підтримки пріоритетної опори на власні сили.

має ідентичність з громадянами України. Досвід автора у проведенні порівняльного аналізу національно-групової ідентифікації українців та росіян у нашій країні свідчить, що в масовій свідомості респондентів поняття “справжній українець” розуміється насамперед як громадянин України, а не представник титульної нації [3, с. 135], в нашому випадку – етнічно-національна ідентичність.

Етнічно-національний рівень включає ідентифікацію з представниками свого етносу/нації, а пострадянський – відповідно з населенням колишнього Радянського Союзу. І нарешті транснаціональний рівень об’єднав тих, хто ідентифікував себе з громадянами Європи та світу (космополітична ідентичність).

Найбільшими прихильниками пріоритетного зміцнення східнослов’янського блоку є респонденти, які ідентифікують себе з радянським народом, тоді як найменше подібні зовнішньополітичні орієнтації поділяють ті, хто має космополітичну ідентичність. Своєю чергою, підтримка першочерговості зв’язків з розвиненими країнами Заходу та пріоритетності опори на власні сили в цілому рівномірно розподіляється серед респондентів з різними типами територіально-громадянської ідентичності за винятком мінімального рівня поміж учасників анкетування з радянською ідентичністю.

Питання про геополітичні пріоритети зовнішнього курсу безпосередньо пов’язане з тим, наскільки обраний зовнішньополітичний вектор сприятиме збереженню і зміцненню державної незалежності України. У сучасному глобалізованому світі така постановка питання є цілком слушною і тому заслуговує на увагу соціолога до важливості державної незалежності своєї країни в масовій свідомості.

Рівень особистої важливості державної незалежності України вимірювався двічі у 2002 та 2012 рр. за п’ятибальною шкалою, де один бал означає “зовсім не важлива”, а п’ять – навпаки, “дуже важлива”. Отримані дані свідчать, що рівень надзвичайної важливості державної незалежності поєднується з максимальною підтримкою першочер-

Розділ перший

говості зв'язків з розвиненими країнами Заходу та пріоритетності опори на власні сили, зміцнюючи незалежність.

Узагальнюючи проаналізовані чинники впливу на геополітичні пріоритети населення України, можна стверджувати, що рідна мова є чітким маркером підтримки певних зовнішньополітичних орієнтацій населення. Тому запровадження російської як другої державної мови, окрім критичного зменшення присутності української мови в медійному та інформаційному просторі нашої країни, також призведе до зміцнення проросійської геополітичної орієнтації населення, не в останню чергу через залучення до аудиторії російських мас-медіа відповідного ідеологічного спрямування. На формування підтримки основних зовнішньополітичних орієнтирів Української держави також впливає феномен “політичної географії”. Максимальна підтримка зміцнення східнослов'янського блоку припадає на мешканців Сходу і Півдня, тоді як жителі Заходу та Києва більшою мірою підтримують першочерговість зв'язків з розвиненими країнами Заходу і пріоритетність опори на власні сили, а респонденти Центру займають проміжну позицію.

Література

1. *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг.* – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – Т.2.

2. *Стегній О.* Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України / О.Стегній // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — №3. — С. 94–122; *Стегній О.* Типи політичної культури регіональних спільнот України /О.Стегній // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. — 2008. — Вип.2. — С. 32–56.

3. *Стегній А.* Опыт сравнительного анализа национально-групповой идентификации украинцев и русских в Украине / А.Стегний // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации. — К. : ИС НАНУ; ИС РАН, 2007.

М.Шульга
доктор соціологічних наук

ДЕЯКІ ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ

У роки незалежності в нашій країні в цілому існувала сприятлива атмосфера в міжнаціональних відносинах. У нас немає конфліктуючих етнічних груп*. Можна констатувати, що на буденному рівні, на рівні повсякденних відносин панують нормальні, спокійні, дружні взаємини між усіма етнічними спільнотами. Про це свідчать і дані нашого моніторингу за 2012 р. Так, на запитання *“Чи доводилось Вам за останні 12 місяців стикатися з випадками дискримінації щодо людей таких національностей?”* відповіли, що стикались: щодо українців – 8%, щодо росіян – 4%, щодо євреїв – 3%, щодо інших національностей – 3%.

Лише у 2% опитаних упродовж останнього місяця були конфлікти з людьми, які ображають національну гідність інших. А мова, якою спілкується людина, могла б стати причиною виїзду з населеного пункту тільки для 0,3% респондентів. Усе це свідчить про високий рівень міжетнічної толерантності.

Але ці дані не повинні стати аргументом для легковажного висновку, що у сфері міжетнічних відносин в Україні немає проблем, немає гострих питань. Зокрема, предметом уваги дослідників, а також державних управлінців має стати таке негативне явище, як збільшення дистанційованості між етнічними групами. Спираючись на відповіді респондентів на запитання за шкалою Богардуса, наш моніторинг фіксує динаміку відносин між етнічними групами протягом двадцяти років. Завдяки застосуванню інтегрального індексу національної дистанційованості

---

* У цьому тексті ми використовуємо поняття “етнос”, “етнічний” як тотожні “нація”, “національний”.

можна простежити узагальнену динаміку цього процесу. За семибальною шкалою інтегрального індексу зростання дистанції відбулося з 4,4 у 1994 р. до 5,2 одиниць у 2012 р. Цей показник потребує уважного аналізу, з'ясування чинників, що впливають на зростання національної дистанційованості, виокремлення найбільш конфліктних точок у цих відносинах, розробки пропозицій, спрямованих на зниження ризиків.

Незважаючи на згадані та низку інших поточних проблем, у цілому, підкреслимо це ще раз, в українському суспільстві у сфері міжетнічних відносин склалася сприятлива атмосфера. Певною мірою цьому сприяла державна політика в сфері національних відносин. Усі етнічні спільноти мають визначений конституційний статус, країна приєдналась до багатьох міжнародних документів з цього питання.

Проте увага держави до цієї сфери була нерівною – була прийнята низка важливих правових актів на початку незалежності й незрозуміле зволікання у постановці і вирішенні питань із середини 1990-х. Прикладом такої тяганини може слугувати історія з Концепцією державної етнонаціональної політики, яка має дати відповіді на принципові питання у цій сфері і перший проект якої був підготовлений вже майже двадцять років тому. Однак її єдиний варіант і сьогодні знаходиться у Верховній Раді.

Слід додати, що корпус документів, що регулюють міжнаціональні відносини у державі, ще недостатній. Справа у тому, що багато з них мають декларативний характер, в них тільки позначені основні принципи розв'язання існуючих проблем, але не прописані деталі, що ускладнює їхнє правозастосування. На це скаржаться представники багатьох національно-культурних товариств.

Особливістю нашого суспільства є те, що, незважаючи на його багатоетнічність, диференціація форм поведінки людей, що ґрунтуються на їхній належності до етнічних груп, невелика. Хоча ми й не можемо стверджувати, що таких відмінностей не існує. Просто не слід перебільшувати етнічний фактор соціальної поведінки людей у сучас-

ному українському суспільстві. Переважна більшість людей незалежно від етнічного походження веде типовий сучасний спосіб життя, притаманний більшості населення нашої країни. Це спосіб життя людей з невисоким рівнем доходів і з досить високим рівнем освіти. Відмінності у способі життя проявляються у першу чергу залежно від належності до соціальної групи, до майнового прошарку, до територіально-поселенської групи.

Щодо прояву етнічних відмінностей поведінки, то найбільш виразним її показником у нашому суспільстві є мова спілкування. Відмінності у мовній поведінці людей проявляються головним чином у такому. По-перше, основний поділ полягає у використанні української і російської мов. За даними моніторингу 2012 р., у сім'ях спілкуються українською мовою 43% респондентів, російською 36%, українською і російською 21%. Причому цей поділ не збігається з етнічною самоідентифікацією людей. Спілкуються українською вдома не лише українці, а й багато людей, які не ідентифікують себе як українці. Українською вдома спілкуються 3% росіян і 6% людей інших національностей. Подібною є й ситуація з російською мовою. Хоча вона має значно більші масштаби. Вдома спілкуються російською 27% українців і 70% людей інших національностей.

По-друге, у країні існує дуже високий рівень українсько-російської двомовності. За даними нашого моніторингу, у 2011 р. 82% дорослого населення країни вільно володіли українською мовою, а 84% вільно володіли російською. 10% респондентів заявили, що вони можуть читати, писати українською і російською мовами, але мають певні проблеми із використанням цих мов у спілкуванні. Ті, хто не розуміє українську мову, становлять 1% від опитаних, а ті, хто не розуміє російську мову, – 2%. Такий рівень двомовності є унікальним для європейських країн.

Але унікальною особливістю мовної поведінки людей в українському суспільстві є й те, що ці мови не тільки розділяють суспільство на групи, а й об'єднують суспільство, з одного боку, завдяки українсько-російській двомовності сімей, а з другого – завдяки такому явищу, як постійні

переходи однієї і тієї ж людини у розмові з мови на мову. 22% українців, 16% росіян і 18% людей інших національностей спілкуються в сім'ї і українською, і російською мовами. Дана особливість ґрунтується на семантичній близькості української і російської мов, яка забезпечує повноцінну комунікацію всього населення у всіх сферах життя. Близькість цих мов настільки висока, що вона породжує повноцінні синхронні двомовні діалоги.

Такі суспільні обставини ведуть до того, що українсько-російський мовний поділ населення не виступає комунікаційним бар'єром. На рівні побутового спілкування він виводиться за його дужки і не береться до уваги учасниками комунікації. Предметом уваги він стає лише тоді, коли його мобілізують політики. І тоді мовні відмінності у спілкуванні вже набувають політико-символічного значення.

Періоди загострення в суспільстві мовного питання у всі роки незалежності чітко збігалися з черговою загальнодержавною виборчою кампанією – або парламентською, або президентською. Це ще одне свідчення того, що гострих безпосередньо міжетнічних конфліктів у суспільстві немає. Однак є нерозв'язані проблеми статусу мов у цілому і серед цих проблем існує особливо гостра проблема статусу російської мови. Вона має дійсно політичний характер, оскільки тема статусу російської мови в суспільстві поляризує громадську думку, роз'єднує регіони країни. За даними нашого моніторингу, 42% опитаних вважає за необхідне надати російській мові статусу офіційної, а 43% дотримується протилежного погляду. Ще 15% не визначились з цього питання.

Якщо в цілому по країні населення розділяється з цього питання майже навпіл, то у регіонах населення більш однотайне, особливо на південному сході і на заході. Проте позиції жителів регіонів суттєво відрізняються. Так, 74% жителів сходу і 64% жителів півдня є прихильниками надання російській мові статусу офіційної, а 83% жителів заходу є противниками надання такого статусу.

Правова нерозв'язаність даної проблеми виступає ресурсом для активізації електорату перед виборами, яким користуються всі учасники передвиборчих змагань. Мов-

ний ресурс як засіб мобілізації електорату в нашому суспільстві є найбільш ефективним і ефектним і, зрозуміло, що жодна з політичних партій, жоден з політиків не відмовиться від його використання заради досягнення успіху на виборах.

Крім проблеми статусу російської мови, у сфері міжетнічних відносин всі роки залишалася гострою тема облаштування та правового статусу кримських татар. Завдяки тому, що ця етнічна група наших громадян є найбільш організованою, консолідованою і мобілізованою, вона на відміну від всіх інших етнічних груп висуває через свої громадські організації ряд політичних питань.

У нашому суспільстві залишаються невирішеними ще деякі принципові питання в етнічно-культурній сфері, з яких, можливо, слід провести публічну дискусію. Так, на нашу думку, із політико-правового дискурсу слід вилучити риторичку політичної нерівності етносів, що склалася ще до часів незалежності й існує за інерцією: “панівна нація – пригноблена нація”, “привілейована – ущемлена”, “титульна – не титульна”. Про такі політико-правові моделі дослідники говорять як про етнічний феодалізм [1].

Для подальшого вдосконалення міжетнічних відносин, на нашу думку, слід суворо дотримуватися тієї їх моделі, яка закладена в сучасних міжнародних документах, до яких приєдналася і Україна: рівність громадян усіх національностей, яка забезпечується суворим дотриманням прав людини в усіх сферах життя. Вона є шляхом до сучасної демократичної, правової держави, а не реалізацією проектів українських діячів позаминулого століття, їхнього бачення національної ідеї. Нічого путнього із репресивного, хай і легального, впровадження мовно-культурних взірців поведінки щодо соціальних і регіональних груп, які орієнтуються на інші цінності, не вийде. У кращому разі на практиці ми отримаємо профанацію подібних проектів, а в гіршому – загострення культурно-ціннісних конфліктів.

Слід по-новому осмислити становище українців у незалежній Українській державі й перестати постійно скаржи-

тися на когось. Адже психологічний стан і самопочуття найбільшої етнічної групи – українців впливає на стан відносин між усіма етнічними групами. Якщо вона не консолідована, є регіонально фрагментованою, то це несприятливо впливає на всю атмосферу міжнаціональних відносин у країні.

Ще однією гострою темою є співвідношення інновацій і традицій у культурі та способі життя. Нам слід міцно закарбувати в пам'яті, якщо хочемо вижити в сучасному світі – ми зобов'язані стати модерним етносом. Модернізація для нас – це модернізація цінностей, орієнтирів, уявлень. Не можна жити сьогодні міфами позавчорашнього дня. Треба чітко розділити повагу до традиції, шану до нашого культурного спадку і цінності сучасного життя. Їх не слід протиставляти, але не можна й ототожнювати. Взнявши за орієнтир світ і звичаї баби Палажки і баби Параски, ми нічого не досягнемо, нікуди не інтегруємося – ні на захід, ні на схід. Наша біда в тому, що у значній частині активної національної інтелігенції ще міцно вкорінене уявлення про патріота в образі сільського парубка у вишиванці, а не в образі програмувальника в джинсах. Парадокс сучасного життя полягає у тому, що вишиванка у сьогоднішнього патріота зроблена у Китаї, а наші програмувальники примножують багатства західних компаній. Драма не стільки в тому, що вишиванки виробляють у Піднебесній, скільки у тому, що в Україні знищена матеріально-технічна база підприємств народних промислів, припинена підготовка фахівців у 117 початкових спеціалізованих навчальних закладах, а отже, перервана традиція народної майстерності [2].

Деякі громадські рухи і політичні організації своєю діяльністю несвідомо продукують взірці постмодерну. Вони настирливо намагаються запровадити у сучасне суспільство культурні цінності і деякі реалії вісімнадцятого і дев'ятнадцятого століть. За останні чверть століття ці потуги сформували певну субкультуру. Крім специфічної словесної риторики та закликів, ці спроби виливаються в химерні стилізації а ля “Сватання на Гончарівці”. Її

носіями є люди переважно старшого і середнього віку (хоча така поведінка заторкнула і частину молоді), що самостверджуються у носінні якихось предметів одягу, що не використовуються сучасниками – хустки, капелюхи, сорочки, кошушки, торби тощо; насичують свій побут екзотичними для нашого часу предметами – горщики, скрині, ліжники, веретена, прядки і т.п.; використовують характерні зачіски, форми вусів.

Зовні ці субкультурні практики видаються як постмодерністська карнавалізація життя, як гра, як приколи. Проте учасники цих дійств сприймають все це не тільки серйозно, а й трепетно, ревниво, вимагаючи від усього суспільства слідувати цим нарочитим архаїчним моделям. Саме ці взірці поведінки для носіїв даної субкультури є основним критерієм патріотизму, який вони пред'являють усім членам суспільства.

На культурному консерватизмі спекулює націоналізм. “Світ традицій, які руйнуються, породжує фундаменталізм”, – пише Е.Гідденс. Соціолог вважає, що “головною битвою XXI ст. стане конфлікт між фундаменталізмом і космополітичною толерантністю”. Націоналізм як варіант фундаменталізму в жодній сучасній демократичній країні не сприяв консолідації суспільства. Націоналісти – це крикливі маргінали, які несуть протистояння і конфлікти. Тому громадяни країн Європейського Союзу зробили правильні висновки на виборах. Сьогодні націоналізм як ідеологія знаходиться за межею політичної і моральної пристойності у країнах цього об'єднання. І не тільки там. Ми повинні розвивати громадянське суспільство і спільними зусиллями його організацій протистояти радикалізму і екстремізму в міжетнічних відносинах. Не можна цю роботу перекладати лише на державні органи. Голос громадських організацій має бути більш потужним.

Отже, міжнаціональні відносини мають постійно перебувати у центрі уваги державних органів, і наше законодавство, що регулює ці відносини, повинно бути динамічним і своєчасно реагувати на зміни в суспільній практиці.

Унікальною якістю українського суспільства є його багатокультурність. Якщо сьогодні західні країни пере-

живають кризу у формуванні мультикультурного суспільства, то в нашій країні мультикультуралізм вже існує сотні років. Треба зберегти і зміцнити його традиції.

У світі все міняється. Не буде вічною і наша традиційна етнічна структура. В останні десятиліття в ній відбулися помітні зміни: з різних причин одні етнічні групи зменшилися в декілька разів – як євреї, або на мільйони, як росіяни, інші зросли – як кримські татари, вірмени, грузини, азербайджанці.

Нам нікуди не подітись від масової імміграції в країну людей інших рас, культур, релігій і мов. Це неминуче буде, оскільки наша економіка без зовнішнього підживлення людськими ресурсами не зможе розвиватись. Депопуляція, на жаль, має тривалий тренд. Не слід розраховувати і на стовідсоткове повернення додому сьогоднішніх трудових мігрантів. Тому слід готуватись до нового переформатування етнічної структури, своєчасно упереджувати його можливі негативні наслідки.

Не можна ці процеси залишати на самоплин. Слід виробити довгострокову програму залучення народонаселення до України. В її основі повинен бути стратегічний національний інтерес зміцнення і нарощування людського потенціалу суспільства. Так вчиняють країни Європейського Союзу, кожна з яких різними способами заохочує до в'їзду групи молодих, висококваліфікованих, перспективних працівників. Так чинить Росія – через прийняття відповідного законодавства провадить активну політику щодо залучення до себе колишніх громадян СРСР та їхніх нащадків.

На жаль, Україна в цьому сенсі поводить пасивно, не має стратегії зміцнення свого потенціалу шляхом активного залучення іммігрантів.

Не готова до таких кроків і значна частина суспільства. Не можна закривати очі на суперечливу ситуацію в суспільній свідомості щодо різних етносів. Так, дійсно, в Україні віками складалися багатоетнічність, багатомовність і поліконфесійність. Моделі мультикультурного спів-

життя давно сформувалися і пройшли випробування часом. Але процеси, що за цим стоять, не слід спрощувати. Щоб зрозуміти їх складність, неоднозначність і суперечливість, треба окремо розглядати традиційний мультикультуралізм, тобто багатокulturність, що спирається на традиційну для України етнічну структуру, і окремо – гіпотетичну мультикультурність, яка може скластися у майбутньому.

Навіть традиційна мультикультурність таїть у собі елементи ксенофобії, негативних стереотипів у ставленні до окремих етнічних груп. Так, за даними нашого моніторингу, 46% опитаних вважає, що чеченців взагалі не слід допускати в країну, 45% дотримуються такої ж думки щодо ромів, 21% – щодо азербайджанців, 15% – щодо кримських татар, 14% – щодо грузинів, 13% – щодо євреїв. Українське суспільство має досвід співжиття з цими етнічними групами протягом багатьох десятиліть, а то й століть. І тим не менш, негативні стереотипи щодо них ще продовжують існувати. Цей факт необхідно враховувати в державній політиці. Він по-різному має бути врахований органами освіти, культури, внутрішніх справ, органами місцевого самоврядування. Слід звернути увагу на те, що етнічні стереотипи більше поширені серед молоді, ніж серед людей старшого покоління. Так, якщо дотримуються думки не допускати в країну циган 43% людей старших 55 років, то серед молоді до 30 років – таких 48%, відповідно щодо кримських татар – 16% і 14%, євреїв – 16% і 13%.

Нова етнічна структура, яка сформується у разі масового прибуття у країну іммігрантів, потребує прискіпливого аналізу вже сьогодні. Необхідно зафіксувати рівні нетолерантності до різних етнічних і расових груп і заздалегідь проводити роз'яснювальну і виховну роботу з місцевим населенням через ЗМІ, освітні установи, через підготовку відповідної літератури. Моніторинг свідчить, що значна частина наших громадян не бажає співжиття з представниками цілого ряду етносів, щодо яких в україн-

Розділ перший

ському суспільстві немає досвіду співжиття, але які гіпотетично можуть стати жителями нашої країни. У нас досить високий рівень расизму – 21% опитаних взагалі б не пускали в країну африканців і 19% не пускали б китайців. Високий рівень ксенофобії проявляється щодо афганців – 31%, арабів – 27%, турків – 15%. Такий стан міжетнічних установок свідчить про те, що, по-перше, необхідно негайно розробляти можливі сценарії зміни етнічної структури українського суспільства. По-друге, треба розглянути всі можливі негативні наслідки від такого переформування етнічної структури. По-третє, слід щодо кожного із цих вірогідних сценаріїв розробити низку заходів, спрямованих на підготовку населення до прийняття в країні людей інших рас і національностей.

Таким чином, аналіз сфери міжетнічних відносин українського суспільства свідчить, що в цілому вони є толерантними. Однак залишається ціла низка невирішених правових питань, пов'язаних як із принципами організації життя багатоетнічного українського суспільства, так і з врегулюванням конкретних питань життєдіяльності етнічних груп. Крім того, означена сфера суспільного життя є дуже динамічною. На неї впливають процеси як всередині суспільства, так і еміграції та імміграції. Тобто ця сфера вимагає повсякденної уваги з боку державних органів, потребує своєчасного короткострокового, середньострокового і довгострокового прогнозування.

Література

1. Див., напр.: *Миллер А.* Нация и национализм в Восточной Европе: опыт и перспективы / А.Миллер, М.Колеров // Отечественные записки. – 2012. – №1.
2. *Дубровик А.* Вишиванки ...з Китаю. У Великих Сорочинцях обговорили проблеми розвитку традиційних народних промислів / А.Дубровик // День. – 2011 – 18 серпня.
3. *Гидденс Э.* Ускользящий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь / Гидденс Э. – М., 2004. – С. 12.

*А.Ручка,
доктор філософських наук*

ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Політико-ідеологічну ідентифікацію населення пов'язують, як правило, з “ліво-правою” схемою диференціації сучасного суспільства. Мені й О.Вишняку вже доводилося писати на цю тему [1]. Але відтоді минуло десять років. За цей час змінилося багато чого. Дані соціологічного моніторингу – 2012 є нагодою, яка надає можливість розглянути деякі сучасні особливості зазначеної диференціації.

Як відомо, форму і структуру політико-ідеологічної диференціації суспільства часто-густо з'ясовують через преференції людей щодо політичних партій. Звідси переваги громадян, які вони віддають певним політичним партіям, розглядаються як показник їхньої партійної ідентифікації. Оскільки політичні партії можна розташувати на “ліво-правій” шкалі ідеологічних орієнтацій, то партійні ідентифікації водночас нерідко тлумачаться в науковій літературі як “ліво-права” політично-ідеологічна ідентифікація.

Однак тут не все так просто. Інколи, наприклад, симпатки тієї чи тієї політичної партії віддають свої голоси на виборах за інші політичні партії, не обов'язково спорідненого ідеологічного спрямування. Про це свідчать, зокрема, дані соціологічного моніторингу–2012, які показують, що на виборах до Верховної Ради України у жовтні 2012 р. за Комуністичну партію мають намір голосувати лише 41% симпатиків комуністичної ідеології. Десять 24% із них голосуватимуть за Партію регіонів, 7% – за Всеукраїнське об'єднання “Батьківщина”. Крім того, 22% симпатиків комуністичної ідеології повідомили про те, що їм важко сказати, за яку політичну партію вони голосуватимуть на жовтневих виборах.

О.Вишняк вважає, що останнім часом відбулась кардинальна зміна партійних ідентифікацій громадян України з конкретними політичними партіями і блоками [2]. За період 2003–2009 рр., як свідчать дані національних досліджень, статистично значуще зросла частка громадян, які стверджують, що близьких їм за ідеологією чи інтересами політичних партій немає. Це означає, що певні партії віддалились від реального обстоювання інтересів людей настільки, що втратили довіру як серед усього населення країни, так і серед своїх симпатиків, свого електорату. Саме про це сигналізує, мабуть, суттєве ослаблення ідентифікацій громадян з лівими політичними партіями (Комуністична партія України, Соціалістична партія України, Прогресивна соціалістична партія).

Як зазначає дослідник, за період 2003–2009 рр. також знижувався рівень ідентифікації громадян з партіями національно-демократичної спрямованості. У 2003 р. йшлося про низку партій правого ідеологічного штибу (НРУ, УНП, “Реформи і порядок” тощо), які у 2009 р. утворювали блок партій “Наша Україна”. Однак у цей же час зростає рівень партійної ідентифікації громадян з Партією регіонів і Блоком Ю.Тимошенко, які, на думку О.Вишняка, не мають однозначної ідеологічної спрямованості.

З наведених трендів робиться такий узагальнений висновок: останнім часом в Україні відбувається криза ідеологічних партій як лівого, так і правого спрямування. Напівмасові ідеологічні партії відходять у партійних ідентифікаціях на другорядні позиції. Зараз на політичній сцені країни стали домінувати кадрові, клієнтелістські, малоідеологізовані партії. Час покаже, як довго це триватиме [2, С. 174–178].

На мій погляд, зазначений висновок, який ґрунтується на спостережуваних емпіричних трендах, має суттєве значення для пояснення змісту і спрямованості більш широкої політико-ідеологічної ідентифікації. Останню можна спробувати з’ясувати не тільки на підставі партійних ідентифікацій громадян. Її можна визначити також за до-

помогою *самоідентифікації населення з широкими політико-ідеологічними течіями*, які мають місце в політико-ідеологічній сфері українського суспільства. В інструментарії соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України репрезентуються такі політико-ідеологічні течії, як комуністична, соціалістична, соціал-демократична, “зелена”, ліберальна, християнсько-демократична, національно-демократична, націоналістична. Зрозуміло, кожна з них на практиці може бути представлена не однією, а кількома політичними партіями. Водночас кожен політико-ідеологічну течію можна ідентифікувати як ліву, центристську чи праву.

У нашому випадку з лівими політико-ідеологічними течіями ідентифікуються комуністична і соціалістична течії; з центристськими – соціал-демократична, “зелена”, ліберальна; з правими – християнсько-демократична, національно-демократична і націоналістична. З історії ідеологій відомо, що ліва політико-ідеологічна течія пов’язується з тими політичними партіями, громадськими рухами і організаціями, які у конфлікті між “працею” і “капіталом” виступають на боці людей праці, захищають їхні інтереси. Сьогодні, в умовах ринкової економіки, “ліві” політичні програми роблять наголос на її “соціальної” ефективності, шляхи досягнення якої бачаться в обмеженні стихії ринку, активному державному регулюванні економічних процесів, зниженні соціальної нерівності через розширення соціальних програм. Фундаментальними “лівими” цінностями традиційно проголошуються соціальна рівність, соціальна справедливість і прогрес у всіх сферах суспільного життя.

Своєю чергою права політико-ідеологічна течія пов’язується з тими політичними партіями, громадськими організаціями та об’єднаннями, які обстоюють інтереси капіталу: власників, підприємців, топ-менеджерів та ін. Для ідеології цієї течії характерне тяжіння до стриманого державного регулювання економічних процесів. Тут пропагуються ідеї стимулювання вільного ринку, приватного бізнесу,

приватизації державного майна, скорочення державного сектору економіки. Характерною рисою “правої” ідеології є схильність до стриманої соціальної політики держави. Стану соціальної справедливості “праві” політичні сили пропонують досягти на підставі створення рівних можливостей для всіх та їх реалізації. Соціальна нерівність тлумачиться як невід’ємна атрибутція суспільства, яка за своєю функцією навіть є корисною, бо стимулює економічну активність людей. Тому треба проводити політику мінімального перерозподілу прибутків у суспільстві таким чином, щоб високі податки не спонукали багатих до скорочення інвестицій, а допомога бідним не знижувала їхньої мотивації до пошуку роботи та енергійної праці. Цілеспрямована адресна допомога можлива лише найбільш слабким у соціально-економічному відношенні верствам суспільства (дітям, інвалідам, пенсіонерам тощо). У цілому “праві” політичні програми тяжіють до впровадження в суспільне життя принципів індивідуалізму і деєтатизму, різноманітних форм свободи і демократії. На перший план висуваються права і свободи особистості, її емансипація від перешкод з боку суспільства і держави.

Історичний досвід вносить певні корективи щодо канонічних і контрастних ідей та ознак “ліво-правої” диференціації політико-ідеологічної сфери суспільства. Згодом з’ясувалось, що потрібно рахуватись із “центристськими” ідеологіями, які пов’язувались з політичними партіями, громадськими рухами і організаціями “нелівого” і “неправого” спрямування. У програмах дій “центристів” “ліві” і “праві” погляди, як правило, змішані. Вони можуть, наприклад, обстоювати “праві” ідеї стосовно розвитку економіки і “ліві” – щодо розвитку соціальної сфери. Щодо проблем ринкової економіки і державного управління ідеї “центризму”, як правило, чітко не визначені або мають компромісний характер. Тим не менш, у межах “центризму” сьогодні помітна присутність “лівоцентристів” і “правоцентристів”, одні з яких віддають перевагу “лівим” технологіям розв’язання суспільних проблем,

інші – “правим”. Цікаво, що серед представників “лівих” політичних ідеологій з’явилися “крайні ліві” (“ліві” радикали) і “помірковані ліві”. Своєю чергою серед представників “правих” ідеологій виділилися “крайні праві” і “помірковані праві”.

Отже, за сучасних умов канонічна модель політико-ідеологічної диференціації суспільства зазнає певних змін, насамперед за структурою і формою. Тепер вона віддзеркалює не просто класичне протистояння “лівих” і “правих” ідеологій у суспільстві, а вирізняє ще й особливу “центристську” позицію, у межах якої “ліві” і “праві” ідеї та технології перемішуються, створюючи певний ідеологічний гібрид. Можна навіть сказати, що в межах “центризму” “ліво-права” контрастність заспокоюється, знаходить форми мирного співіснування. Саме тут примиряються позиції “лівих” і “правих” у своїх поглядах на суспільний лад, питаннях соціальної справедливості, визначенні шляхів розвитку економіки. “Центристи” виступають також ініціаторами активного обговорення питань, не пов’язаних з класичним конфліктом ідеологічних позицій “лівих” і “правих”. Це питання про стан навколишнього середовища, якість життя, ставлення до роззброєння, атомних електростанцій, іноземців, біженців, абортів, евтаназії тощо. В Україні “ліві” і “праві” мають розбіжності не тільки з приводу класичних політико-ідеологічних позицій. Відома, наприклад, відмінність позицій “лівих” і “правих” щодо членства країни в СНД, союзу з Росією, ставлення до НАТО, проблем національної незалежності, мови, освіти, конфесій, культури. Намагання розв’язати ці питання за допомогою “центристських” ідей і технологій поки ще не приносить значних успіхів, бо “центризм” як політична ідеологія ще не отримав масової підтримки в суспільстві.

Сьогодні розмежування між “лівими” і “правими” вже не можна звести суто до канонічних ідеологічних розбіжностей. Тепер політичні партії, громадські рухи та організації не тільки різних, а й однакових ідеологічних спряму-

вань можуть мати різне бачення (не обов'язково ідеологічне!) щодо розв'язання суспільних проблем і різне розуміння сучасних функцій і завдань держави та суспільства.

В соціологічному моніторингу респондентам ставилось таке завдання: “У політичному спектрі зазвичай вирізняються окремі, більш або менш самостійні течії. Нижче наведено декілька таких течій. Виберіть, будь ласка, *одну з них*, яка найближча Вам”. Отже, респонденти, виходячи зі своїх уподобань, повинні були вибирати з перелічених одну найближчу для себе течію. Зрозуміло, уподобання людини в політико-ідеологічній сфері мають в ідеальному випадку ґрунтуватися на позитивному знанні про ті чи ті політичні ідеології. Маються на увазі відповідні філософські, політичні, економічні та правові знання. У цьому сенсі, як уявляється, далеко не всі респонденти володіють подібними видами знання про існуючі політико-ідеологічні течії. Тим не менш, ідеологічні уподобання сучасного населення можуть формуватися і поза межами спеціальних наукових знань про ідеології. Їх джерелом виступають особистий життєвий досвід, практична реалізація політичних програм, участь у політичному житті, вплив мас-медіа тощо. Таким чином, респонденти мають у своєму розпорядженні як теоретичні, так і практичні підстави для самоідентифікації з тими чи іншими політико-ідеологічними течіями. Опитаних громадян, які змогли здійснити політико-ідеологічну самоідентифікацію, можна кваліфікувати як “лівих”, “центристів” і “правих”. Ті ж громадяни, які в ході опитування не змогли або не побажали визначити свою політико-ідеологічну позицію, зараховувалися до групи “неідентифікованих” респондентів.

Тепер деякі емпіричні дані про особливості сучасної політико-ідеологічної самоідентифікації опитаних громадян. Спочатку про розподіл виділених ідентичностей за період 1994–2012 рр. Нижче наводяться дані цього розподілу (%):

	1994	2012
“Ліві”	22	20
“Центристи”	9	14
“Праві”	10	13
“Неідентифіковані”	59	53

Наведені дані свідчать, що основною особливістю політико-ідеологічної самоідентифікації громадян України є те, що значній кількості опитаних як у 1994 р., так і 2012 р. було важко визначити свою прихильність чи симпатії до існуючих політико-ідеологічних течій. Із усіх опитаних у 1994 р. (N = 1800) лише 41% змогли себе ідентифікувати з існуючими політико-ідеологічними течіями. У 2012 р. (N = 1800) таких респондентів стало більше (47%). Цікаво, що в цьому році серед “неідентифікованих” респондентів було 24% тих, які висловилися, що жодна політико-ідеологічна течія їм не підходить; ще 28% серед “неідентифікованих” зазначили, що вони ще остаточно не визначили своєї позиції з даного питання; нарешті 48% серед “неідентифікованих” відповіли, що вони не розуміються на політико-ідеологічних течіях.

За період 1994–2012 рр. спостерігається деяке скорочення кількості “лівих”. Водночас протягом даного періоду збільшилась частка “центристів” і “правих” разом. Якщо у 1994 р. частка “лівих” переважала частку “центристів” і “правих” разом, то у 2012 р., навпаки, частка “центристів” і “правих” разом переважає кількість “лівих”. Окрім усього іншого, привертає до себе увагу статистично значуще зростання за цей період “центристських” політико-ідеологічних уподобань. Загалом зазначені тут тренди відповідають висновкам О.Вишняка, зробленим на основі вивчення партійних ідентифікацій населення України. За винятком одного аспекта. Він стосується “правої” політико-ідеологічної ідентичності. Якщо за період 2003–2009 рр. самоідентифікація громадян з конкретними політичними партіями “правого” спрямування помітно

Розділ перший

знижується, то більш широка політико-ідеологічна ідентифікація громадян з широкою “правою” ідеологічною течією зберігає свій рівень і навіть за період 1994–2012 рр. трохи його збільшує. Цей тренд сьогодні не закінчується. Його подальша перспектива потребує, на мій погляд, подальшого вивчення й адекватного пояснення.

У таблиці 1 наводяться дані 2012 р., які характеризують варіативність рівнів політико-ідеологічної самоіден-

Таблиця 1

Політико-ідеологічна самоідентифікація населення України, 2012 р. (%)

Населення	Політико-ідеологічні ідентичності			
	“Ліві” (N = 361)	“Цент- ристи” (N = 255)	“Праві” (N = 221)	“Неіден- тифіко- вані” (N = 953)
<i>Стать</i>				
Чоловіча	18	15	14	53
Жіноча	21	15	11	53
<i>Вік</i>				
До 30 років	10	19	12	59
30–54	13	16	15	56
55 років і старші	38	9	10	43
<i>Освіта</i>				
Початкова і неповна середня	32	9	10	49
Середня повна	18	12	13	57
Середня спеціальна	17	16	11	56
Вища	14	25	16	45
<i>Матеріальний рівень життя сім'ї (самооцінка)</i>				
Низький (0–3 бали)	23	12	14	51
Середній (4–6 балів)	17	16	12	55
Високий (7–10 балів)	16	18	4	62
<i>Місце проживання</i>				
Київ	3	31	21	45
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	22	16	10	52
Невелике місто	21	14	12	53
Село	20	10	13	57

тифікації населення залежно від низки відповідних незалежних змінних. Як свідчить аналіз наведених даних, варіативність рівнів політико-ідеологічних уподобань за статтю є статистично несуттєвою. Тобто за статтю ідентифікація опитаних з тими чи тими політико-ідеологічними течіями є практично однаковою. Водночас помітно, що в обох випадках частка “центристів” і “правих” переважає частку “лівих”. Крім того, серед опитаних чоловіків і жінок спостерігається однакова (і значна!) частка тих, хто не зміг або не захотів визначити свою політико-ідеологічну ідентифікацію.

Натомість за віком спостерігається виразніша варіативність політико-ідеологічних ідентифікацій. Тут наведені дані свідчать, що з віком частка “лівих” суттєво збільшується, а частка “центристів” зменшується. З віком зменшується і кількість тих, хто не визначився зі своєю політико-ідеологічною ідентифікацією. “Правих” найбільше в середній віковій групі. Цікаво, що в молодшій і середній вікових групах частка “центристів” і “правих” разом переважає частку “лівих”, а у старшій віковій групі, навпаки, частка “лівих” переважає частку “центристів” і “правих” разом.

За освітою “ліва” політико-ідеологічна ідентифікація має найбільший рівень у групі опитаних з початковою і неповною середньою освітою. Найменше “лівих” спостерігається у групі з вищою освітою. Збільшення освітнього рівня опитаних супроводжується зростанням частки “центристів”. Подібний тренд, тільки менш виразний, спостерігається також щодо “правих”. У групах з середньою загальною і середньою спеціальною освітою найбільша частка “неідентифікованих”. Цікаво, що тільки в групі з початковою і неповною середньою освітою питома вага “лівих” переважає частку “центристів” і “правих”. У всіх інших освітніх групах частка “центристів” і “правих” суттєво (особливо серед респондентів з вищою освітою!) переважає частку “лівих”.

Щодо даних про матеріальний рівень життя сімей опитаних, то їх аналіз свідчить, що найбільшу ідентифікацію

з “лівою” політико-ідеологічною течією показують ті респонденти, які мають (за самооцінкою) низький матеріальний рівень своєї сім’ї. З підвищенням матеріального рівня сім’ї частка “лівих” зменшується, а “центристів” зростає. Цікаво, що з підвищенням матеріального рівня сім’ї зменшується частка “правих” і водночас збільшується “неідентифікованих”. Ці тренди важко логічно пояснити, тут потрібні додаткові дослідження.

І нарешті, про варіативність політико-ідеологічних ідентифікацій опитаних залежно від їхнього місця проживання. Як бачимо, “лівих” найменше у Києві. В інших місцях проживання їх у середньому 20%. У Києві найбільше “центристів”, порівняно значна кількість “правих” і найменше “неідентифікованих” громадян. Частка “центристів” і “правих” разом тут значно переважає частку “лівих”. В інших місцях проживання опитаних “центристів” і “правих” разом теж у середньому більше ніж “лівих”, але не так виразно як у столиці країни.

Таким чином, основними незалежними змінними, які зумовлюють виразну варіативність політико-ідеологічних ідентифікацій населення України, є *вік* і *освіта* громадян. Саме ці чинники суттєво впливають сьогодні на самоідентифікацію громадян передусім з “лівою” і “центристською” політико-ідеологічними течіями.

У такому суспільстві, як наше, про розбіжності “лівих” і “правих” самоідентифікацій можуть свідчити політико-ідеологічні пріоритети населення. За рейтингом політико-громадянських цінностей серед опитаних громадян (*табл. 2*) найвищою є з-поміж “лівих” цінність соціальної рівності.

І це відповідає одній з вищих канонічних цінностей “лівої” політико-ідеологічної течії. Водночас респонденти-“центристи” найбільший рейтинг віддали державній незалежності України, потім – соціальній рівності і демократичному розвитку суспільства. Серед опитаних “правих” беззаперечно найвищий рейтинг отримала державна незалежність України, потім демократичний розвиток суспільства і національно-культурне відродження. Щодо

Таблиця 2

**Рейтинг політико-громадянських цінностей населення
України, 2012 р. (середньозважені бали
за п'ятибальною шкалою)**

<i>Політико-громадянські цінності</i>	<i>Політико-ідеологічні ідентичності</i>			
	<i>“Ліви”</i>	<i>“Цент- ристи”</i>	<i>“Праві”</i>	<i>“Неіден- тифіко- вані”</i>
Державна незалежність України	3,87	4,07	4,35	3,91
Демократичний розвиток країни	3,86	4,03	4,10	3,70
Відсутність значного соціального розшарування (багаті–бідні, вищі–нижчі верстви суспільства)	4,11	4,04	3,82	3,92
Можливість висловлювати думки з політичних питань, не побоюючись за особисту свободу	3,80	3,89	3,95	3,69
Можливість критики і демократичного контролю рішень влади	3,58	3,71	3,69	3,53
Національно-культурне відродження	3,81	3,81	4,05	3,63
Участь у діяльності політичних партій громадських організацій	2,78	2,83	2,98	2,76

“неідентифікованих”, то в них рейтинги усіх представлених політико-громадянських цінностей отримали найменші значення. Тим не менш, соціальна рівність і державна незалежність України мали серед “неідентифікованих” першочерговий рейтинг.

На мій погляд, наведені дані свідчать, що “ліво–права” атрибуція населення в сучасній Україні зберігається. Навіть в аксіосфері суспільного життя вона має певний вияв. На соціальній рівності та соціальній справедливості як своїх головних цінностях наголошують “ліві”. Своєю чергою “праві” ставлять на перший план свої головні цінності – державну незалежність України, розвиток суспільства і національно-культурне відродження. У даному випадку між “лівими” і “правими” має місце ніби непо-

Розділ перший

долана контрастність. Але цікаво, що серед “центристів” ця контрастність долається. В їхній ціннісній системі пріоритетними є як головні цінності “лівих” (соціальна рівність, соціальна справедливість), так і провідні цінності “правих” (державна незалежність України, соціальна рівність, демократичний розвиток суспільства). Звідси виникає резюмуюче запитання: “А чи не є “центризм” тією політико-ідеологічною течією, яка у нас може мати перспективне майбутнє?” Це коли, як у розвинутих країнах, переважна частина населення ідентифікує себе з широким центром шкали існуючих політико-ідеологічних течій.

Література

1. Див.: *Соціокультурні ідентичності та практики*. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002. – С. 237–258.
2. *Вишняк О.* Політична система України в соціологічному вимірі: динаміка членства в політичних партіях та партійної ідентифікації громадян / О.Вишняк // *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Т. 1. Аналітичні матеріали* / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – С. 160–178.

*О.Вишняк,
доктор соціологічних наук*

ВИМІРЮВАННЯ РЕЙТИНГІВ У ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ТЕХНОЛОГІЇ ТА ФОРМУЛИ

Одними з найпоширеніших соціологічних показників в українській соціології та засобах масової інформації є рейтинги політичних партій, кандидатів у Президенти, депутати та мери. При цьому в абсолютній більшості публікацій жодним чином не вказується, про який саме рейтинг йдеться. Мається на увазі, що мова йде про одні й ті ж показники, що рейтинги різних соціологічних структур і досліджень є зіставними тощо. Але це зовсім не так. На це ще у 2000 р. звернув увагу молодий російський соціолог М.Тульський: “Як свідчить досвід, порівняння даних опитувань, присвячених електоральній проблематиці, виявляється некоректним через банальну проблему – їх незіставності ... справа в тому, що кожне опитування соціологічної служби може дати по будь-якій партії (блоку, об’єднанню, руху) чотири принципово різних показники кількості прихильників залежно від бази підрахунку відсотків: 1. Відсотки тих, хто голосує за партію, від кількості всіх опитаних. 2. Відсотки тих, хто голосує за партію, від опитаних, що визначились з вибором партії (у тому числі тих, хто обрав “проти всіх”). 3. Відсотки тих, хто голосує за партію, від опитаних, що мають намір брати участь у голосуванні (активного електорату), включаючи тих, хто не визначився. 4. Відсотки тих, хто голосує за партію, від кількості тих, хто збирається брати участь у голосуванні і вже визначився з вибором. Крім того, пункти 3 і 4 мають свої варіації: можна підраховувати відсотки від тих, хто відповідає, що точно чи “скоріше” братиме участь у голосуванні, можна – тільки серед тих, хто цілком впевнений, що прийде голосувати. Але якщо різні варіан-

ти пункту 3 є більш-менш порівнюваними між собою, то відповідність цифр, підрахованих від сукупностей 1, 2, 3, 4, є абсолютно ненауковим” [1, с. 23].

Загалом погоджуючись з М.Тульським щодо виділення цих чотирьох рівнів рейтингів, зазначимо, що в електоральному сенсі виділення другого рівня (рейтингу серед всіх опитаних, хто вже визначився з вибором партії (кандидата), не має особливого значення. Бо навіть визначені щодо партії (кандидата), які не братимуть участі в голосуванні, не є суб’єктами електоральної поведінки. І ніяким чином не можуть вплинути на результати виборів.

А тому в електоральних дослідженнях можна обмежитись трьома видами рейтингів, які вимірюються за такими формулами:

$$R_1 = \frac{a_{1-n}}{N_1},$$

де R_1 – рейтинг партії (кандидата) серед усіх опитаних респондентів; a_{1-n} – кількість респондентів, що підтримують певну партію, кандидата; N_1 – загальна кількість опитаних.

$$R_2 = \frac{a_{2-n}}{N_2},$$

де R_2 – рейтинг партії (кандидата) серед тих респондентів, що збираються брати участь у голосуванні; a_{2-n} – кількість респондентів, що підтримують певну партію, серед тих, хто збирається голосувати; N_2 – загальна кількість респондентів, що мають намір голосувати.

$$R_3 = \frac{a_{2-n}}{N_3},$$

де R_3 – рейтинг партії (кандидата) серед тих респондентів, що мають намір брати участь у голосуванні та вже визначились за яку партію (кандидата) голосуватимуть; a_{2-n} – кількість респондентів, що підтримують певну партію (кандидата), серед тих, хто має намір голосувати; N_3 – загальна кількість респондентів, які мають намір голосувати, без тих, хто ще не визначився щодо вибору партії (кандидата).

Всі ці рейтинги досить суттєво відрізняються один від одного, бо мають різні бази розрахунку і стосуються різних сукупностей респондентів, а тому порівнювати результати різних опитувань, у яких розраховувались не одні й ті ж рейтинги, методично некоректно. Однак кількість рейтингів у опитуваннях електорату не обмежуються цими трьома, адже зміст рейтингів і їх величина залежить не тільки від методики їх розрахунків, а й від методики опитування.

Вимірювання рейтингів у соціологічних опитуваннях. Рейтинги “якби”

Розрахунки трьох типів рейтингів багато в чому залежать від двох підходів до опитування електоральних намірів респондентів. Найбільш поширеним у електоральних опитуваннях, хоча й методично не обґрунтованим, є метод, коли електоральні наміри вимірюються за допомогою одного закритого запитання.

У російського дослідницького центру ВЦВГД (Всеросійський центр вивчення громадської думки) запитання формулюються так: *“За яку з перелічених партій Ви б, скоріше, проголосували на виборах до Державної Думи, ЯКБИ вони відбувались у найближчу неділю?”* (wciom.ru електоральний рейтинг партій) (з варіантами вибору: список партій, проти всіх (до 2011 р.), не брав би участі в голосуванні, важко відповісти).

За аналогічною технологією відбувається вимірювання рейтингів кандидатів у Президенти російським “Фондом общественного мнение” (ФОМ):

“За кого б Ви проголосували на виборах президента Росії, ЯКБИ в них взяли участь нижче перелічені кандидати?” (з варіантами вибору: список кандидатів, інші політики, зіпсував би бюлетень, не прийшов би на вибори, важко відповісти) (bd.fom.ru Президентські вибори 2012 р. електоральні рейтинги).

Аналогічний підхід до вимірювання рейтингів характерний і для більшості українських соціологічних центрів нині.

Центр Разумкова: “ЯКБИ найближчим часом знову відбувались вибори до Верховної Ради України, за яку партію чи блок Ви б проголосували?” (2010–2011 рр.). (з варіантами вибору: список партій, проти всіх, не брав би участі, важко відповісти).

СОЦІС: “Якби в найближчу неділю відбувалися парламентські вибори і у виборах брали участь такі партії (блоки), за яку партію Ви б проголосували?” (з варіантами вибору: список партій, іншу партію, не став би голосувати ні за кого (проти всіх), важко відповісти) (socis.kiev.ua Прес-реліз за результатами соціологічного дослідження).

R&V GROUP: “За кого проголосуєте Ви на виборах Президента України у разі їх проведення в найближчу неділю?” (з варіантами вибору: список кандидатів, інші, проти всіх, не підуть на вибори, важко відповісти) (zb.com.ua, Прес-реліз “Проект “Розстановка політичних сил”, травень 2009 р.”).

Особливістю цієї технології вимірювання рейтингів політичних партій (чи кандидатів) є:

1) рейтинги (R_1 , R_2 , R_3) вимірюються за допомогою одного запитання, а не двох;

2) серед варіантів вибору обов’язково є варіант “не братимуть участі у голосуванні”.

Але цей спосіб вимірювання рейтингів не є методично коректним з багатьох причин.

1. У самому запитанні явно чи не явно містяться два запитання: а) чи братимуть респонденти участь у голосуванні? б) Якщо братимуть участь у голосуванні, то за яку партію чи кандидата голосуватимуть? Змішування двох запитань в одному з методичного погляду є некоректним. Бо такий підхід “підштовхує” до відповіді на другу частину запитання тих, хто не збирається брати участі у голосуванні, а отже, не буде суб’єктом електорального вибору. А це призводить до завищення бази розрахунку рейтингів R_2 та R_3 , оскільки скорочення частки абсентистів неминуче збільшує частку тих, хто обирає певну партію чи відповідає “проти всіх” та “важко сказати”.

2. Подвійного значення серед варіантів відповіді набуває варіант “важко сказати (важко відповісти)”. Адже при одному запитанні щодо електорального вибору цей варіант обирають дві різні категорії респондентів:

- 1) ті, хто не визначився щодо участі у виборах взагалі;
- 2) ті, хто визначився щодо участі у виборах, але не визначився, за яку партію (кандидата) голосуватиме.

Звичайно, що за такого способу вивчення рейтингів можна серед варіантів відповіді включати в інструментарій дослідження дві невизначені позиції (“Я збираюсь брати участь у голосуванні, але ще не визначився, за яку партію (кандидата) голосуватиму”, “Я ще не визначився, чи братиму участь у голосуванні”). Але мені не відомо жодного опитування будь-якої соціологічної фірми, де таке розмежування робилось би.

Отже, з методичного погляду подвійне значення відповіді “важко відповісти” є методично некоректним, адже одна частина цих респондентів братиме участь у голосуванні і проголосує за певні партії та кандидатів, а інша – взагалі не братиме участі й ніяк не вплине на результат. Бо, як зазначав М.Тульський, у виборах “реально голосують стільки виборців, скільки перед виборами повністю впевнені в тому, що прийдуть голосувати, а ті, хто “скоріше прийдуть голосувати, практично у повному складі, не приходять голосувати” [1, с.23]. Тим більше не братимуть участі в голосуванні ті, хто відповів “важко сказати” щодо участі в голосуванні. Фактично ця відповідь є м’яким способом сказати, що участі у голосуванні респондент не братиме [4, с. 63].

Таким чином, можна зробити висновок, що визначення рейтингів партій та кандидатів за допомогою одного запитання (якби вибори відбувались...) є методично некоректною технологією, однак дуже широко застосовуваною в електоральних дослідженнях.

При цьому технологія визначення рейтингів серед тих, хто братиме участь у голосуванні (рейтингів другого порядку), та тих, хто братиме участь і вже визначився з

вибором партії (рейтинги третього порядку), досить проста. У них використовуються такі формули:

$$R_{21} = \frac{a_{1-n}}{N_1 - K},$$

де R_{21} – рейтинг серед тих опитаних, які за одним запитанням щодо вибору не обрали варіант “не братиму участі у голосуванні”; a_{1-n} – кількість респондентів, що підтримують певну партію (кандидата); N_1 – загальна кількість опитаних; K – кількість опитаних, які відповіли, що не братимуть участі в голосуванні.

$$R_{31} = \frac{a_{1-n}}{N - K - M},$$

де R_{31} – рейтинг серед тих опитаних, які не обрали варіантів “не братиму участі у голосуванні” та “не визначились”; a_{1-n} – кількість респондентів, що обрала певну партію (кандидата); N_1 – загальна кількість опитаних; K – кількість опитаних, які відповіли, що не братимуть участі в голосуванні; M – кількість опитаних, які не визначились (“важко відповісти”).

Рейтинг R_{11} (серед усіх опитаних) розраховується за формулою R_1 .

Таким чином, технологія розрахунку рейтингів “якби” (R_{21}, R_{31}) досить проста, у знаменнику формули відсікають спочатку тих, хто відповів “не братиму участі”, а потім ще й тих, хто відповів “важко сказати” (важко відповісти).

Як свідчить аналіз результатів опитувань за даною технологією (одне запитання типу “якби”), рейтинг дає дещо завищені показники по партіях (кандидатах) серед рейтингів першого порядку (всіх опитаних) через занижену частку абсентистів (тих, хто не братиме участі), а рейтинг R_{21}, R_{31} дають занижені результати серед рейтингів другої та третьої позицій (серед готових голосувати та вже визначених щодо партій) з тієї ж причини.

Рейтинги “якщо”. Їх вимірювання та розрахунки

Існує і більш методично коректна технологія розрахунку рейтингів політичних партій (кандидатів), яка ґрунтується на двох запитаннях (щодо участі у виборах та щодо вибору певної партії (кандидата)).

Фірма “Юкрейніан соціолоджі сервіс”

1. Чи збираєтесь Ви брати участь у виборах Президента України, які відбудуться 17 січня 2010 року?

- 1 – так
- 2 – ні → переходять до запитання №3 (4, 5)
- 3 – важко сказати

2. Якщо Ви братимете участь у виборах Президента, то за кого з кандидатів будете голосувати? (Картка)
варіанти відповіді: список кандидатів в алфавітному порядку, голосуватиму проти всіх, важко відповісти).

Центр Разумкова (вересень 2007)

1. Братимете Ви чи ні участь у виборах до Верховної Ради України 30 вересня 2007 р.?

- 1 – впевнений (на), що братиму участь
- 2 – скоріше братиму участь
- 3 – важко сказати напевно, ще не вирішив (ла)
- 4 – скоріше не братиму участі
- 5 – впевнений (на), що не братиму участі

2. Якщо Ви збираєтесь взяти участь у виборах до Верховної Ради України, що відбуватимуться 30 вересня цього року, за яку партію чи блок Ви маєте намір голосувати? (Картка), варіанти відповіді – список партій, голосуватиму проти всіх, важко відповісти).

ФОМ (грудень 2011 р.):

1. Чи братимете Ви участь у виборах до Державної Думи Росії в грудні 2011 року?

- 1 – впевнений, що буду голосувати
- 2 – скоріше буду голосувати
- 3 – скоріше не буду голосувати
- 4 – впевнений, що не буду голосувати
- 5 – важко відповісти

2. Якщо в грудні 2011 року Ви братимете участь у виборах до Державної Думи, то за яку партію Ви, скоріше, проголосуєте? (далі йде список партій, важко відповісти)

За такої технології рейтинг першого порядку (R_1) втрачає фактично сенс, хоча розраховувати його можна за формулою:

$$R_{1a} = \frac{a_{1-n}}{N_{1a}},$$

де R_{1a} – рейтинг серед усіх опитаних, що відповідали на перше з вищенаведених запитань щодо участі у виборах; a_{1-n} – кількість респондентів, що підтримала певну партію (кандидата); N_{1a} – загальна кількість опитаних, що відповідала на запитання щодо участі у виборах.

Але справа в тому, що використання запитання типу “якщо Ви братимете участь у виборах” передбачає, що на друге запитання має відповідати не вся вибіркова сукупність опитаних, а тільки певна частина – та, що братиме участь у голосуванні. Методично некоректно ставити запитання щодо голосування за певну партію чи кандидата тим респондентам, які в попередньому запитанні відповіли, що у виборах участі не братимуть. Тому методично правильно, щоб запитання щодо голосування за певну партію (кандидата) задавалось тільки тим респондентам, які заявляють, що братимуть участь у голосуванні або, принаймні, цього не заперечують. Тому для тих респондентів, які відповіли, що не братимуть участі, встановлю-

ється “фільтр” – вони не відповідають на запитання щодо електорального вибору (їм це запитання інтерв’юер взагалі не задає). І ці респонденти переходять одразу до відповіді на наступні запитання анкети.

Але застосування “фільтрів” відбувається далеко не в усіх опитуваннях типу “якщо”. Принаймні, нам не відомо, чи застосовують такі “фільтри” Центр Разумкова та ФОМ. У дослідженнях же фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” такі фільтри застосовуються. Як “м’які” фільтри, коли на запитання щодо електорального вибору відповідають ті респонденти, які в запитанні щодо електоральної участі обрали варіанти “так” (братиму участь) та “важко сказати” (братиму участь чи ні). Так і “жорсткі” фільтри – коли на запитання щодо електорального вибору партії (кандидати) відповідають тільки ті респонденти, хто на перше запитання відповів “так” (братиму участь). При цьому при “м’яких” фільтрах рейтинги другого та третього порядку розраховуються за формулами:

$$R_{2a} = \frac{a_{2a-n}}{N_{2a}},$$

де R_{2a} – рейтинг серед тих опитаних, хто братиме участь у голосуванні (відповів “так” на запитання щодо участі) та ще не визначився щодо участі (відповідь “важко сказати” щодо участі); a_{2a-n} – кількість респондентів, готових голосувати за певну партію (кандидата), серед тих, хто братиме участь та ще не визначився щодо участі у виборах; N_{2a} – загальна кількість опитаних, за винятком тих, хто відповів “ні” щодо участі у виборах.

$$R_{3a} = \frac{a_{3a-n}}{N_{3a}},$$

де R_{3a} – рейтинг серед тих опитаних, хто братиме участь у голосуванні та ще не визначився щодо участі, але вже визначився, за яку партію кандидата голосуватиме; a_{3a-n} – кількість респондентів, яка готова голосувати за певну партію (кандидата) серед тих, хто братиме участь у голосуванні; N_{3a} – кількість респондентів, яка на запитання щодо електо-

Розділ перший

ральної участі відповіла “так” та на запитання щодо вибору обрала певну партію чи “проти всіх”.

Але оскільки ті, хто відповідає на запитання щодо електоральної участі “важко відповісти”, як правило, участі у виборах не беруть і серед них дуже багато тих, хто не визначився щодо вибору партій (кандидатів) у питанні щодо електорального вибору, то більш доцільно використовувати “жорсткі” фільтри і розраховувати рейтинги партій (кандидатів) тільки серед тих, хто на запитання щодо електорального вибору відповів “так” (братиму участь у голосуванні).

При “жорстких фільтрах” рейтинги другого та третього порядку розраховуються за формулами:

$$R_{2b} = \frac{a_{2b-n}}{N_{2b}},$$

де R_{2b} – рейтинг серед тих опитаних, хто на запитання щодо участі у виборах за трьохбальною шкалою (“Юкрейніан соціолоджи сервіс”) відповів “так” (братиму участь у голосуванні); a_{2b-n} – кількість респондентів, готових голосувати за певну партію (кандидата), серед тих, хто голосуватиме; N_{2b} – кількість респондентів, яка на запитання щодо електоральної участі відповіла “так” братиму участь у голосуванні).

$$R_{3b} = \frac{a_{3b-n}}{N_{3b}},$$

де R_{3b} – рейтинг серед тих опитаних, хто на запитання щодо участі у виборах за трибальною шкалою відповів “так” і вже визначився, за яку партію (кандидата) голосуватиме (включаючи варіант “не підтримую жодної/проти всіх”, якщо такий варіант передбачено в бюлетені для голосування, не включаючи його, якщо такого варіанта нема в бюлетені); a_{3b-n} – кількість респондентів, готових голосувати за певну партію (кандидата), серед тих, хто братиме участь у голосуванні; N_{3b} – кількість респондентів, яка на запитання щодо електоральної участі відповіла “так”, окрім тих, хто не визначився щодо вибору партій (кандидатів).

Ще більше варіацій для розрахунків рейтингів другого та третього порядку партій (кандидатів) існує при застосуванні не трьохбальної, а п'ятибальної шкали участі (обов'язково братиму участь, скоріше братиму участь, скоріше не братиму участі, точно не братиму участі, важко відповісти) вимірювання електоральної активності респондентів.

Тут можливі три варіанти (чи навіть чотири) “фільтрів” щодо участі.

Можна розраховувати рейтинги другого та третього порядку тільки серед тих респондентів, хто “обов'язково братиме участь у голосуванні” (R_{2c}, R_{3c}), серед тих, хто обов'язково братиме участь та скоріше братиме участь (R_{2d}, R_{3d}), серед тих, хто обов'язково братиме участь, скоріше братиме участь та ще не визначився щодо участі (R_{2e}, R_{3e}), і навіть, серед тих, хто обов'язково братиме участь, скоріше братиме участь, не визначився щодо участі та скоріше не братиме участі (R_{2g}, R_{3g}). Більш-менш зіставними з рейтингами партій кандидатів, виміряними за трибальною шкалою участі (так, ні, важко відповісти) серед рейтингів, вимірянних за п'ятибальною шкалою, є тільки, з одного боку, рейтинги R_{2a}, R_{3a} та, відповідно, R_{2e}, R_{3e} , а з другого боку – R_{2b}, R_{3b} та, відповідно, R_{2d}, R_{3d} . Але повної зіставності показників і тут не спостерігається, адже скоріше частка респондентів, яка за трибальною шкалою участі відповідає “так” (братиму участь у голосуванні) не зовсім збігається з часткою тих, хто за п'ятибальною шкалою відповідає “обов'язково, так” та “скоріше, так”.

Виникає запитання, а яка шкала дає точніший результат щодо прогнозування реальної виборчої активності громадян?

Шкали вимірювання готовності голосувати

Ще на етапі становлення української електоральної соціології відповідь на це запитання дали В.Осовський і

В.Матусевич на основі експериментальних досліджень президентських виборів в Україні 1991 р.: “Для виявлення електоральної активності були використані три варіанти шкал, умовно названі “жорсткі”, “м’які” та “помірковані”.

Перший варіант включав такі позиції: “так, обов’язково візьму участь у голосуванні”, “ні, голосувати не буду”, “важко сказати”. Порівняння отриманих розподілів з результатами інших опитувань, і передусім з даними ЦВК, засвідчило, що такий варіант суттєво – на 10–15% – занижує частку потенційних виборців і невиправдано завищує відсоток невизначених.

Другий варіант включає позиції: “так, буду голосувати”, “скоріше буду голосувати”, “ще не вирішив, буду голосувати чи ні”, “скоріше голосувати не буду”, “ні, голосувати не буду”. Отримані в цьому випадку розподіли відповідей являли собою розпливчасту картинку і не піддавались соціологічній інтерпретації.

Найбільш вдалим виявився “поміркований” варіант, його позиції: “так”, “ні”, “важко сказати” дали найбільш близькі до реальних результати. Відхилення відсотків потенційних виборців від тих, хто узяв участь у голосуванні, становило 2,5% [3, с. 98].

Проведені в 90-і роки минулого століття експерименти фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс”, “повністю підтвердили тезу авторів даної публікації. Хоча і проста, “поміркована” шкала, звичайно ж, повністю не зняла проблеми невизначених виборців, однак саме на ній будуються практично всі формули перерахунків результатів опитувань у прогнози виборчої активності” [2, с. 263].

Таким чином, для дослідження динаміки та прогнозування електоральної активності громадян та рейтингів партій (кандидатів) найбільш обґрунтованою є трибальна шкала вимірювання електоральної активності (“так”, “ні”, “важко сказати”), а найбільш надійними рейтингами є рейтинги R_{2b} – рейтинг серед тих опитаних, хто на запитання щодо участі у виборах за цією шкалою відповів “так”.

Як зазначалося, “найбільш інформативним серед них є показник R_2 , бо саме ситуація в середовищі тих громадян, які братимуть участь у голосуванні й, цікавить передусім суб’єктів виборчого процесу. Адже респонденти, які не братимуть участі в голосуванні, не можуть і вплинути на результати виборів, які б преференції в них не були. А рейтинги серед визначених виборців, по суті, є екстраполяційним прогнозом результатів голосування ...” [4, с. 58].

Рейтинг R_{1b} – вимірний за цією технологією і трибальною шкалою (з фільтром) взагалі не має сенсу, бо серед усіх респондентів він не вимірюється (частина респондентів на запитання “якщо Ви братимете участь ...” не відповідає взагалі на запитання щодо вибору партій (кандидатів). А рейтинг R_{3b} – по суті, є екстраполяційним прогнозом результатів виборів, який ґрунтується на гіпотезі, що невизначені виборці голосуватимуть так, як і визначені. А це, як свідчить досвід виборчих кампаній, не відповідає дійсності. Однак у прикладних дослідженнях, наукових публікаціях та ЗМІ провідні соціологічні центри України та Росії використовують різні рейтинги партій та кандидатів.

Які рейтинги використовують у своїх публікаціях соціологічні центри?

У публікаціях російських соціологічних центрів напередодні виборів, як зазначав М.Тульський, використовувалися такі рейтинги:

1. Фонд “Общественное мнение” (ФОМ, ген. директор – А.Ослон) традиційно публікує підсумки своїх опитувань від кількості всіх опитаних.
2. Аналітичний Центр Юрія Левади (Левада–Центр) зазвичай публікує підсумки своїх опитувань від кількості тих, хто має намір голосувати.
3. Агентство регіональних політичних досліджень (АРПД, кер. – А.Міленін) публікує підсумки своїх опитувань від кількості тих, хто збирається голосувати і вже визначився.

4. Центр дослідження політичної культури Росії (ЦДПКР, кер. – С.Васильцов) публікує підсумки своїх опитувань одночасно від кількості всіх опитаних і від кількості тих, хто збирається голосувати.

5. “Российское общественное мнение и исследование рынка” (РОМИР, ген. директор – Є.Башкирова) публікує підсумки своїх опитувань від кількості всіх опитаних, або від кількості всіх опитаних, за винятком 12% тих, хто не збирається голосувати [1, с.26].

При цьому треба мати на увазі, що, за нашою термінологією, всі російські соціологічні центри вимірювали рейтинг за одним запитанням типу “якщо вибори відбуватимуться...” А отже, ФОМ публікує, як правило, рейтинги R_{11} (за нашою термінологією), ВЦВГД – R_{21} , АРПД – R_{31} , ЦДПКР – R_{11} і R_{21} , а РОМИР – R_{11} і R_{21} . І порівнювати можна тільки рейтинги ФОМ з рейтингами іноді ЦДПКР та РОМИР, а ВЦВГД – почасти з рейтингами ЦДПКР та РОМИР.

Аналогічна ситуація складається з українськими соціологічними службами та центрами.

1. Компанія “Research & Brending Group” (гендиректор – Є.Копатько), соціологічна служба “Соціс” (президент – М.Чурилов), як правило, публікують дані рейтингів політичних партій та кандидатів щодо всіх опитаних при застосуванні одного запитання без фільтру, тобто за нашою нумерацією – R_{11} .

Центр Разумкова (принаймні, на власному сайті) публікує дані рейтингів щодо всіх опитаних та тих, хто збирається брати участь у голосуванні. Як правило, йдеться про рейтинги, що теж вимірюються за одним запитанням без фільтру щодо всіх виборців (R_{11}), але щодо тих, хто голосуватиме, рейтинг вимірюється серед тих, хто на запитання щодо участі за п’ятибальною шкалою відповів – “обов’язково братиму участь” та “скоріше братиму участь”, тобто не за формулою R_{21} , а за формулою R_{2d} [5, с.273; 6, с.84–85].

3. Ще складніше з вимірюванням рейтингів Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС), який і на власному сайті, і в ЗМІ публікує рейтинги серед усіх опитаних виміряних за одним запитанням без фільтру щодо участі (R_{11}) та серед тих, хто братиме участь у голосуванні та вже визначився з вибором партії чи кандидата (в Президенти, мери).

Але за якою формулою КМІС розраховує рейтинг третього порядку (серед тих, хто братиме участь та вже визначився щодо партій та кандидатів) залишається загадкою. Адже це точно не рейтинг R_{31} , який отримують шляхом відсікання в знаменнику тих, хто не голосуватиме, та тих, хто не визначився. Бо такий перерахунок дав би дещо інші результати, ніж публікує КМІС. Але скоріше це і не рейтинг типу R_{3a} , R_{3b} , R_{3c} , R_{3d} тощо, про що свідчить різке скорочення показників “проти всіх”. Тут ми маємо справу з якимсь особливим рейтингом, який не може бути зіставним з результатами розрахунків жодного соціологічного центру. До того ж рейтинг $R_{3КМІС}$ є різновидом екстраполяційного прогнозу результатів голосування, що ґрунтується на гіпотезі, що всі виборці, які ще не визначились щодо партій (кандидатів), голосуватимуть так само, як і вже визначені. А ця гіпотеза не завжди підтверджується при прогнозуванні виборів в Україні. Про що свідчать результати попередніх виборів [5, с. 285; 6, с. 85–87].

4. Фірма “Юкрейніан соціолоджі сервіс”, як правило, публікує результати своїх опитувань щодо партій (кандидатів) серед тих, хто братиме участь у голосуванні, виміряних за двома запитаннями з фільтром (жорстким) – R_{2b} у нашій термінології. Хоча раніше одночасно ми публікували і рейтинги серед усіх опитаних, виміряних за цією ж технологією (R_{1b}). Але досвід показав, що одночасна публікація даних двох рейтингів призводить до плутанини у ЗМІ (особливо в Інтернеті), бо одні видання подають одні рейтинги (R_{1b}), а інші – інші. А тому від цієї прак-

тики довелося відмовитись. Для замовників же у звітах подають всі три види рейтингів (R_{1b} , R_{2b} , R_{3b}) (Див., наприклад, *табл.*) моніторингу рейтингів партій (блоків напередодні виборів до Верховної Ради 2002 р.).

Ці розбіжності у публікаціях рейтингів створюють хаос у інформаційному просторі та не сприяють зростанню іміджу соціологічних служб, бо рейтинги навіть професійних досліджень є незіставними, а тому часто досить суттєво відрізняються одні від інших. Фактично повністю зіставними (якщо не брати до уваги впливу факторів дизайн-ефекту, які мають бути предметом окремого дослідження) є тільки рейтинги R_{11} , які публікують соціологічна служба “Соціс”, компанія “Research & Brending Group” і аналогічні рейтинги Центру Разумкова та КМІС. Однак ці рейтинги є дуже заниженими, що особливо не прийнятно для вимірювання шансів політичних партій при виборах за партійними списками з виборчим бар’єром 3–5%, адже такі публікації дезорієнтують виборців щодо шансів окремих партій, здатних подолати виборчий бар’єр.

Найбільш же точні рейтинги партій (кандидатів) – R_{2b} та частково R_{2d} , які іноді публікуються фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” та Центром Разумкова, іншими дослідниками практично не застосовуються. А тому в інформаційному просторі (як і в наукових публікаціях) вже давно назріла проблема стандартизації науково обґрунтованих показників у дослідженнях рейтингів політичних партій (кандидатів). Хоча, поки що, наші неодноразові заклики до такої стандартизації не знаходять розуміння у керівників інших соціологічних служб [6, с.84].

Таблиця
Динаміка рейтингів політичних партій та блоків на виборах до Верховної Ради України (січень–березень 2002 р.)

Якщо Ви братимете участь у виборах 31 березня 2002 року, то за яку партію (блок) проголосуєте?	22–31 січня 2002		8–17 лютого 2002		22 лютого – 3 березня 2002		7–17 березня 2002	
	$R_{2\beta}$ – серед тих, хто голосуватиме	$R_{3\beta}$ – серед тих, хто голосуватиме і визначився	$R_{2\beta}$ – серед тих, хто голосуватиме	$R_{3\beta}$ – серед тих, хто голосуватиме і визначився	$R_{2\beta}$ – серед тих, хто голосуватиме	$R_{3\beta}$ – серед тих, хто голосуватиме і визначився	$R_{2\beta}$ – серед тих, хто голосуватиме	$R_{3\beta}$ – серед тих, хто голосуватиме і визначився
1. Блок В.Ющенка	20,6	25,1	19,7	23,2	17,8	23,2	18,2	23,1
2. Компартія України	15,8	19,3	15,4	18,1	14,3	18,6	15,8	20,1
3. Блок “За єдину Україну”	6,3	7,7	7,9	9,3	7,0	9,1	7,5	9,5
4. СДПУ(о)	4,4	5,4	7,3	8,6	6,6	8,6	7,1	9,0
5. ВО “Жінки за майбутнє”	8,1	9,8	7,1	8,4	5,4	7,0	4,4	5,6
6. Блок Юлії Тимошенко	2,6	3,2	3,8	4,5	3,8	4,9	4,0	5,1
7. Партія зелених України	6,8	8,3	6,0	7,1	4,1	5,3	3,3	4,1
8. Блок Наталії Вітренко	2,5	3,1	2,5	2,9	2,6	3,4	2,5	3,2
9. Соціалістична партія України	1,7	2,1	2,2	2,6	2,4	3,1	3,0	3,8
10. Партія “Яблуко”	2,5	3,1	2,3	2,7	1,5	2,0	1,5	1,9
11. Блок Демократичної партії та партія “Дем. союз”	1,7	2,1	0,8	0,9	0,8	1,0	0,7	0,9
12. КІРС	1,6	2,0	0,5	0,6	0,5	0,7	0,3	0,4
13. Партія “Нова Генерація”	0,9	1,1	1,4	1,6	1,0	1,3	1,3	1,7
14. Блок партій “Єдність”	1,5	1,8	1,4	1,5	0,4	0,6	1,0	1,3
15. Руський блок	0,8	1,0	0,5	0,6	0,6	0,8	0,6	0,8
16. Народний Рух України (Б.Бойко)	0,6	0,7	0,3	0,4	0,7	0,9	0,5	0,6
17. Партія “Нова сила”	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0
18. Блок “Команда озимого покоління”	0,1	0,2	0,5	0,6	0,7	0,9	1,5	1,9
19. Інші партії та блоки	0,6	0,8	1,7	2,1	3,4	4,1	3,4	3,1
20. КПУ(о)	–	–	–	–	0,5	0,7	1,2	1,5
21. Проти всіх партій та блоків	2,2	2,7	3,3	3,9	2,1	2,7	1,5	1,9
22. Важко відповісти	18,0	–	15,0	–	23,2	–	21,3	–

Література

1. *Тульський М.О.* Социологическая служба на выборах – 99 / М.О.Тульський // Социологические исследования. – 2000. – №12.
2. *Вишняк О.* Електоральна соціологія: історія, теорії, методи / Вишняк О. – К. : ІС НАНУ, 2000.
3. *Матусевич В.* Электоральное поведение: техника социологического исследования / В.Матусевич, В.Оссовский // Философская и социологическая мысль . – 1994. – № 11/12.
4. *Вишняк О.* Електоральна соціологія / О.Вишняк // Соціологія політики : Хрестоматія: у 2-х т. – К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2010. – Т. II. – Ч. I.
5. Див., детальніше: *Вишняк О.* Вибори – 2002: моніторинг рейтингів політичних партій та блоків і прогнози результатів голосування / О.Вишняк // України – 2002. Моніторинг соціальних змін. – К. : ІС НАНУ, 2002.
6. Див., наприклад : *Вишняк О.* Соціологічні підсумки виборів до Верховної Ради України: результати, проблеми, методичні висновки / О.Вишняк // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. – К. : ІС НАНУ, 2007.

*І.Бекешкіна,
кандидат філософських наук*

УКРАЇНСЬКІ ПАРТІЇ НА ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРАХ І СТРУКТУРОВАНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Дослідження громадської думки з політичних питань обдаровує численними парадоксами, причому моніторинг фіксує багаторічну стабільність цих парадоксів, отже, їх закономірний характер.

Скажімо, рівень довіри до політичних партій та Верховної Ради стабільно є найнижчим серед усіх соціальних інституцій. Було б логічно, аби ця довіра була вищою після парламентських виборів (як це постійно трапляється з довірою до Президента після президентських виборів) і знижувалася, якщо Верховна Рада не виправдовувала сподівань громадян. Але ні: єдина суттєва флуктуація у рівні довіри до Верховної Ради припадає на весну 2005 р. – за рік до наступних парламентських виборів, коли довіра до старої Верховної Ради різко підвищилася з 2.2 до 2.9 бала. І причина була аж ніяк не у самій Верховній Раді, а в загальному піднесенні сподівань населення після президентських виборів і обрання Президентом Віктора Ющенка, який уперше в історії України отримав позитивну довіру у 3.4 бала (хоча і перебував на посаді на час проведення опитування лише три місяці). Вже через рік, напередодні парламентських виборів 2006 р., довіра до Верховної Ради впала до 2.5 бала, (що, може, й не дивно, бо то був останній рік каденції тієї Верховної Ради), але до новообраної восени 2007 р. Верховної Ради навесні 2008-го довіра знову впала вже до традиційних 2.3 бала.

Отже, Верховна Рада – інституція, яку громадяни самі обирають, навіть одразу після виборів не користується їхньою довірою. Хоча сусідам, яких зазвичай люди взагалі

не обирають, вони переважно схильні довіряти (стабільна довіра у 3.2–3.4 бала), так само як і колегам (3.3–3.5 бала), яких теж переважно не обирають.

Другий парадокс – це те, що принаймні двоє останніх парламентських виборів (2006 і 2007 рр.) відбувалися лише за партійними списками, люди голосували за ті чи інші партії, проте це аж ніяк не змінило на краще їхнього ставлення до партій як таких: у 2005 р., за рік до парламентських виборів, довіра до політичних партій, згідно з даними моніторингу Інституту соціології, становила 2.5 бала за 5-бальною шкалою, а одразу після виборів – 2.4 бала, а через півроку після позачергових парламентських виборів 2007 р., восени 2008 р. – ще нижче – 2.2 бала. Навесні 2012 р., за даними моніторингу, рівень довіри до політичних партій впав до 2.0 балів – стільки ж було у 1996 р., коли ще не було виборів за партійними списками. До цього ще можна додати, що в моніторингу 2012 р. на запитання *“Чи є в Україні серед наявних на сьогодні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?”* відповідь “ні” дало найбільше громадян за увесь час проведення моніторингу – 44,5% (“так” – 20,6%, “важко сказати” – 34,9%).

Отже, увесь шлях партійних виборів (1998, 2002, 2006, 2007 рр.) призвів до дискредитації партій та партійних виборів.

Вибори–2012 відбудуться за знову зміненим Законом про вибори, який повернув мажоритарну складову. Слід зазначити, що ця новація була позитивно сприйнята українськими виборцями, які протягом кількох років засвідчували в опитуваннях, що для них чисто мажоритарна система, обрання окремих депутатів у окремих округах була б найбільш бажаним варіантом виборчої системи.

Очевидно, що мажоритарна складова виборів негативно вплине на процес розбудови багатопартійності в Україні. Проте, з іншого боку – чи стимулювали “чисто” партійні вибори у 2006 і 2007 рр. формування реальної багатопартійності, яка відображала б структуру поглядів

українських громадян? Наскільки просунулася партійно-політична структура українського суспільства за час проведення партійних виборів? Наскільки відповідає партійно-політична структура політичній структурованості суспільства? Що являють собою електорати партій, які братимуть участь у виборах і мають шанси здолати 5% бар'єр?

Загалом у самій суті такого суспільного явища, як партія, немає нічого такого, що могло б викликати таке негативне ставлення громадян. Навпаки, призначення політичної партії полягає у тому, щоб представляти у владі інтереси частини громадян. Закон “Про політичні партії в Україні” визначає політичну партію як “добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах” [1, с. 118]. Багатопартійна система є головним чинником, який забезпечує представництво інтересів громадян у владі. Партії формують свої політичні програми, де викладене бачення тих суспільних перетворень, які здійснюватиме партія, здобувши владу, та основних шляхів досягнення бажаного суспільного майбутнього, а виборці на виборах обирають у владу відповідну політичну силу, близьку до своїх поглядів та переконань.

У країнах Східної Європи після розпаду соціалістичної системи і у країнах колишнього Радянського Союзу одразу розпочався процес утворення політичних партій. Проте результати цього партійного будівництва – різні. Ті країни, яким вдалося створити партійну систему західного типу, нині є членами Європейського Союзу і за усіма показниками (ВВП на душу населення, рівня корупції, сприятливості ведення бізнесу, стану свободи тощо) виглядають істотно краще, ніж країни колишнього Радянського Союзу (за винятком країн Балтії). Країни, де партійна система має, по суті, декоративний характер, а результати виборів відомі заздалегідь, вирізняються високим рівнем

корупції, зосередженням національного багатства в руках невеликої купки олігархів, соціальною несправедливістю і незахищеністю, утисками прав і свобод, відсутністю верховенства права.

Україна тривалий час відрізнялася від інших пострадянських країн (за винятком країн Балтії), тим, що була все ж не “чисто” авторитарною, а напіввільною країною (за класифікацією Freedom House). В Україні вибори відбувалися справді змагальні, на яких майже завжди (за винятком президентських виборів 1999 р.) перемагала опозиція. Політична реформа 2004-го перетворила партії на вирішальну ланку політичної системи, бо обрані на виборах партії та партійні блоки формували коаліції більшості у Верховній Раді та місцевих радах, які обирали виконавчі органи влади. Проте після перемоги Віктора Януковича та після скасування Конституційним Судом політичної реформи 2004 р. Україна повернулася до президентсько-парламентської політичної системи, де вирішальною інстанцією ухвалення державних рішень став Президент.

Вибори до Верховної Ради 2006 і 2007 рр. були визнані і в Україні, і міжнародною спільнотою такими, що цілком відповідають демократичним стандартам. Вони були напружено змагальними, політичні сили мали всі можливості донести свої програми і пропозиції до виборців, виборці були вільні у своєму виборі і підрахунок голосів був чесним, що засвідчило збіг результатів кількох екзитполів.

Проте от що парадоксально: саме після проведення цих демократичних виборів населення дійшло висновку, що вибори в Україні не є реальним механізмом впливу громадян на владу (табл. 1).

Щоразу в цих опитуваннях населенню ставилося запитання “Що заважає виборам в Україні стати демократичним механізмом впливу громадян на владу?” демократичної участі громадян у державних справах?” І завжди з великим відривом стабільно домінувала від-

Таблиця 1

**Чи Ви згодні з тим, що вибори в Україні
є реальним механізмом впливу громадян на владу?¹**

Чи згодні, що вибори є реальним механізмом впливу громадян на владу?	Травень— 2004	Березень— 2006	Листопад— 2007	Грудень— 2007	Грудень— 2009	Жовтень— 2010	Квітень— 2012
Зовсім не згодні	28,2	15,6	14,6	18,4	18,9	23,7	20,8
В основному не згодні	25,8	15,1	21,5	28,9	28,2	24,7	25,4
В основному згодні	17,2	28,6	35,1	34,4	25,4	19,4	28,4
Повністю згодні	2,1	7,6	16,4	6,2	2,6	4,1	4,0
Важко сказати	27,7	33,2	12,3	12,1	24,9	28,2	21,3

повідь: “Невиконання тими, кого обрали, своїх виборчих обіцянок”.

Вочевидь, невдоволення громадян тим, що політичні сили, що прийшли до влади, не виконують своїх виборчих обіцянок, й стало головною причиною, чому в Україні майже на всіх виборах (за винятком президентських 1999 р.) перемагала опозиція, яка, будучи при владі, звісно, не могла виконати тих обіцянок, які давала, йдучи до влади, отже, програвала наступні вибори.

Здається, то і є торжество демократії? Адже свого часу Гантінгтон запропонував тест подвійної зміни влади шляхом виборів як показник того, що країна стала демократичною. Однак, незважаючи на те, що Україна цілком успішно здала цей тест (зміна влади у результаті президентських виборів і перемоги Кучми над Кравчуком у 1994 р., радикальна зміна влади після перемоги Віктора

¹ Загальнонаціональні опитування були проведені Фондом “Демократичні ініціативи” з фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс”. Кожного разу було опитано близько 2000 респондентів за вибіркою, що репрезентує доросле населення України (старше 18 років) за такими параметрами, як стать, вік, рівень освіти, регіон та тип проживання. Похибка вибірки не перевищує 2,2%.

Ющенко на президентських виборах 2004 р. і так само радикальна – після перемоги Віктора Януковича у 2010 р.), громадяни України не задоволені тим, як демократія функціонує в Україні. А після чергової “успішної здачі тесту” у 2010 р. Україна перейшла у класифікації Freedom House з категорії вільних країн до категорії напіввільних.

Очевидно, що виборів, навіть чесних і демократичних, недостатньо для демократичності країни і для того, щоб внаслідок виборів здійснювалися зміни на краще. Вочевидь, аналізу слід піддати самі політичні суб’єкти виборів, насамперед політичні партії.

Одна з істотних відмінностей пострадянських країн (за винятком країн Балтії) від постсоціалістичних країн Східної Європи у тому, що в Україні не вдалося розбудувати систему багатопартійності європейського зразка. Політична партія, за визначенням, є організованою сталою політичною організацією, яка ґрунтується на єдності ідеології та програми й представляє інтереси певної частини народу (саме латинське слово “partie” означає “частина”). Для того, щоб реалізувати свої програмні цілі, партії змагаються за завоювання державної влади або за участь у її здійсненні.

Визначеність ідеології та цілей дає змогу громадянам свідомо обирати ті політичні сили, які, на їхню думку, відповідають їхнім переконанням та інтересам. Це означає таку передбачуваність політики, яку проводитиме партія, здобувши владу. Загалом політичний вибір рухається у межах ліво-правої політичної парадигми. Скажімо, у Словаччині після виборів парламенту у 2012 р. ЗМІ рясніли заголовками “Ліви беруть владу”, бо переможець – партія “Смерт” (“соціальна демократія”) відома в країні та за її межами як лівоцентристська партія, а партії, що внаслідок виборів втратили владну більшість – “Словацький демократичний і християнський союз” та “Свобода і солідарність”, належали до правих. Відповідно, аналітики прогнозували істотні зміни в економічній політиці країни.

Так само і після польських парламентських виборів 2011 р. про результати писалося у ЗМІ: “Польща: правий поворот”, “І знову праві”, бо владу зберегли партії, що обстоюють ліберальну економічну політику та продовження приватизації державної власності.

В Україні ніколи результати виборів не аналізувалися з подібних позицій, бо в економічній частині програм партії схожі як близнюки популістськими обіцянками.

Українські партії ще не диференціювали свій сегмент суспільства, який вони представляють, і значною мірою залежать від промислово-олігархічних груп, які їх утримують. Політична культура українського суспільства зумовлює орієнтацію на політичних лідерів, а не на партійні програми. Напередодні парламентських виборів 2006 р. ми докладно проаналізували, спираючись на дані моніторингу, тенденції розвитку партійно-політичної структури українського суспільства від виборів–2002 до виборів–2006 [2]. Через шість років з тих шести партій, які були нами розглянуті, лише три мають шанси здолати виборчий бар’єр: Партія регіонів, КПУ і БЮТ, який на цих виборах фігурує як партія “Батьківщина”, яка увібрала в себе партію “Фронт змін” (на час опитування позиціонувалася ще окремо), яка утворилася перед президентськими виборами і мала всі шанси самостійно здолати виборчий бар’єр увійти до Верховної Ради. Має всі шанси увійти до Верховної Ради новоутворена партія “УДАР” Віталія Кличка, про яку поки що нічого не відомо – ані про програму, ані про ідеологічну спрямованість, проте яка (станом на 1 липня) набирає понад 10% серед тих, хто збирається брати участь у виборах. Ще дві політичні сили теоретично мають шанси здолати 5%: партія Наталі Королевської “Вперед – Україна!”, що виникла безпосередньо перед виборами і про яку відомо ще менше, ніж про партію Кличка, і ГО “Свобода”, яка, навпаки, брала участь попередніх парламентських виборах, проте не набирала навіть 1%. Натомість практично немає шансів на

Розділ перший

проходження до парламенту у партії “Наша Україна”. За десять років, що минули, очолювана Віктором Ющенком політична сила, яка посіла перше місце на виборах 2002 р. (25,57% голосів), далі з кожними виборами погіршувала свій результат і на наступних виборах–2012, вочевидь, не увійде до складу парламенту і може зникнути з політичного поля взагалі. Таким чином, за час, що минув від останніх парламентських виборів, лише три політичні сили можна вважати складовими стабільної політичної структури.

Тепер, спираючись на дані моніторингу за роки парламентських виборів, по-перше, проаналізуємо, яким є склад електоратів найбільш рейтингових політичних сил, за якими параметрами вони відрізняються між собою і в якому напрямі може далі розвиватися партійно-політична структура?

Як засвідчує моніторинг, у країні встановилися стабільні погляди населення щодо ролі держави в економіці (головний критерій ліво-правого поділу політичного поля), ставлення до великої приватизації та підприємництва. У моніторингу з 2002 р. з’явилося запитання щодо того, якою повинна бути роль держави в управлінні економікою

Таблиця 2

Відповіді населення України за запитання “Яким чином держава має брати участь в управлінні економікою?” (%)

<i>Якою повинна бути роль держави?</i>	<i>2002</i>	<i>2004</i>	<i>2006</i>	<i>2008</i>	<i>2010</i>	<i>2012</i>
Треба мінімізувати участь держави, – все регулює ринок	6,5	6,1	4,7	6,8	5,4	6,2
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	46,1	45,5	49,5	49,9	48,8	43,2
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	29,3	31,6	29,6	28,8	31,9	34,0
Важко відповісти	17,8	16,5	14,6	13,7	13,9	16,6
Не відповіли	0,3	0,3	1,6	1,0	0,8	1,8

(табл. 2). Слід сказати, що відтоді громадська думка з цього питання є надзвичайно стабільна, що свідчить про усталеність поділу суспільства у ліво-правому вимірі (табл. 3).

Як свідчать дані, половину населення за економічними поглядами слід віднести до центристів, а третину – до “лівих”. Прибічників “правих”, ліберальних поглядів в економіці зовсім небагато – 6%, проте у принципі цього було б достатньо, аби здолати 5% виборчий бар’єр.

Тепер поглянемо, чи відображається ця диференціація у виборі політичної сили. Особливий інтерес становить партія Кличка “УДАР”, яка вийшла на третю позицію у рейтингах, проте й досі залишається “темною конячкою”.

Наведені результати свідчать, що за економічними поглядами склад електоратів політичних партій, що мають реальні шанси увійти до складу майбутньої Верховної Ради, майже однаковий у трьох політичних сил – “Батьківщина”, “Фронту змін” і “УДАРу”. У КПУ більше поло-

Таблиця 3

Відповіді прибічників різних політичних сил на запитання “Яким чином держава має брати участь в управлінні економікою?”, 2012 р. (%)*

Якою повинна бути роль держави?	Партія регіонів	КПУ	Батьківщина	“Фронт змін”	УДАР	Загалом
Треба мінімізувати участь держави, – все регулює ринок	4,9	1,2	8,0	5,6	13,5	6,2
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	42,8	36,5	44,2	51,1	40,5	43,2
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	44,4	57,6	27,1	22,2	31,0	34,0
Важко відповісти	4,8	4,7	18,6	21,1	14,9	16,6

*У таблиці представлені лише ті політичні сили, де кількість респондентів в опитуванні достатня для аналізу.

Розділ перший

вини виборців хотіли б повернутися до державно регульованої економіки, а електорат Партії регіонів поділяється на “лівих” (44%) і центристів (43%). Важливо підкреслити, що такий самий склад електорату був у цих політичних сил ще шість років тому (за винятком відсутнього тоді “УДАР”).

Зовнішньополітичні орієнтації населення України є другою подільною лінією громадської думки населення України. Громадська думка із цих вимірів, звичайно, змінювалася, проте протягом усього часу здійснення моніторингу переважало одночасно позитивне ставлення до ЄС і союзу з Росією та Білоруссю і негативне ставлення до вступу до НАТО. Дані *таблиці 4* показують позиції електоратів різних партій із зовнішньополітичних питань.

Отже, негативне ставлення до вступу до ЄС виділяє лише електорат Комуністичної партії. Щоправда, і елек-

Таблиця 4

**Зовнішньополітичні орієнтації виборців політичних сил,
2012 р. (%)***

	Партія регіонів	КПУ	“Фронт змін”	Батьківщина	УДАР	Загалом
<i>Ставлення до вступу України до ЄС</i>						
Позитивне	35,5	8,2	69,6	62,3	60,8	46,0
Негативне	25,9	53,5	7,6	8,5	13,5	22,1
<i>Ставлення до вступу України до НАТО</i>						
Позитивне	5,2	1,2	35,9	30,8	24,3	15,4
Негативне	72,2	84,9	31,5	32,8	31,1	54,7
<i>Ставлення до приєднання України до Союзу Росії та Білорусі</i>						
Позитивне	79,7	95,3	33,7	33,3	41,9	56,5
Негативне	6,8	3,2	48,9	46,5	37,8	24,7

*Відповіді “важко відповісти” не наводяться.

торат Партії регіонів відрізняється від електоратів “Фронту змін”, “Батьківщини” та “УДАРу” більш прохолодним ставленням до членства в ЄС, віддаючи явну перевагу союзу з Росією та Білоруссю. Ставлення до членства в НАТО ділить виборців, а от рух до ЄС цілком може стати ідеєю, яка об’єднає більшість українців, на відміну від інтеграції з Росією та Білоруссю.

Найбільшим розмежовуючим чинником, як засвідчили результати моніторингу, виявилось ставлення до надання російській мові статусу офіційної (табл. 5). Причому, якщо порівняти погляди електоратів Партії регіонів, “Батьківщини” та “Фронту змін” з минулорічними, то жодних змін не відбулося, тобто що цей поділ характеризується стабільністю і є найбільш сильним подільником: виборці одних політичних сил за надання російській мові статусу офіційної (71% і 66%), інших – проти цього (70% і 75%) Щодо УДАРу, то, як ми вже вказували, виборцям поки що мало відомі програмні установчі засади цієї політичної сили, тому там істотно більше виборців з різними поглядами.

Таблиця 5

Ставлення прибічників різних політичних сил до надання російській мові статусу офіційної, 2012 р. (%)*

Чи підтримують надання російській мові статусу офіційної?	Партія регіонів	КПУ	“Фронт змін”	“Батьківщина”	“УДАР”	Загалом
Так	71,0	65,9	15,1	14,6	33,3	43,5
Ні	15,5	16,5	69,9	74,9	58,7	41,7
Важко відповісти	13,5	17,6	15,0	10,5	15,0	14,8

*У таблиці представлені лише ті політичні сили, де кількість респондентів в опитуванні достатня для аналізу.

Отже, підіб'ємо деякі підсумки стосовно партійно-політичної диференціації населення України перед парламентськими виборами 2012 р. Порівняно з ситуацією, яка складалася і напередодні парламентських виборів 2006 р., політична структуризація виборців не змінилася, попри те, що за шість років змінився склад партій, які можуть претендувати на обрання до Верховної Ради. Як і раніше, в Україні не діють загальноприйняті у країнах західної демократії (включаючи країни Східної Європи та Балтії) розмежувальні лінії, що стосуються здійснення економічної політики, але стабільним є поділ електорального простору за зовнішньополітичними орієнтаціями, а особливо – за ставленням до мовних питань. Така структуризація та її постійне акцентування під час виборчих кампаній становить загрозу цілісності держави.

Окрім того, аналіз складу електоратів партій висвітлює ще одну особливість партійної розбудови в Україні: партії-“двійники”, такі, які мають однакову структуру електорату. Перед виборами 2006 р. це були Блок Юлії Тимошенко та блок “Наша Україна” – саме тому вони завзято боролися між собою за спільний електорат, взаємно знищуючи рейтинги один одного. Перед виборами 2012 р. з’явився “Фронт змін” Арсенія Яценюка (який “підібрав” половину рейтингу Юлії Тимошенко, втраченого внаслідок економічної кризи кінця 2008–2009 рр). Рішення йти на виборах разом було цілком обґрунтованим. Після президентських виборів з’явився такий “двійник” і у Партії регіонів у вигляді партії “Сильна Україна” Сергія Тігіпка, якого вдалося вчасно “знешкодити”, запропонувавши йому місце у виконавчій владі, за яке він розплатився розпуском партії.

Загалом такі партії-“двійники”, які будуються на однотипному електораті й відрізняються лише прізвиськами лідера, притаманні лише країнам, де відсутня партійна демократія. Інакше при розчаруванні партією чи її лідером, за невдалої виборчої кампанії, втрати рейтингу тощо,

лідери йдуть у відставку, партія перебудовується, змінює свою політику. В Україні у такій ситуації просто поруч виникає інша партія з іншим лідером, яка перебирає на себе розчарований електорат. Тому й “плинність” серед партій така значна.

Побудова в Україні сучасної представницької демократії неможлива без принципово іншої розбудови партійної системи, яка б ґрунтувалася на різних пропозиціях розв’язання соціальних проблем.

Література

1. Закон України “Про політичні партії в Україні” // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №23.
2. Бекешкіна І. Тенденції розвитку партійно-політичної структури українського суспільства: від виборів–2002 до виборів–2006 / І.Бекешкіна // Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг. – К., 2006. – С. 356–369.

*Є.Головаха,
доктор філософських наук;
Т.Любива,
кандидат соціологічних наук*

ДОВІРА ДО ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ І РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

На початку 2010 р. в Україні був проголошений курс реформ у політико-адміністративному та соціально-економічному напрямках. Зрозуміло, що будь-які реформи без масової довіри не будуть послідовними й ефективними, навіть якщо вони є життєво необхідними. Реформи не можуть бути реалізовані в повному обсязі й достатньо ефективно, якщо в суспільстві немає атмосфери довіри до змісту, спрямованості реформ і безпосередньо до реформаторів. І насамперед йдеться про довіру до тих, хто ініціює реформи, розробляє стратегію і тактику реформування суспільства. Які ж зміни сталися з показниками довіри в Україні з погляду перспективи ефективного реформування суспільства? Відповісти на це запитання можна на підставі аналізу даних соціологічних досліджень останніх років.

Так, результати аналізу даних п'ятої хвилі Європейського соціального дослідження (польовий етап проведений навесні 2011 р.) свідчать, що за показниками довіри до владних і міжнародних державно-політичних інститутів Україна перебуває на останніх позиціях за рівнем довіри (табл. 1)¹.

За результатами аналізу відмінностей середніх, громадяни України, як і громадяни Греції та Хорватії, мають найнижчий рівень довіри за показником “довіра до парла-

---

¹ Всі розрахунки зроблені на зважених даних.

менту”, разом із громадянами Болгарії мають статистично значущу відмінність від громадян усіх інших країн, що брали участь у дослідженні, у довірі до судово-правової системи. Довіра до міліції в Україні є найнижчою серед решти європейських країн. За довірою політикам та політичним партіям Україна випереджає лише Грецію і перебуває на одному рівні довіри з Хорватією, Португалією та Болгарією. Якщо обрахувати адитивний індекс з використанням індикаторів “довіра парламенту”, “довіра судово-правовій системі”, “довіра політикам” та “довіра політичним партіям”², то в Україні він, змінюючись від 0 до 40, має найнижче значення серед країн Європи – 7,97 (статистично незначущі відмінності спостерігаються лише з Грецією, Хорватією та Болгарією – значення за індексом довіри 8,57, 8,85 та 8,88 відповідно).

Як і в попередніх хвилях Європейського соціального дослідження, у п’ятій хвилі спостерігається тенденція до вищих показників довіри до міжнародних організацій (Європейського парламенту та ООН) порівняно з показниками довіри до державно-політичних інститутів усередині країни. Але й довіра до міжнародних організацій серед українців є невисокою (табл. 2).

У середньому жителі України більше довіряють Європейському парламенту, ніж жителі Греції, Хорватії, Ізраїлю та Великої Британії. Україна поряд із Португалією, Словенією, Російською Федерацією, Німеччиною, Чеською Республікою, Ірландією та Францією характеризується приблизно однаковим рівнем довіри до Європейського парламенту. Представники інших країн висловлюють вищу довіру до цієї організації. Деяко відмінні результати спостерігаються щодо показника довіри до ООН. Українці більше довіряють ООН, ніж жителі Греції та Ізраїлю, і приблизно однаково довіряють цій організації із жителями

² Індикатор “довіра до міліції” не був використаний для побудови індексу, оскільки при вилученні цього індикатора показник альфа-Кронбаха для багатьох із досліджуваних країн збільшується.

Розділ перший

Таблиця 1

Довіра громадян європейських країн до державно-політичних інститутів, 2011 р. (середній бал за шкалою: 0 – “зовсім не довіряю”, 10 – “повністю довіряю”)

Країна	Довіра парламенту	Довіра судово-правовій системі	Довіра міліції	Довіра політикам	Довіра політичним партіям
Бельгія	4,46	4,93	6,01	3,86	3,85
Болгарія	2,39	2,54	3,85	1,99	1,99
Швейцарія	5,80	6,28	7,03	5,01	4,81
Кіпр	4,56	5,58	5,46	3,55	3,48
Чеська Республіка	3,28	4,14	4,91	2,62	2,69
Німеччина	4,31	5,68	6,86	3,37	3,36
Данія	5,83	7,35	7,68	5,04	5,17
Естонія	4,24	5,22	6,17	3,62	3,43
Іспанія	4,29	4,41	6,25	2,74	2,71
Фінляндія	5,38	6,91	8,03	4,43	4,54
Франція	4,15	4,94	5,64	3,21	3,09
Велика Британія	4,11	5,24	6,24	3,43	3,52
Греція	2,04	3,83	4,63	1,35	1,37
Хорватія	2,27	3,23	4,40	1,61	1,75
Угорщина	4,22	4,64	5,10	3,12	3,15
Ірландія	3,68	5,10	6,51	3,11	3,07
Ізраїль	3,67	5,33	4,80	2,95	2,97
Нідерланди	5,37	5,89	6,26	5,25	5,26
Норвегія	6,02	6,85	7,20	4,94	4,93
Польща	3,44	4,26	5,39	2,66	2,55
Португалія	2,88	3,47	5,10	1,97	2,01
Російська Федерація	3,57	3,84	3,53	3,04	3,05
Швеція	6,28	6,53	6,98	5,04	5,11
Словенія	2,98	3,08	4,99	2,25	2,24
Словаччина	3,20	3,52	4,49	2,78	2,71
Україна	1,99	2,26	2,50	1,85	1,99

Хорватії та Словенії. Водночас і середній показник довіри до Європейського парламенту, і довіри до ООН не перевищують центрального пункту шкали у 5 балів і становлять 3,97 і 3,99 бала відповідно.

Таблиця 2

**Довіра громадян європейських країн
до міжнародних організацій, 2011 р.**
(середній бал за шкалою: 0 – “зовсім не довіряю”,
10 – “повністю довіряю”)

	<i>Довіра Європейському парламенту</i>	<i>Довіра ООН</i>
Бельгія	5,03	5,30
Болгарія	4,83	4,86
Швейцарія	4,56	5,32
Кіпр	5,04	4,38
Чеська Республіка	4,05	4,91
Німеччина	4,02	4,74
Данія	4,97	6,17
Естонія	5,17	5,50
Іспанія	4,46	4,95
Фінляндія	5,09	6,55
Франція	4,27	5,03
Велика Британія	3,36	4,90
Греція	2,57	2,59
Хорватія	3,31	3,89
Угорщина	4,75	5,11
Ірландія	4,08	5,32
Ізраїль	3,36	3,42
Нідерланди	4,94	5,56
Норвегія	4,99	6,68
Польща	4,71	5,29
Португалія	3,68	4,34
Російська Федерація	3,97	4,39
Швеція	4,96	6,34
Словенія	3,74	4,13
Словаччина	4,43	4,75
Україна	3,97	3,99

Отже, загальний рівень довіри до внутрішніх та міжнародних державно-політичних інститутів та організацій на початку 2011 р. був одним з найнижчих у Європі. Така ситуація була досить несприятливою для підтримки реформ, які почали впроваджуватися наприкінці 2010 р.

Розділ перший

Але у світовій практиці є багато прикладів, коли реформи розпочиналися з недовіри, а потім набували масової підтримки. За порівняльними даними двох останніх хвиль Європейського соціального дослідження (2009 та 2011 рр.), є певні підстави стверджувати, що саме така ситуація почала складатися в Україні, де спостерігалось статистично значуще (на рівні 1%) зростання рівнів довіри за всіма виокремленими індикаторами довіри (табл. 3).

Таблиця 3

Динаміка довіри до владно-правових і міжнародних організацій населення України за результатами чотирьох хвиль Європейського соціального дослідження, 2005–2011 рр. (середній бал за шкалою: 0 – “зовсім не довіряю”, 10 – “повністю довіряю”)

	<i>Довіра Верховній Раді</i>	<i>Довіра судово-правовій системі</i>	<i>Довіра міліції</i>	<i>Довіра політикам</i>	<i>Довіра політичним партіям</i>	<i>Довіра Європейському парламенту</i>	<i>Довіра ООН</i>
Друга хвиля (2005 р.)	4,80	3,91	3,30	3,74	3,61	4,83	4,73
Третя хвиля (2007 р.)	2,32	2,45	2,61	2,04	2,31	3,89	3,75
Четверта хвиля (2009 р.)	1,66	1,91	2,27	1,51	1,66	3,58	3,56
П'ята хвиля (2011 р.)	1,99	2,26	2,50	1,85	1,99	3,97	3,99

Найвищі показники довіри на початку 2005 р. пояснюються надіями на позитивні суспільні зміни безпосередньо після помаранчевої революції, а найгірші показники, отримані на початку 2009 р., є наслідком фінансової кризи, яка саме тоді набула особливої гостроти. Відповідно, деяке зростання довіри в період між двома останніми хвилями опитувань може пояснюватися поступовим виходом

світової й української економіки з кризи і відповідним покращенням добробуту людей та рівня їх задоволеності життям.

Слід зазначити, що показники довіри досить тісно пов'язані з показниками задоволеності. Результати аналізу даних Європейського соціального дослідження виявили прямі значущі (на рівні 1%) коефіцієнти кореляції за Пірсоном між адитивним індексом довіри і задоволеністю життям в цілому, станом економіки, роботою уряду, тим, як працює демократія (значення коефіцієнта 0,236, 0,387, 0,533 та 0,413 відповідно).

У зв'язку з цим розглянемо місце України за показниками задоволеності порівняно з іншими європейськими країнами (табл. 4).

Як свідчать результати опитувань, найменш задоволеними життям є українці і болгар. При порівнянні з жителями інших європейських країн, болгар, українці та греки є також найнещасливішими. Найбільш незадоволеними станом економіки є жителі Греції, України, Португалії та Болгарії. У Греції також спостерігається найменша в Європі задоволеність роботою уряду, трохи меншою за цим показником є незадоволеність в Україні, Португалії та Хорватії. Греція, Португалія, Україна та Словенія є країнами з найнижчим рівнем задоволеності тим, як працює (діє) демократія в країні. Отже, за всіма показниками задоволеності Україна знаходиться серед останніх серед країн Європи, що брали участь у Європейському соціальному дослідженні.

Розглянемо показники задоволеності і щастя для України в динаміці (табл. 5). Як видно, протягом 2005–2009 рр. в Україні відбувалося падіння показників задоволеності життям у цілому, станом економіки, роботою уряду і дієвістю демократії. Перевірка статистичних гіпотез стосовно відмінності середніх показників задоволеності у четвертій і п'ятій хвилях дослідження дає підстави говорити про статистично значуще зростання рівнів задоволеності (на рівні 1%) за кожним із чотирьох показників.

Розділ перший

Таблиця 4

Задоволеність та щастя громадян європейських країн, 2011 р.
(середній бал: 0 – “зовсім незадоволений(а)”,
10 – “повністю задоволений(а)”, 0 – “дуже нещасливий(а)”,
10 – “дуже щасливий(а)”)

	Життям у цілому	Нинішнім станом економіки	Роботою уряду	Тим, як працює (діє) демократія в країні	Наскільки в цілому щасливі
Бельгія	7,51	5,04	3,65	5,20	7,83
Болгарія	4,88	2,38	3,45	3,14	5,66
Швейцарія	8,14	6,60	5,94	7,07	8,06
Кіпр	7,14	4,18	4,91	5,78	7,24
Чеська Республіка	6,41	3,48	3,43	4,85	6,70
Німеччина	7,25	5,34	3,79	5,31	7,45
Данія	8,35	5,40	4,61	6,94	8,27
Естонія	6,52	4,17	4,33	5,09	6,91
Іспанія	7,30	2,74	2,96	5,10	7,57
Фінляндія	7,94	6,04	5,44	6,26	7,96
Франція	6,34	3,36	3,53	4,24	7,13
Велика Британія	7,17	3,49	4,29	4,97	7,50
Греція	5,71	1,34	1,82	2,98	6,06
Хорватія	6,33	2,55	2,43	3,77	6,78
Угорщина	5,83	3,16	4,39	4,42	6,42
Ірландія	6,59	2,52	3,56	4,94	7,00
Ізраїль	7,49	4,73	3,88	5,22	7,65
Нідерланди	7,77	5,72	5,30	6,18	7,88
Норвегія	7,93	7,47	5,30	6,93	8,01
Польща	7,00	4,45	3,91	5,04	7,31
Португалія	5,93	2,38	2,40	3,54	6,71
Російська Федерація	5,70	3,66	4,50	3,85	6,29
Швеція	7,91	6,49	6,11	6,75	7,91
Словенія	6,97	2,87	2,65	3,20	7,28
Словаччина	6,56	3,62	3,63	4,17	6,87
Україна	4,82	2,28	2,25	3,17	5,86

Це зростання могло б свідчити про позитивну тенденцію соціально-економічних змін, а відповідно і про успіх реформ в Україні, якби воно зберігалось і надалі. Але шоста хвиля Європейського соціального дослідження розпочнеть-

Таблиця 5

Динаміка задоволеності жителів України за результатами чотирьох хвиль Європейського соціального дослідження, 2005–2011 рр. (середній бал: 0 – “зовсім незадоволений(а)”, 10 – “повністю задоволений(а)”)

	<i>Життям у цілому</i>	<i>Нинішнім станом економіки</i>	<i>Роботою уряду</i>	<i>Тим, як працює (діє) демократія в країні</i>
Друга хвиля (2005 р.)	4,44	3,13	4,25	4,31
Третя хвиля (2007 р.)	4,39	2,27	2,17	3,22
Четверта хвиля (2009 р.)	4,19	1,50	1,53	2,52
П'ята хвиля (2011 р.)	4,82	2,28	2,25	3,17

ся тільки наприкінці 2012 р. Утім, можна звернутися до результатів моніторингового дослідження “Українське суспільство” (квітень–травень 2010 та 2012 рр.) Інституту соціології НАНУ. Вони свідчать про статистично значуще (на рівні 1%) зменшення рівня довіри у 2012 р. порівняно з 2010 р. (табл. 6).

Таблиця 6

Довіра населення України до державно-політичних інститутів за результатами дослідження “Українське суспільство”, 2010, 2012 рр. (середній бал за шкалою: 1 – “зовсім не довіряю”, 5 – “цілком довіряю”)

<i>Який рівень Вашої довіри</i>	<i>Міліції</i>	<i>Прокуратурі</i>	<i>Судам</i>	<i>Верховній Раді</i>	<i>Політичним партіям</i>
2010 р.	2,29	2,28	2,29	2,43	2,19
2012 р.	2,12	2,14	2,12	2,01	2,04

Розділ перший

Відповідно зменшилися значення показників соціального самопочуття та загального рівня задоволеності життям населення України. Так, інтегральний індекс соціального самопочуття знизився досить суттєво (з 38,6 до 37,4 за шкалою 20–80), наблизившись до позначки 37,0, яка відділяє помірно негативне значення від дуже негативного. Значення показника задоволеності життям зменшилося менш відчутно (але статистично значуще на рівні 5%) – з 2,86 до 2,78 (за шкалою 1–5). Тобто два роки діяльності влади, яка проголосила курс реформ, супроводжується зростанням відчуття незадоволеності та недовіри у суспільстві. Якщо враховувати, що українці останніми роками взагалі залишаються одними з найнезадоволеніших та недовірливих у Європі, така негативна динаміка ставить під питання не тільки ефективність реформ в Україні, а й загальну перспективу позитивного соціально-економічного та політичного поступу країни на декларованому шляху євроінтеграції.

*С. Дембіцький,
кандидат соціологічних наук*

РОЛЬ ОЧІКУВАНЬ, СПРОСТУВАННЯ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПОЗИЦІЇ У ФОРМУВАННІ ЗАДОВОЛЕНOSTІ НАСЕЛЕННЯ ПРЕЗИДЕНТСЬКОЮ ВЛАДОЮ

Одним з головних завдань української соціології є оцінка ефективності демократичних змін, що відбуваються в нашій державі. Зокрема, це стосується й діяльності президентів України, що робить актуальним питання критеріїв відповідної оцінки, що ними керуються наші співгромадяни. Дослідження цього питання дасть змогу краще зрозуміти важливі особливості довгострокової взаємодії між президентською владою та населенням нашої держави.

Теоретико-методологічною базою аналізу є маркетингова модель для аналізу задоволеності споживачів, запропонована Річардом Олівером [1]. Основна ідея цієї моделі полягає в тому, що чинниками формування задоволеності є очікування та, за авторською термінологією, спростування (порівняння очікувань та реально отриманих переваг). У політичній сфері ці чинники слід доповнити і політичною позицією респондента.

Вказані концепти були проаналізовані за допомогою таких емпіричних індикаторів (*табл. 1*).

Вибір індикаторів потребує декотрих пояснень. По-перше, рівень довіри президенту віднесено до очікувань у тому розумінні, яке вкладав у довіру Н.Луман. Зокрема, він вважав, що довіра являє собою *очікування* того, що контрагент діятиме відповідно до своєї соціальної ролі [2]. По-друге, концепт політичної позиції розглядається в тому числі і крізь призму протистояння східного (Партія регіонів) та західного (“Наша Україна”, БЮТ) електорату, оскільки воно формує реалії української політики починаючи з 2004 р. і дотепер. По-третє, змінна, що стосується резуль-

Розділ перший

Таблиця 1

Емпіричні індикатори концептуальної моделі формування задоволеності політичним діячем

<i>Концепти</i>	<i>Індикатори</i>
Політична позиція	1. Результати голосування респондента у другому турі президентських виборів. 2. Рівень підтримки лідерів “помаранчевої революції”. 2. Рівень підтримки президента в області, в якій мешкає респондент (спеціально створена змінна на основі даних про результати голосування в останньому турі на виборах 1999, 2004 та 2010 рр.).
Очікування	1. Рівень довіри Президенту. 2. Позиція респондента щодо характеру змін у суспільному житті: покращиться, погіршиться, не зміниться.
Спростування	Блок з 12 запитань щодо характеру соціальних змін, які відбулися в житті респондента.
Задоволеність	Оцінка Президента України за 10-бальною шкалою.

татів голосування у другому турі, приведена до порядкової шкали (перша градація – голосування за переможеного кандидата, друга – голосування проти обох, третя – голосування за кандидата-переможця).

Представлені індикатори достатньою мірою (принаймні більше за інші альтернативи) пов’язані між собою, а результати їх використання, під час регресійного аналізу, демонструють стійкі патерни протягом багатьох років, що є додатковим аргументом для їх використання.

Результати дослідження

Нижче представлено дані щодо кожного з чинників формування задоволеності діяльністю президентів у 2000, 2006, 2008 та 2012 рр. (табл. 2). У випадку президент-

ства Л.Кучми береться 2000 р., оскільки він (перший рік після повторного обрання) дає найбагатшу інформацію щодо очікувань, спростування та політичної позиції респондентів. Всі наведені у таблиці дані є статистично значущими на рівні 1%.

Для індикаторів, що належать до очікувань та політичної позиції, зазначено силу зв'язку з оцінкою діяльності

Таблиця 2

Вплив очікування, політичної позиції та спростування на оцінку діяльності Президента України

	<i>Л.Кучма</i>		<i>В.Ющенко</i>				<i>В.Янукович</i>			
	2000		2006		2008		2010		2012	
	<i>r</i>	<i>beta</i>	<i>r</i>	<i>beta</i>	<i>r</i>	<i>beta</i>	<i>r</i>	<i>beta</i>	<i>r</i>	<i>beta</i>
Очікування										
Соціальний оптимізм	0,39	0,23	0,36	0,15	0,34	0,18	0,33	0,16	0,35	0,16
Довіра до Президента	0,57	0,49	0,63	0,58	0,59	0,54	0,57	0,51	0,63	0,58
Політична позиція										
Голосування у другому турі	0,53	0,53	0,52	0,40	0,48	0,41	0,58	0,42	0,44	0,44
Підтримка лідерів помаранчевої революції	x*	x*	0,44		0,38		-	-	***	***
Рівень підтримки Президента в області, в якій мешкає респондент	0,19	-	0,44	0,17	0,35	0,11	0,42	0,15	0,25	-
Відсоток поясненої дисперсії										
Очікування	37		42		38		34		42	
Політична позиція	28		28 / 19		24 / 14		37		19	
Спростування	12		8		7		2		7	

* Символ "x" позначає параметр, якого не було у 2000 р.

** Символ "?" позначає параметр, який не вимірювався у 2012 р.

президентів та стандартизовані коефіцієнти бета¹. Для індикаторів, що входять до спростування, аналогічна інформація не наводиться, оскільки більшість відповідних коефіцієнтів, хоча і є статистично значущими, але демонструють дуже малу силу зв'язку. Додатково для кожної групи індикаторів поданий відсоток поясненої нею дисперсії для оцінки діяльності Президента (для кожної групи індикаторів будувалося окреме регресійне рівняння).

На основі представлених даних можна проаналізувати три базові моделі, які пояснюють оцінку діяльності Президента:

а) “очікування => задоволеність”, тобто орієнтація на перспективи, які пов'язуються респондентом з Президентом України;

б) “політична позиція => задоволеність”, тобто оцінка кризь призму узгодженості/неузгодженості політичних поглядів респондента і його оточення, з одного боку, та Президента – з другого;

в) “спростування => задоволеність”, тобто оцінка виходячи з реальних результатів діяльності Президента.

Очевидно, що найкращу пояснювальну силу має перша модель, а найгіршу – остання. Тобто респонденти орієнтуються насамперед на перспективи, які вони пов'язують з главою держави, менше впливає їх політичний вибір, а реальні зміни майже не беруться до уваги при оцінці діяльності Президента (*рис. 1*).

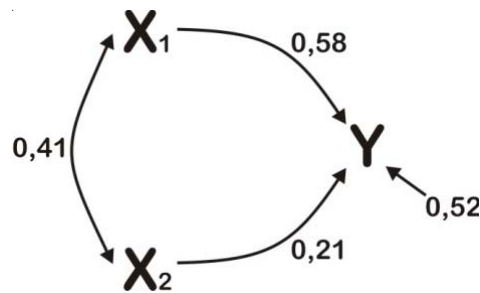
Для аналізу впливу політичної позиції необхідні зміни (зокрема, найважливіша з них – вибір респондента у другому турі президентських виборів) наявні лише в масивах 2000, 2006, 2008, 2010 та 2012 рр. Тому відповідна крива починається з 2000 р. Крапки позначають припущення, згідно з яким політична позиція пояснює приблизно 28% мінливості в оцінці діяльності Президента з 2001 по 2004 рр.

---

¹ Стандартизовані коефіцієнти множинної регресії, що застосовується для порівняння результатів впливу різних незалежних змінних на залежну змінну.

Рисунок 1. Пояснювальна сила очікувань і спростування щодо оцінки діяльності Президента України, 1998–2012 рр.

Рисунок 2. Шляхова діаграма впливу очікувань та політичної позиції на оцінку діяльності Президента

Звичайно, немає ніяких принципових бар'єрів для інтегрованого розгляду окреслених чинників задоволеності президентською владою. Більше того, цілком логічно розглянути їх комбінований вплив. Нижче наведена найелементарніша шляхова діаграма, що демонструє вплив полі-

Розділ перший

Таблиця 3

Вплив очікування, політичної позиції та спростування на оцінку діяльності Президента України в різних регіонах

Фактори	Л.Кучма	В.Ющенко		В.Янукович	
	2000	2006	2008	2010	2012
Захід					
Очікування	39	36	26	29	29
Політична позиція	11	11	10	32	19
Спростування	17	6	4	2	11
Центр					
Очікування	30	37	35	18	36
Політична позиція	25	15	11	21	21
Спростування	10	5	3	3	8
Південь					
Очікування	30	24	37	35	48
Політична позиція	30	20	14	26	13
Спростування	11	7	7	7	9
Схід					
Очікування	34	38	36	34	42
Політична позиція	36	22	23	16	8
Спростування	5	6	5	-	2

тичної позиції та очікувань респондента на оцінку Президента у 2012 р. (рис. 2). До схеми включено лише три змінні: довіра до Президента (X_1 , репрезентує очікування), результати голосування у другому турі (X_2 , репрезентує політичну позицію) та оцінка діяльності Президента (Y). Інші змінні не включені до діаграми, оскільки їх пояснювальний потенціал у даному випадку є мізерним і майже не змінює загальної картини.

Пояснюючий потенціал даної діаграми становить 48% (відповідно на залишки припадає 52%), що більше для будь-якої базової моделі 2012 р.

Утім, аналіз, здійснений для України загалом, має специфічний зсув – артефактним ефектом є міжрегіональна

мінливість, що штучно збільшує відсоток дисперсії, поясненої регресійними рівняннями як для кожної з базових моделей, так і для інтегрованої моделі. Для перевірки впливу регіональної специфіки на оцінку відповідних взаємозв'язків був здійснений роздільний аналіз підгруп (окремо для Західного, Центрального, Північного та Східного регіонів) із застосуванням аналогічної методики аналізу. Далі наведено лише відсоток поясненої дисперсії для кожної групи індикаторів (табл. 3).

Як видно, у меншості випадків відсоток поясненої дисперсії зріс або залишився майже незмінним, а в більшості випадків – зменшився. І хоча головний патерн залишився той самий (у 15 з 20 випадків визначальне значення мають очікування, маргінальне – спростування), очевидно є і регіональна специфіка – прояв моделей у різних випадках має специфічний характер, що свідчить про можливість лише приблизних висновків на рівні усєї держави.

Варто зазначити, що на рівні окремих регіонів впливає і стать респондента – чоловіки та жінки в кожному регіоні використовують ту чи іншу модель оцінки різною мірою. Більш-менш узгодженою для чоловіків та жінок є лише модель “очікування => задоволеність” ($r = 0,61$; $\alpha = 0,05$; $n = 16$)². Знову ж таки, навіть контролюючи регіон проживання та стать респондента, найбільшу пояснюючу силу мають очікування, меншу – політична позиція, найменшу – спростування³.

² В якості змінних виступив відсоток поясненої дисперсії для кожного з чинників – очікувань, спростування та політичної позиції. Одиниці спостереження формувалися на основі регіону проживання та статі респондента для чотирьох років (2003, 2006, 2008, 2010). Таким чином було отримано три змінні й тридцять два (4x2x4) спостереження. Якщо ж обчислювати зв'язок між різними статями за кожним з чинників, то утворюється шість змінних (окремо очікування для чоловіків, окремо – для жінок і т.д.) і шістнадцять спостережень (оскільки одиниці спостереження формуються лише з урахуванням регіонів та років).

³ З відповідними графіками можна ознайомитися за електронною адресою: projects.soc-research.info/president_assessment.html

Проведений аналіз продемонстрував адекватність моделі формування задоволеності споживачів Р.Олівера в межах дослідження оцінки діяльності президентів України. Результати виявили узгодженість за всіма роками, для яких була можливість здійснити перевірку моделі.

Важливо зазначити головну відмінність із базовою (призначеною для дослідження звичайних товарів та послуг) моделлю – на рівні з очікуваннями та спростуванням релевантним фактором є політична позиція респондента, яка суттєво впливає на оцінку діяльності президента. В окремих випадках (як, наприклад, у 2010 р.) вона може виходити на перше місце серед усіх чинників формування задоволеності.

Останнє вказує на окремі особливості українського суспільства. Так, дуже цікавим є те, що спростування відіграє, по суті, мізерну роль в оцінці діяльності президентів України. Фактично більшість пересічних громадян послуговуються в оцінці не реально досягнутими результатами, а новою “порцією” очікувань, що пов’язуються з тим чи іншим президентом, а також узгодженістю (чи неузгодженістю) своїх політичних поглядів із поглядами, що ними декларуються.

Цілком можливо, що очікування “живляться” передусім узгодженістю чи неузгодженістю політичних поглядів. Це, своєю чергою, свідчить про низький рівень політичної культури, ціннісну заангажованість та слабку громадянську складову нашого суспільства, а також створює всі умови для формування безвідповідальної політичної еліти.

Література

1. *Oliver R.* Customer Satisfaction Research / Richard Oliver // *The Handbook of Marketing Research: Uses, Misuses, and Future Advances* / ed. by R.Grover, M.Vriens. – London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage, 2006. – P. 569–587.

2. *Luhman N.* Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives / Niklas Luhman // *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations (electronic edition)* / Ed. by D.Gambetta. – Oxford : University of Oxford, 2000. – P. 94–107.

В. Степаненко,
кандидат філософських наук

ДЕМОГРАФІЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ І ДЕМОКРАТІЯ

Етимологія двох понять *демографія* і *демократія* зі спільною для обох давньогрецькою кореневою складовою *демос* (народ, громадяни) указує на зв'язок поміж ними. Видається, цей зв'язок є не лише лінгвістичним. Обрання влади в представницькій демократії *статистичною* більшістю виборців власне вже актуалізує різні соціально-демографічні аспекти структури населення. Йдеться не лише про складні соціально демографічні характеристики (етнічні, регіональні, релігійні та мовні ідентичності тощо), а й базові, зокрема вікову структуру.

Як свідчать статистичні дані, для успішних щодо політичного та соціально-економічного розвитку країн найтипівішою є вікова структура так званого *перехідного* та *зрілого* вікового профілю, коли, наприклад, молодь до 30 років становить до 45% населення, частка людей похилого віку (після 60 років) – не більше 25% населення і, принаймні, третина населення – це люди активного середнього та працездатного віку [1]. Так, у глобальних дослідженнях у період 1970–2007 рр. лише 13% країн з *дуже молодим* віковим профілем (де дві третини або більше населення становлять люди до 30 років) були повноцінними демократіями (*full democracies*). Для порівняння такими вважаються 81% країн зі зрілим віковим профілем [1]. Подібні кореляції також наявні й щодо інших вимірів успішного демократичного врядування, таких як свобода слова та громадянські свободи. Водночас країни, у віковій структурі яких молодь до 30 років становить понад 60%, за глобальною світовою статистикою з більшою вірогідністю наражаються на такі ризики свого розвитку,

як обмеження політичних та громадянських свобод, корупція, слабка інституційна спроможність держави (Гаїті, Уганда, Ємен, Афганістан та ін.) [1]. Дослідники на основі статистичного аналізу глобальних тенденцій світового демографічного розвитку доходять також висновку, що близько 90% країн з дуже молодою віковою структурою на кінець XX ст. мали авторитарні або дуже слабкі демократичні уряди [2, с.10]. Демографічно молоді країни, навіть коли досягають певного рівня демократії, є до того ж і більш вразливими щодо її подальшої підтримки, у них частіше виникають конфлікти та кризові ситуації. Так, одним із соціальних факторів “арабської весни” 2010 р., зокрема в Тунісі, була доволі велика демографічна пропорція молоді, невдоволеної своїми життєвими та соціально-економічними шансами у традиційному корупційно-авторитарному середовищі.

Глобальна статистика зв'язку поміж віковою демографічною структурою країн та їх соціально-економічним та політичним розвитком певною мірою віддзеркалює і той факт, що регіони та країни з вищим рівнем та темпами народжуваності (Африка, Азія, Південна Америка) є переважно країнами, що розвиваються, з усіма суперечливими наслідками цього процесу. Натомість усталені демократії, особливо європейські, перебувають у демографічній ситуації, що характеризується якщо не старінням населення, то принаймні зменшенням темпів народжуваності і збільшенням демографічної частки людей середнього та похилого віку, зокрема через підвищення середньостатистичного рівня тривалості життя.

Важливо також і те, що в країнах “зрілої” (історично і демографічно) демократії репродукування демократичних практик та інститутів у демографічному сенсі означає їх вкорінення у процеси відтворення народонаселення, зміни генерацій та їх соціалізацію. Іншими словами, характеристики усталеної демократії є більш надійними для тих суспільств, у яких люди середнього і похилого віку вже були народжені або принаймні соціалізувались у демократичному середовищі, а відтак, переважно є носіями, ба,

навіть зберігачами та охоронцями, демократичних практик та традицій, що передаються новим генераціям через різні інститути соціалізації, у тому числі родинні. Звичайно, відтворення демократії навіть у стабільних демократіях не є механічним процесом, а сама демократія також не є завершеним суспільним проектом. Зокрема, демографічні тенденції “старої” Європи навіть через потреби власного економічного розвитку зумовлюють міграцію людей, переважно молодого віку, здебільшого з регіонів та країн Азії та Африки. Така міграція людей, більшість яких не були соціалізовані у демократичному середовищі, уже тепер створює серйозні виклики для європейських демократій не лише в сенсі політики адаптації та соціалізації численної і зростаючої маси іммігрантів, а й у аспектах формування своїх збалансованих щодо демократичних норм та власної національної безпеки міграційних політик.

Не менш драматичною, зі своїми складними особливостями та соціальними наслідками є демографічна трансформація Східної Європи. У певному сенсі метафора про “молоді демократії” цього регіону є доволі іронічною, адже ці “молоді”, а в багатьох суспільствах ще й не усталені демократії, формуються здебільшого у країнах, які також переживають демографічний процес старіння свого населення, а у випадку деяких країн, зокрема Росії і України, – гостру демографічну кризу. Особливість цих процесів для посткомуністичних східноєвропейських країн полягає у тому, що демографічні зміни тут переплелися та поєдналися зі складними політичними та економічними трансформаціями. Тому дослідники характеризують цю складну демографічну трансформацію – від *червоних до сірих (from red to grey)* – як унікальну [3, с. 1], таку, що має своє не менш важливе значення, аніж самі політичні та економічні перетворення в посткомуністичних країнах.

У літературі, присвяченій демографічній трансформації Східної Європи, досить широко обговорюються соціально-економічні аспекти цієї проблеми, очевидними серед яких є трансформація ринку праці, збільшення частки непрацюючих пенсіонерів, навантаження на економічну, со-

ціальну та пенсійну системи цих країн і потреби їх реформування, збільшення соціальних видатків державного бюджету та проблеми його перерозподілу, проблемні питання фінансових заощаджень тощо. Меншою мірою, на нашу думку, розглядаються питання соціально-психологічних та політичних аспектів демографічної трансформації посткомуністичних суспільств, зокрема перспективи розвитку та підтримки демократії.

Як свідчить понад 20-річний досвід посткомуністичних, а особливо пострадянських, трансформацій, традиційні соціокультурні інститути, практики та цінності є надзвичайно стійкими та інертними, наслідки змін є часто непередбачуваними щодо нових якостей, а самі зміни нерідко наражаються на свідомий та неусвідомлений супротив. Це й не дивно, коли взяти до уваги, що носіями ментальних структур та культури є ті ж самі люди, старше та середнє покоління яких формувалось та взаємодіяло за умов традиційного комуністичного укладу. Проблеми якості політичних еліт, клептократія верхів, що часто виправдовується їх “бідним та голодним” дитинством, труднощі реформ, масовий правовий нігілізм, відтворення патронально-клієнтелістських практик, кумівство, феномен “шантажистської держави” – це лише деякі аспекти складної діалектики суспільних змін та репродукцій у посткомуністичних і особливо пострадянських суспільствах. Незважаючи на деякі оптимістичні прогнози початку 1990-х, два десятиріччя суспільних трансформацій та поява лише однієї генерації людей, які у шкільні роки вже не одягали червоні краватки молодіжних комуністичних організацій, є все ще нетривалим історичним періодом, у якому суспільна репродукція в тих чи інших формах колишнього укладу, як видається, є переважаючою. Тому зміна поколінь, чисельність і також громадянська якість нових генерацій у посткомуністичних країнах актуалізує демографічні проблеми демократії.

Демографічні фактори мають прямий або опосередкований зв’язок з перспективами української демократії, адже її обирають (чи не обирають) люди зі своїми поглядами

та цінностями. Ослаблений людський потенціал, кількісне зменшення і якісне погіршення людського капіталу, проблеми розвитку середнього класу, деформована вікова структура, особливості соціалізації середніх та старших поколінь, стійкі традиції патерналізму та авторитаризму в носіях традиційної культури – це ті особливості, які створюють ризики для розростання та зміцнення електоральної бази демократії, формують репертуар політичних партій різних спрямувань, а також, на нашу думку, певною мірою визначають непослідовний та суперечливий характер української (де-)демократизації. Політичні актори у своїх деклараціях та боротьбі за виборців, особливо у період розгортання світової економічної кризи з 2008 р., дедалі більше вимушені зважати на специфічні потреби та політичні орієнтації великої частки людей похилого віку, що становлять вже майже четверть населення країни і є, як правило, найбільш активними виборцями. Люмпенізація населення, а особливо людей похилого віку, пенсіонерів зумовлює біхевіоризацію політики, зведення поведінки виборців до рівня інстинктів біологічного виживання. Це особливо стосується соціально незахищених верств, серед яких люди похилого віку є чи не найвразливішою. Сумнозвісні політтехнології підкупу виборців гречкою, продовольчими пайками та медикаментами, продажівля голосів та інші технології такої політики мають мало спільного з вільним демократичним вибором, а відтак, і з демократією. Пенсіонери та люди похилого віку знову ж є основними “фокусними” групами таких технологій, а репертуар багатьох політичних акторів дедалі більшою мірою насичується привабливою риторикою “успішного виживання”.

В українському політичному контексті вікова структура (міжпоколінний фактор), хоча і поступається за значущістю впливу мовно-етнічному, а особливо – регіональному факторам, також впливає на електоральний вибір громадян. Так, традиційно, на всіх виборах виборці похилого віку в Україні, як, утім, і в деяких інших пострадянських країнах, набагато частіше підтримують представ-

ників лівого політичного спектра, зокрема комуністів. Або краще сказати, комуністичний електорат здебільшого складається з людей похилого віку. Зменшення електоральної підтримки комуністичної партії з понад 20% на початку 1990-х років до близько 5% на останніх парламентських виборах 2007 р. не варто спрощено інтерпретувати лише зміною однієї вікової генерації. Справа також у зміні цілого спектра політичних партій, чимало з яких активно перейняли риторику та політичний патерналізм комуністів у своїх пропозиціях щодо виборців, зокрема похилого віку.

Соціологічні дослідження (загальнонаціональний моніторинг громадської думки Інституту соціології НАН України 2012 р.) також виявляють певні закономірності зв'язку поміж віковою структурою респондентів та їх політичними симпатіями, хоча тут не все так однозначно. Скажімо, досить закономірним (і сталим для попередніх років дослідження) є те, що серед людей старшого (понад 55 років) віку понад третина (37,9%) є прихильниками соціалізму. Це майже втричі більше, ніж симпатиків соціалізму серед молоді (до 30 років). Щоправда, лише десята частина молодих людей є прихильниками капіталістичного шляху розвитку країни.

Водночас вікові відмінності людей не надто відбиваються на оцінках їх рівня задоволеності тим, як розвивається демократія в нашій країні. Дві третини (63%) молодих респондентів і майже така ж частка (57,7%) людей старшого віку не задоволені характером такого розвитку.

В геополітичних симпатіях майже дві третини (58,8%) респондентів старшого віку підтримують “євразійський” вектор розвитку країни (зв'язки у межах СНД, відносини з Росією, східнослов'янський блок). Серед молоді менше “євразійців” (39,6%) і вдвічі більше, аніж частка респондентів старшого віку, прихильників розвитку зв'язків з розвиненими країнами Заходу – серед молоді таких 21,3%, серед респондентів старшого покоління – лише 9,9%.

Для перспектив демократичного розвитку країни показовим є також і те, що вікові відмінності респондентів

практично не позначаються на їх думці про те, що “декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії”. Переважна більшість опитаних (понад 60%) різних вікових груп погоджуються з цим твердженням. І нехай, смислові підґрунтя цих настроїв є, можливо, дещо відмінними – “авторитарна” політична соціалізація старшого покоління поруч с нетерпінням змін та зрушень у “демократичному застої” молоді – обидва смисли на “виході” можуть давати подібний статистичний результат.

Наголосимо, ця наведена соціологічна статистика є дещо обмеженою, такою, що не враховує регіональні, мовні та інші відмінності, які ми тут не брали до уваги. Тим не менш, можна говорити про досить стійкий комплекс авторитарно-патерналістських цінностей, що здебільшого притаманні політичному вибору людей старших вікових груп у країні. Незначна артикульованість нових, відмінних цінностей серед молоді також дає змогу робити висновки як про все ще незавершену політичну ідентифікацію молодшої генерації в ситуації невизначного за своїми наслідками “демократичного переходу”, так і про репродукцію традиційних соціально-політичних патернів і навіть певною мірою – відтворення патерналістського, авторитарного синдрому.

У контексті такої репродукційної соціалізації показово, що в загальнонаціональному дослідженні випускників середньої школи 2012, в якому були опитані випускники та їхні вчителі (люди, як правило, середнього та старшого віку), лише 11% вчителів і майже стільки ж (12%) їхніх учнів готові виявляти ініціативу та самі піклуватись про себе. А головними чинниками, які сприяють досягненню людиною високого соціального становища в нашій країні, 44% опитаних учнів вважають впливових родичів. Цієї ж думки дотримуються і 55% їхніх вчителів [4]. Домінуючі патерналістські настрої проявляються також і у тому, що в країні фактично відсутня генерація, яка б відчувала, а головне, брала на себе основний тягар суспільної відповідальності. За даними нашого дослідження 2010 р., понад

60% респондентів різних вікових груп, включаючи когорту людей активного та працездатного віку (від 26 до 55 років), не відчувають жодної відповідальності за стан суспільних справ у країні.

Тривожний симптом для перспектив розвитку демократії в нашій країні проявляється не лише в послабленні якісного людського потенціалу країни, що перебуває в демографічній кризі, не лише через порівняно невелику демографічно-статистичну чисельність нових генерацій, які вступають у доросле життя за домінуючих психологічних та соціально-політичних патернів політично активного старшого покоління та затяжних, невизначених та аномійних обставин суспільно-політичної трансформації. Несприятливим контекстом інституціоналізації демократії та її цінностей можуть бути також репродукування традиційного патерналістського укладу, “навченої безпорадності” та авторитарного синдрому в процесах та інститутах соціалізації молоді, гедонізація і водночас економічна прагматизація стилів життя молодого покоління, його політична індиферентність та апатія.

Література

1. *Madsen E.L.* The Effects of Age Structure on Development. Policy and Issue Brief / E.L.Madsen, B.Daumerie, K.Hardee. – Population Action International. – Washington : www.populationaction.org, 2010.

2. *Leahy E.* The Shape of Things to Come. Why Age Structure Matters to a Safer, More Equitable World / E.Leahy, R. Engelman, C. Gibb Vogel, S.Haddock, T.Preston. – Population Action International. – Washington : www.populationaction.org, 2008.

3. *Chawla M.* From red to gray : the third transition of aging populations in Eastern Europe and the former Soviet Union / by Mukesh Chawla, Gordon Betcherman and Arup Banerji. – Washington : The World Bank, 2007.

4. *Прес-реліз* круглого столу за результатами дослідження “Нове покоління на порозі дорослого життя: цінності, життєві плани, вибір професії”. – 20 січня 2012, Інститут соціології НАН України.

*О.Вишняк,
доктор соціологічних наук*

СТАВЛЕННЯ ГРОМАДЯН ДО УНІТАРНО- ФЕДЕРАТИВНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ

Перші дослідження ставлення громадян до унітарно-федеративного устрою в Україні були започатковані у 1993 р. Народним рухом України і його навчально-дослідним Центром “Демократичні ініціативи”. Це дослідження мало розвідувальний характер і стосувалось тільки загального ставлення громадян до “ідеї федералізму”, а не ключових принципів федеративного устрою держави [1, с. 8].

Однак і на основі цих обмежених даних стверджувати, що в перші роки незалежності громадяни України негативно ставились до федеративного устрою держави, не зовсім коректно (*табл. 1*). Адже не зрозуміло, що громадяни розуміли під ідеєю федералізму, які принципи федеративного устрою їх не влаштовували.

А тому фактично перші дослідження ставлення громадян до проблем федералізації були проведені в квітні 2009 р. в “Омнібусі–2009” Інституту соціології НАНУ, одночасно за двома методиками.

Розроблена нами методика ґрунтувалась на тому, що термін “федералізм” в Україні є демонізованим та міфологізованим після Северодонецького з’їзду прихильників В.Януковича у 2004 р. А тому в нашій методиці ми намагались уникнути в опитуванні термінів “федералізм” та “автономія”, а вивчати показники ставлення громадян до основних принципів, на яких будується федеративний устрій держав, а саме – ставлення громадян до розподілу повноважень між центральною і регіональною владою, щоб кожна з них мала чітку сферу владних повноважень, і не мала права втручатись у повноваження іншої; та ставлення громадян до створення регіональних парламентів

Розділ другий

(рад) і урядів, які б несли відповідальність за виконання наданих регіонам повноважень [2, с. 273].

Іншу методику дослідження в даному проекті реалізував А.Зоткін, який використовував два інші показники (ставлення громадян до надання області, в якій вони проживають, статусу автономної (самостійно чи разом з сусідніми областями); ставлення громадян до надання автономії в Україні іншим областям.

Таблиця 1

Ставлення громадян України до ідеї федеративного устрою України в різних регіонах країни (листопад 1993 р., %) [3, с. 8]

<i>Регіони України</i>	<i>Чи підтримуєте Ви ідею федеративного устрою України?</i>		
	<i>Так</i>	<i>Ні</i>	<i>Важко сказати</i>
Україна	26	50	24
1. Київ	33	45	22
2. Північний регіон	25	46	29
3. Центральний регіон	23	61	16
4. Північно-Східний регіон	21	48	31
5. Північно-Західний регіон	17	50	33
6. Дніпровський регіон	27	50	23
7. Західний регіон	9	85	6
8. Південно-Західний регіон	20	22	58
9. Південний регіон	38	43	19
10. Автономна Республіка Крим	42	27	31
11. Донецький регіон	37	42	24

Як засвідчили результати загальнонаціонального опитування 2009 р., проведеного Інститутом соціології НАНУ та службою “Соціс”, за даними методиками (N=1800) виявилось, що трохи більше половини громадян України (50,6%) підтримують ключовий принцип федералізму (тобто такий розподіл повноважень між центральною та регіональною владою, коли кожна з них матиме чітку сферу повноважень та не матиме права втручатись у повнова-

ження іншої), а тільки менше 14% громадян не підтримують цього принципу.

Складнішою видається проблема інституціоналізації федералізму та створення регіональних парламентів (рад) та урядів, відповідальних за виконання регіональних повноважень. Однак відносна більшість громадян (34%) підтри-

Таблиця 2
Ставлення громадян різних регіонів України до унітарно-федеративного устрою держави (Інститут соціології НАНУ та служба "Соціс", травень 2009 р., %)

	Україна загалом	Регіони України			
		Західна Україна	Центральна Україна	Південний Схід	Донбас та Крим
<i>1. Підтримуєте Ви чи ні такий розподіл повноважень між центральною владою і регіональною владою, коли кожна з них матиме чітку сферу власних повноважень та відповідальності та не матиме права втручатись у повноваження іншої?</i>					
1.1. Цілком підтримую	17,2	19,8	13,9	17,4	19,6
1.2. Скоріше підтримую	33,4	30,4	30,5	38,3	34,0
1.3. Скоріше не підтримую	8,6	12,9	8,1	8,1	6,2
1.4. Зовсім не підтримую	5,3	4,0	8,5	3,0	5,1
1.5. Не визначились	35,4	33,0	39,1	33,3	35,1
<i>2. Підтримуєте Ви чи ні створення в Україні на рівні окремих регіонів регіональних парламентів (рад) та регіональних урядів, які несли відповідальність за виконання регіонами конституційних повноважень?</i>					
2.1. Цілком підтримую	9,7	5,3	6,2	10,5	18,0
2.2. Скоріше підтримую	24,4	20,5	20,3	26,7	30,9
2.3. Скоріше не підтримую	9,9	14,4	10,5	9,5	5,6
2.4. Зовсім не підтримую	14,0	20,8	18,5	8,5	8,3
2.5. Не визначились	42,0	39,0	44,6	44,9	37,1

мує створення регіональних парламентів та урядів в Україні, а меншість (24%) – не підтримує такого рішення. Але ще більше громадян (42%) зайняли невизначену позицію в цьому питанні, що свідчить про дуже низьку актуалізацію цієї проблеми в масовій політичній свідомості та відсутність прозорого дискурсу щодо цього. Враховуючи ж загальне негативне ставлення громадян України до створення додаткових інститутів влади загалом, підтримку відносної більшості створення регіональних парламентів та урядів слід розглядати як досить високу.

При цьому прихильники чіткого розмежування повноважень між центральною та регіональною владою переважали в усіх регіонах України, а в регіоні Південного Сходу (55,7%), Донбасу та Криму (53,6%) і Західній Україні (50,2%) вони становили більше половини громадян. Супротивники ж розподілу влади між центром та регіонами становили явну меншість у всіх регіонах України (від 11,1% на Південному Сході до 16,9% – у Західній Україні).

Отже, питання регіоналізації владних повноважень практично однаково сприймається громадянами всіх регіонів України. І ніякої регіональної диференціації щодо цього ключового принципу федералізму не спостерігається.

Деякі більші розбіжності у ставленні громадян різних регіонів України спостерігались щодо інституційних аспектів федеративного устрою, а саме до створення регіональних парламентів та урядів, які б несли відповідальність за виконання наданих регіонам повноважень (табл. 2).

Якщо в Донбасі та Криму в 2009 р. практично половина (48,9% громадян) позитивно ставились до формування регіональних парламентів (рад) та урядів, а негативно ставляться до таких дій 13,9%, то в Західній Україні в цей період децю переважали (35,2% проти 25,8%) супротивники таких інститутів, як і в Центральній Україні (28,8% проти 26,5%).

Але треба враховувати, що Крим з перших років незалежності є Автономною Республікою в складі України, де згідно з чинною Конституцією України і Криму вже

діють регіональний парламент (Верховна Рада) та Уряд (Рада міністрів). А регіональні відмінності у ставленні до регіональних парламентів та урядів в областях, які не є сьогодні автономними, не такі вже й значні.

Ще більш однозначним є ставлення громадян різних регіонів України до способів формування вищих органів регіонального керівництва (*табл. 3*). А саме до того, хто має обирати чи призначати керівництво обласних та районних органів виконавчої влади (урядів, адміністрацій тощо). Як свідчать результати загальнонаціонального соціологічного дослідження, здійсненого соціологічною службою “Соціс” за нашою методикою, у жовтні 2010 р., в усіх регіонах України абсолютна більшість громадян віддавали перевагу обранню голів державних адміністрацій областей та районів на загальних виборах мешканців областей чи районів. Адже з п’яти пропонуванних та інших способів обрання (чи призначення) голів обласних державних адміністрацій областей майже 64% громадян України (від 54% у Центральній Україні до 72% – у Західній) підтримують саме цей варіант формування вищих керівників регіональної виконавчої влади, а ще більше (68%) підтримують цей спосіб формування голів районних адміністрацій. На другому місці серед варіантів формування голів обласних та районних адміністрацій за рівнем підтримки громадян йде варіант обрання їх на сесіях обласних та районних рад, які теж обираються на загальних виборах мешканцями своїх територій. Водночас варіанти призначення обласних та районних голів центральними органами влади (Президентом, Кабінетом Міністрів) чи керівниками областей підтримують обмаль громадян.

Абсолютна більшість громадян усіх регіонів України (*табл. 3*) однозначно дотримується регіонального принципу обрання (переважно на прямих виборах) керівників обласних (75%) чи районних (78%) державних адміністрацій. А незалежність від центральних органів при формуванні місцевих виконавчих органів влади – один з основних принципів федералізму.

Отже, як засвідчили соціологічні дослідження 2009–2010 рр., в Україні всі основні принципи федеративного

Розділ другий

Таблиця 3

Ставлення громадян різних регіонів України до способів
обрання чи призначення керівників областей та районів
України (жовтень 2010 р., "Соціс", %)

Як Ви вважаєте яким чином потрібно призначати чи обирати ...?	Україна загалом	Регіони України			
		Західна Україна	Центральна Україна	Південний Схід	Донбас та Крим
<i>1. Голів обласних державних адміністрацій (губернаторів)</i>					
1.1. Обирати на загальних виборах мешканців області	63,7	72,0	54,0	65,2	69,4
1.2. Обирати на засіданнях обласних рад	10,9	7,7	14,3	10,6	8,8
1.3. Призначати Президентом України за пропозицією Кабінету Міністрів	6,4	4,8	8,9	5,3	5,6
1.4. Призначати Президентом України за пропозицією обласних рад	6,9	7,0	7,2	8,1	4,4
1.5. Призначати Кабінетом Міністрів України за пропозицією обласних рад	3,2	3,5	4,2	2,8	1,9
1.6. Інші варіанти	0,2	0,3	0,1	0,3	0,2
1.7. Не визначились	8,7	4,8	11,3	7,7	9,8
<i>2. Голів районних держадміністрацій</i>					
2.1. Обирати на загальних виборах мешканців області	68,1	74,0	57,4	70,5	76,8
2.2. Обирати на засіданнях обласних рад	10,3	7,5	13,8	9,8	30,9
2.3. Призначати Президентом України та районних обласних рад	4,6	2,0	7,7	3,8	3,3
2.4. Призначати Президентом України за пропозицією обласних рад	3,4	1,0	4,0	2,5	1,0
2.5. Призначати обласними радами за пропозицією районних рад	2,8	3,0	3,3	2,6	2,1
2.6. Призначати губернаторами за пропозицією районних рад	1,7	1,3	1,9	2,6	0,7
2.7. Інші варіанти	0,1	0	0	0,5	0
2.8. Не визначились	8,9	6,3	11,8	7,7	8,2

устрою держави підтримуються більшістю її громадян, хоча принцип створення регіональних парламентів та урядів підтримується відносною більшістю, а два інших принципи – абсолютною більшістю.

Але нижча підтримка створення регіональних інститутів федералізму серед громадян зумовлена передусім дуже значною часткою невизначених у цьому питанні, оскільки проблеми адміністративного державного устрою мало обговорюються в ЗМІ, а в публічних політичних дискусіях на неї фактично накладено “табу”. Причиною цього “табу” є думка, що обговорення питань федералізації України сприятиме посиленню політичного розколу України. Але від того, що ця проблема виведена за рамки політичних дискусій, соціокультурна та політико-ідеологічна диференціація регіонів України нікуди не зникає, а тільки заганяється в неопублічну сферу та набуває спотворених і міфологізованих форм. Зокрема, це стосується ставлення громадян до понять “федералізм” та “автономія” без достатнього розуміння цих термінів.

Аналіз результатів “Омнібусу” Інституту соціології НАНУ 2009 р. за методикою А.Зоткіна щодо ставлення громадян України до перетворення власної області чи інших областей в автономні утворення в складі України показав несприйняття цього більшістю громадян (*табл. 4*).

Так, лише 10% громадян України підтримали надання іншим областям України (в яких вони не проживають) статусу автономії, а 51% – не підтримали б такого рішення (за 38,4% невизначених). При цьому супротивники автономізації інших областей переважають у всіх регіонах України, окрім Криму та Донбасу, де 31% скоріше згодні з наданням іншим областям статусу автономної, 19% – не згодні, а 51% – байдуже ставляться до цього питання чи не змогли визначитись.

Дещо вищим є рівень підтримки набуття статусу автономії власній області (як самостійній адміністративній одиниці чи у складі кількох близьких областей) – 15% підтримують таке рішення, 48% – не підтримують, а інші не визначились чи байдуже ставляться до цього (*табл. 4*).

Розділ другий

При цьому тільки в одному політичному регіоні України (Донбас та Крим) тезу про автономію для власної області (чи кількох близьких областей) підтримала переважна

Таблиця 4

Ставлення громадян різних регіонів України до автономізації в Україні (Інститут соціології НАНУ та служба "Соціс", травень 2009 р., %)

	Україна загалом	Регіони України			
		Західна Україна	Центральна Україна	Південний Схід	Донбас та Крим
1. Чи хотіли б Ви, щоб область, у якій Ви проживаєте, окремо або спільно з однією чи кількома сусідніми областями набула статусу автономії України?					
1.1. Так, хотів би, щоб область, у якій я проживаю, окремо набула статусу автономії	5,0	2,0	1,8	5,3	12,3
1.2. Так, хотів би, щоб область, у якій я проживаю, набула статусу автономії з однією чи кількома сусідніми областями	9,5	3,4	2,6	9,1	26,3
1.3. Ні, не хотів би, щоб область, у якій я проживаю, окремо чи спільно з сусідніми областями набула статусу автономії	48,2	61,3	58,1	53,1	14,2
1.4. Я проживаю в автономному утворенні (АРК)	3,8	0	0	0,2	18,0
1.5. Мені це байдуже	15,1	13,2	18,6	15,8	10,5
2. Чи згодні Ви з тим, щоб інші області набули статусу автономії в Україні?					
2.1. Скоріше згоден	10,6	2,6	2,1	10,7	30,6
2.2. Скоріше не згоден	19,6	22,3	24,4	20,4	8,6
2.3. В Україні взагалі не має бути автономії	31,4	44,1	36,1	33,3	9,9
2.4. Не визначились	19,5	14,9	17,1	18,0	28,4
2.5. Мені це байдуже	18,9	15,8	19,6	17,6	22,5

більшість громадян (39% хотіли б, щоб їх область самостійно чи у складі кількох сусідніх областей) отримала статус автономії, а 18% опитаних мешканців регіону вже проживають в автономії (Крим), і тільки 14% – були проти автономії. У всіх інших регіонах України за такої постановки запитання переважають противники автономізації своїх регіонів. Тобто за прямого запитання щодо автономії переважають противники автономізації як своїх, так і чужих областей. Але треба враховувати той факт, що більшість громадян реально не розуміють, що таке федералізм та що передбачає створення автономій у складі держави. Адже сутнісні принципи федералізації та автономізації в Україні (чіткий розподіл повноважень між центром та регіонами, без права центру порушувати повноваження регіонів; прямі вибори населенням регіонів представницької влади та керівників виконавчої влади; і, навіть, створення власних парламентів та урядів) підтримує більшість населення практично всіх регіонів України.

І тому є підстави вважати, що саме ставлення населення до засадничих принципів федералізму та автономізації, а не ставлення до абстрактних та міфологізованих понять “федералізму” та “автономій” відбуваються реальні преференції громадян щодо адміністративного устрою держави. А тому предметом подальших соціологічних досліджень має стати не тільки аналіз динаміки ставлення громадян до базових принципів федералізму після зміни політичного режиму в Україні у 2010 р., а й їх ставлення до більш конкретного розподілу окремих повноважень між центром та регіонами на шляху федералізму.

Література

1. *Політичний* портрет України. – 1993. – №5.
2. *Robertson D.* The Pinguin Distrionary of Politics / *Robertson D.* – Harmondsmorth : Penguin Books Ltd, 1993. – P. 273.
3. *Головаха Є.І.* Сучасна політична ситуація й перспективи державно-політичного та економічного розвитку України / *Є.І.Головаха* // *Політичний портрет України.* – 1994. – №4.

К.Іващенко
кандидат історичних наук

МІГРАЦІЙНА МОБІЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ЯК ФАКТОР СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЗМІН

Міграція у сучасному світі є не тільки об'єктивним глобальним феноменом, що стрімко охоплює все більшу частку народонаселення планети, явищем, що має значний вплив на макро-, мезо- та мікрорівні міжнародних і національних економічних процесів, не тільки гострою і надзвичайно проблемною темою правового і політичного дискурсу, а й живим, постійно еволюціонуючим соціальним конструктом, що домінує у свідомості транзитивних суспільств і значним чином впливає на їх просторову самоорганізацію та групову ідентичність. Існування значущої суб'єктивної установки суспільства на те, як слід сприймати можливості, ризики та виклики переміщень у пошуках більш прийнятних умов для праці та самореалізації, зумовлює важливість соціологічного аналізу та прогнозування міграційних процесів та пов'язаних з ними суспільно-політичних змін.

Міграційна мобільність на відміну від міграції, що є статистично зафіксованим фактом переміщення населення, є комплексною характеристикою, яка включає також суб'єктивну готовність до руху, інтеграції та адаптації, усвідомлений, а не обов'язково реалізований намір не просто переїхати до іншого місця проживання, але й змінити свій статус [1]. Оскільки саме міграційна мобільність є вихідною стадією міграційного процесу, її відстеження засобами соціологічного аналізу надає можливість зафіксувати тенденції змін у їх "початковій точці", виявити групи, що формують чи будуть формувати профіль міграційних рухів, та визначити динаміку особистісних установок та суспільно-політичних орієнтацій актуальних та

потенційних мігрантів, які сприятимуть змінам у країні походження.

Як свідчать дослідження останніх років, залежно від типу міграцій (туристична, освітня, трудова; внутрішня, зовнішня; циркулярна, сезонна та довгострокова; легальна та нелегальна) міграційні хвилі різних історичних періодів відрізняють динамічні та різноманітні соціально-демографічні патерни, – детальному аналізу характеристик та статусів потенційних мігрантів у період після розпаду СРСР присвячене, зокрема, ґрунтовне дослідження І.Прибиткової [2, с. 58–66].

У запропонованому короткому огляді для відповіді на запитання, *ким є сучасні міграційно мобільні громадяни України, яка чисельність цієї групи і чи здатна вона стати носієм прогресивних суспільно-політичних змін в Україні*, – на основі моніторингового соціологічного дослідження “Українське суспільство” увага зосереджена на групі респондентів, які мають або планують отримати досвід тимчасової роботи за кордоном. Результати кількісного дослідження проілюстровані матеріалами тематичної фокус-групи з дітьми трудових мігрантів.

Незважаючи на традиційно значний сучасний міжнародний міграційний потік з України¹, дані Держкомстату фіксують переважання в останнє десятиліття саме внутрішньої міграції, що становить 95–96% усіх легальних переміщень в Україні (з них 60% припадає на внутрішньо регіональні переміщення [2, с. 58–59; 3, с. 421]. За результатами недавніх опитувань вітчизняних соціологічних центрів, 77% українців жодного разу не були за кордоном, 36% ніколи не виїжджали за межі свого регіону, – лише

¹ Зазначимо, що на сучасному етапі Україна не тільки входить до десятки найактивніших країн-донорів робочої сили у Європі (дані Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСД) за 2011 рік, див. <http://delo.ua/world/ukraincy-desjatye-v-spiske-mi-161165/>), а й поволі стає країною-реципієнтом з позитивним сальдо міграційних переміщень (див. Соціально-економічне становище України за 2011 рік // Урядовий кур’єр. – 2012. – 1 лютого. – С.17).

близько 5% населення щорічно бувають за межами України та СНД, у тому числі з метою працевлаштування. Водночас, за даними Eurostat, щорічно бувають за кордоном 76% бельгійців, 53% голандців, 40% словаків, 32,5% німців і 15% поляків. У Німеччині, Австрії, Словаччині, Чехії близько 90% молоді як мінімум один раз були за кордоном, – серед української молоді таких лише 22%².

Експерти відзначають значні негативні наслідки такого осілого способу життя українців, у тому числі – вузький світогляд, викривлені уявлення про власну країну і про світ, закрите консервативне сприйняття дійсності. Характерно, що серед тих, хто жодного разу не був за кордоном, ідею євроінтеграції України підтримують 45% опитаних, – серед тих, хто бував у країнах ЄС, США і Канаді, таких 79%. Зокрема, британський соціолог К.Уоллес, який займається дослідженнями східноєвропейської міграції, вважає, що “все це позбавляє країну ґрунту для продуктивних реформ, оскільки ті, хто відвідав закордоння, привозять з собою новий практичний досвід, який може бути недоступний в Україні. Вільне переміщення приносить величезні переваги як країнам, які приймають приїжджих, так і їх “донорам”³. [5, с. 32]

Показово, що певним культурним проривом для наших “немобільних” співвітчизників стало проведення в Україні чемпіонату Євро-2012, під час якого багато мешканців великих міст, що приймали чемпіонат, чи не вперше мали нагоду поспілкуватися з європейцями, особисто відчути “цивілізаційну спорідненість” з Європою⁴, що, у

---

² Інформація з посиланням на дані компанії Research and Branding Group, фонду “Демократичні ініціативи”, Центру Разумкова та Київського міжнародного інституту соціології. Див.: *Три четверти українців ніколи не були за границей* // Корреспондент.NET. – 1 люня 2012 (<http://korrespondent.net/ukraine/events/1355598-korrespondent-tri-chetverti-ukraincev-nikogda-ne-byli-za-granicej>)

³ Ibid.

⁴ *Петринська Н.* Євровражені // Український тиждень. – 2012. – 6–12 липня.

⁵ *Буткевич Б.* Донецьк – культурний шок // Український тиждень. – 2012. – 6–12 липня.

певних випадках не завжди коректна та часто зарозуміла поведінка російських фанів виявилась навіть сильнішою за традиційну “культурну спільність” з Росією⁵. Цілком можливо, що одним з позитивних постефектів чемпіонату стане поживлення міграційної мобільності українських громадян, які відкрили Україну для себе і для світу як повноцінну частину вільного європейського простору (зокрема, можливий більш активний туристичний рух, виїзд з метою освіти, тощо, – до інших країн за межами СНД).

Однак, як свідчать дані соціологічного моніторингу, проведені напередодні спортивної події міжнародного рівня, досі переважна більшість українців, які виїжджають за кордон, перебувають там саме з метою працевлаштування (табл. 1), а, наприклад, відпочивають за межами України лише 1,4% респондентів. Серед потенційно готових до переміщення з метою працевлаштування більше третини – кваліфіковані робітники. Серед тих, хто хотів би попрацювати за кордоном, більше третини охарактеризували свій дохід як середній, – тобто в цілому маргіналів з низьким соціальним статусом серед мігруючої трудової сили меншість. Як правило, потенційні трудові мігранти – це сімейні люди (понад 60% у цій групі), старші 30 років (більше половини опитаних), які мають одну або дві дитини віком до 16 років (більше 40% у цій групі). Створення сприятливих умов для працевлаштування в Україні цієї соціально-демографічної групи не тільки слугувало б оздоровленню ринку праці, а й сприяло б розвитку соціально інтегрованого громадянського суспільства.

Безумовно, за існуючих обмежених умов для вільного міжнародного переміщення навіть ускладнений викликами заробітчанства досвід перебування за кордоном, є

---

⁵ Модератори фокус-групи К.Іващенко та В.Володько. Дослідження проведене у рамках проекту “КАРИМ-Схід” 14 березня 2012 р. У вибірці – 6 молодих людей віком до 30 років, які самі не мають досвіду міграцій, але підтримують постійний зв’язок з батьками-заробітчанами.

Таблиця 1

Досвід трудової міграції та міграційні плани (%)

<i>Чи маєте Ви або хтось з членів Вашої сім'ї досвід тимчасової роботи за кордоном?</i>						
	2002	2004	2005	2006	2008	2012
Так	10,1	11,8	12,1	15,7	13,7	13,8
<i>Чи плануєте Ви у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки?</i>						
Так	6,9	5,7	6,3	6,1	6,2	5,4

для значної кількості наших співвітчизників не тільки важливим ресурсом для поліпшення матеріального становища їх домогосподарств в Україні (адже обсяг трансфертів мігрантів на батьківщину фактично дорівнює обсягу прямих іноземних грошових інвестицій в Україну), а й значним внеском у культурний капітал їх сімей, у розширення знань та отримання нових професійних та життєвих навичок. Про надбання під час перебування за кордоном та їх вплив на подальше життя мігрантів та їх оточення розповіли діти заробітчани під час уже згаданого фокус-групового дослідження, проведеного нещодавно у Львові. Основні висловлювання респондентів свідчать про те, що за роки роботи за кордоном трудові мігранти значно збагатили своє світовідчуття новими враженнями, у певному сенсі стали за цей час носіями стандартів європейської культури – спілкування, сервісу, виробничих відносин, стилю життя:

“Там, за кордоном, людина повністю змінюється. Моя мама, коли поїхала в Португалію, перші п'ять років не могла приїхати, а потім, коли приїхала, зовсім іншою людиною стала. У неї зовсім інший світогляд був”.

“Я вже якось звикла до цього всього, але приїжджає моя мама, і там якісь потрібні документи, щось потрібно зробити, або навіть до того ж стоматолога сходити, чи ще кудись, то вона каже: “Боже, ці люди невиховані,

вони штовхаються, попереду мене стають, взагалі ніякої культури. Підходиш до тієї ж паспортистки, наприклад, тобі потрібно якусь довідку, а вона з тобою грубо поводиться". (Мама) каже, що там, за кордоном, взагалі неможливо, щоб таке було".

"Звідки все це береться? Це йде від людей. Це не виникає нізвідки, ця невихованість, ці хабарі ... Ми даємо, вони беруть".

"Фінанси (від заробітчан родичам в Україні) – це зрозуміло, це також стимулює... Але батьки якось тобі передають це європейське бачення, дають тобі певні поштовхи".

"Ні, ти можеш мати годинник і за тисячу доларів, але у тебе розуміння ніякого не буде. Розумієш, головне, щоб ти прагнув до цього європейського стилю (життя)".

Важливим аспектом впливу міграційно мобільних громадян на суспільно-політичну ситуацію є їх участь у громадських рухах та виборчому процесі. Відомо, що, зокрема, заробітчани досі виступали "мертвими душами" політичного життя в країні походження, – так, за всі роки виборів рівень явки українських громадян на виборчі дільниці не перевищував 10% від загальної кількості зареєстрованих за кордоном виборців; нелегалам, яким для того, щоб скористатися своїм правом волевиявлення, потрібно було приїхати в Україну, просто ігнорували вибори, що створювало прецедент ексклюзії значного ешелону свідомих громадян з активною життєвою позицією з процесу прийняття рішень та обмежувало перспективи демократичних перетворень в Україні. Кризові явища у політичному та економічному житті багатьох країн ЄС в останні роки спонукають багатьох заробітчан повертатись до України, де проживають їх родини. Отже, нагальним стає питання готовності громадянина до особистої політичної участі у виборюванні гідних умов життя та обстоюванні громадських прав і свобод, що протягом останніх років опинились під загрозою систематичного безкарно-

го порушення і обмеження. Однак зберігається висока загроза як низької виборчої активності тих, хто вже повернувся до України, так і маніпуляцій голосами виборців, які досі перебувають за кордоном на нелегальних заробітках. На цьому також наголосили учасники фокус-групового дослідження:

“Якщо більше виїжджає, то у нас менше населення, а значить менше голосів, – партії та політики отримують менше підтримки”.

“За кордоном не всі працюють легально. Можна сказати, зі 100% десь 50–60% легально працюють, а ті 40%, які залишаються, – вони для виборів мають все ж істотне значення. Тобто проблема, що не всі повністю свої голоси віддають. Бувають такі випадки, що навіть якщо людина виїхала за кордон, замість неї з родини хтось приходить і голосує, але якщо немає такого шансу, то це голоси губляться”.

“У цілому на політику міграція не дуже впливає, а от саме на період виборів має досить сильний вплив. Деякі мігрують незаконно, відповідно формально залишаються громадянами України, мають таке ж право голосу. І хоча людини на даний момент в Україні немає, але за неї можуть проголосувати”.

“Можуть чийсь голос використовувати в своїх цілях. Зараз же у нас все купується і продається”.

Порівняння деяких соціально-політичних установок респондентів у групах тих, хто мав досвід тимчасової роботи за кордоном, та тих, у кого такого досвіду не було, свідчить про те, що міжнародна міграційна мобільність, хоча і має вплив на формування більш виражених проєвропейських та прозахідних геополітичних орієнтацій (табл. 2), не відбивається на впевненості у своїх силах, якщо йдеться про виборювання законних прав і інтересів на рівні центральних органів влади, – вона є традиційною низькою для всіх груп громадян. Утім, серед респондентів,

які мали досвід перебування за кордоном, удвічі більше тих, хто готовий протидіяти рішенню місцевої влади, що порушує їхні законні права та інтереси. Як стверджують учасники фокус-групи, серед більшості міграційно мобільних людей є поширеною думка про особисту відповідальність за перетворення в суспільстві:

“(Треба) змінити спосіб мислення якимось чином”.

“Сама держава не відновить всю Україну. Треба, щоб і народ вкладався в зміни”.

Підсумовуючи, слід зазначити, що за роки незалежності трудова міграція як найпоширеніша форма зовнішньої міжнародної міграції з України дійсно стала високоєфективною “самозапущеною” соціальною програмою – одним

Таблиця 2
Суспільно-політичні орієнтації респондентів (% у групах)

	<i>Мають досвід тимчасової роботи за кордоном</i>	<i>Не мають такого досвіду</i>
Підтримують прихильників соціалізму	14,6	24,2
Підтримують прихильників капіталізму	12,1	8,3
Віддають перевагу розширенню зв'язків у рамках СНД	13,8	14,5
Підтримують розвиток відносин передусім з Росією	6,1	12,2
Схвалюють ідею об'єднання України і Білорусі	49,9	58,8
Підтримують розвиток відносин передусім з розвиненими країнами Заходу	23,5	15,3
Схвалюють вступ України до ЄС	58,7	44,0
Схвалюють вступ України до НАТО	28,7	13,2
Підтримують позицію, коли Україна спирається насамперед на свої ресурси	27,5	21,7
Змогли б протидіяти рішенню уряду, що порушує їхні законні права та інтереси	9,3	6,0
Змогли б протидіяти рішенню місцевої влади, що порушує їхні законні права та інтереси	21,1	11,3

із небагатьох дієвих способів поліпшити соціальне становище десятків тисяч українських сімей у найкоротші терміни без значних зусиль з боку власної держави, однак у довготривалій перспективі, нескінченне і безконтрольне використання залишеними напризволяще громадянами цього “рятівного кола” запустило негативні для потенціалу країни процеси в соціально-економічній, етнонаціональній та культурній сферах. Заробітчанство стало колективною практикою індивідуалізованого способу життя, яке, хоча і збагачується досвідом перебування в інших розвинених країнах зі сталими традиціями демократії, не сприяє активному включенню його учасників у процес суспільно-політичних перетворень у країні походження. Вочевидь, вища міграційна мобільність є чинником, що сприяє усвідомленню того, які зміни необхідно здійснити у суспільно-політичному житті України як сучасної незалежної європейської держави. Утім, без економічних, політичних та ідеологічних перетворень для розвитку сучасного національного ринку праці, який враховував би інтереси різних соціально-демографічних страт, сприяв реалізації принципу соціальної справедливості і забезпечував певну міру вирівнювання становища громадян через систему соціальних гарантій і рівноправних стартових умов для всіх верств населення, – говорити про ефективність сучасної демократичної держави, що прагне реалізації європейського вибору розвитку, можна лише теоретично. Адже вже тепер можна проводити інтенсивну інформаційну та освітню роботу, – сприяти правовій та громадській освіті потенційних і актуальних мігрантів, створювати об’єктивний медійний імідж різних форм міграції, у тому числі за допомогою інтерактивних експертних інтернет-ресурсів, теле- і радіопрограм, які висвітлюють різні сфери перебування українців за кордоном, забезпечують регулярний моніторинг ринку праці в країні-реципієнті та країні походження, інформують про адресні соціальні програми й ініціативи для інтеграції і реінтеграції різних категорій міграційно мобільних громадян

(зокрема, колишніх та потенційних трудових мігрантів, студентів, які отримали освіту за кордоном, тощо).

З ініціативи одного з найбільших світових донорів робочої сили – Польщі – на території Іспанії і Португалії декілька років тому були розміщені величезні плакати з фотографіями реальних людей, що відмовилися від міграційного проекту на користь повернення додому та участі у суспільно-політичних та економічних перетвореннях на батьківщині. Напис під фото говорить приблизно так: “Я, Анджей Ковальські, робітник. Я працював тут десять років. Але економіка Польщі зростає. Я хочу жити зі своєю сім’єю. Я повертаюся”. Щоб мати право скористатися досвідом Польщі й повернути додому тих, хто в змозі здійснити якісні зміни та забезпечити процвітання своєї країни, Україна має виконати величезну роботу.

Література

1. Юдина Т. Миграция : словарь основных терминов : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://voluntary.ru/dictionary/949/word/migracionaja-mobilnost-v-sociologi>
2. Прибыткова И. Хроники миграционных событий в Украине до и после распада СССР / И.Прибыткова // Социология: теория, методы, маркетинг. – К., 2009. – №1. – С. 41–77.
3. Демографічний щорічник “Населення України, 2009”, Державний комітет статистики України. – К., 2010. – С. 421–443.

*І.Мартинюк,
доктор соціологічних наук*

ПРАГНЕННЯ ПОРЯДКУ ЯК НАСЛІДОК ТРИВАЮЧОЇ АНОМІЇ

Масштабні якісні перетворення, яких зазнало українське суспільство під час свого існування за умов державної незалежності, мають численні прояви в усіх без винятку сферах життя. Ці трансформації мають складний, суперечливий, нелінійний й нерівномірний характер, а їхня оцінка залежить від завдань, обраної методологічної та ідеологічної позиції, практично доступних для дослідника емпіричних даних та його інтерпретаторського хисту, відповідно до яких здійснюється побудова теоретичного конструкту, покликаного адекватно відобразити структуру, динаміку, стан, спрямованість, перспективи й потенціал триваючих суспільних змін.

Проте під яким кутом зору не розглядалися б процеси, що відбуваються в українському пострадянському соціумі, їх результуючою, що відбиває тим чи іншим чином суттєві трансформації, які сталися за минулі два десятиліття, є пануюча морально-психологічна атмосфера. У цьому немає нічого дивного, бо моральна складова пронизує усі сфери і форми людських взаємин, а відтак саме у ній акумулюються чинники, що детермінують не лише особливості повсякденної свідомості й соціальної поведінки, а й справляють помітний вплив на природу і способи суспільної регуляції та саморегуляції.

Звертаючись до аналізу морально-психологічного стану суспільства кілька років тому, я відзначав розмаїття ціннісних пріоритетів, суперечливість соціальних почуттів і багатовекторність суспільних настроїв, що її утворюють: водночас із розвитком національної самосвідомості, гордості, патріотизму, усвідомленням громадських прав і

свобод нинішній стан суспільної психіки, на жаль, характеризується розхитаністю нормативно-ціннісних засад, високим потенціалом руйнівних тенденцій у свідомості і поведінці людей, суперечливим еклектичним поєднанням прогресивних та консервативних елементів світобачення практично усіх суспільних груп і прошарків, що разом загострилися за умов триваючої широкомасштабної економічної кризи. На жаль, характерна для нинішнього соціального часу ситуація пов'язана з тим, що в суспільній свідомості сформувалися і зберігають домінуюче становище настрої, різко контрастні емоційному піднесенню часів Майдану, а саме: розчарування, збентеженості, непевності, нігілізму, збайдужілості, що є наслідком деморалізації українського суспільства, поширеності явищ бездуховності та аномії [1, с. 240–246].

Визначаючи стан сучасного українського суспільства як *“стабільну нестабільність”*, котра репродукується протягом значного часу внаслідок історичної тривалості процесів інституційної, соціокультурної та соціокультурної трансформації, маємо відзначити закономірність відтворення протягом усього цього періоду стану аномії. Остання являє собою дисфункцію ціннісно-нормативних механізмів соціального регулювання і контролю, яка виникає за обставин, коли легітимізовані і навіть сакралізовані в суспільстві певного типу цінності й норми повністю або частково втрачають свій регулятивний потенціал, перестають сприйматися і визнаватися як загальноприйнятні. Про те, що стан аномії у нашому суспільстві й досі залишається неподоланим, беззаперечно свідчить цілий ряд емпірично здобутих фактів.

1. Не викликає сумнівів факт руйнації значної частини норм і цінностей, що успішно здійснювали регулятивний вплив на поведінку людей в радянський період. Починаючи з 1992 р. й по 2012 р., моніторинг, що проводиться Інститутом соціології НАН України, фіксує впевненість у такому стані речей переважної більшості респондентів. Так, у 1992 р. з твердженням “багато з того, у що вірили

Розділ перший

наші батьки, руйнується на очах” були згодні 88,1% респондентів (не згодні 7,7%, решта не дали визначеної відповіді), у 2000 р. – відповідно 89,7% та 6%, у 2005 р. – 79,3% і 13,1%, у 2006 р. – 82,1% і 11,1%, у 2008 р. – 85,7% і 8,3%, у 2010 р. – 83,8% і 8,6%. Незмінною залишається дана оцінка і у 2012 р. – 85,2%. Як бачимо, дані фіксують виразну стійку тенденцію до визнання усіма суспільними групами руйнації радянської системи цінностей і норм.

2. Не менш очевидною є непевність, невизначеність нових цінностей і норм, які натомість пропонуються суспільству як наріжні. Жодна з ідеологій – націоналістична, державницька, ліберальна, соціалістична, клерикальна – не зуміла вкорінитися настільки широко, щоб стати підґрунтям для загальносприйнятної національної ідеї, а відтак характерною для світогляду пересічного українця залишається розмитість і непевність ціннісно-нормативних структур. Саме через відсутність узгоджених, прийнятних принаймні для основних суспільних груп норм і цінностей, на підґрунті яких консолідувалося б українське суспільство, у моніторингу переважають оцінки розгубленості й зневіри щодо “догмату світської віри” (табл. 1).

В усі роки, коли проводилися заміри громадської думки (окрім 2005 р. з його особливими настроями революційного піднесення), кількість зневірених помітно перевищує

Таблиця 1

**Розподіл відповідей респондентів при оцінці твердження
“За теперішнього безпорядку та невизначеності
важко зрозуміти, у що вірити” (%)**

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>1992</i>	<i>2000</i>	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2008</i>	<i>2010</i>	<i>2012</i>
Згоден	78,5	78,3	68,4	76,2	75,7	74,0	76,0
Не згоден	14,8	14,4	23,2	16,6	17,0	18,0	15,8
Не знаю	6,4	6,9	8,4	7,2	7,1	7,9	8,1
Не відповіли	0,3	0,3	0,0	0,1	0,2	0,1	0,1

70%. Не є винятком і 2012 р., коли понад три чверті респондентів відмітили складність процесу віднайдення за сучасних умов універсальних для всіх верств населення ціннісних орієнтирів.

3. Характерною для стану сучасної суспільної свідомості є також динамічна мінливість, калейдоскопічність зміни пріоритетів, а разом з ними і критеріїв життєвого успіху, моральних дороговказів. За обставин, коли перестали діяти загально узгоджені, конвенційні цінності й норми, властиві попередній суспільній системі, а побудовані на них поведінкові стратегії, стереотипи й патерни переходять до розряду анахронізмів, розсуваються межі припустимого й відбувається помітне зростання спектру ідей, різноманітних за спрямованістю і змістом. Показовими є відповіді на запитання цього річного моніторингового дослідження щодо можливості співробітництва з німецькими військами заради незалежності України. Якби таке запитання було використане років двадцять п'ять тому, воно, поза сумнівом, викликало б гнів і обурення значної частини респондентів, бо було неприйнятне з погляду домінуючих тоді у масовій свідомості стереотипів. Нині ж певна частка (8,5%) респондентів схвально оцінює колабораціонізм як засіб задля здобуття незалежності, ще 35% не спромоглися визначити свою позицію з цього приводу. Хоча більшість усе ж дотримується традиційної для радянських часів позиції несхвалення такого співробітництва, але цілковито ортодоксально висловилися 40,7%, ще 15,8% обрали варіант відповіді "скоріше не згодний", який приховує у собі певний сумнів. Тож подобається це нам чи ні, але аномія, послабивши дію стандартизованих моральних приписів і знявши табу з вільного прояву інакомислення, створює умови для реального плюралізму думок і стимулює свідоме моральне самовизначення замість бездумного поклоніння авторитетам минулого.

4. Стан соціальної невизначеності, який продукується ситуацією "стабільної нестабільності", має ще один аспект, пов'язаний зі зростанням ступеню свободи норма-

Розділ перший

тивного самовизначення, а саме блокування дії процесів рутинізації. Невизначеність спричиняється насамперед радикальними трансформаціями інституціональної системи, й має минути певний час, аби запроваджені через діяльність нових інституцій норми набули легітимності в суспільній свідомості, стали звичними, традиційними. До того ж механізм сповільнення легалізації норм за часів, коли відбувається активна фаза соціального конструювання – пошук нових адекватних форм і зразків соціально узгодженої поведінки – виконує важливу захисну функцію, за рахунок якої у ході суспільних практик відсіваються неприйнятні для загалу ціннісно-нормативні і поведінкові нововведення. Однак, по суті, це “зворотний бік” того, що неусталені цінності й норми не здатні діяти ефективно, а їхня регулятивна спроможність послаблена. Це підтверджують відповіді респондентів (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів при оцінці твердження:
“Все так швидко зараз змінюється, що не розумієш,
яким законам слідувати” (%)

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	80,3	79,8	67,8	73,9	76,9	73,4	75,9
Не згоден	14,4	12,7	21,3	17,1	16,5	16,8	13,9
Не знаю	4,9	7,0	10,7	9,0	6,6	9,7	10,0
Не відповіли	0,3	0,4	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2

Очевидно, що тут йдеться не про формальне слідування юридичним нормам (які, до речі, зазнали за часів незалежності України неабияких змін), а про інтеріоризацію в буденну свідомість і втілення у повсякденній поведінці набагато ширшого кола моральних настанов, які відповідали б “духові часу”. Як бачимо, переважна більшість наших співвітчизників ще не змогла адаптуватися до змін – по-перше, тому що вони тривають й досі, по-друге, тому що це історичний процес, який принципово неможливо прискорити.

Можна навести ще ряд доказів неподоланості в нашому суспільстві стану аномії, але найпоказовішою є відсутність позитивної динаміки значень розробленого П.Сроулом індексу аномійної деморалізованості (табл. 3).

Таблиця 3

Індекс аномійної деморалізованості (шкала: 0 – 18 балів)

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012
Середній бал	13,6	13,8	12,4	12,7	13,1	12,9	13,3

Цей інтегральний показник, що узагальнює результати відповідей на дев'ять спеціально підібраних запитань, був адаптований для застосування у масових опитуваннях Н.Паніної і протягом 20 років використовується у моніторингу “Українське суспільство”. Значення його в межах нижньої половини шкали вказує на моральне благополуччя в суспільстві; перевищення відмітки в 9 балів означає підвищений, а 12-ти балів – високий рівень аномійної деморалізації. Результати двадцяти років досліджень дають підстави констатувати, що, попри незначні коливання значення індексу, отримані за цей час, свідчать про незмінно високий рівень аномійної деморалізації. От і дослідження 2012 р. зафіксувало цей показник на рівні 13,3 бала, тобто на 0,4 бала вище, ніж у 2010 р.

Після порівняно короткого періоду рожевих сподівань, викликаних проголошенням незалежності України, руйнування або бездіяльність суспільних, насамперед владних, інститутів обернулися в соціально-психологічному сенсі розчаруванням, деморалізацією, соціальним песимізмом і втратою віри у майбутнє, а ейфорія від почуття свободи, викликана декларуванням демократичного шляху розвитку, – нагальною потребою у наведенні порядку. Починаючи з 2002 р., коли в анкеті моніторингового опи-

тування з'явилося запитання про те, чи вистачає в суспільстві порядку, респонденти виявили значний інтерес до цієї проблематики. Лише мізерна частка (в інтервалі від 1,7% до 3,2%) вказала, що їй це не цікавить; переважна більшість впевнена, що порядку в суспільстві бракує. У 2002 р. так вважали 75,4%, тоді як задоволені впорядкованістю суспільного життя були лише 4,1% (ще 16,7% не спромоглися на певну відповідь); у 2005 р. – відповідно 68,7%, 6,3% і 22,1%; у 2006 р. – 74,3%, 5,4% і 16,1%; у 2008 р. – 73,7%, 8,9% і 14,9%; у 2010 р. – 72,2%, 7,9% і 17,9%. Не відрізняються від замірів попередніх років і дані, отримані 2012 р.: лише 6,2% респондентів порядком у суспільстві задоволені; частка тих, хто не визначився, дорівнює 18%; більшість же, як і раніше, відчуває брак порядку (73,5%). Тобто за минуле десятиліття якихось помітних змін не відбулося, і як би не воляла з екранів телевізорів передвиборча рекламна кампанія про подоланий за два роки безлад, результати дослідження доводять, що принаймні в громадській думці щодо порядку в суспільстві істотних змін не відбулося. Тому є підстави стверджувати, що *потреба у порядку* є соціально-психологічною нормативною реакцією на занадто тривале перебування у стані аномії й притаманна усім соціальним групам, хоча й не рівною мірою (наприклад, серед молоді до 30 років вважають, що не вистачає порядку в суспільстві 68,6%, тоді як середнє (30–54 роки) і старше (понад 54 роки) покоління мають більш виражену потребу у порядку – 74% і 75,8% відповідно).

Які ж шляхи до задоволення цієї потреби існують на сьогодні?

Н.Паніна, здійснюючи теоретичний аналіз потенційних можливостей виходу зі стану деморалізації, зазначала, що за тривалої відсутності нормативних регуляторів поведінки, коли багатьом здається, буцімто за таких умов може статися “що завгодно”, майже автоматично виникають вимоги або повернення до “старих добрих часів” або приходу харизматичного лідера, котрий знає як потрібно

правильно діяти і спроможний змусити діяти інших саме в такий спосіб. Ці два типи нормативної реакції на аномію зумовлюють формування відповідних типів ціннісно-нормативних підсистем: традиційно-архаїчної (вимога повернути стару систему цінностей) і авторитаристської (вимагає привести до влади сильну особистість). Існують також два типи ненормативної реакції на аномію – соціальний цинізм та екстремізм [2, с. 30–42].

Емпіричні дані підтверджують ці концептуальні положення. Зокрема, масштаби ностальгії за колишнім порядком демонструє солідаризація більшості респондентів із твердженням, що “раніше люди почували себе краще тому, що кожний знав, як вчинити правильно” (табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл відповідей респондентів при оцінці твердження
“Раніше люди почували себе краще тому,
що кожний знав, як вчинити правильно” (%)

Варіанти відповідей	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	66,5	71,9	60,9	62,1	66,0	65,6	68,6
Не згоден	21,9	15,8	26,2	25,5	21,9	21,5	17,9
Не знаю	11,4	12,0	12,8	12,4	11,9	12,8	13,1
Не відповіли	0,3	0,2	0,1	0,0	0,2	0,1	0,4

Успіх цієї міфологеми, хоча й не такий масштабний, як інші з наведених проявів аномії, але цілком очевидний. У його підґрунті лежать дві основні причини. По-перше, під тиском потреби в нормативному регулюванні ідеалізуються позитивні моменти й забуваються вади тоталітаризму (відсутність свободи слова, нетерпимість до інакомислення, ідеологічна зашореність, подвійна мораль тощо). З плином часу, як бачимо, ця тенденція навіть дещо посилюється. По-друге, у частини суспільства – людей, які не зуміли пристосуватися і вважають себе переможени-

Розділ перший

ми в результаті змін останнього періоду, накопичилася значна негативна енергія, спрямована проти пострадянських реформ, які сприймаються як одна з форм деструктивного розвитку, що руйнує легітимну в рамках вітчизняної соціокультурної традиції ціннісно-нормативну систему суспільства.

Натомість реалії нашого сьогодення навіть через двадцять років після здобуття державної незалежності засвідчують психологічну неготовність, а для певних соціально-демографічних верств нездатність адаптуватися повною мірою до суспільних умов, що забезпечують вищий ступінь свободи і самовідповідальності, але меншу соціальну захищеність.

Показовим щодо вкоріненості в національному менталітеті другої типової для періоду аномії нормативної підсистеми – авторитаристської – є розподіл відповідей на запитання *“Чи згодні Ви з думкою, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та політичні дискусії?”* (табл. 5).

Як бачимо, орієнтація на принцип *“сильної руки”* є домінуючою серед висловлених населенням думок, починаючи з 1994 р. й до теперішнього часу. Фактично це означає, що за понад 20 років існування України в статусі самостійної незалежної держави у політичній свідомості

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання *“Чи згодні Ви з думкою, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та політичні дискусії?”* (%)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>1994</i>	<i>1995</i>	<i>1996</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	<i>2004</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>
Не згоден	17	17,8	17,2	15,7	14,5	15,4	13,1	16	19,4	22,7	18,4	19,3	20,6
Не знаю	41,7	37,9	40,8	39,4	36,1	38,1	38,2	36,2	30,7	29,5	34,8	32,6	17,8
Згоден	40,5	43,9	42,0	44,8	49,3	46,1	48,5	47,7	49,3	47,3	46,7	48,2	61,2

населення не відбулося незворотних змін щодо утвердження наріжних демократичних цінностей, а скоріше має місце декларативна їх підтримка. Почасти це є наслідком авторитарної аномійної реакції, у результаті якої виникає псевдодихотомія вибору між свободою, що редукується до свавілля й анархії, і безпекою, яку начебто здатний забезпечити лише авторитарний порядок.

Справді, від початку зміни суспільного ладу країна увійшла у сферу граничної свободи, де деконструкція зовнішнього контролю над особистістю лише частково компенсується посиленням її внутрішнього локусу контролю. Відтак й досі триває загальне ослаблення нормативності, зменшення регулятивної дієздатності структур державної влади, що супроводжується слабкістю несформованого громадянського суспільства. Переставши бути “загальною казармою”, держава наблизилася до іншої крайності – загального хаосу, втративши чіткість і несуперечливість регулятивних функцій; у результаті стало досить проблематично підтримувати елементарні форми порядку взагалі. Заміщення жорсткої нормативно-правової регуляції поведінки, що здійснювалася раніше владними інститутами під егідою авторитету держави, новими, більш гнучкими і опосередкованими формами контролю і самоконтролю, заснованими не на приписах, а на усвідомленні й узгодженні своїх і чужих інтересів, обернулося не зростанням соціальної активності в поєднанні з відповідальністю, тобто розвитком громадянського суспільства, а легітимацією і нормалізацією раніше морально неприйнятних, у тому числі навіть і відверто кримінальних практик.

Такий висновок підтверджують дані численних соціологічних досліджень, зокрема, опитування “Громадська думка в Україні – 2009”, проведеного Інститутом соціології НАН України навесні 2009 р. за методом “омнібусу”. У цьому дослідженні в якості емпіричного референта, що мав відобразити ступінь суспільної моралі, використовувався запитання про те, яким чином більшість людей ладна задовольняти власні інтереси. Наведемо розподіл думок тих, хто відповів на це запитання (табл. 6).

Розділ перший

Таблиця 6

Розподіл відповідей на запитання “Чи вважаєте Ви, що для задоволення власних інтересів більшість людей...” (N=1761)

<i>Запропоновані варіанти відповідей</i>	<i>%</i>
Готові використати будь-які, навіть протиправні, аморальні способи дій	41,7
Здатні при нагоді “згрішити”, але здебільшого дотримуються правових й моральних норм	46,4
Завжди діють відповідно до правових і моральних вимог суспільства	11,9

Отримані результати унаочнюють песимістичну налаштованість респондентів щодо оцінки (а по суті, самооцінки) моральності тих засобів, якими наші співгромадяни здатні скористатися для задоволення власних потреб. Понад 88% опитаних вважають, що більшість оточуючих людей не зупиниться перед порушенням моральних і правових норм, якщо цього потребуватимуть їхні інтереси, при цьому майже половина з них певні, що більшість сучасників не гребуватиме будь-якими засобами задля досягнення власних цілей. Лише кожний восьмий учасник опитування вважає, що правові й моральні заборони переважають як життєві орієнтири порівняно з зиском. Тож мусимо констатувати помітну моральну деградацію суспільства, котра, якщо ця несприятлива тенденція не буде подолана, здатна призвести до повного морального банкрутства й руйнації навіть тих примарних інституційних засад громадянського суспільства, які ще існують сьогодні.

Зауважимо наостанок, що позитивні перспективи виходу суспільства з аномійного стану усе ж існують. Ситуація нестабільності, що паралізує регуляторні можливості інституційної системи, водночас актуалізує компенсаторні соціокультурні механізми, що забезпечують адекватність поведінки. Соціокультурний простір у цей період виявляється пронизаний різновекторними, хаотичними імпуль-

сами, але саме в перехідні періоди в культурі та суспільстві відкривається максимальний ступінь свободи для інновацій, конкурентного відбору, боротьби за майбутнє, за можливість переходу окремих інноваційних елементів у конвенціональну модальність. Які саме практики – моральні чи аморальні – візьмуть гору в суспільному житті, покаже час. Проте активна й сильна внутрішня політика, спрямована на боротьбу з корупцією, сваволею чиновництва, реформа правоохоронних органів й судової системи здатна підтримати здорове начало у хворому на аномію суспільстві.

Література

1. *Мартинюк І.* Моральна складова вибору як показник стану соціально-психологічної атмосфери суспільства / І.Мартинюк // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 240–246.

2. *Панина Н.* Проблемы демократизации в условиях посттоталитарной аномии / Н.Панина // Избранные труды по социологии : в 3-х т. – Т.І. : Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики. – К. : Факт, 2008. – С. 30–42.

*Г.Чепурко,
доктор соціологічних наук;
Ю.Привалов,
кандидат філософських наук*

ЗМІНИ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ У ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ СФЕРІ

У статі розглядається динаміка масової свідомості у політико-правовій сфері з 1992 по 2012 р.

Основні методологічні та методичні “інструменти” аналізу за цей час залишилися без змін, а саме:

- масова свідомість умовно приймалась як ряд ціннісних суджень щодо економічних, політичних та етнічних характеристик повсякденного життя респондентів;
- інтервал аналізу становив три роки. У межах інтервалу розглядався останній рік, за винятком останнього інтервалу, де розглядався 2010 р.;
- змістовний аналіз був, по можливості, зосереджений на питаннях, що є базовими впродовж всього часу моніторингу.

Політико-правовий компонент у складі масової свідомості у своїх джерелах, на нашу думку, вирізняється більшим ступенем формалізації. Це пов'язано з тим, що політико-правова повсякденність від самого початку задавалась і по сьогодні відтворюється в соціокультурному полі суспільства за доволі чітким регламентом, який має нормативно-правову природу. Дана форма життєдіяльності реалізується через закон, тобто має легітимно-примусовий характер і відрізняється від усіх інших сфер меншим ступенем індивідуальної свободи. Як наслідок такого стану речей, на наш погляд, маємо ситуацію, за якої найбільш дієвими та ефективними формами раціоналізації суспільної свідомості є громадянське суспільство і сильні, з тривалою історією та глибоким соціальним “корінням” політичні партії. За відсутності таких українці усвідомлюють (від-

чувають) себе швидше етнокультурною, аніж політико-правовою спільнотою, з відповідною формою усвідомлення, аналіз динаміки якої являє собою доволі дивну (хоча і зрозумілу) картину.

Так, більше половини (53%) респондентів не цікавляться або не розуміють розкладу політичних сил та течій в Україні (табл. 1).

Таблиця 1

У списку політичних течій виберіть, будь ласка, одну, яка найближча Вам, (%)*

	1992	1996	2002	2006	2010	2012
Жодна взагалі	25,6	13,1	7,6	9,6	11,3	12,6
Ще остаточно не визначив своєї позиції	33,4	18,8	15,2	14,1	14,6	14,8
Я не розуміюся на цих течіях	–	32,1	16,3	16,4	24,8	25,8

* Розглядалися лише зазначені альтернативи.

При тому, що індекс дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП) за останні п'ять років тримається на критично високому рівні (2005 р. – 4,6 %; 2006 р. – 3,7 %; 2008 р. – 3,8%; 2010 р. – 4,2%; 2012 р. – 4,5%), понад 90% респондентів не звертались у легітимні державні інституції для розв'язання своїх проблем: ані в міліцію, ані в суд, ані в прокуратуру, ані до адвоката (табл. 2).

Таблиця 2

Чи звертались Ви за останні 12 місяців до вказаних установ щодо розв'язання особистих проблем?*

	2002	2006	2010	2012
Міліція	96,8	97,5	97,9	97,8
Суд	97,7	97,7	97,6	97,0
Прокуратура	98,4	99,1	98,9	98,8
Адвокат	96,4	95,9	95,6	95,2
Місцева держадміністрація	96,2	94,3	94	92,1

* Розглядалась лише альтернатива “не звертались” та “звертались, але безрезультатно”.

Розділ перший

За Конституцією України винятковим та єдиним носієм влади є народ. Проте приблизно 90% опитаних розцінюють як негативні свої шанси на відновлення прав у разі їх порушення державою (табл. 3 і 4).

Таблиця 3
Якби уряд ухвалив рішення, що утискає Ваші законні права, чи могли б Ви зробити щось проти такого рішення? (%)*

	1996	2002	2006	2010	2012
Ні, нічого не зміг би зробити	65,4	65,8	63,2	63,6	66,7
Важко сказати	29,8	26,9	28,6	29,1	26,8

* Розглядались лише ці дві альтернативи.

Аналіз вказує на те, що негативна динаміка стосовно всього спектра інституцій громадянського суспільства продовжує переважати: понад 80% респондентів за період з 1994 по 2012 р. не належать до жодної організації. Такий показник тривожний ще й тим, що подібне ставлення спостерігається і в новій генерації українців. Саме ця обставина, на нашу думку, найбільш яскраво свідчить про відсутність у політико-правовій повсякденності адекватної форми раціоналізації та легітимації даних практик у масовій свідомості українського суспільства.

Таблиця 4
А якби аналогічне рішення ухвалила місцева влада, чи могли б Ви зробити щось проти такого рішення? (%)*

	1996	2002	2006	2010	2012
Ні, нічого не зміг би зробити	60,0	55,8	50,3	50,7	56,2
Важко сказати	31,7	32,9	32,9	34,9	31,2

* Розглядались лише ці дві альтернативи.

І нарешті, про морально-етичну складову масової свідомості та її динаміку за попередні майже 20 років. Якщо умовно розташувати зазначені сфери масової свідомості

на шкалі від нуля до максимуму раціональності, то (знову ж таки – умовно) найбільш раціональною буде форма закону (права), яка виключає, через свій легітимно-примусовий зв'язок, довільне тлумачення фактів повсякденності.

Форми усвідомлення власних економічних інтересів суб'єктами цих відносин відходять від винятково раціональної процедури і, разом зі стихією ринку та легітимно-договірними зв'язками, збільшують ступінь свободи (а разом з ним й ірраціональні моменти) індивіда, “розмиваючи” і “заміщуючи” перетвореними формами класичні схеми раціоналізації.

Морально-етична складова масової свідомості в нашому розумінні знаходиться на межі свідомого (рефлексивного) та підсвідомого (інтуїтивного) і, разом з архетипами родинного зв'язку, виходить за межі рефлексивних процедур раціоналізації та послуговується скоріше понятійним апаратом і стереотипами розуміння психології.

Аналіз понятійного апарату, що експлікує цю сферу масової свідомості і надає респонденту можливість вербалізувати свої оцінки, показує, що він має такий вигляд: “довіра”, “страх”, “соціальне самопочуття”, “чесність”, “переконаність”, “симпатія”, “настрій” тощо. Розглянемо динаміку оцінки респондентами деяких з цих “станів”.

Так, за станом “довіра” як одного з центральних понять для розуміння міжособистісних відносин за два десятиліття майже нічого не змінилось і він як був, так і знаходиться на критично низькому рівні (табл. 5).

Таблиця 5
Оцінка рівня довіри респондентами, (%)*

	1992	2006	2010	2012
Важко зрозуміти, у що вірити	78,5	76,2	74,0	76,1
Більшість людей взагалі ні у що не вірить	81,8	77,2	80,6	80,5
Нікому не довіряти - найбезпечніше	46,7	47,5	49,6	57,0

* Розглядалась лише альтернатива “згоден”.

Розділ перший

Недовіра індукує наступний стан у морально-етичному просторі індивіда – “чесність” (табл. 6). І, як бачимо, картина така ж невтішна.

Таблиця 6
Оцінка рівня чесності респондентами (%)*

	1992	2006	2010	2012
Більшість людей спроможна збрехати, щоб просунутися по службі	68,0	76,9	75,2	78,3
Більшість людей здатна піти на нечесний вчинок заради вигоди	58,5	67,3	69,0	70,6
Майже кожен може збрехати, щоб уникнути неприємностей	60,3	64,1	68,1	68,4

* Розглядалась лише альтернатива “згоден”.

Опосередкованим, хоча дуже важливим, в оцінці моральної складової масової свідомості українського загалу є “інтегральний індекс національної дистанційованості”, який за семибальною шкалою Богардуса майже не змінюється впродовж останніх 12 років і знаходиться на критично високому рівні, що свідчить про закритість та етно-

Таблиця 7
Індекс аномійної деморалізованості*

	1992	2006	2010	2012
Середній бал	13,6	12,7	12,9	13,3

* Значення індексу від 9 до 12 балів – підвищений рівень аномійної деморалізованості. Значення індексу вище 12 балів – високий рівень аномійної деморалізованості.

Таблиця 8
Інтегральний індекс національної дистанційованості за 10 національностями*

	1996	2002	2006	2010	2012
Інтегральний індекс національної дистанційованості	4,5	5,3	5,3	5,2	5,2

* У таблиці подано інтегральний індекс за 10 національностями: американці, білоруси, євреї, кримські татари, німці, поляки, румуни, угорці, цигани.

центричність масової свідомості українського соціуму (табл. 8).

Важливою ознакою того, що українці транслюють у “навколишній світ” парадигму своїх міжособистісних стосунків і сумнівний (принаймні на рівні дискурсу) моральний стан, є ставлення до скасування смертної кари. Не вдаючись до глибоких теоретичних міркувань і лише побіжно, зауважимо, що, голосуючи за смертну кару (50 % респондентів), вільно чи невільно українці, на нашу думку, відтворюють патріархальні, кровні принципи організації суспільних відносин, що, у свою чергу і до деякої міри, може звужувати поле сучасних раціональних процедур усвідомлення, а відтак і загальних можливостей масової свідомості.

Підсумовуючи невеличкий екскурс у проблематику масової свідомості сучасного українського соціуму, констатуємо, що принципово нових змін у стані її складових, за оцінками респондентів, – не відбулося, а відтак і питання, які завершували попередній аналіз, – залишаються відкритими.

*В.Бурлачук,
доктор соціологічних наук*

КРАЇНА БЕЗ ГЕРОЯ

Упродовж вісімнадцяти років (стільки часу триває моніторинг Інституту соціології НАН України), незважаючи на всі соціальні та політичні зміни у країні, поміж наших співгромадян зберігається стабільно високий показник підтримки твердження, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії. Кількість згодних із такою думкою серед опитаних залежно від року варіює від 52,3% до 65,7%.

Про що це має свідчити? Чи можна такі відповіді на запитання анкети розглядати як певний індикатор відносин суспільства і держави, людини і влади, чи можна на цій підставі стверджувати про те, що в суспільстві сформувався і не змінюється певний тип ставлення до цінностей демократії, до законів і публічних дискусій? Саме судження в опитувальнику побудоване на протиставленні, воно ніби пропонує респондентові зробити вибір — між політичною волею і нормою закону, між політичною доцільністю і принципом легітимності, між стратегічним і комунікативним розумом. І респондент робить вибір, усі перелічені протилежності він зводить у своїй свідомості до відмінності між “ділом” (декілька сильних керівників) і “словом” (закони та дискусії). І обирає діло. На відміну від законів і дискусій діло завжди персоніфіковане, воно вимагає суб’єкта, людини, лідера, який би це діло здійснив, воно не може відбуватися саме по собі. Але оскільки йдеться не про повсякденні справи, а про сферу політики і політичну дію, яка виходить за межі повсякденності, то в суспільній свідомості за політичною дією завжди стоїть уявлення про деяку особливо обдаровану особис-

тість, спроможну здійснити цю дію, набуваючи, залежно від ситуації, рис вождя або героя.

Поширеність такої думки показує стійку потребу суспільства в екстраординарній політичній діяльності, здатній, нехтуючи законами й дискусіями, радикальним чином розв'язувати його головні проблеми.

Симпатії громадської думки до результативної політичної дії відбиваються і в інших даних моніторингу. Так, від 52,5 % до 62,3% респондентів вважають, що Президент має бути главою уряду і брати на себе всю повноту відповідальності за зовнішню та внутрішню політику. В інституті президентства вбачають не певний політичний механізм, спрямований на підтримку політичної рівноваги, узгодження діяльності інститутів державної влади, а передусім політичного лідера, що є наділеним повнотою виконавчої влади й персонально відповідає за стан справ у країні.

Ця потреба в сильному керівникові підкріплюється відчуттям власної безпорадності перед жорсткою бюрократичною машиною, перед безособовістю закону і права. На запитання *“Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?”* понад 60% респондентів, незалежно від року дослідження, відповідають, що нічого не могли б зробити.

Отже, коли 65% опитаних вважають, що *“декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії”*, то маємо справу не з приватною думкою окремої людини, а з усталеним соціально-психологічним комплексом, сформованим у процесі історичного розвитку суспільства.

Цей комплекс являє собою складне поліморфне утворення, в якому переплетені цінності, норми, вірування, очікування, переконання, ілюзії, надії великої групи людей. Саме він виконує функцію орієнтації людини в суспільстві, лежить у підґрунті мотивації її вчинків. У цьому комплексі багато його складників залежать один від

одного і мають спільне джерело походження. Опис такого сталого соціально-психологічного комплексу дає змогу наблизитися до розуміння тих процесів, які визначають особливості українського суспільства.

Думка, що надає особливого пріоритету волі політичного лідера на протигагу законам і обговоренням, зростає з імперативів довіри та соціального очікування. Наприклад, судження “декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії” можна без істотної деформації змісту переформулювати в судження “я більше довіряю сильним керівникам, аніж усім законам і дискусіям, у справі досягнення значущого для країни результату”.

Переконання у більшій результативності індивідуальної політичної волі порівняно з процедурами колективного обговорення спирається на режими довіри, наявні в суспільстві. Спробую їх ескізно схарактеризувати, поза-як їхній взаємозв’язок визначає обрис сучасного українського суспільства. Довіра є досить складною формою соціального очікування, яке формується у процесі соціальної інтеракції як спосіб подолання соціальної невизначеності. Насамперед вона означає, що інший вчинятиме у такий спосіб, якого я від нього очікую.

У суспільстві можуть співіснувати різні режими довіри, хоча кожному з них притаманні свої історичні передумови виникнення.

Один режим довіри являє собою форму міжособистісних стосунків; я довіряю комусь, бо особисто знаю його. Це первинний режим довіри, ґрунтованої на особистому досвіді. Такому режимові властива переконаність у вищості “неписаного” вчення, живого слова перед мертвим текстом, а носієм авторитету виступає мандрівний філософ, учитель мудрості.

Інший режим з’являється за доби середньовіччя і пов’язаний з ідеєю особового Бога. Християнський Бог, будучи абсолютним втіленням довіри віруючого, одночасно виступав у середовищі християн як авторитетна інстанція, що ґарантує міцність укладених угод і зобов’язань.

Третій режим довіри формується в епоху Нового часу. Розширення торговельних зв'язків і відносин, широке залучення до комунікації писаних текстів утворюють мережу анонімних інтеракцій, що спричиняється до своєрідної деперсоналізації довіри. До соціального обміну залучається маса сторонніх осіб, відбувається формування елемента публічності, пов'язаного з появою як книгодрукування, так і періодичної преси. Одна ситуація, коли комунікація відбувається переважно на ґрунті міжособистісних стосунків, і зовсім інша річ, коли до комунікації залучається інформація, не опосередкована особистим досвідом. Масовий друк безпосередньо впливає на розуміння ідентичності автора тексту, на саме поняття авторства. В авторові зникає фізична ідентичність суб'єкта письма. Втрата особової ідентичності та анонімність автора створюють проблему соціальної достовірності письмової комунікації. Коли немає способу безпосередньо переконатися в достовірності інформації, виникає таке явище, як "авторитет", що концентрує в собі гарантії автентичності комунікації й захищає від зловживань соціальним престижем. Сама публікація наділяє авторитетом, на відміну від манускрипту. Із третім режимом довіри пов'язаний також феномен пастирської влади. Це особлива матриця процедур управління (Фуко), яка починається з утвердженням християнства. Ідеться про ціле мистецтво настановлення людей на шлях істинний, супроводження їх, керування, маніпулювання людьми, мистецтво слідування за ними крок за кроком, підштовхування їх у належному напрямі, мистецтво відповідати за людей на колективному та індивідуальному рівні упродовж усього їхнього життя і на кожному їхньому кроці.

Четвертий режим довіри пов'язаний із поширенням електронних мас-медіа. Нові засоби комунікації зумовили в новітній час тенденцію до переходу суспільств від ієрархічного до гетерархічного ладу, тобто до комплексних, субсидіарних ієрархій. Якщо засади соціального ладу – управлінська структура, організаційна дисципліна – спира-

ються на ієрархічний принцип, то засоби поширення комунікації делегітимують їх, створюючи альтернативні форми. В ієрархіях достатньо впливати на вершину, розраховуючи, що вона спроможна розв'язати проблему. Гетерархії спираються на мережеві контакти, які дискримінують ті, що встановлені на місцях. Починаючи з XVIII ст., в Європі ієрархії поступово втрачають контроль над змістовною комплексністю засобів комунікації й мусять примиритися із суспільством, де комуніціювання побудоване гетерархічно. Комп'ютерна комунікація вперше пориває з авторитетом експертів, унеможлиблює персоналізацію знання і переплавлення його в авторитет. Завдяки технологіям опрацювання інформації кожен у принципі здатен піддати перевірці висловлювання експертів, наприклад, віднайти інформацію, яка виявилася недоступною для конкретного фахівця.

Схематично схарактеризувавши відомі режими довіри, утворення яких пов'язане з еволюцією європейських суспільств, слід зазначити, що в соціально-психологічному комплексі українського суспільства домінує феномен пастирської влади із властивими йому рисами довіри. Не випадково за стабільно низького рівня довіри до органів державної влади рівень довіри до президента завжди вищий, ніж до парламенту або уряду. І цілком природно авторитарне правління білоруського президента О.Лукашенка викликає постійні симпатії в українських респондентів.

Соціальні очікування, на які спрямовані всі імперативи довіри, можна подати у вигляді фігури авторитарного лідера, спроможного “навести порядок” у країні, приструнити багатих, посадити за ґрати корупціонерів, урезонити чиновників тощо. Ці соціальні очікування дістають втілення в публікаціях вітчизняних політологів, які в політичній діяльності генерала де Голля — з його знаменитим гаслом “Франція без “величі” не є Францією” — убачають ідеал взірцевого президента для України.

Утім, соціальні очікування, пов'язані з постаттю авторитарного лідера, характеризують суспільства з ієрархіч-

ним ладом, який нині перманентно руйнується завдяки сучасним формам комунікації. Інакше кажучи, сучасні мас-медіа делегітимують потребу в героєві, якої досі не може позбутися суспільна свідомість. Щойно політичний лідер заявляє про себе як про значущу політичну фігуру, і його образ одразу починає руйнуватися під вогнем критики, ініційованої мас-медіа. У результаті суспільство пронизують суперечності, які заважають адекватно реагувати на виклики глобалізованого світу.

Криза довіри завжди пов'язана із соціальною аномією та анархією. У традиційних суспільствах існують соціальні інститути, які накопичують і каналізують довіру. У середньовічному суспільстві таким соціальним інститутом, що концентрує в собі суму соціальної довіри, була християнська церква. У Новий час відбулася заміна релігійного авторитету світським, що переспрямувало енергію довіри від християнської церкви до різного типу лідерів у всіляких царинах діяльності — у політиці, науці, мистецтві та ін. Нині у зв'язку з розвитком нових засобів комунікації фігуру авторитету витісняє консенсус, досягнення якого вимагає відкритого публічного обговорення соціальних проблем.

Отже, створені за роки державної незалежності України такі інститути демократичного суспільства, як парламент, загальне виборче право, поділ гілок влади, демократична Конституція, багатопартійна система, численні громадські організації, недержавні засоби масової інформації тощо, не знаходять підтримки серед переважної більшості населення України. Виникає суперечність між наявними демократичними інститутами і соціально-психологічними чинниками, що змушують людей відкидати їх, вочевидь, через їхнє формальне ество. Виходить, що демократичні інститути мають суто зовнішній, декоративний характер і не є вкоріненими в соціально-психологічну структуру суспільства.

І.Буров,
кандидат філософських наук

ПОКІРНІ ЧИ НЕПІДКОРЕНІ?

Здавалося, вже скільки разів і соціологи, і політологи, і політики (частіше лівого крила) писали і говорили про те, що більшість населення України не сприймає приватизацію великих промислових підприємств. Причому, якщо у 1992 р. таких, хто в Україні негативно ставився до приватизації великих промислових підприємств, було 32%, то до 2006 р. кількість їх зросла більш ніж як удвічі – 67,2% і до теперішнього часу практично тримається на тому ж рівні – 63%. При цьому, якщо на початку 90-х років минулого століття основними противниками приватизації були люди старшого віку, то сьогодні моніторинг 2012 р. засвідчив, що до передачі в приватну власність великих підприємств негативно ставиться все (!) населення України (табл. 1).

Таблиця 1

**Ставлення до приватизації великих підприємств
різних за віком груп населення України (%)**

	<i>Негативно</i>	<i>Важко відповісти</i>	<i>Позитивно</i>	Σ
Молодь, до 30 років	56	31	13	100
Середній вік (30–54)	63	23	14	100
Старший вік (понад 54)	69	21	10	100

Вже і сленгова характеристика такого процесу вкорінилася в суспільній свідомості – “прихватизація”, однак влада не звертає уваги на такі “дрібниці” і процес приватизації без особливих збоїв підійшов майже до свого завер-

шення. За 20 років існування цього безладу у приватній власності зосереджено понад 85% загального майна країни, причому левова частка з того майна – в руках “олігархічних кланів”.

Можна було б сказати, що є люди, які вже зневірились, остаточно постаріли, в яких життя не вдалося і які остаточно невдоволенні існуючою системою суспільства; це переважає над усіма іншими почуттями і такі люди свого часу відійдуть, життєві паростки оновляться і факт та результати приватизації буде схвалено новим поколінням. Однак цифри свідчать про інше. Причина такого сприйняття процесу приватизації, на мій погляд, полягає в тому, що на очах усього населення шалено збагачується нечисленна група населення – олігархічний клан. І боротьба за владу між ними, під якими прапорами вона б не проходила, синіми чи помаранчевими, сприймається населенням як перерозподіл вже пограбованого або ще не привласненого остаточно національного майна. Численні рейдерські атаки на великі підприємства, які іноді висвітлюють ЗМІ, тому підтвердження. Достатньо згадати продаж/перепродаж металургійних комбінатів, могутніх за своїм потенціалом і створених зусиллями всього колишнього СРСР, виникнення величезної кількості банків і потім раптове їх зникнення (“Україна”, “Інко”, “Градобанк” та ін.). Все це свідчить про перетік капіталу від одного власника до іншого, може й до того ж самого, тільки під іншою назвою, щоб остаточно сховати минулі “операції” сумнівного характеру. На економічному просторі України вже з’явилися фірми, про власника яких не здогадується навіть посадова особа регіонального масштабу.

Сама ідея приватизації, і зокрема малих підприємств, сприймалась спочатку населенням України переважно позитивно (53–54% %), але загарбна економічна політика влади щодо малого бізнесу взагалі призвела до того, що позитивне сприйняття приватизації навіть малих підприємств знизилося до 36%. На жаль, наші політики і теоретики економічного розвитку країни не беруть до ува-

ги просту істину, що держава – це організм, у якому існує рух великих фінансово-економічних потоків (*артерії*), від яких залежить життєвість держави і послаблення яких або їх зникнення може призвести до смерті цього організму (держави), і дрібні фінансово-економічні рухи (*мікросудини*, якщо проводити порівняння з людським організмом) зникнення або невдосконаленість яких суттєво не пошкодять державній життєдіяльності. “Артерії” наповнюють державний бюджет, сприяють у цілому розвитку держави, її науково-технічному потенціалу, освіті, вихованню кваліфікованих кадрів світового рівня. Віддати ці багатства, які нароблені десятиліттями зусиль не одного покоління, у власність кількох осіб, “олігархічних кланів”, означає віддати державу у приватне володіння.

Здається, владні “мужі”, якщо і сприймають нашу можливість мислити логічно і самостійно, нашу здатність встановлювати зв’язки між фактами, нашу пам’ять про те добре, що відбувалось набагато раніше, а не лише сьогодні, то не беруть це до серйозної уваги, тому що ми, населення України, не будемо брати участь у мітингах та демонстраціях на захист своїх прав (48%) і тільки 27% виказали свою готовність до таких дій. Мене вразило повідомлення ТБ Euronews, що в Іспанії, яку за кількістю населення можна рівняти з Україною, у 60-ти містах одночасно пройшли демонстрації під гаслом “За гідне життя”, а в одному місті перекрили автошлях, щоб звернути увагу суспільства на те, що в місті немає роботи (!). У нас відчувають себе бідними 46% і злиднями – 5%, але на захист своїх прав, як показано вище, виходити не збираються. І це при тому, що будь-яку роботу (!) знайти важко – 58%; а якщо вона повинна відповідати кваліфікації і бути з достатнім заробітком, то це труднощі для 84% населення!

У Європі, куди ми так наполегливо тягнемось, сьогодні офіційно зафіксовано безробіття на рівні 11,1%, а в таких країнах, як Іспанія та Греція він сягнув 22%. Найбільше безробітних у цих країнах зафіксовано серед молоді (до 25 років) – 52%. Тому ця вкрай важлива проблема турбує все суспільство єврозони – ми стаємо свідками

численних мітингів, демонстрацій, сутичок з поліцією. Громадяни цих країн обстоюють свої життєві права, не дозволяючи себе пригноблювати. І тому дуже цікаво на цьому тлі виглядають дані нашого моніторингу, за якими і ті, що вважають себе злиднями, і ті, що бідні, у своїй більшості (по 48% у кожній групі) зазначили, що якщо мітинги або демонстрації населення на захист своїх прав відбудуться, вони скоріше не братимуть у них участі!

Чому так відбувається? У моніторингу вже кілька років ставиться запитання “Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?” і всі роки переважну більшість отримує відповідь – “більшою мірою від зовнішніх обставин, ніж від мене”. Причому пік таких відповідей припадає на 1998 р. (66,6%) і з 2003 р. коливається на рівні 46–48%. У 2012 р. цей показник сягнув 49%. Іншими словами, зростає зневіра населення у свої можливості покращити життя. Як відповіли на це запитання респонденти залежно від віку, відображено в таблиці 2.

Як бачимо, на себе у своєму житті можуть покладатися лише 20% громадян України. Зрозуміло, що чим старша людина, тим більше вона покладається на зовнішні об-

Таблиця 2
Відповідь різних за віком груп населення України на запитання “Від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?” (%)

	Тільки від зовнішніх обставин	Більшою мірою від зовнішніх обставин	Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	Більшою мірою від мене	Тільки від мене
Молодь, до 30 років	13	27	30	15	15
Середній вік (30–54)	15	33	33	10	9
Старший вік (понад 54)	23	35	26	7	9
Загалом	17	32	31	10	10

ставини, маючи на увазі інституції соціального захисту. Але викликає тривогу показник серед молоді – 40% вважають, що їх життя більшою мірою залежить не від них самих, а від зовнішніх обставин. Щодо людей середнього віку, то дуже прикро, що в цьому прошарку суспільства існує 48% (майже половина) тих, хто насамперед пов'язує своє життя із зовнішніми обставинами, і це той прошарок, який є найпродуктивним у країні!

З одного боку, така обставина – це розуміння своєї соціальної сходинки в житті, але з другого – показник невпевненості свого відчуття в суспільстві, що склалося. Людина з такою позицією не може сказати, що вона здатна впливати на процеси соціально-економічного порядку. Звідси виникає і невпевненість, і невіра у свої дії соціального характеру. Таке становище і є джерелом виникнення соціально-політичної позиції – проти всіх. Численність цих людей досягла такого рівня, що в засобах масової інформації вони вже засвідчені сленгом “протівсіхи”.

“Портрет” такої людини можна скласти завдяки багатовимірному, факторному аналізу. В моніторингу для відповіді респондентам було запропоновано 18 запитань, які висловлюють різні думки щодо життя (як свого особистого, так і життя суспільства).

Факторний аналіз, або метод головних компонент, виявив першим фактором досить вагомий F1, дисперсія якого становить 3,779 і внесок у сумарну дисперсію = 19,9%. Це дає нам підстави взяти за основу образу (портрета) такі значущі за своєю вагомістю запитання як:

“За теперішнього безпорядку та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити”(0,567);

“Я думаю, що більшість людей здатна піти на нечесний вчинок заради вигоди” (0,535);

“Я вважаю, що більшість людей здатна збрехати, щоб просунутися по службі” (0,530);

“Думаю, що майже кожен може збрехати, щоб уникнути неприємностей” (0,526);

“Все так швидко змінюється, що не розумієш, яким законам слідувати” (0,517);

“Нікому не довіряти – найбезпечніше” (0,500).

У ранговому порядку представлено шість запитань з 18, вибір яких за своєю вагомістю (від 0,500 і вище) дає можливість означити межі портрета сучасної людини. Можна сказати, що процеси, які пов’язані з трансформацією суспільства, своїм тиском впливають на пересічну людину, формують її світогляд. Вона відчуває свою розгубленість перед соціальними обставинами, втрату віри в чесність і правдивість. Законслухняна людина не може знайти себе, своє місце в цьому, новому для неї соціальному світі, який завжди був для неї побудований за принципами: “закон понад усе”, “держава – це надійний і справедливий захисник своїх громадян”. У результаті сформувався соціальний тип громадянина, який вважає, що найбезпечніше для нього і його сім’ї – нікому не довіряти. І тому типові соціально-політичні гасла “збережемо...”, “оновимо...”, “вперед” – за межами його внутрішнього світовідчуття. Таким чином народжується особистість, людина, яка зневірена в соціальних проектах, у якої немає бажання йти на барикади, тому що вона вже переконалася в тому, що “революції задумують генії, роблять фанатики, а користуються її плодами – мерзотники”. Поява цього типу людей, індиферентність яких сформована суспільством і його соціальними обставинами, насторожує своїм проникненням у всі вікові групи населення і що є соціально небезпечним, у середовищі молоді (табл. 3).

Як бачимо з табл. 3, усі вікові групи у своїй розгубленості перед суспільними обставинами практично однакові

Таблиця 3

Ставлення різних за віком груп населення України до думки “За теперішнього безпорядку та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити” (%)

	Згоден	Не згоден	Не знаю	Σ
Молодь, до 30 років	74	15	11	100
Середній вік (30–54)	75	18	7	100
Старший вік (понад 54)	79	13	8	100

Розділ перший

за своєю кількістю, але якщо старшу вікову групу людей, яка пізнала часи “розвинутого соціалізму”, ще можна зрозуміти, то доволі високий показник серед молоді (74%) – сумний факт окремого осмислення.

Варто звернути увагу ще на одну сумну обставину серед вагомих за факторним аналізом висловлювань (табл. 4).

Таблиця 4

Ставлення різних за віком груп населення України до думки “Я вважаю, що більшість людей здатна збрехати, щоб просунутися по службі” (%)

	Згоден	Не згоден	Не знаю	Σ
Молодь, до 30 років	83	8	9	100
Середній вік (30–54)	77	11	12	100
Старший вік (понад 54)	78	9	13	100

83% – це найвищий показник не тільки в цьому висловлюванні, а й серед усіх зазначених показників, які сформували перший, найбільш сильний фактор, що окреслює межі портрета сучасної людини. Прикро, що молодь на початку своєї професійної кар’єри, життєвого шляху вже переконана в тому, що більшість людей здатна збрехати, щоб просунутися по службі. Тож коли для молоді це постає цільовою установкою кар’єрного зростання – дуже сумно.

Невіра в людську порядність зафіксована на високому рівні серед усіх верств населення України – від 69% у старшого покоління до 77% у молоді моніторингом зафіксована згода з тим, що більшість людей здатна піти на нечесний вчинок заради вигоди. Це факт не тільки морального розкладу населення, а й формування в нього внутрішньої установки бути проти всіх, щоб обстояти своє місце в житті. Формується прошарок людей, який як у соціальному, так і соціально-політичному виборі позиціонує себе бути “проти всіх”. Численні дослідження фіксують їх на рівні 36–38%. Хто вони, покірні чи непокорені зовнішнім обставинам? Поки що відповіді на це запитання немає, але час швидкоплинний і вона не змусить себе довго чекати.

Розділ другий

**Тенденції соціоекономічних
перетворень:
сучасність і перспективи**

*К.Грищенко,
кандидат філософських наук*

ЕКОНОМІЧНИМ ЦІЛЯМ – СТАТУС НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Мабуть, не буде перебільшенням твердження про те, що реформа економіки в Україні була свого часу стимульована радше відчаєм і надією на вдачу, ніж системно продуманими розрахунками.

Стратегії таких реформ зазвичай не враховують певною мірою ту соціальну ціну, яка повинна бути за них заплачена. І якщо спочатку такі реформи отримують значну підтримку і великий енергетичний заряд, то в міру їх просування виникають труднощі й суперечності, які поступово знижують цю енергетику, життя значної частки населення погіршується, нагальні проблеми тривалий час не вирішуються, підтримка реформ помітно знижується, впевненість в їх успіху тане, дестабілізація в суспільстві зростає.

На жаль, так воно і трапилося. Аналіз даних моніторингу свідчить, що суттєвих змін до кращого за останні 10–15 років у житті переважної більшості населення України не відбулося. Економічні негаразди, які мали місце в перші роки незалежності, не тільки нікуди не зникли, а й стали ще загрозливішими: різко поглибилася асиметрія в доходах українців, на межі злиденства живуть сотні тисяч громадян, не здають своїх позицій тіньова економіка і мафія, розквітає номенклатурно-чиновницька бюрократія. Вкрай повільно відроджується реальний сектор економіки. Різке уповільнення інноваційних та інвестиційних процесів позбавляє Україну можливостей технологічної перебудови виробництва на сучасній базі. Стримуючим чинником розвитку економіки продовжує бути слабка соціальна, правова і організаційна база ринкових реформ.

До того ж постійна зміна урядових курсів стосовно реформування економіки звела нанівець найбільш привабливі її механізми, внаслідок чого уся ринкова атрибутика знов-таки стала ототожнюватися з черговим засобом ошукати простого трудівника.

І зараз, на початку третього десятиріччя незалежності, навряд чи справедливо всі наші невдачі пов'язувати лише зі складністю відправних умов розвитку національної економіки на початку 90-х років минулого століття відсутністю історичних аналогів кардинальної трансформації господарського фундаменту, а також апробованих зразків ефективних дій у таких умовах.

На відміну від постсоціалістичних країн Центральної і Східної Європи, а також країн Балтії, де процеси перебудови суспільства можна загалом вважати завершеними, в Україні зведення порівняно стійкої соціально-економічної конструкції все ще триває. Здається, пояснення цьому криється у двох обставинах: по-перше, у відсутності владних і управлінських еліт, здатних позитивно впливати на те, що відбувається, і, по-друге, у відсутності внутрішньої політичної єдності, бо в нестабільному суспільстві економічні реформи провести дуже складно.

Обіцянки влади “покращити життя вже сьогодні”, забезпечити швидке економічне зростання знову зависли у повітрі. Якби економічна політика була обґрунтованою, продуманою та цілеспрямованою, результат неодмінно був би позитивним. Відсутність результату – перша ознака нечіткої стратегії реформування, нерішучості й некомпетентності політики або незацікавленості тих, хто ці реформи має здійснювати. Крім того, необхідно усвідомлювати, що економіка має свої закони функціонування і багато в чому працює незалежно від суб'єктивно-волюнтаристських побажань і “найдосконаліших” рецептів суспільних перетворень. У гонитві за перерозподілом власності загубленими виявилися ті, хто створює основу соціальної піраміди – люди.

Соціально-структурні перетворення, що відбуваються, вкрай загострили й поглибили майнову диференціацію, поляризувавши інтереси та політичні преференції різних соціальних груп, спричинилися до формування нових відносин рівності – нерівності, інтеграції – дезінтеграції. Згасають одні й народжуються нові соціальні суперечності. Поки економічні механізми налагоджувалися на цивілізаційні рейки, наше суспільство “благополучно” трансформувалося в ринкове, де гроші стали мірилом геть усього. Панівним стає переконання, ніби місце людини на соціальних щаблях визначається виключно її доходами, багатством, власністю. Нові норми і зразки соціальної поведінки активно витісняють традиції, поривається зв’язок часів. Особливо незрозумілим для людей є швидке зростання соціального розшарування, концентрація багатства в руках вузького кола власників, величезні відмінності умов, рівня та способу життя окремих верств і груп, які відрізняються не тільки за рівнем заможності. У них різні інтереси, цінності, пріоритети, різні культурні преференції і споживчий попит, їм притаманні специфічні стилі життя, мотивації, норми і стереотипи соціальної поведінки. У них свої споживчі ринки, сфери спілкування та відпочинку, місця проживання тощо. Засоби масових комунікацій активно пропагують спосіб життя таких груп і окремих її представників як “героїв” нашого часу.

Зрозуміло, що саме соціальний розлом суспільства на багатих і бідних (матеріальне становище людей нині є інтегральною характеристикою, що комплексно віддзеркалює їх місце у різних підструктурах суспільства) визначає такий стан соціальної диференціації, який не може мати достатньої легітимності в очах переважної більшості населення і, відтак, формує соціальну нетерпимість не лише до окремих верств населення, а й до системи загалом. Невипадково значна частина українців вважає, що економічні реформи в країні здійснюються в інтересах вітчизняних олігархів, а не населення. І якщо в сучасній Україні суспільство ще не остаточно перетнуло поріг дез-

інтегрованості, то причина цього криється насамперед у фундаментальних архетипах і якостях нашого людського капіталу – толерантності, працьовитості, неагресивності, здатності терпляче переносити будь-які негаразди.

За оцінками, які базуються на даних моніторингу, за останні 10–15 років потенціал довіри до економічних перетворень поступово вичерпувався, і наразі ніякого оптимізму з приводу реальних позитивних результатів вже не спостерігається. Це серйозний симптом. Він свідчить про те, що втрачена соціально значуща мета процесу реформування економіки, а реформи, які проголошувалися, а по суті не здійснювалися, виявилися якби самоціллю.

Критична маса, спроможна створити новий економічний простір, і досі не створена. Зміст реформ для багатьох залишається неясним, так само, як незрозумілим є механізм приведення їх у дію. Утім, як свідчать усі попередні реформи, лише в полі раціональних ідей можуть формуватися мотивації та стимули, що адекватно реагують на економічні сигнали. Однак нинішні ініціатори суспільних перетворень, як і їх попередники, не потурбувалися про те, щоб роз'яснити людям цілі, завдання і засоби здійснюваних реформ, забезпечити умови співробітництва, взаємної довіри і відповідальності за дії, що приймаються. До того ж уряди України жодного разу не звітували про те, як реалізуються економічні програми, що досягнуто у процесі їх здійснення. Тому наївно сподіватися на масову підтримку реформ і довіру до них. У цілому люди за реформи, але проти того, як вони розвиваються за окремими напрямками. При цьому економічні преференції населення загалом залишаються доволі сталими і порівняно із попередніми роками істотно не змінилися.

Водночас нові економічні відносини виявляються не лише в нових реаліях і нових порядках, а й вже у доволі сталих формах сприйняття цих відносин. Люди стали адекватно оцінювати своє місце у соціальному просторі, усвідомлюючи конкретні умови життєдіяльності і виробляючи відповідні засоби адаптації до змінюваних обста-

вин. Однак, адаптуючись до нових умов існування, переважна більшість населення не бачить для себе і для своїх дітей соціальної перспективи, не відчуває упевненості в майбутньому.

Спроби Кабінету Міністрів України забезпечити досягнення сталого економічного розвитку на засадах поширеної нині моделі економічної політики, що не має інвестиційної й інноваційної спрямованості, є марними. Чи не є це свідченням того, що реформування економіки здійснювалося не лише без наукового обґрунтування стратегічних дій, а й без конкретних програм діяльності, за умов безконтрольності й безвідповідальності за вжиті заходи та отримані результати? Фактично відсутній моніторинг і контроль за досягненням цілей реформування і виконанням поставлених завдань.

Постає запитання: як саме і хто коригував курс економічного реформування впродовж багатьох років, якщо його наслідки виявилися такими жалюгідними? І на які перспективи з огляду на це може сподіватися населення країни? Чи можна покладатися на підтримку з його боку в подальших спробах реформаторів-невдах оздоровити економіку, що стагне?

Тому не дивно, що у свідомості населення панує переконання, ніби вирішальну роль у країні відіграють мафія, злочинний світ і корупція, які контролюють найважливіші позиції в політиці та бізнесі.

На жаль, вітчизняна еліта, залюбки вдаючись до ринкової риторики, проголошуючи свою прихильність високим ідеалам і цінностям, у своїй практичній діяльності демонструє крайній егоїзм і схильність до корпоративної поведінки. Відсутність середовища, яке визначає жорсткі правові й етичні межі, зневажання яких спричиняє невідворотні санкції, продукує стандарти й зразки поведінки доби “дикого капіталізму” із притаманними їй жагою наживи, цинізмом, жорстокістю. Тотальне домінування особистісних економічних мотивацій у середовищі нововладців загрожує перетворенням української політики

на сумнівний інструмент бізнесу. Втративши ґрунтовні ідеї, ставши на шлях демонстративного збагачення, звільнившись від “кайданів” моралі та совісті, позбувшись здатності висувати стратегічні ініціативи, влада ризикує залишитися без коренів і без опори.

Як правило, ті, хто стояв біля джерел реформування української економіки, рекрутувалися саме з тих соціальних груп, котрі й до реформ мали певну економічну і політичну владу. А оскільки тогочасне суспільство було розподільовальним, більшість сучасних власників і підприємців і досі залишаються носіями “розподільовальної” психології, а не “працюючого багатства”. Цим вони відрізняються від когорти підприємців раннього капіталізму, що зросла з тих, хто самостійно створював власне багатство шляхом особистих зусиль, виняткової працьовитості й підприємницького хисту.

Успадкувавши від колишньої номенклатури авторитарний менталітет, пострадянська номенклатура не зацікавлена просувати реформи вперед, взаємодіяти із проринково налаштованими соціально-професійними групами, адже це вимагає зважання на їхні інтереси і певного перерозподілу на їхню користь окремих владних функцій. Демонструючи традиційну зневагу до свого народу, нехтуючи реакцією основної маси населення на здійснювану соціальну політику, що зумовлює постійне зниження життєвого рівня, сучасна бюрократія створює ситуацію, коли потенційну загрозу усталеності режиму починають становити не стільки незахищені верстви населення, скільки значно благополучніші “середні” самоідентифіковані групи, що усвідомлюють свої інтереси.

Об’єктивні труднощі модернізації зумовлюють насамперед завдання одночасного розв’язання проблем переходу до ринкової економіки й демократизації політичного ладу країни, що передбачає наявність стабільної соціальної підтримки реформ за умов, коли вони безпосередньо не поліпшують матеріального становища переважної маси населення. До того ж специфіка української модернізації

полягає в тому, що її було зніційовано вищою владою, котра не так пропонувала, як нав'язувала її суспільству, яке не було готове до радикальних перетворень. Сучасне виробництво, здатне забезпечити стале економічне зростання, потребує інвестицій, поки що непосильних для національної економіки. Тож не дивно, що маємо зовсім не той варіант перебігу подій, на який попервах розраховували.

За цих умов головною рушійною силою модернізації має стати воля вищої державної влади, яка, усвідомлюючи свою історичну відповідальність, докладе усіх зусиль, щоб зробити передбачуваним наше майбутнє. Необхідно надати економічним цілям статусу національної ідеї, як це свого часу відбулося у Японії, де економічний ривок розглядався всіма як реванш за поразку у війні, як засіб відродження національної гідності.

*В.Резнік,
доктор соціологічних наук*

СОЦІАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Інновація (новація або нововведення) – це цілеспрямована або стихійна зміна чогось у суспільстві, що пов'язана із запровадженням у нього нових складників матеріальної або духовної культури та може мати для нього певні соціальні, економічні, політичні та інші наслідки. Відтак інноваційний розвиток національної економіки можна розглядати як цілеспрямоване запровадження або стихійне поширення різноманітних інновацій, здатних призвести у підсумку до неабиякого приросту економічної потуги та розвитку культури суспільства.

Попри очевидні вигоди для суспільства інноваційного розвитку його економіки, цей розвиток завжди перебуває на перетині соціальних інтересів. З міркувань власної вигоди одні суб'єкти зацікавлені в інноваційних перетвореннях економіки, інші – у збереженні її інституційного, структурного, технологічного та ресурсного статусу. Адже запровадження інновацій когось збагачує, а когось неминуче розоряє або позбавляє можливостей для зиску. Водночас люди у сприйнятті інновацій можуть керуватися й іншими, не корисливими чи раціональними, а моральними або взагалі ірраціональними мотивами.

Наприклад, свого часу М.Вебер звернув увагу на явище соціального неприйняття підприємців-новаторів: “Повсюдно недовіра, часом ненависть, а здебільшого моральне обурення завжди ставали на шляху перших новаторів” [1, с. 62]. Наразі вкрай неоднозначно у нашому суспільстві та світі загалом сприймаються такі інновації, як біотехнології клонування і генної модифікації, електронної ідентифікації особистості (“електронної” паспортизації) та ін.

Водночас новітні інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) швидко набувають визнання та стрімко поширюються в суспільстві. Зазначені випадки суб'єктивно усвідомленої прийнятності/неприйнятності певних інновацій, довіри/недовіри ініціаторам їх упровадження можна розглядати як вияви їх соціальної легітимності/нелегітимності, зумовленої різними підставами – релігійними, культурними, соціальними, політичними, економічними, правовими, інтелектуальними, ситуативними та ін.

Таким чином, соціальна легітимність інновацій та ініціаторів інноваційного розвитку є соціально-психологічним явищем, зумовлюваним ззовні різними суспільними чинниками і, своєю чергою, здатним впливати на долю зазначених інновацій та ініціаторів. Тобто соціальна легітимність інновацій та ініціаторів інноваційного розвитку є однією із складових соціального потенціалу (можливостей) останнього. Адже власне очікувана масова підтримка і готовність залучення у впровадження інновацій та втілення певних інноваційних моделей і становить значною мірою соціальний потенціал інноваційного розвитку економіки України загалом. Соціальна легітимність виявляє себе не лише через масове залучення у відтворення певних інноваційних практик, але також через громадську думку з приводу інновацій та ініціаторів інноваційного розвитку. Відтак можливе спостереження і вимірювання кількісних параметрів соціальної легітимності, а отже, й кількісна оцінка цього складника соціального потенціалу інноваційного розвитку.

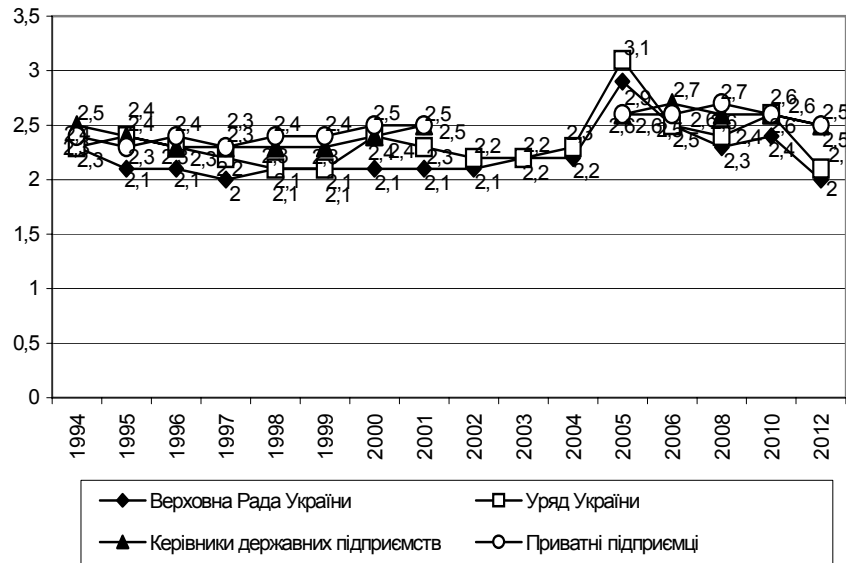
Національні проекти інноваційного розвитку економіки зазвичай ініціюють парламент та уряд. На локальному рівні такими ініціаторами можуть бути здебільшого особи, уповноважені безпосередньо керувати певними підприємствами та організаціями державного і приватного секторів економіки (директори державних підприємств та приватні підприємці). За власною ініціативою вони своїми керівними діями підтримують або саботують національні інноваційні проекти, а також ініціюють та втілюють влас-

ні проекти нововведень. Інноваційні ініціативи користуються більшою підтримкою в суспільстві за умов соціальної легітимності тих суб'єктів, що їх ініціювали. Миті такої найвищої соціальної легітимності імовірних ініціаторів інноваційного розвитку економіки України можна опосередковано виявити на підставі аналізу динаміки довіри до них, вимірної за допомогою показників моніторингу Інституту соціології НАНУ (рис.).

Найвищий рівень довіри парламент та уряд мали у 2005 р., коли за підсумками виборів Президента України на тлі Майдану до влади прийшла опозиція. Можна при-

Рисунок

Динаміка довіри до парламенту, уряду, керівників державних підприємств та приватних підприємців в Україні (середній бал*)

*Середній бал обчислений за шкалою від 1 до 5 балів, де 1 бал – “Зовсім не довіряю”, 2 бали – “Переважно не довіряю”, 3 бали – “Важко сказати, довіряю чи ні”, 4 бали – “Переважно довіряю”, 5 балів – “Цілком довіряю”.

пустити, що, з огляду на найвищий рівень легітимності органів законодавчої та виконавчої влади, цей час був найсприятливішим для ініціювання національних проєктів та моделі інноваційного розвитку. Водночас 2005–2010 рр. характерні зростанням довіри до директорів державних підприємств та приватних підприємців. Тобто цей часовий відтинок був найсприятливішим для втілення національних проєктів інноваційного розвитку на локальному рівні економіки, а також ініціювання та втілення локальних проєктів інноваційних перетворень. Натомість 2012 р., порівняно із попередніми роками, показовий зниженням рівня довіри до згаданих імовірних ініціаторів інновацій. Відтак чинній на даний момент владі, на відміну від її попередників, доводиться ініціювати інноваційні перетворення економіки та суспільства загалом за гірших умов – порівняно нижчого рівня власної соціальної легітимності.

Детальніше проаналізувати поточний стан соціального потенціалу інноваційного розвитку економіки України можна на основі аналізу даних соціологічного опитування, проведеного Центром соціальних та маркетингових досліджень “Соціс” у грудні 2011 р.*. Передусім у перебігу інтерв’ю опитуваним нагадали, що наразі *“в країні проводяться і плануються реформи”*, а після цього нагадування їх попросили сказати, про які реформи вони чули або знають. При цьому варіанти можливих відповідей опиту-

---

* Вибірка (N=4000) з бустерами за категоріями студентів, працівників системи охорони здоров’я, працівників системи освіти, працівників підприємств державного сектору (інформаційно-технічного персоналу), приватних підприємців і фермерів. Відбір респондентів багатоступеневий, стратифікований, індивідуальний, на останньому щаблі квотний за такими параметрами: вік (понад 18 років), стать, тип населеного пункту (місто/село). Метод збору емпіричної інформації – стандартизоване особисте інтерв’ю (face to face) за місцем постійного проживання опитуваних. Інтерв’ю проводилось за заздалегідь підготовленим та апробованим опитувальником. Шляхом перезваження бустерної вибірки (N=4000) була сформована загальнонаціональна вибірка (N=2484), що репрезентує доросле населення України загалом.

ваним не зачитувалися, оскільки вони самі мали назвати реформи. З їх слів всі можливі відповіді кодувалися тими, хто здійснював інтерв'ювання. У підсумку лише 2,1% опитуваних самостійно, без підказування зазначили, що вони чули і знають про впровадження інноваційних технологій та відкриття нових виробництв у сучасній Україні. Згодом опитуваним послідовно зачитали перелік різних реформ, що наразі проводяться чи плануються в Україні, серед яких фігурувало *“впровадження інноваційних технологій та відкриття нових виробництв”*, і запропонували сказати, наскільки особисто вони поінформовані про зазначену реформу. Відтак міра поінформованості була уточнена (табл. 1).

Таблиця 1

**Міра поінформованості громадян про реформу,
що має на меті впровадження інноваційних технологій
та відкриття нових виробництв в Україні (%)**

<i>Міра поінформованості</i>	<i>N=2484</i>
Знаю в деталях	1,0
Знаю в загальних рисах	10,2
Практично нічого не знаю	74,1
Важко відповісти / Відмова від відповіді	14,7

Абсолютна більшість опитуваних виявилася непоінформованою про плани і перебіг впровадження інноваційних технологій та відкриття нових виробництв в Україні. Це може свідчити або про відсутність таких планів та спроб їх втілення, або про неналежну масову роз'яснювальну роботу ініціаторів зазначених інноваційних перетворень національної економіки. Однак навряд чи можна тлумачити встановлену непоінформованість загалом як вияв соціальної нелегітимності ідеї інноваційного розвитку. Коли далі опитуваним поставили запитання *“Яким із нижче перелічених реформ, на Ваш погляд, необхідно приділити*

Розділ другий

особливу увагу і прийняти в першу чергу, а які можна відкласти?” і зачитали перелік можливих реформ в Україні, стосовно “впровадження інноваційних технологій та відкриття нових виробництв” відповіді розподілилися так: 40,4% – “В першу чергу”, 35,5% – “Можна відкласти”, 24,1% – “Важко відповісти / Відмова від відповіді”. Хоча частка зацікавлених у першочерговості інноваційних перетворень не перевищує половини опитаних, вона найчисельніша і з часом потенційно може прирости за рахунок тих, хто наразі не визначився із однозначною відповіддю або відмовився відповідати. Підставу так вважати дає характер відсоткового розподілу відповідей на інше запитання (табл. 2).

Таблиця 2

“Чи вважаєте Ви, що в подоланні економічної кризи однією з вирішальних умов має стати широке використання інноваційних технологій?” (%)

Позиція	N=2484
Повністю згоден	25,1
В основному згоден	30,0
Наскільки згоден, настільки і не згоден	15,9
Не зовсім згоден	6,7
Повністю не згоден	4,5
Важко відповісти / Відмова від відповіді	17,9

Більше половини опитуваних (55,1%) схильні вбачати у широкому використанні інноваційних технологій одну із вирішальних умов подолання поточної економічної кризи. Водночас відсоток тих, хто дотримується протилежної думки, вп'ятеро менший. Можна стверджувати, що сама ідея інноваційного розвитку економіки наразі є цілком легітимною для більшості громадян України. Можливе також припущення, що за умови ініціювання керівництвом держави певного національного проекту інноваційного

розвитку економіки він буде загалом схвально сприйнятий більшістю громадян. Утім, переважне схвальне сприйняття такого проекту навряд чи тотожне із загальною готовністю залучатися до його втілення. Опитувані загалом доволі песимістичні у власних оцінках готовності населення країни до впровадження інноваційних технологій (табл. 3).

Таблиця 3

“На Вашу думку, чи готове населення країни до впровадження інноваційних технологій?” (%)

<i>Позиція</i>	<i>N=2484</i>
Повністю готове	6,8
В основному готове	18,8
Важко сказати, готове чи ні	28,9
Не зовсім готове	18,2
Взагалі не готове	11,9
Важко відповісти / Відмова від відповіді	15,3

Чверть опитаних схильна вважати населення України готовим до інноваційних перетворень, близько третини – неготовим. Водночас близько половини опитаних не змогли однозначно відповісти на це запитання або уникнули такої відповіді. Ймовірно, при виборі відповіді опитувані покладаються на власні спостереження за оточуючими, власний позитивний або негативний досвід залучення в інноваційні практики, враження від спілкування з іншими з приводу такого досвіду. І значні відсотки невизначеності або уникання відповідей у даному випадку свідчать про можливість зростання відсотків готовності або неготовності населення до впровадження інноваційних технологій залежно від дієвості відповідної політики держави та вправного втілення цієї політики на рівні окремих підприємств, організацій та установ їх керівництвом. Тобто міра плідності зусиль ініціаторів інноваційного розвитку економіки може вплинути на рівень готовності соціаль-

Розділ другий

ного загалу до інноваційних перетворень. Утім, наразі опитувані здебільшого не впевнені навіть у готовності уряду до прийняття програми широкого використання інноваційних технологій (табл. 4).

Таблиця 4

“Чи вважаєте Ви, що наш уряд готовий прийняти програму широкого використання інноваційних технологій?” (%)

Позиція	N=2484
Повністю готовий	3,3
В основному готовий	11,2
Важко сказати, готовий чи ні	29,5
Не зовсім готовий	22,1
Взагалі не готовий	16,6
Важко відповісти / Відмова від відповіді	17,3

Частка тих, хто вважає уряд готовим до ініціювання інноваційно-технологічної програми розвитку суспільства, у 2,5 раза, менша за частку тих, хто впевнений у протилежному. Водночас відсоток останніх (38,7%) зіставний із відсотком тих, хто не визначився із однозначною відповіддю або взагалі відмовився від неї (36,8%). Тобто у даному випадку теж можна вести мову про наявність потенційних можливостей для приросту полярно протилежних позицій із приводу готовності/неготовності уряду до програмування інноваційного розвитку за рахунок тих, у кого ще не склалася однозначна думка із цього приводу. Не виключено, що за умови прийняття урядом цілком реалістичної та відповідної національним інтересам програми широкого вжитку інноваційних технологій громадськість стала б прихильнішою до урядовців та більш упевненою у їхніх спроможностях стратегічного програмування інноваційного поступу суспільства. Про таку можливість свідчить розподіл відповідей на інше запитання (табл. 5).

Таблиця 5

“Хто, на Ваш погляд, зацікавлений у проведенні нижче перелічених реформ? – Впровадження інноваційних технологій та відкриття нових виробництв (Відзначте всі можливі відповіді...)” (%)

<i>Категорія</i>	<i>N=2484</i>
Керівництво країни	25,4
Окремі олігархічні групи	15,5
Окремі соціальні групи населення	10,4
Населення країни в цілому	33,7
Важко відповісти / Відмова від відповіді	21,6

Чверть опитаних схильна вважати керівництво країни зацікавленим у впровадженні інноваційних технологій та відкритті нових виробництв, а третина вбачає ознаки такої зацікавленості у населення країни загалом. У даному розподілі відповідей відсоток зацікавленості керівництва в інноваційних перетвореннях економіки майже у 1,8 раза перевищує відсоток готовності уряду до впровадження програми зазначених перетворень (*табл. 4*), а відсоток зацікавленості населення країни загалом у впровадженні інноваційних технологій майже у 2,2 раза перевищує відсоток готовності населення до цього впровадження (*табл. 3*). Такі розбіжності у відсотках зацікавленості та готовності на користь перших можна тлумачити як наявність можливості підвищення рівнів готовності і уряду, і населення за наявності у них відповідної зацікавленості. Для цього уряду необхідно вжити низку необхідних дієвих заходів – розробити і прийняти реалістичну національну програму широкого використання інноваційних технологій, забезпечити ресурси, контроль та висвітлення у ЗМІ перебігу її послідовного втілення, підвищити рівень обізнаності та компетентності громадян у сенсі практичної застосовності запроваджуваних інновацій і т.п. Усе це б підвищило рівень визнання громадськістю інноваційно-

реформаторських спроможностей уряду та її упевненості у спроможності широких кіл населення опанувати суспільно корисні інноваційні практики.

Водночас відносно малий (порівняно із іншими категоріями) відсоток визнання зацікавленості окремих олігархічних груп у впровадженні інноваційних технологій та відкритті нових виробництв мав би викликати глибоку стурбованість представників цих груп. Адже їх залучення та успішна участь власними капіталами в інноваційній модернізації економіки України – неабияка можливість і засіб соціальної легітимації накопичених ними статків. Далеко не зайвою для зазначених олігархічних груп була б також увага до наголошування М.Вебером однієї із найважливіших особистісних рис підприємця-новатора: “...поряд із ясністю розуму і діловою активністю він мусив мати цілком визначені і яскраво виражені “етичні” якості, котрі допомогли б при запровадженні новацій здобути довіру клієнтів та робітників і набратися сил для подолання незліченних перепон...” [1, с.62]. За таких умов рівень визнання громадськістю зацікавленості олігархів інноваційним розвитком країни, їх можливого особистого внеску у цей розвиток, а відтак соціальної легітимації їхніх капіталів був би значно вищим. А відтак гадане підвищення рівнів соціальної легітимності уряду та олігархів як ініціаторів, а населення – як учасника інноваційних перетворень свідчило б про зростання соціального потенціалу інноваційного розвитку економіки України.

Література

1. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Вебер М. ; пер. з нім. – К. : Основи, 1994. – 262 с.

*Т.Петрушина,
доктор соціологічних наук*

ІНСТИТУЦІЙНІ БАР'ЄРИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

У третє десятиліття новітньої історії незалежна Україна вступає, на жаль, у стані глибокої системної кризи всіх сфер життя суспільства. Хоча перехідний період, на думку багатьох аналітиків, уже завершився, але ми не тільки не просунулися вперед, а, навпаки, за низкою важливих показників відкотилися назад. За роки ринкових трансформацій в українській економіці відбулися негативні зміни, що спричинили деградацію господарського життя, деіндустріалізацію виробництва, декваліфікацію робочої сили, “вимивання” на користь розвинених країн носіїв знань та інновацій.

Незважаючи на досить амбітні заяви керівників України щодо її входження до 2020 р. до двадцятки найрозвиненіших країн світу, вітчизняна економіка розвивається дуже мляво, залишається технологічно відсталою, низькоукладною*, зорієнтованою на експорт сировини. Вона відзначається вкрай високим ступенем зношеності основних засобів виробництва (до 60,0%), низькою продуктивністю праці**, слабкою інноваційною активністю суб'єктів господарювання*** тощо. Згідно з рейтингом у Європейському інноваційному табло Україна разом з біль-

---

* Частка продукції третього і четвертого технологічних укладів в Україні становить приблизно 95%, а п'ятого – лише 4% (у розвинених країнах саме п'ятий уклад став сьогодні панівним). Про шостий технологічний уклад, що розпочався у світі, взагалі не йдеться (0,1%) [1, с. 40].

** Продуктивність праці за ПКС в Україні впродовж 2001–2008 рр. становила 12,2–16,4% продуктивності праці у США, 30–33% – в Чехії й Угорщині тощо [2, с. 99].

*** У 2000 р. інноваційною діяльністю у промисловості займалися 18,0% промислових підприємств, у 2010 р. – лише 13,8% [3, с. 185], що відчутно нижче граничного значення (25%) і набагато нижче аналогічного показника розвинутих країн (70–80%). Зростання ВВП за рахунок впровадження нових технологій в Україні оцінюється лише у 0,7%, у розвинених країнах цей показник сягає 60–90% [1, с. 40].

шістю країн Центральної і Східної Європи знаходиться в останній за рівнем інноваційності четвертій групі – серед “країн, що рухаються навздогін” зі значенням індексу 0,23 (попереду йдуть помірні інноватори, інноваційні послідовники, лідери). За індексом глобальної конкурентоспроможності у 2011–2012 рр. Україна займає 82-е місце серед 142 країн (її індекс за семибальною шкалою дорівнює 4,0; для порівняння: Швейцарія посідає 1-е місце (5,74), Сінгапур – друге (5,63), Росія – 66 місце (4,21)) і перебуває на стадії переходу від факторної, першої моделі розвитку, що базується на використанні некваліфікованої робочої сили і природних ресурсів, до другої, більш розвиненої, продуктової моделі, чинниками зростання ефективності якої виступають навчання й вища освіта, ефективність ринків, технологічна готовність тощо [4].

Підвищення спроможності української економіки в межах глобального господарства і забезпечення на цій основі високих стандартів життя людей можливі лише за умови переходу України до інноваційного економічного розвитку як безальтернативного шляху подолання сучасної кризової ситуації та одночасного вирішення двох нагальних завдань – здійснення реіндустріалізації і технологічного прориву. Для цього передусім потрібно змінити філософію господарювання. Як слушно підкреслюють автори “Стратегії інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів”, наша держава, як і країни, що продемонстрували успішне зростання своїх економік (Японія, Південна Корея, Китай та інші), має відмовитись від слідування доктрині неолібералізму, використання якої консервує роль України як сировинного придатку до розвинутих країн та постачальника за кордон дешевої робочої сили і жорстко гальмує інноваційний розвиток.

Ситуація, що склалася в українському суспільстві, досить складна і навіть критична. Замість соціально орієнтованої ринкової економіки в Україні утвердився бюрократично-олігархічний капіталізм, у якому визначальну роль, як правильно стверджують українські дослідники, відігра-

ють неекономічні чинники і передусім монополюю корумповані суб'єкти, які реалізують свої приватні інтереси на шкоду загальнонаціональним інтересам [5, с. 325]. Люди гостро відчують це і відповідно оцінюють соціальні умови в суспільстві. Так, перше місце у рейтингу значущості ролі в житті українського суспільства, на думку громадян, займає злочинний світ (38,6%). На другому місці суспільна думка бачить лідерів політичних партій і підприємців, бізнесменів (32,4 і 31,4%), на третьому – службовців держапарату, чиновників (28,4%). Не менш показовими є відповіді громадян стосовно того, в чиїх інтересах насамперед здійснюються економічні реформи. За даними всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного у березні 2012 р. фірмою “Соціс” (N=3200), найбільші частки населення вважають, що ці реформи здійснюються передусім в інтересах представників влади і вітчизняних олігархів (39,9 і 37,2% відповідно). Значно менші частки опитаних зазначили, що реформи здійснюються в інтересах великих підприємців і окремих груп населення (13,9 і 11,8%), ще менше – в інтересах більшості населення (8,7%).

Крім цього, суттєвими характеристиками сучасної економічної ситуації в країні є втрата державою необхідного контролю над економікою, її нездатність підтримувати конкуренцію, гарантувати стабільність економічної системи, розвиток економіки на рівні сучасних викликів технологічних змін, а також вкрай обмежені фінансові можливості держави щодо розвитку людського потенціалу [5, с. 326]. Невипадково українські громадяни стійко оцінюють економічну ситуацію в країні доволі низько: у 2012 р. середній бал за 11-бальною шкалою склав лише 2.8 пункта.

На рівні наукової спільноти та владних структур є розуміння імперативності інноваційного розвитку: як у контексті українських реалій, так і у зв'язку з викликами сучасності. Для досягнення позитивних зрушень у цьому політично задекларованому напрямі необхідне передусім проведення відповідної державної економічної політики,

інвестиційного та інституційного забезпечення інноваційної активності на всіх рівнях господарювання. Інноваційна модель розвитку ґрунтується на здатності суспільства генерувати, впроваджувати та поширювати інновації різних видів, що охоплюють усі сфери життєдіяльності суспільства і насамперед сферу суспільного виробництва. Інноваційний шлях передбачає перетворення інновацій на головний чинник, пусковий механізм якісного зростання і розвитку економіки.

При цьому принципово важливими є рамкові умови, тобто ті соціальні відносини (і вбудовані в них соціальні інститути), які або сприяють, або гальмують формування і реалізацію інноваційної моделі, розвиток суспільства взагалі. Йдеться про інститути підприємництва, конкуренції, партнерства держави і бізнесу, інтелектуальну власність, трансфер винаходів і технологій; соціальну згуртованість (у т.ч. розуміння громадянами узгодженої громадської позиції щодо необхідності, можливості, умов реалізації інноваційної моделі розвитку), довіру державі і владі, інноваційне інвестування тощо.

Перш ніж перейти до аналізу результатів соціологічних досліджень, зазначимо три аспекти, які вплинули на вибір нами предмета даного емпіричного дослідження в рамках загального дослідницького інтересу до інноваційного розвитку економіки України. Перший. Важливо розуміти наявність не тільки необхідних ресурсів для забезпечення інноваційного економічного розвитку, а й певних бар'єрів для цього, у тому числі інституційних, соціокультурних, політичних, соціально-економічних тощо.

Другий. Теоретики інституційного підходу в економічній соціології та економічній науці довели першочергову значущість інституційного контексту для правильного розуміння перебігу різноманітних соціальних явищ, закономірностей їх розвитку, оскільки саме інститути як правила і норми побудови соціальних взаємозв'язків регулюють усі аспекти соціального, зокрема економічного, життя людей.

Третій. Аналіз міжнародних рейтингів української економіки свідчить про слабкість передусім її інституційної складової. Так, за індексом економіки знань, який розраховується групою Світового банку з 2004 р. як середнє значення чотирьох індексів – індексу економічного та інституційного режиму, індексу освіти, індексу інновацій та індексу ІКТ, – Україна посідає 51-е місце серед 145 країн світу. У 2008 р. індекс економіки знань для України оцінювався на рівні 6,00 балів за десятибальною шкалою, серед його складових найвищий рівень мав індекс освіти (8,15), найнижчий – індекс інституційного режиму (4,27) [6]. Аналогічно серед складових показника глобальної конкурентоспроможності української економіки найнижчу оцінку має характеристика інституційного середовища – 2,98 (за семибальною шкалою), згідно з якою наша країна посідає 131-е місце серед 142 країн [4].

Як же ставиться населення до головних інститутів ринкової економіки: приватної власності, підприємництва тощо? У суспільстві зберігається схвальне ставлення населення до розвитку приватного підприємництва, хоча тенденція до зростання ступеню схвальності, особливо серед найбільш активної в економічному відношенні частки населення – молоді і громадян середнього віку, – призупинилася (*табл. 1*).

Після стрімкого зростання негативізму щодо передачі у приватну власність великих підприємств у 1994–2006 рр. стійко зберігається переважання негативного ставлення людей до цього. Зростає негативне ставлення українських громадян і до приватизації землі. Більше того, на тлі загально легітимного сприйняття приватизації малих підприємств поступово зменшується ступінь позитивного ставлення населення до передачі їх у приватну власність (*табл. 2*). Враховуючи, що фундаментальні інституційні зміни, через глибоку соціокультурну вкоріненість інститутів, відбуваються у ритмі поколінь, слід зазначити деякі вікові особливості. Серед молоді і громадян середнього віку значуще більші частки тих, хто схвально ставиться до розвитку бізнесу в Україні, ніж серед людей старшого

Таблиця 1

Індекси ставлення населення до розвитку приватного підприємництва залежно від віку респондентів,* 1994–2012 рр.

Індекси ставлення населення до розвитку бізнесу	1994	1998	2002	2006	2008	2010	2012
Загалом за вибіркою	112,7	118,4	125,4	135,9	134,3	134,5	130,3
Молодь							
до 30 років	152,3	154,7	160,5	156,4	151,3	150,9	144,9
30–54 роки	115,0	126,1	133,5	143,6	143,7	143,4	139,7
55 років і старші	77,2	79,7	85,4	107,8	108,8	105,8	110,1

віку (61,3%, 58,1% і 38,6%). Відповідно, значуще менше серед молоді порівняно з громадянами старшого віку тих, хто негативно сприймає приватизацію великих, малих підприємств і землі (55,6 і 69,4%; 24,9 і 41,7%; 45,7 і 64,2%).

Домінує негативізм і у ставленні населення до купівлі-продажу землі: за її дозвіл висловилися лише п'ята частка громадян (21,4%), більшість (61,3%) – проти. Майже без змін за роки наших моніторингових спостережень залишається суспільна думка щодо участі держави в управлінні економікою. Третина (33,4%) вважає за потрібне повернутися до планової економіки (серед молоді осіб з такими установками 21,8%, серед старшого покоління – 48,6%). Незначна частина (6,1%) вважає, що все має регулювати виключно ринок, а участь держави в економіці потрібно мінімізувати. Найбільша частка громадян (43,1%, а серед молоді і людей середнього віку – половина опитаних) підтримують ідею поєднання державного управління і ринкових методів господарювання.

* Значення індексів обчислюється як різниця між частками позитивних (схвальних) і негативних (не схвальних) відповідей, до якої додають 100, щоб уникнути появи негативних величин. Значення індексу може змінюватися в межах від 0 до 200: воно дорівнює 200, якщо всі респонденти дають позитивні відповіді; індекс дорівнює 100, якщо кількість позитивних і негативних оцінок однакова; якщо серед респондентів переважають позитивні оцінки, значення індексу перевищує 100, а якщо негативні – воно буде менше 100.

Таблиця 2
Ставлення населення до передачі у приватну власність
(приватизації) крупних, малих підприємств і землі,
1994–2012 рр.

<i>Ставлення населення до приватизації...</i>	1994	1998	2002	2006	2008	2010	2012
<i>великих підприємств</i>							
скоріше негативне	38,4	54,0	55,1	67,2	64,1	61,3	62,7
важко сказати, негативне	34,2	28,0	26,3	21,8	21,4	24,5	23,9
чи позитивне							
скоріше позитивне	24,7	17,5	18,3	10,6	13,9	12,9	12,6
<i>малих підприємств</i>							
скоріше негативне	18,3	20,9	21,4	28,6	25,7	28,1	31,1
важко сказати, негативне	24,4	24,9	27,7	27,3	29,0	30,4	32,0
чи позитивне							
скоріше позитивне	54,8	53,7	50,5	43,4	44,6	39,8	34,9
<i>землі</i>							
скоріше негативне	26,8	36,7	27,0	52,8	53,1	51,4	55,8
важко сказати, негативне	19,1	22,9	24,5	22,8	20,5	23,2	24,3
чи позитивне							
скоріше позитивне	52,6	40,1	48,0	23,8	25,7	24,0	18,6

Розвинене суспільство передбачає не тільки високий рівень розвитку економіки як його матеріального базису, а й високий рівень розвитку інших підсистем суспільства – культури, політики, соціальної сфери, який неможливо забезпечити без демократизації усіх сфер життя людей. Йдеться не про формальну процесуальну демократизацію, а про сутнісне розуміння демократії як справжньої влади народу. Демократичні засади виступають єдиною можливим підґрунтям вільного розвитку людини, суспільства в цілому, економіки тощо. В українському суспільстві, на жаль, ця цивілізаційна норма не працює і, більше того, існує в деформованому вигляді, що, звичайно, відображається у масовій свідомості: більше половини населення (59,3%) не задоволене тим, як у країні розвивається демократія, задоволені лише 12,8% громадян.

Крім формальних норм, суттєву, а часом і вирішальну роль у позитивній чи негативній характеристиці інститу-

ційного середовища відіграють неформальні норми. Серед них особливе місце належить чесності і порядності у поведінці людей. Сукупні дані моніторингових досліджень свідчать, що в нашому суспільстві, на жаль, існує проблема нечесної поведінки. Це підтверджують і дані останнього опитування 2012 р. (табл. 3).

Готовність до нечесної поведінки не зменшилася за роки ринкових трансформацій. Більше того, серед молоді порівняно з людьми старшого віку значуще більша (на рівні статистичної значущості відмінностей) частка тих, хто вважає, що більшість людей спроможна піти на нечесний вчинок заради вигоди (77,5 і 69,9%). Прояви цих рис, оскільки сутність людей швидко не змінюється, ми спостерігаємо на всіх рівнях у всіх сферах життя суспільства.

Таблиця 3

Раціонально-оцінні судження українських громадян стосовно нечесності у поведінці, 2012 р. (%)

<i>Раціонально-оцінні судження</i>	<i>Згоден</i>	<i>Не згоден</i>	<i>Не знаю</i>
Більшість людей спроможна збрехати, щоб просунути по службі	78,0	10,1	11,6
Більшість людей спроможна піти на нечесний вчинок заради вигоди	70,6	15,7	13,7
Майже кожен може збрехати, щоб уникнути неприємностей	68,3	19,1	12,4

Невипадково, за даними всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного в березні 2012 р. фірмою “Соціс”, серед українських громадян тих, хто не вірить у можливість створення в Україні стабільних, прозорих, законодавчо захищених правил та норм ведення бізнесу, як у інших економічно розвинених країнах, втричі більше тих, хто на це сподівається (61,9 і 20,8%). Такому сприйняттю інституційного середовища співзвучні й відчуття людей стосовно порядку в суспільстві, дотримання чинних законів, нестачу яких постійно за останні 10 років відчують приблизно 70% наших співгромадян!

В умовах масової відсутності чесності, прозорості й порядності у соціальних взаємозв'язках і відносинах, на тлі тотальної недовіри до головних інститутів функціонування суспільства (за винятком персоніфікованої довіри своїм близьким і знайомим) інституційною "нормою" економічного середовища стала корупція. Хабарництво і корупція вразили всі прошарки українського суспільства. Про масове поширення цих практик у повсякденному житті пересічних громадян, у тому числі у взаєминах з представниками державних установ, говорять дані соціологічних досліджень: третина опитаних упродовж останнього року мала необхідність давати хабарі: часто їх давали 3,9%, іноді – 23,4% громадян; проте не було потреби у хабарницьких діях у значної частини населення (39,2%), а майже третина респондентів (27,9%) взагалі виступає проти цього. Про корупційну хворобу у вищих ешелонах влади свідчать самі політики. Як визнає О.Пасхавер, корупція сьогодні поряд з дозованою демократією стали поширеними технологіями влади [7]. Саме корупція у доповіді про глобальну конкурентоспроможність країн у 2011–2012 рр. визначена в Україні як найбільш проблемний чинник ведення бізнесу [4]. Згідно з результатами опитування 1700 топ-менеджерів з 43 країн, проведеного фірмою Ernst&Young наприкінці 2011 – на початку 2012 рр., Україна разом з Бразилією та Колумбією увійшла до трійки найбільш корумпованих країн світу [8].

За таких умов люди не вірять нікому і нічому. Згідно з даними зазначеного опитування "Соцісу" більшість населення вважає (66,9%), що навіть якби вдалося залучити значні фінансові ресурси для впровадження інноваційних технологій, вони не були б використані ефективно і за призначенням. На запитання ж стосовно потенційного впливу іноземних інвестицій (за умови їх залучення) на економіку і українське суспільство в цілому, кожний четвертий (25,8%) відповів, що ці інвестиції в економіку не потраплять, їх розкрадуть! Тобто існуюча в Україні корупція ставить під сумнів залучення потенційних інвесторів,

без яких малоймовірно фінансове забезпечення інноваційного розвитку національної економіки.

Загалом інституційне середовище в сучасному українському суспільстві не тільки не сприяє, а й суттєво перешкоджає будь-яким позитивним соціальним і економічним змінам. Нелегітимність важливих інститутів ринкової економіки (приватної власності на крупні підприємства і землю), незадовільний стан розвитку демократії, поширення нечесності як неформальної норми соціальної поведінки, недотримання діючих у країні законів, корупція, недовіра до інститутів влади як негативні соціальні феномени підсилюють дію один одного й у сукупності створюють такі умови функціонування суспільства, які унеможливають інноваційний розвиток і розвиток взагалі. Від можливостей подолання цих інституційних бар'єрів залежить майбутнє нашої країни.

Література

1. *Україна – 2015: Національна стратегія розвитку*. – К., 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.semynozhenko.net/content/files/Ukraine-2015%20big.pdf/>
2. *Соколик М.П.* Продуктивність і оплата праці за паритетом купівельної спроможності в Україні та інших країнах: порівняльний аналіз / М.П.Соколик // *Економіка і прогнозування*. – 2011. – №1. – С. 85–103.
3. *Наукова та інноваційна діяльність в Україні* : Стат. зб. – К. : ДП “Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України”, 2011. – 282 с.
4. *The Global Competitiveness Report 2011–2012* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www3.weforum.org/docs/WEF_GCR_Report_2011-12.pdf
5. *Ещенко П.С.* Куда движется глобальная экономика в XXI веке? / П.С.Ещенко, А.Г.Арсеенко. – К. : Знання України, 2012. – 479 с.
6. *Индекс экономики знаний – информация об исследовании* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gtmarket.ru/ratings/knowledge-economy-index/knowledge-economy-index-info>
7. *Пасхавер А.* Перманентная украинская революция. Эпизод 2007 // *Зеркало недели*. – 2007. – 6–12 октября.
8. *Украина вошла в тройку самых коррумпированных стран* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.mail.ru/inworld/ukraina/economics/9049942/>

*А.Арсенко,
кандидат історичних наук;
Н.Толстих,
кандидат соціологічних наук*

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ПОДОЛАННЯ СОЦІАЛЬНИХ БАР'ЄРІВ НА ШЛЯХУ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Вступ світової цивілізації у ХХІ ст. супроводжувався втягуванням глобальної економіки в першу в історії людства глобальну фінансово-економічну кризу поряд із значним загостренням продовольчої, енергетичної й екологічної криз. Унаслідок тісного переплетення цих криз у планетарному масштабі нова Велика депресія набула системного характеру. Це поставило на порядок денний світового співтовариства питання про термінову необхідність реалізації епохальних і базисних технологічних та соціально-політичних інновацій, які сприяли б розв'язанню глобальних проблем людства та переходу сучасного світу до нової парадигми господарювання і соціально-економічного розвитку.

В умовах глобалізації світової економіки в економічно розвинених країнах зростає розуміння того, що саме деіндустріалізація цих держав (у результаті переносу значної частини обробної промисловості в Китай та інші країни Південно-Східної Азії) і фінансіалізація західної економіки призвели до фінансових і економічних потрясінь у 2007–2009 рр., наслідки яких відчуває дотепер увесь світ. У пошуках виходу із депресії сильні світу цього роблять дедалі більшу ставку на підвищення загальноосвітньої підготовки та професійної кваліфікації інженерно-технічного персоналу й рядових працівників, тому що їм доведеться здійснити повторну індустріалізацію своїх країн заради повернення їм слави “промислових майстерень світу” і збереження “середнього класу”.

Західні держави й корпорації розглядають удосконалення діяльності середньої й вищої школи й організацію безперервної освіти як важливий фактор росту ефективності праці й конкурентоспроможності продукції за рахунок впровадження інновацій. Особлива увага звертається на те, що на порозі ХХІ ст. “зміст інноваційної діяльності виражається у прагненні вийти за межі існуючих знань про виробництво й систему керування його функціонуванням і розвитком, щоб реально уявити собі обриси більш досконалої системи, що забезпечує одержання більш високих виробничих показників” [1, с.60].

Аналогічні й ще більш складні, важкі й відповідальні завдання необхідно вирішувати в наш час і Україні. І вирішувати їх потрібно з урахуванням того, що майже 20 років перебування нашої країни у стані неоліберальних ринкових реформ призвели до деіндустріалізації економіки, деградації робочої сили, падіння якості навчання в середній і вищій школі й фактично – до інноваційного дефолту. На підтвердження цього висновку досить послатися на те, що, за даними Держкомстату України, частка підприємств, що впроваджувала інновації в нашій країні, знизилася з 14,8% у 2000 р. до 11,5% у 2010 р., а питома вага реалізованої інноваційної продукції зменшилась з 7% у 2002 р. до 3,8% у 2010 р. [2]. Це свідчить про примітивізацію й сповзання економіки України до сировинної моделі розвитку, що загрожує їй перетворенням у сировинний придаток “золотого мільярда” планети – країн Організації економічного співробітництва й розвитку.

Свого часу видатний український історик М.Грушевський писав: “Я не хочу, щоб наш народ ... займався на своїй землі тільки моральним удосконаленням, укладанням гарних пісень, чи компануванням оригінальної східної музики, а щоб він повною рукою використав також і ті природні багатства, які історія дала в його руки, а він оплатив їх великими жертвами крові. Щоб він зужиткував їх вповні для себе, для своїх широких трудящих мас, а не давав їх використовувати чужоземному капі-

талізмові” [3, с.152]. До цього варто додати, що на відміну від нинішніх “батьків нації”, які поставили пам’ятник першому президентові України, але фінансують академічну науку за залишковим принципом, М.Грушевський добре розумів значення фундаментальних досліджень, а також їхній вплив на весь комплекс соціокультурного розвитку українського народу. “Без “високої”, так би сказати, чи “чистої” науки ні освіта, ні школа, ні популярна література, чи навіть публіцистика не можуть держатись на відповідній висоті – се той фундамент, той рівень, по котрому рівняється все” [3, с.157–158], – підкреслював він на сторінках своєї роботи “Хто такі українці й чого вони хочуть”.

Однак 20-літнє правління олігархічних кланів в Україні призвело до істотного скорочення науково-технічного потенціалу УРСР, який дозволив багатьом вітчизняним ученим у післявоєнний час вийти на передові рубежі у світовій науці. У результаті цього кількість використаних патентів, виданих у США, на мільйон населення у 2008 р. дорівнювала в Тайвані – 279,3, у Японії – 263,3, у США – 250,9, в Ізраїлі – 166,6, у Республіці Корея – 156. В Україні названий показник дорівнював 0,5 патента на мільйон населення, що свідчить про дрейф нашої країни на узбіччя наукового прогресу й втрату нашою наукою глобальної конкурентоспроможності. По цьому важливому вимірнику інтелектуального потенціалу Україна серйозно відстала від всіх своїх близьких сусідів, крім Туреччини й Молдови (в Угорщині цей показник становив 6,6, у Чехії – 4,7, у Болгарії – 2,1, Польщі – 1,4, Росії – 1,2, Словаччині – 0,9, Румунії – 0,6). У тому ж році кількість виданих патентів на винаходи в патентному відомстві США громадянам Росії становила 176, Угорщини – 66, Польщі – 54, Чехії – 48, України – 21 [4, с.227–228]. У зв’язку з цим Україні треба докласти неймовірних зусиль для швидшого переходу з наздоганяючого розвитку на випереджальний розвиток заради запобігання загрози “відстати назавжди”, втратити здатність до відтворення державного суверенітету й стати “державою, що не відбулася”.

Щоб зробити реальний інноваційний прорив у господарській діяльності, Україна має розвивати як *висхідні інновації*, тобто дослідження, що генерують нові знання, так і *спадні інновації*, тобто розробки продукції, що використають знання [5, с.16–17]. І це необхідно робити, незважаючи на те, що *висхідні інновації* розраховані на перспективний комерційний успіх, а *спадні інновації* – на близьку економічну вигоду. При цьому необхідно брати до уваги, що “таксономія інновації звичайно подається у формі парних концепцій, які перебувають в опозиції одна до другої. Наприклад, люди говорять про фундаментальні інновації, які часто засновані на технологіях і ведуть до нових індустрій, як протилежних соціальним інноваціям, що стосуються змін у поведінці людей. Ці зміни в соціальній поведінці людей – наприклад, як люди адаптуються до мобільних телефонів або до систем глобального позиціонування – часто мають суттєве значення у справі використання переваг фундаментальних інновацій” [6, с.100].

Вирішення цих завдань потребує постійного підвищення рівня загальної й фахової освіти (інтелектуального розвитку) всіма суб’єктами економічної діяльності, всебічного розвитку психологічно-інтелектуальних, демографічних, економічних, соціокультурних та інших мотивів і факторів у середовищі потенційних інноваторів [7, с.369–372], що ведуть до зняття бар’єрів на шляху впровадження нововведень і переходу до інноваційної парадигми господарювання. У цьому контексті варто підкреслити особливу роль в інноваційному процесі нових і малих фірм, які, як свідчить західний досвід, є “важливими каталізаторами або акторами у справі технологічних інновацій” [8, с.330]. Цілком зрозуміло, що досягти позитивних зрушень в інноваційній сфері можливо тільки на основі тісного поєднання зусиль і творчої взаємодії держави, великого, середнього і малого бізнесу, найманої робочої сили і широких кіл громадськості.

У сучасній соціологічній літературі домінує думка, що необхідними соціальними передумовами інноваційного

розвитку економіки є заснована на високому рівні освіти здатність та готовність населення до творчої та високоінтелектуальної роботи в умовах стрімких технологічних змін, а також бажання підтримувати, оновлювати та вдосконалювати ці якості. За даними опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2012 р., для 66,4% опитаних є важливим підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток). Цей показник становив серед молодих респондентів 78,3%, серед опитаних середнього покоління – 69,8%, у старшій віковій підгрупі – 54,1%. Найбільше тих, хто вважав для себе важливим підвищення освітнього рівня, було серед респондентів з повною вищою освітою (80,8%), у підгрупі опитаних з початковою чи неповною середньою освітою таких респондентів налічувалася половина (50,5%). Не важливим оновлення знань у цих підгрупах вважали 5,2% та 15,9% респондентів відповідно (табл. 1).

Як свідчать результати опитування, гідне місце в житті населення України посідає цікава робота, до якої належить і реалізація інноваційних проектів з постійним оновленням технологій та завдань. Важливою для себе цікаву роботу вважали 77,5% усіх опитаних, причому серед пред-

Таблиця 1

Оцінка респондентами з різним рівнем освіти важливості підвищення освітнього рівня (інтелектуального розвитку) (2012, N=1800, %)

Оцініть ступінь важливості особисто для вас підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)	Освіта					В цілому
	Початкова, неповна середня	Середня повна	Середня спеціальна	Перший ступінь вищої	Повна вища	
Не важливо	15,9	9,6	8,3	7,3	5,2	10,1
Важко сказати, важливо чи ні	33,6	24,4	18,9	12,2	14,0	23,4
Важливо	50,5	65,9	72,7	80,4	80,8	66,4

ставників молодшого покоління так вважали 91% опитаних, що дає підстави сподіватися на збереження молодим поколінням трудових цінностей.

Однак творчий і освітній потенціал населення залишається незатребуваним і деградує, оскільки економіка країни перебуває в несприятливому для інноваційного розвитку стані – виробництво відтворюється повільно й існує загроза зворотного руху до його скорочення. Високою є загроза зростання безробіття. Економісти пояснюють це явище використанням застарілих несучасних технологій на промислових підприємствах України та відсутністю інвестицій з метою впровадження інновацій. Ми ж розглянемо соціальні бар'єри на шляху інноваційного розвитку, серед яких виокремимо три: 1) низький рівень консолідації суспільства (низький рівень довіри населення до державних установ, фінансових інституцій та громадських організацій); 2) незатребуваність знань та готовності працювати серед населення (поширення безробіття, домінування низькокваліфікованої праці); 3) малозабезпеченість населення (концентрація зусиль людей на виживанні, відсутність грошей на постійне оновлення освіти та саморозвиток).

Просування країни шляхом інноваційного розвитку вимагає узгоджених консолідованих зусиль держави і всього суспільства, впевненості потенційних інноваторів у тому, що вони не стануть жертвами власних винаходів, які частогусто призводять до скорочення персоналу, що держава і суспільство подбають у цьому випадку про надбання ними нової професії та їх працевлаштування. Досягти цілей модернізації неможливо в умовах дезорганізації суспільства, втрати довіри до основних інститутів, що має місце в сучасній Україні. Більше половини населення не довіряє основним державним інститутам. Уряду не довіряє 67,5% опитаних, Верховній Раді — 71,2%, місцевим органам влади — 56,1%. Податковій інспекції не довіряють 59,3% респондентів, банкам — 61,6%, страховим компаніям — 65,3%. Деяко менше респондентів не довіряють профспі-

кам (47,2%), керівникам державних (47,8%) та приватних (46,0%) підприємств, але навіть у цьому випадку частка тих, хто їм не довіряє, утричі та більше разів перевищує частку тих, хто цим економічним суб'єктам довіряє (табл. 2).

Таблиця 2
Рівень довіри населення України до основних суб'єктів економічної діяльності (2012, N=1800, %)

Суб'єкти економічної діяльності	Яким є рівень Вашої довіри ... ?					Не відповіли
	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Важко сказати, довіряю чи ні	Скоріше довіряю	Повністю довіряю	
Верховна Рада	35,7	35,5	21,4	6,6	0,7	0,1
Уряд	33,8	33,7	22,4	8,6	1,3	0,1
Податкова інспекція	24,2	35,1	32,5	7,2	0,8	0,2
Місцеві органи влади	24,8	31,3	28,2	14,5	1,0	0,2
Профспілки	19,3	27,9	37,7	12,8	1,9	0,4
Керівники державних підприємств	18,0	29,8	40,2	10,9	0,8	0,3
Приватні підприємці	17,9	28,1	39,6	13,3	0,8	0,2
Банки	30,2	31,4	25,2	12,2	0,7	0,2
Страхові компанії	31,0	34,3	26,5	7,4	0,5	0,3

Низький рівень довіри населення до державних інститутів пояснюється згортанням сфери державних соціальних гарантій і відсутністю захисту людини праці. В умовах високої конкуренції та швидкого технологічного оновлення держава, яка відмовляється від безкоштовної вищої освіти, створення широких можливостей для перекваліфікації робітників за кошти держави та стимулювання до такої діяльності підприємців, залишає собі обмежені можливості розвитку на периферії світу. Більше половини (61,5%) працюючих на час опитування респондентів відзначали, що вони жодного разу не підвищували свою кваліфіка-

цію (участь у тренінгах, конференціях, курсах підвищення кваліфікації) за рахунок організації, в якій вони працюють. І тільки 13,2% працюючих респондентів роблять це хоча б один раз на рік.

Серед працюючого населення майже не поширені практики саморозвитку. Тільки 1,1% працюючих на момент опитування респондентів протягом тижня перед опитування займалися раціоналізаторством, 3,4% — відвідували бібліотеку, 8,7% — вивчали літературу за спеціальністю. Цілком ймовірно, що це є наслідком концентрації їх зусиль на проблемах виживання і усвідомлення марності зусиль самоосвіти в умовах доступної пропозиції низькокваліфікованої роботи на ринку праці, яка, до того ж, є дефіцитною.

Високий освітній потенціал населення втрачатиметься через відсутність достатньої кількості робочих місць і переважання низькокваліфікованої праці внаслідок глобального розподілу праці. 82,9% опитаних відзначили, що в їхньому населеному пункті важко знайти роботу, що відповідає їхній кваліфікації і з достатнім рівнем оплати, а 57,2% заявили, що в їхньому населеному пункті важко знайти будь-яку роботу. В цих умовах значна частка працівників вимушена погоджуватися на роботу, яка не відповідає їхньому освітньому рівню і з недостатньою оплатою, внаслідок чого країна зазнає втрати свого творчого потенціалу.

Кожний двадцятий (5,3%) опитаний знаходить для себе вихід з такої ситуації у заробітках за кордоном, на які він планує поїхати найближчим роком. Серед респондентів, які працювали на час опитування, цей показник становив 6,2%. Загрозливим є те, що серед молоді 10,2% респондентів планували виїзд на заробітки за кордон. Навряд чи слід очікувати, що наші молоді співгромадяни поповнять ланки високваліфікованих робітників інших країн, ринки праці яких в умовах фінансово-економічної кризи відчувають гострий дефіцит робочих місць. Скоріше вони погоджуватимуться на ті робочі місця і оплату, від яких відмовляються громадяни цих країн.

Найсуттєвішим бар'єром на шляху інноваційного розвитку нашої країни є масштабне поширення малозабезпеченості серед її населення. Низькі доходи не дозволяють значній частині населення бути споживачами дорогих товарів, серед яких знаходяться й нові моделі комп'ютерів та мобільних телефонів, постійно оновлювати знання на платних курсах чи тренінгах, купувати спеціальну літературу. Пригнічений стан, в якому перебувають малозабезпечені громадяни, часто супроводжується апатією, байдужістю до влаштування свого майбутнього, що стає психологічним гальмом постійного оновлення знань і песимістичного ставлення до життя загалом. Додамо, що поширена "народна мудрість" про те, що голод і злидні стають кращим стимулом до праці, є недієвою і цинічною. Робітник не може бути ефективним, коли в нього не задоволені основні фізіологічні потреби, у такому разі він просто не має сил для роботи, а особливо для творчої висококваліфікованої роботи, яка вимагає енергії та концентрації. І насамкінець, малозабезпеченість чи взагалі відсутність коштів, як ми вказували вище, в умовах скорочених і недостатніх державних програм підтримки безробітних і регулювання структурного безробіття примушує людину погоджуватися з далекими від гідних умовами праці та її оплати. У такий спосіб за країною закріплюється неконкурентоспроможне місце на глобальному ринку праці, яке може бути привабливим для іноземних інвесторів через низьку вартість надлишкової висококваліфікованої робочої сили, але в довгостроковій перспективі виштовхує країну, у кращому випадку, в стан імітаторів інновацій, у гіршому – перетворює її на полігон для шкідливих виробництв і складування шкідливих відходів.

За даними дослідження, майже половина опитаних (49,3%) були представниками домогосподарств, у яких середньодушові доходи не перевищували розміру офіційно встановленого прожиткового мінімуму (1017 грн на особу на місяць). У родинях ще майже третини опитаних (31,2%) цей показник перевищував офіційний прожитковий міні-

мум, але був менше його подвійного розміру, причому половину цієї підгрупи становлять респонденти, доходи в сім'ях яких не перевищували 1,5 розміру офіційного прожиткового мінімуму. І тільки кожний дев'ятий (11,6%) респондент був представником домогосподарства з середньодушовим доходом вище подвійного розміру офіційного прожиткового мінімуму. Наскільки матеріальна забезпеченість впливає на доступ населення до засобів саморозвитку, яскраво ілюструє частка користувачів домашнього Інтернету в цих підгрупах. Серед респондентів із домогосподарств з доходами нижче прожиткового мінімуму тільки третина (30,1%) користувалися домашнім Інтернетом у підгрупі з доходами один-два прожиткових мінімуми — 43,1%, а серед представників порівняно забезпечених домогосподарств — більше половини (59,6%).

Позначилися розбіжності в доходах і на практиках використання інформаційно-комунікаційних технологій молоддю, групою, яка є найактивнішою в їх освоєнні. З одного боку, частка респондентів з наявністю комп'ютерних навичок нібито й не дуже різниться в протилежних за доходами молодіжних групах. Обізнані з комп'ютером респонденти становили в них переважну більшість — 81,7% у підгрупі молодих респондентів із сімей з середньодушовими доходами нижче офіційного прожиткового мінімуму і 97,8% — у підгрупі з доходами вище його подвійного розміру. Але серед малозабезпеченої молоді залишається значна частка (17,1%) тих, хто не вмів і ніколи не користувався комп'ютером, що в епоху інформатизації виштовхує їх на невиграшні позиції на ринку праці. Крім того, якість комп'ютерних навичок у крайніх за доходами групах молоді є принципово різною. Так, серед малозабезпечених молодих респондентів 53,5% вміли працювати на комп'ютері й удвічі менше (28,2%) постійно використовували його в роботі. Серед порівняно забезпечених молодих осіб, з доходами вище подвійного розміру офіційного прожиткового мінімуму, співвідношення було іншим — 34,8% і 63,0% відповідно. Є також помітна різниця і в

домашньому використанні Інтернету – зі збільшенням доходів кількість користувачів домашнього Інтернету зростає. Мобільний зв'язок виявився найменш чутливим до доходів молодих респондентів – у виділених підгрупах частка користувачів мобільних телефонів була майже однаковою (табл. 3).

Таблиця 3

Використання ІКТ у підгрупах молоді з різним рівнем доходу (2012, N=356, %)

Практики використання ІКТ	Розмір середньодушового доходу, грн на місяць			У цілому в молодіжній підгрупі
	До 1017	1018–2034	Більше 2035	
Наявність навичок роботи на комп'ютері	81,7	89,4	97,8	87,3
Користування Інтернетом удома	56,5	75,7	84,8	66,9
Користування мобільним телефоном	88,8	97,1	93,5	93,0

Переважає більшість абонентів мобільного зв'язку і користувачів комп'ютерів у всіх виділених за розміром доходів підгрупах молоді дає підстави для обережного оптимізму. Широкий доступ до сучасних ІКТ, безумовно, є необхідною передумовою швидкого отримання людиною інформації, у тому числі професійної і освітньої, та спілкування. Однак корисний ефект від використання сучасних ІКТ, як для окремої людини, так і для суспільства в цілому, залежатиме від конкретних цілей, для досягнення яких вони використовуються, і від того, наскільки відповідально і творчо ці цілі визначаються.

Подолання соціальних бар'єрів на шляху впровадження і розповсюдження нововведень має спрямовуватись на перехід до інноваційного розвитку економіки України як складової частини пошуку нової парадигми господарю-

вання в ХХІ ст. за умов глобалізації і загострення глобальних проблем людства. Високий освітній рівень населення України та прагнення до його підвищення становлять безцінний ресурс, який, на жаль, сьогодні використовується неефективно. Унаслідок цього він втрачає стимул до самооновлення в той час, коли проблема подолання в нашій країні фінансової, економічної і соціальної кризи вимагає постійного підвищення людського і соціального потенціалу.

Література

1. *Васильев Ю.П.* Развитие инновационной деятельности в США, или как удвоить ВВП / Васильев Ю.П. – М. : ЗАО “Экономика”, 2005. – 406 с.
2. *Інноваційна активність.* Впровадження інновацій на промислових підприємствах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
3. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / Михайло Грушевський. – К. : Знання України, 1991. – 240 с.
4. *Технологічний імператив соціально-економічного розвитку України : монографія / [Федулова Л.І., Бажал Ю.М., Осецький В.Л. та ін.]; за ред. д-ра екон. наук Л.І.Федулової ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозів. – К., 2011. – 656 с.*
5. *Инновационная экономика.* 2-е изд., испр. и доп. – М. : Наука, 2004. – 352 с.
6. *Medina C.* Innovation / Carmen Medina // Economic Security: Neglected Dimension of National Security? Edited by Sheila R. Ronis / Center for Strategic Conferencing, Institute for National Strategic Studies. – Washington: NDU Press, 2011. – P. 99–106.
7. *Яковец Ю.В.* Эпохальные инновации ХХІ века / Ю.В.Яковец / Международный институт Питирима Сорокина – Николая Кондратьева. – М. : Экономика, 2004. – 444 с.
8. *Cheng S.* Measuring and building high quality entrepreneurship: a research prospect / Shaoming Cheng, Roger R. Stough, Randal W. Jackson // Innovation – The European Journal of Social Science Research. – 2009, September. – P. 329–340.

*А.Малюк,
кандидат соціологічних наук*

**СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
ДО ІМІТАЦІЙНО-ПЕРИФЕРІЙНОЇ МОДЕЛІ
СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ В КОНТЕКСТІ
ГЛОБАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ**

Характер та спрямування масових колективних соціальних дій, які формують та визначають напрям історичного розвитку суспільства, значною мірою залежить від того, в яких світоглядних рамках соціальні суб'єкти усвідомлюють соціальний світ. Аналізуючи, як ця картина світу цілеспрямовує суб'єкта соціальних перетворень українського суспільства, загалом можна сказати, що в згаданій картині соціального світу, включаючи її наукову складову, домінують ідеї та смислові конструкти, запозичені з офіційних напрямів суспільної думки Заходу. Це запозичення є органічною складовою соціального вибору суб'єктом історичних перетворень імітаційної моделі наздоганяючого розвитку як основи стратегії соціально-економічного розвитку. Історично після Другої світової війни західні інтелектуали розробили не одну модель наздоганяючого розвитку, як, наприклад, у рамках теорій модернізації 1950–1960 рр. Але у 1990–2000 рр. найбільш вагомому роль у створенні образу соціального світу, українського суспільства і його становища у світі відіграє так званий транзитологічний підхід. Останній зображує процес перетворень, що відбувається в колишніх соціалістичних країнах, як посткомуністичну трансформацію, змістом якої є формування “ринкової економіки” та ліберальної демократії, взірцем, або еталоном яких є індустріально розвинуті капіталістичні країни Заходу. Тому для характеристики східноєвропейських та пострадянських країн застосовується термін “перехідні”, або “транзитивні”, країни, який є метафорою та, незважаючи на зусилля транзитологів, точніше через відсутність таких зусиль, залишається неосмисленим на теоретичному рівні. Якщо

підсумувати явні та імпліцитні передумови транзитології, то узагальнений образ концепції демократичного транзиту набуває такого вигляду. Найкращою з усіх, які коли-небудь існували, форм політичного устрою є західна ліберальна демократія, що є універсальною моделлю і відповідає потребам та інтересам усього людства. У свою чергу фундаментальною передумовою, яка уможлиблює формування повноцінної ліберальної демократії, є ринкова економіка. Хоча цей термін є багатозначним і може тлумачитися залежно від контексту по-різному, а в сенсі сфери товарно-грошового обігу ринок існував у радянській економіці, у даному випадку термін “ринкова економіка” є евфемізмом капіталістичних приватновласницьких відносин. Саме їх запровадження та консолідація є головним змістом “радикальних ринкових реформ”, здійснених на засадах неоліберальної доктрини. Оскільки ліберальна демократія західного зразка та ринкова економіка є найбільш прогресивними формами суспільного устрою, перехід до них має бути головною метою суспільних перетворень.

Щодо історичної альтернативи соціалізму, то вона є хибною утопією. Намагання втілити її у життя призвели до жахливого досвіду тоталітаризму. Протягом ХХ ст. “ліберальна демократія” та “ринкова економіка” довели свою перевагу над соціалізмом, а ліберальна ідея остаточно перемогла соціалістичну. Ознакою цього стала так звана четверта хвиля демократизації, яка нібито охопила пост-соціалістичні країни після “краху комунізму” 1989 р. Тепер завдання цих країн – повернутися до магістрального природного шляху цивілізації, проторованого Заходом, від якого їх відвернув штучний соціалістичний експеримент. Зробити це вони зможуть через трансформацію власних суспільних інститутів та відносин за зразком та відповідно до стандартів “високорозвинених” країн Заходу, запозичуючи їх інститути, норми, цінності тощо. Згідно з парадигмою демократичного транзиту світ поступово наближається до кінцевої мети – перетворення всіх держав на ліберальні демократії, про що свідчать також три попередні хвилі демократизації.

Фактично, як і теорії модернізації, похідною від яких вона є, транзитологія пропонує систему соціально-історичних координат, якою мають керуватися суб'єкти соціального вибору в транзитивних країнах. Вона претендує бути дороговказом до соціального майбутнього, яке є результатом цього соціального вибору, а також створює соціальний образ майбутнього. Щодо останнього, то він є ідеалізованим та міфологізованим зображенням сьогодення розвинених країн Заходу. Ідеал майбутнього “посткомуністичних” країн ототожнюється з абстрагованими від реально існуючого конкретного цілого аспектами політичної та економічної системи західних суспільств. Абстрагованими вони є оскільки політико-економічна система західних суспільств є складним утворенням. Процедурна демократія та інститут ринку є лише одними з його аспектів, якими це складне ціле не вичерпується. Отже, цей ідеал є одностороннім зображенням дійсного процесу функціонування західних суспільств і тому зображенням неповним і неадекватним, таким, що викривляє дійсний образ Заходу.

Як і теорії модернізації, транзитологія є “сучасною апологією ліберального суспільства і спробою продемонструвати його релевантність стосовно регіонів, що розвиваються” [5, р. 4]. Оскільки, на думку adeptів транзитології, сам соціальний ідеал та напрям історичного руху сумніву не підлягає, все, що може сказати транзитологія та інтелект, який запозичив її як дороговказ у майбутнє, про соціальну реальність посткомуністичних країн, це якою мірою вона відповідає або не відповідає еталону, наближається до ідеалу. Але не може сказати, чим вона є насправді, сама по собі. Саме тому транзитологія зосереджується на “процесуальній динаміці демократичного переходу” [4, с. 121] і залишає осторонь обговорення його соціальної сутності та соціального типу демократії, оскільки вони визначені заздалегідь. Навіть попри те, що концепція демократичного транзиту передбачає різноманітність обставин, особливостей і різноманіття кінцевих форм реального процесу демократизації, ідеалом залишається лібе-

ральна демократія західного зразка у поєднанні з “ринковою економікою”. Відповідно вона є критерієм, за яким оцінюється стан речей у “перехідних суспільствах”, за допомогою якого відбувається діагностика та типологізація різноманіття конкретних ситуацій “переходу”.

У результаті суспільна свідомість посткомуністичних країн характеризується домінуванням запозиченого та нав’язаного їй образу соціальної реальності, який неадекватно відображає стан та траєкторію розвитку суспільств та їх місце у структурі світової системи. Цей образ втілює в собі знання, яке є продуктом, виробленим з позицій цінностей та інтересів певних соціальних верств західного суспільства. Але оскільки, як підкреслюють представники школи глобальної колоніальності латиноамериканські філософи і соціологи В.Миньоло, А.Кіхано, Р.Гросфогель та ін., у західній філософії суб’єкт продукування знання прихований, як і його геополітичне місце у структурі світової влади, і знаходяться поза межами аналізу, вона породжує міф про універсальність власного знання. Приховуючи суб’єкта та його місцеположення в соціальному і геополітичному вимірі, західна філософія приховує локальність і партикулярність виробленого нею знання під маскою абстрактного універсалізму. Історично це давало змогу Заходу представляти його знання як таке, що досягло універсальної свідомості, та зневажати незахідну свідомість як партикулярну та часткову. Поділяючи народи на цивілізовані зі справжньою демократією та з несправжньою демократією, транзитологія виступає когнітивним засобом консолідації влади Заходу над іншим світом, а туземний розум, який діє в цих когнітивних межах, є провідником цієї влади. Відбувається процес колонізації свідомості незахідних суспільств через поширення та нав’язування способу осмислення та усвідомлення світу, що несе в собі запозичення капітал-центристської та західноцентристської картини соціального світу. Свідомість, яка керується такою картиною, є колонізованою, залежною. Результатом соціального вибору та дій суб’єкта, якого цілеспрямовує така картина соціального

світу, відтворення ієрархічної структури світу, включаючи взаємопов'язані геоекономічну (центр–периферія), геополітичну, соціально-класову, культурну та расово-етнічну ієрархії, а також відтворення підпорядкованого, залежного стану того суспільства, історичний розвиток якого визначає такий суб'єкт.

Слід зазначити, що посткомуністичні суспільства, у тому числі українське, не єдині, які зіткнулися з проблемою усвідомлення світу, свого місця в ньому та неможливістю зробити це через просте запозичення західних ідей, концепцій, теорій. Свого часу, шукаючи відповіді на питання про причини відсталості та бідності власних країн, шляхів її подолання, розмірковуючи над стратегією соціально-економічного розвитку та яким має бути її теоретичне обґрунтування, з цією проблемою зіткнулися соціологи та економісти третього світу.

Досліджуючи проблематику суспільного розвитку, вчені цих країн дійшли висновку, що магістральні офіційні течії західної суспільної науки – неокласична теорія в економіці та теорії модернізації в соціології – не відповідають реальним процесам, що відбуваються в суспільствах третього світу. Як висловився з цього приводу всесвітньо відомий аргентинський економіст Р.Пребіш, “у теоріях, розроблених у промислово розвинутих країнах, органічно закладена нічим не виправдана претензія на універсальність. Між тим ці теорії відображають – і то не завжди адекватно – тенденції розвитку промислово розвинутих країн, але не дають відповіді на питання, що відбувається в наших країнах” [2, с. 5]. Зіставляючи характер та наслідки розвитку країн Заходу–Півночі з розвитком навздогін за рецептами, виробленими на основі запозичених схем та теорій, важко було не помітити, що вони далеко не однакові, хоча ті й ті діють у межах однієї капіталістичної економічної системи, а просування шляхом модернізації не тільки не послаблює, а навпаки, поглиблює прірву між першим та третім світом. З осмислення цієї проблемної ситуації починають народжуватися концепції і теорії світового суспільного розвитку вчених з країн третього світу.

В них суспільна система третього світу осмислюється як капіталізм особливого периферійного типу. Цей капіталізм органічно пов'язаний з капіталізмом центрів, є його зворотною стороною. Але на теренах країн периферії він породжує бідність та слабкорозвиненість, так само як продукує розвиток у країнах центру. Й одним з факторів периферійності цього капіталізму є його імітаційність.

Так само досвід реформування економіки і суспільства впродовж двадцяти років свідчить про те, що обрана владними елітами України після розвалу СРСР модель розвитку, здійснювана на засадах неолібералізму, характеризується імітаційністю, політичною та інтелектуальною несамостійністю реформаторів, а також руйнівним та деградаційним характером самих перетворень, оскільки виходить не з реальних потреб та проблем власного суспільства, а з певних ідеологічних уявлень про них. Поклавши в основу стратегії соціально-економічного розвитку країни низку ідеологем та міфологем, вироблених економічними напрямами неоліберального гатунку та транзитологією, які запозичив імітаційний інтелект суб'єкта перетворень, владна еліта досягла катастрофічних результатів – значних втрат науково-технічного, індустріального і агропромислового потенціалу, деградації соціальної сфери суспільства, значного соціально розшарування, зубожіння населення, запровадження експортно-сировинної моделі економічного розвитку.

Простий перелік наведених вище негативних тенденцій, які були постійним чинником розвитку України після руйнування СРСР і які поглиблюються під впливом світової фінансово-економічної кризи, свідчить про те, що Україна за часи незалежності переживає процес швидкої периферізації, тобто перетворення на периферію світової капіталістичної системи – експлуатовану центрами світового капіталізму частину світової економіки. Периферійність – це такий спосіб включення країни до світових виробничо-вартісних ланцюгів, за якого її роль у світовому поділі праці зводиться до постачання сировини, дешевої робочої сили та місця зосередження низькотехнологічних

екологічно шкідливих галузей виробництва, що виробляють продукти з низькою доданою вартістю. Тому країни периферії не мають можливості акумулювати достатньо ресурсів для забезпечення потреб власного розвитку, постійно відчувають нестачу капіталів і структурно залежать від світових центрів накопичення капіталу, потреби яких визначають світосистемні параметри розвитку периферійних країн.

Периферізація українського суспільства є наслідком його включення до світової капіталістичної системи, який ускладнювався характером цього включення – особливо агресивною, неоліберальною формою “ринкових” перетворень на ідеологічних засадах Вашингтонського консенсусу. Останні здійснювалися у вигляді “шокової терапії”, нав’язуваних міжнародними фінансовими інститутами – Міжнародним валютним фондом (МВФ) та Всесвітнім банком (ВБ) країнам Центральної та Східної Європи як єдино можливий і правильний шлях забезпечення економічного зростання. Неоліберальні реформи, які включали приватизацію, лібералізацію фінансів та торгівлі, дерегуляцію економіки, мали на меті відкрити транснаціональному капіталу нові сфери експансії та вбудувати так звані країни з перехідною економікою в світову капіталістичну систему на позиції експлуатованої периферії. Таким чином, неоліберальна стратегія соціально-економічної трансформації українського суспільства не була витвором лише владного співтовариства України, це були дії за вказівками прокапіталістичних сил, але воно погодилося на цей шлях “входження до світового співтовариства цивілізованих країн”, оскільки він відкривав йому можливість надзвичайно швидкого збагачення навіть ціною добре прогнозованої та скерованої соціальної катастрофи. Проголошення безальтернативності обраного курсу доповнювалося ідеологічним маскуванням його сутності та дійсних цілей. Проголошувалася розбудова соціально орієнтованої ринкової економіки на зразок соціал-демократичної моделі соціальної держави західноєвропейських країн. Натомість реальна практика реформування базувалася на прин-

ципах монетаризму чиказької школи М.Фрідмана. Вільний ринок замість регульованого пропонувався як засіб забезпечення економічного зростання, а через нього – й розв’язання більшості соціальних проблем та побудови демократичного суспільства. Тобто проголошувалося досягнення такого результату, до якого процес неолібералізації принципово не мог привести.

Оскільки запровадження імітаційної неоліберальної моделі мало наслідком не перехід до “високорозвиненої демократії”, а периферізацію українського суспільства, цю модель було точніше назвати імітаційно-периферійною. Власне, вже сам імітаційний характер капіталістичного розвитку є ознакою обрання курсу на побудову капіталізму периферійного типу. За словами Р.Пребіша, “в своєму прагненні розвиватися периферія має тенденцію слідувати тому, що роблять і думають у центрах. Відповідно на противагу їх новаторському капіталізму периферійний за своєю суттю є імітаційним” [Цит. за: 1, с. 23].

З характеру вчинених суспільних перетворень впливає ставлення більшості українського суспільства до обраної імітаційно-периферійної моделі суспільного розвитку. Факти, виявлені моніторинговим дослідженням Інституту соціології НАНУ у 1992–2012 рр., свідчать про здебільшого негативне ставлення до неї населення України. Так, протягом 2002–2012 рр. залишається у меншості кількість прихильників неоліберального ринкового фундаменталізму, натомість зростає кількість прихильників соціалістичної планової економіки (*табл. 1*), також має тенденцію до зменшення частка прихильників капіталізму (*табл. 2*). Також зростає частка громадян, які негативно ставляться до співробітництва з МВФ, який є чи не головною міжнародною інституцією, що нав’язує Україні неоліберальну імітаційну модель розвитку. Натомість зменшується кількість людей, які таку співпрацю оцінюють позитивно (*табл. 3*) Вочевидь люди на власному життєвому досвіді зробили висновок про руйнівні наслідки запровадження імітаційної моделі периферійного капіталізму для соціального розвитку суспільства. Про ці наслідки

яскраво свідчить той факт, що майже 50% респондентів належать до домогосподарств із середньодушовими доходами нижче офіційно встановленого прожиткового мінімуму (на час проведення дослідження), а ще 17,9% – до домогосподарств із середньодушовими доходами, які ледве його перевищують. Це є свідченням того, що Україна стає країною хронічної масової бідності, що є характерним для найменш розвинених країн світу. Якщо подивитися, які саме загрози найбільше лякають українське суспільство, то це не втрата Україною незалежності або повернення до “часів застою”, а саме економічні загрози вітальному існуванню людей – безробіття, зупинка підприємств, голод, невивплата зарплат, зростання цін (*табл. 4*). Тобто люди живуть в умовах постійних економічних загроз, які стали характерними рисами сучасного українського суспільства. Це свідчить про втрату державою контролю над соціальною і економічною ситуацією. На тлі цих фактів виглядають досить дивними оптимістичні звіти державного керівництва про соціальні й економічні успіхи влади.

Отже, периферійне суспільство, що намагається розвиватися за зразками іншого суспільства, розглядаючи себе крізь призму запозичених та нав’язаних ідеологічних схем, насправді адекватно себе не усвідомлює, не має точних координат соціального самовизначення і підпорядковує свій розвиток потребам центрів капіталістичної системи, яких воно намагається наслідувати. Владна верхівка не може змінити траєкторію історичного руху, оскільки інтелект її імітаційний, несамостійний, свідомість колонізована і нездатна до творчого пошуку історичних альтернатив периферійності. До того ж умовою її збагачення є саме периферійний тип капіталізму. Проблемою периферійних країн узагалі є те, що їх владна еліта, яка майже повністю складається з олігархічно-бюрократичних груп, не може бути “національною” елітою. Її інтереси, зв’язки та структурне положення зумовлено включенням до транснаціональних економічних мереж, у яких головним джерелом її збагачення є відкриття суспільного багатства для гри економіки глобального казино. Перетворюючись на час-

Розділ другий

Таблиця 1

Ставлення населення України до характеру управління державою економічним розвитком (%)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок	6,5	6,1	5,7	4,7	6,6	5,3	6,1
2. Треба поєднати державне управління і ринкові методи	46,1	45,5	46,2	49,5	49,9	48,4	42,4
3. Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	29,3	31,6	29,3	29,6	28,8	31,6	33,4
4. Важко сказати	17,8	16,5	17,1	14,6	13,7	13,8	16,6
Не відповіли	0,3	0,3	1,8	1,6	1,0	0,8	1,8

Таблиця 2

Ставлення населення України до різних політичних сил (%)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Підтримую прихильників соціалізму	22,1	20,1	23,6	22,5	27,5	25,2	23,7	26,7	22,5	20,3	21,8	22,9
2. Підтримую прихильників капіталізму	12,7	13,3	11,1	17,1	12,1	11,7	11,1	12,0	11,6	11,4	8,7	8,9
3. Підтримую і тих, і тих, аби не конфліктували	23,7	17,8	19,6	18,0	16,3	19,9	26,0	21,7	22,3	24,5	22,7	19,9
4. Не підтримую нікого з них	20,0	25,3	23,5	20,4	22,4	22,6	18,6	21,3	26,4	24,4	31,0	26,9
5. Інше	1,8	2,0	2,9	3,5	3,2	2,3	2,4	2,4	1,6	1,1	0,5	1,3
6. Важко сказати	19,3	21,6	19,4	18,5	18,3	18,1	18,2	15,6	15,5	18,2	15,4	20,0
Не відповіли	0,4	0,0	0,0	0,0	0,2	0,2	0,1	0,3	0,1	0,1	0,0	0,1

Таблиця 3

**Ставлення населення України до співпраці
з Міжнародним валютним фондом (%)**

	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Скоріше негативно	23,0	29,1	17,9	19,5	19,6	18,2	18,4	31,2	32,4
2. Важко сказати	40,9	41,8	46,6	45,4	48,6	49,3	44,7	47,6	43,6
3. Скоріше позитивно	36,0	28,6	34,9	35,0	31,8	32,2	36,7	21,2	23,6
Не відповіли	0,1	0,5	0,6	0,1	0,0	0,3	0,2	0,0	0,4

Таблиця 4

**Оцінка населенням України характеру
найбільших суспільних загроз (%)**

1. Зростання злочинності	45,5
2. Безробіття	79,4
3. Нападу зовнішнього ворога на Україну	6,8
4. Міжнаціональних конфліктів	10,7
5. Міжрелігійних конфліктів	5,6
6. Напливу біженців, переселенців і приїжджих	9,8
7. Зупинки підприємств	35,7
8. Повернення до старих порядків часів застою	7,7
9. Голоду	37,3
10. Масових вуличних безпорядків	16,6
11. Невиплати зарплат, пенсій тощо	65,8
12. Зростання цін	80,6
13. Встановлення диктатури в країні	14,3
14. Розпаду України як держави	11,8
15. Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	16,7
16. Зараження загрозливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	34,5
17. Холоду в квартирі	23,7
18. Чого ще?	1,6
19. По-справжньому нічого не бояться	2,7
Не відповіли	0,1

тину транснаціональної фінансової олігархії, олігархічно-бюрократичні групи, що контролюють фінансовий та сировинний сектор економіки, займають у її структурі підпорядковане становище. Вони перетворюються на провідника інтересів центрів накопичення капіталу та прихильників глобально-імперського проекту США як головного гаранта всієї системи в цілому. За таких обставин розвиток України має всі підстави стати, за висловом американського соціолога А.Г.Франка, “розвитком слабозвиненості”. Він остаточно втратить автономність та буде цілком підпорядкований інтересам панівних сил капіталістичної системи. Першою умовою подолання периферизації та забезпечення інноваційного розвитку є деколонізація суспільної свідомості, що передбачає звільнення від західноцентристського погляду на світ та намагання розглядати українську соціальну реальність за її власною сутністю.

Література

1. *Давыдов В.М.* Латиноамериканская периферия мирового капитализма : Очерки социально-экономического развития / Давыдов В.М. – М. : Наука, 1991. – 240 с.
2. *Пребиш Р.* Периферийный капитализм: есть ли ему альтернатива? / Пребиш Р. ; [Сокр. пер. с исп. под ред. и с предисл. В.В.Вольского, И.К.Шереметьева]. – М. : ИЛА РАН, 1992. – 337 с.
3. *Тарасенко В.І.* Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма) / В.І.Тарасенко, О.О.Іваненко. – К. : ІС НАНУ, 2004. – 576 с.
4. *Фисун А.А.* Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А.А.Фисун. – Х. : Константа, 2006. – 351 с.
5. *Gilman N.* Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America / Gilman N. – Baltimore and London : Johns Hopkins University Press, 2003. – 344 p.
6. *Grosfoguel R.* World-Systems Analysis in the Context of Transmodernity, Border Thinking, and Global Coloniality / R.Grosfoguel // Review (Fernand Braudel Center). – 2006. – Vol. 29. – No. 2. – P. 167–188.

*Ю.Саєнко,
доктор економічних наук*

ЧОРНОБИЛЬ – ФОКУСИМА: КОМФОРТНО-СПОЖИВАЦЬКИЙ КОЛАПС

*І на що лишень ми сподіваємося всупереч
всіляким надіям...*

Генріх Манн

Весна 1979 р. – аварія на АЕС Три-Майл Айленд.

Весна 1986 р. – аварія на Чорнобильській АЕС.

Весна 2011 р. – аварія на АЕС “Фукусіма – 1”.

Випадковість? Так, – бо як і чим пояснити збіг весняних обставин... Ні, – бо все, що відбувається у світі, має свою причину: саме тут, з цим об’єктивом, у цей момент спрацьовує пружина зумовлених сил. Якщо ці сили невідомі, списуємо на випадковість. Не в строгому розумінні цього терміна! Принципи матстатистики вимагають достатньої кількості спостережень та знань розподілу значень випадкової величини. То краще все інше називати спонтанними подіями. Хоча і катастрофічні. Хоча і тільки навесні. Саме тоді, коли і вся природа, і та ж людина відновлюються і воскресають із холоду, снігу і льоду зими.

Жахливо, коли це повторюється. Ще жахливіше, що майже нічому, якщо глобально-інтегрально, не вчить. Не зупиняє людину і людство загалом комфортно-споживацький синдром (КСС), що діє з силою вроджених інстинктів. Можливо, цей синдром вкорінився як інстинкт, що вирізнув людину з тваринного світу – пізнавати світ і перероблювати/нищити природу заради безупинного примноження споживання і комфорту. Наразі на Землі ще є людські племена, які й досі живуть природоузгоджено без примножуючого комфортно-споживацького синдрому. Отже, є люди архаїчні, а є й цивілізаційні, які рішуче переважають перших.

Вельми корисними для майбутнього людства заради хоча б мінімізації КСС, – а не повернення до архаїчного способу виживання, – було б порівняння цих двох типів житте-

діяльності, з'ясування, як і за яких умов з'являється у певної групи людей КСС? Напрошується примітивна причина: несприятливі кліматичні умови висувають нові потреби для виживання людини. То чому у груп, які живуть у віковичному холоді, немає КСС і вони жили у природоузгодженому стилі (Аляска, деякі регіони Росії) доти, доки цивілізаційні агресори не заразили їх КСС?

Не маючи навіть уявлення про фактор КСС, ще великий Тарас попереджав: “На праведній твоїй Землі (Божій. – Ю.С.) ми в раї пекло розвели”. І таке: “Я бачу минуле, яке не минає, я бачу майбутнє, якого не ждуть”.

Не посилаючись на фактор КСС, очільники двох сфер – науки і вірування – попереджають про одну і ту ж біду. Президент НАН України Борис Патон: “Сьогодні навантаження на довкілля становить реальну загрозу всьому людству” [1]. Папа Римський Іван Павло II: “Сама природа перестає бути “mater”, тобто матір'ю і зводиться до “матеріалу”, який можна піддавати будь-яким маніпуляціям” [2].

Кардинальна проблема, яку по-справжньому оминають – Як? У який спосіб? Не те, щоб вилучити, а хоча б звести до мінімуму (за якого природа здатна відновлюватися) КСС із четвірки інстинктів, які задають основи моделі життєдіяльності:

- Продовження роду (секс, любов, сім'я, діти).
- Енергетичний (їжа, вода, повітря).
- Самозбереження (безпека виживання).
- Комфортно-споживацький як безмежне і безупинне примноження всього і вся за рахунок природи.

Це надскладна проблема. Релігії всіх народів і земель упродовж стількох віків глушать його, – та все марно... КСС зростаюче діє і веде людство до знищення. А проблема типу “важеля Архімеда”: “Хто нині здатен знайти *точку опори*, сконструювати *важіль* та *розвернути* людство на шлях пошуку та задіяти *моделі спасіння*?”

Чорнобиль забувається. Соціологічний моніторинг ІС НАНУ фіксує різке зниження страху у дорослого населення всієї України перед наслідками Чорнобильської катастрофи з 47 до 16 % і майже за такої тенденції впливу ЧК і її наслідків як головного чинника на погіршення стану

здоров'я – з майже 50 до 15%. А дуже добрий і добрий стан здоров'я у сумі постійно знижується з 30 до 20% всього населення.

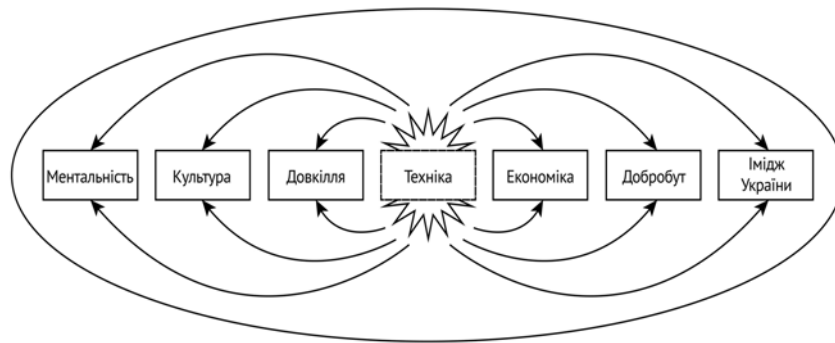
Наслідки Чорнобильської катастрофи – це системне явище. Аварія сталася в технічно-технологічному секторі суспільного простору. Наслідки вразили всі сектори цього простору (рис.). Те ж саме і Фукусіма.

Відтак наслідки аварії на ЧАЕС неможливо ліквідувати несистемно – фрагментарно, посегментно. Тим паче, залишати чверть століття практично неліквідованими соціальні наслідки.

Постчорнобильські міфи

Міф 0. Головний, діє у всьому світі – треба забезпечувати техніку (АЕС), очищати довкілля і покращувати здоров'я населення – така собі тріада: техніка і технологія + екологія + медицина.

Насправді, головним подоланням наслідків Чорнобильської катастрофи є міра переведення постраждалих зі статусу постраждалих у статус соціокультурного і соціально-економічного ефективного громадянина. Упродовж понад 25 років по Чорнобильській катастрофі в Україні в цьому сенсі майже нічого не робиться. А мізерні виплати і пільги тільки посилюють пасивний патерналістський синдром.

Рисунок. Схема системного характеру наслідків аварії на ЧАЕС: постраждали всі сектори суспільного простору – всі вони спричинили відповідні соціальні наслідки

Висновок: а) подолання соціальних наслідків – головний критерій ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи; б) наслідки Чорнобильської катастрофи й досі не подолані; в) не видно перспектив їхнього остаточного подолання.

Міф 1. Від радіаційного опромінення загинуло всього 30 пожежників-ліквідаторів, яких вшановано пам'ятником. Не все так однозначно. Висновки і рекомендації Міжнародної науково-практичної конференції “25 років Чорнобильської катастрофи. Безпека майбутнього” (Київ, 20–22 квітня 2011 р.) констатують: “На початковому етапі аварії гостра променева хвороба (ГПХ) була діагностована у 237 осіб... 28 пацієнтів померли протягом перших п'яти місяців після аварії. У наступні роки зареєстровано 22 випадки смерті серед пацієнтів з ГПХ і 17 серед тих, у кого ГПХ не підтвердилася”.

Отже, із 237 діагностованих померли 67 осіб (28+22+17). Тоді звідки беруться такі дані, які називають офіційні особи та організації? Голова Комітету Верховної Ради з питань охорони здоров'я Тетяна Бахтєєва: “Згідно з офіційними даними, невдовзі після Чорнобильської катастрофи загинули 1716 людей. Але це були тільки перші жертви наймасштабнішої в історії людства техногенної аварії. На сьогодні понад 720 тисяч постраждалих від “мирного атома” уже немає серед живих”. Для підтвердження такої високої смертності серед постраждалих Т.Бахтєєва наводить дані про стрімке падіння частки здорових людей серед постраждалих – з 62% до 14% (у 4,4 раза!) за 1987–2010 рр. А за 1991–2010 рр., як результат різкого погіршення здоров'я, кількість ліквідаторів-інвалідів зросла із понад 2 тисяч до 110 тисяч 827 осіб, тобто майже у 55 разів – з приростом в середньому по 5,8 тисячі щорічно! [1].

Ще одна оцінка надається Міністерством праці і соціальної політики України: “Станом на січень 2011 року в органах праці та соціального захисту населення перебуває на обліку 26 862 особи, що мають статус дружини/чоловіка померлого громадянина, смерть якого пов'язана з Чорнобильською катастрофою”.

Воістину цифрова какофонія, в якій українська демографія не здатна розібратися 25 років!

Міф 2. Соціально-психологічні наслідки зазвичай зводяться до страху від аварії на ЧАЕС – насправді, ще й досі абсолютно неподолані соціальні наслідки – це нині 2,3 млн постраждалих, які живуть в атмосфері соціального виключення, “зупиненого” соціально-економічного життя і перебувають у стані глибокої бідності.

Поряд з постчорнобильським страхом у підсвідомості наших громадян діють три укорінені страхи:

1 – страх голоду – упав з 72% у 2000 р. до 32% у 2010 р.;

2 – страх перед наслідками Чорнобильської катастрофи – упав з 47% 1992 р. до 16% 2010 р.;

3 – страх тотального знищення: культури, гідності й особистості, сформований советською системою – не фіксується.

Міф 3. Панування техно-матеріального критерію подолання наслідків Чорнобилью: варто убезпечити реактори, лікувати постраждалих, очистити довкілля – і всі наслідки подолані.

Насправді, доки залишаються неподоланими соціальні наслідки – доки “постраждалі” не реабілітовані до статусу повноцінних громадян, доти наслідки неподолані.

Головний критерій подолання катастроф – соціоантропологічний.

Ще еллінський філософ Протагор у V ст. до н.е. в основу своєї філософії поклав тезу: “Людина є мірою всіх речей...”. А ми відміряємо постраждалим мізерну соціальну допомогу, яка, по-перше, не виплачується повністю, а по-друге, ще глибше занурює постраждалих у стан соціальної апатії з невизначеним майбутнім.

Три “весняні” катастрофи на АЕС у різних кінцях планети нагадують, що боротьба ДОБРА і ЗЛА, БОГА і САТАНИ – це вічне протистояння з невідомим переможцем у кінцевому рахунку. Але оптимізм не має права нас полишати.

Література

1. *День*. – 2011. – 21 квітня.
2. *Україна* молода. – 2011. – 5 квітня.

*С.Макеєв,
доктор соціологічних наук;
Л.Малиш,
кандидат соціологічних наук*

УЯВЛЕННЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ПРО СОЦІАЛЬНУ НЕРІВНІСТЬ: ГЛОБАЛЬНА ПЕРСПЕКТИВА

На середину 2012 р. масив даних опитування за спеціалізованим модулем “Соціальна нерівність” Міжнародної програми соціальних досліджень (International Social Survey Programme, ISSP, 2009 р.) охоплює 34 країни. Він дає змогу співвідносити оцінки громадян України з аналогічними оцінками громадян Азії, Північної й Південної Америки, Європи. Єдиний для усіх країн опитувальник містив 22 запитання щодо обставин та чинників, які продукують нерівність або ж які свідчать про існування та міру її глибини. З’ясовувалися, зокрема, умови та обставини, від яких залежить досягнення життєвого успіху (12 запитань, наприклад, “Наскільки важливим для досягнення успіху в житті є мати добре освічених батьків?”, “Наскільки важливим є для досягнення успіху в житті давати хабарі?”); респонденти висловлювалися щодо гостроти конфліктів між представниками різних соціальних груп, наскільки великою є різниця в доходах у країні, чи справедливо оплачується праця, чи рівні шанси отримати вищу освіту у вихідців із сімей з різними доходами й освітою батьків. Для відповідей пропонувалася п’ятибальна шкала з умовними полюсами “важливо, максимальна нерівність, несправедливість, гострота” і “неважливо, максимальна рівність, справедливість, злагода в суспільстві”.

Сукупність запитань фактично моделює стан соціальної нерівності в країні у сприйнятті та переконаннях громадян. При цьому кожне запитання являє собою окремий показник, а ступінь стратифікованості суспільства, як її уявляють опитані, в даному випадку описується 22

вимірами або розмірностями. Останнє, своєю чергою, вимагає від дослідника здійснити компресію отриманої інформації з метою отримання узагальнених характеристик, які б давали змогу коректно й достовірно зафіксувати міру близькості та віддаленості оцінок нерівності громадянами різних країн і континентів.

Процедура передбачала два кроки. На першому в масиві даних кожної країни за допомогою факторного аналізу (метод головних компонентів, обертання методом Варімакс) виявлялися фактори, що являли собою ефект-індикатори конкретних змінних, внутрішня узгодженість яких оцінювалася показником Кронбаха та приймалося рішення про можливість побудови адитивного індексу (середнього значення балів за включеними до індексу змінними).

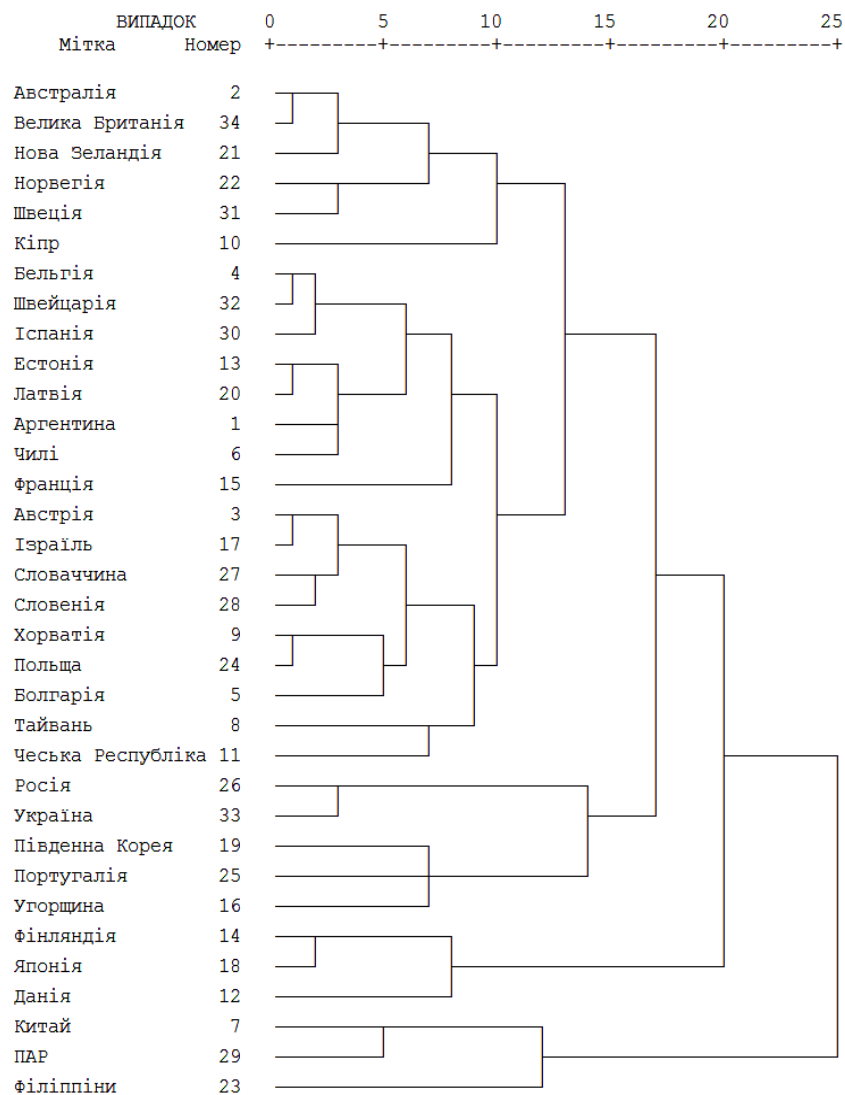
Визначення груп країн, населення яких має подібне сприйняття ситуацій нерівності, здійснювалося за допомогою ієрархічного кластерного аналізу на підставі стандартизованих середніх значень індексів або стандартизованих середніх окремих показників оцінок аспектів нерівності населенням. Як відстань між об'єктами використано квадрат Евклідової відстані, а відстань між кластерами визначалася з використанням методу зв'язку між групами. Дані щодо подібності оцінок станів нерівності населенням різних країн представлені у дендрограмі (рис. 1).

Інтерпретація проста: чим раніше при аналізі об'єднуються країни, тим подібніші оцінки виставляють громадяни. Уже на початку процедури, на першому рівні, зближуються Австралія та Велика Британія, Бельгія та Швейцарія, Естонія та Латвія, Австрія та Ізраїль, Хорватія та Польща. Так само первинні кластери, але з більшою дистанцією між об'єктами, утворюють Словаччина і Словенія, Фінляндія і Японія, а на третьому кроці – Росія та Україна. Двоелементні кластери і нефахівцю видаються природними, органічними. На подальших рівнях неоднорідність зростає, формуються групи “далекого споріднення”, інтерпретувати які неможливо на інформаційній базі, що

аналізується. Скажімо, до Росії та України в середині інтераційного алгоритму приєднуються Південна Корея, Португалія та Угорщина, що свідчить скоріше про значні відмінності в оцінках нерівності. Очевидно також, що країни центральної та Східної Європи спочатку утворюють кластери між собою, відокремлюючись і від пари Росії та України, і від розвинених країн Західної Європи. Однак усе, що допустимо сказати про неочевидності подібного об'єднання, зводиться до вичерпної, на наше переконання, констатації – так думають люди і немає легко доступної відповіді на запитання, чому саме вони так думають.

Утім, виконаний кластерний аналіз дає достовірні вказівки на те, що зближує росіян та українців в їхніх емоційних чи продуманих реакціях на ситуацію непропорційного розподілу матеріальних й соціальних благ, шансів, можливостей та обмежень і водночас віддаляє від громадян інших країн. Отже, вони однаково високо оцінюють значущість соціального капіталу в досягненні життєвого успіху. Йдеться про високий освітній, культурний, соціальний і матеріально-фінансовий статуси батьківської сім'ї, знайомства і зв'язки в різних сферах життя. Водночас опитані вважають, що в їхніх країнах індивідуальні амбіції, внутрішнє прагнення виокремитися, просунутися власними зусиллями, наполеглива й ефективна праця незначною мірою сприяють кар'єрі чи досягненню привабливих позицій у суспільстві. Опитані в Росії та Україні, крім того, помітно частіше, порівняно з респондентами далекого та близького зарубіжжя, констатують закритість вищої освіти для тих, хто не походить із забезпечених сімей, несправедливість в оплаті праці, а також надто велику різницю у доходах. Інакше кажучи, громадяни обох країн додержуються думки, що їм випало жити в надмірно стратифікованому суспільстві, де існують високі соціальні бар'єри, що долаються скоріше за допомогою протекції, аніж у результаті енергійних й ефективних власних зусиль, компетентності, непересічних здібностей

Рисунок 1
Групування країн відповідно до уявлень населення
про притаманні суспільству стани нерівності
(масив ISSP-2009)

чи непоказної працелюбності. Росія та Україна утворюють автономну, несхожу на інших пару із виразним сприйняттям гострої соціальної нерівності.

Виходить, що люди таким чином, а не інакше, бачать суспільство, так собі його уявляють чи принаймні таким його пред'являють інтерв'юєру в ситуації опитування. Звідси, проте, забороняється безпосередньо переходити до такого, приміром, твердження: “реальна ситуація в Україні та Росії із соціальною нерівністю одна з найгірших серед усіх опитаних у 34 країнах”. Насамперед тому, що сьогодні в Україні жоден експерт не знає “реальної ситуації” із нерівністю, наприклад, у доходах громадян, адже в середньому приблизно 50% економіки, тобто трудових практик громадян та організацій, які приносять прибуток, знаходяться в “тіні”, статистика їх просто не бачить.

Крім того, ані економісти, ані соціологи не володіють інформацією щодо масштабів перерозподілу фінансових ресурсів між тими, хто має достатні чи високі доходи, та тими, хто отримує менші. В існуванні подібного перерозподілу, в тому числі й у межах різних поколінь у сім'ї, не доводиться сумніватися, він особливо інтенсивний у великих містах, тобто там, де найвища оплата праці. У репрезентативних опитуваннях респонденти воліють не говорити не тільки про додаткові джерела доходу, а й про офіційні: в моніторингу Інституту соціології НАН України до чверті громадян не відповідають на запитання про розмір заробітної плати, причому більшість з них у 20–40 років і мають постійне місце роботи. Тобто кількісні дослідження також не здатні висвітлити наближену до “об'єктивності” інформацію.

Ще одна важлива причина забороняє прямо апелювати до “реальної ситуації”, орієнтуючись на уявлення респондентів. Власну ситуацію й відповідний досвід присутності в стратифікованому суспільстві індивіди знають добре, проте і її сприймають в оптиці успадкованих чи набутих персонально ціннісно забарвлених зразків сприйняття процесів та фактів: що є справедливим, а що не-

справедливим, яким щось є та яким має бути, що прийнятне і що неприйнятне. Звісно, поправочний коефіцієнт для такої оптики вирахувати неможливо і тому міра розходження між уявленнями та “реальністю” залишається постійно невідомою величиною.

Останнє, тим не менш, не відмінняє тієї обставини, що зафіксовані настанови щодо стану соціальної нерівності свідчать про виразне занепокоєння громадян України. Занепокоєння, що впливає із постійно відтворюваного гострого дискомфорту від ситуацій повсякденних взаємодій з організаціями та інститутами, в яких раптово чи очікувано даються ознаки нерівності й несправедливості, дискредитуючи сформовані й усталені уявлення про гідне, чесне й добropорядне життя у респондентів різного походження, статусу, місця проживання, віку та статі.

О.Беленок

РІВЕНЬ ЖИТТЯ В ОЦІНКАХ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (ПОСЕЛЕНСЬКІ ВИМІРИ)

Одним із найбільш гострих проявів соціальної нерівності в сучасній Україні є територіально-поселенська диференціація рівня та якості життя населення. Критичний аналіз суспільних змін, зумовлених двадцятирічною трансформацією радянської соціально-економічної системи, її переведенням на ринково-капіталістичні рейки був би неповним без урахування цього чинника. Територіальні умови життєдіяльності наперед визначають нерівний доступ відповідних груп населення до різноманітних ресурсів матеріального та духовного споживання. Стійка асиметрія в соціально-економічному та культурному розвитку як у межах окремих адміністративно-територіальних утворень, так і в міжрегіональному та міжпоселенському розрізі (Н.Римашевська, Т.Заславська, І.Прибиткова, В.Каганський та ін.) сформувалася ще в радянський період. Відрив міста від села за рівнем соціально-економічного розвитку був закладений процесами просторової концентрації виробництва і урбанізації. Нерівномірно як у регіональному, так і в поселенському вимірах відбувалися і т.зв. ринкові реформи 1990-х років. Неоднакові стартові умови різних територій на мапі України при переході від системи жорсткого адміністрування до ринкової економіки, помножені на вади грабіжницького капіталізму, сприяли посиленню процесів матеріально-економічного розшарування, соціальної маргіналізації, соціальної ексклюзії. Надмірна територіальна диференціація рівня життя гальмує економічний і демографічний розвиток суспільства, перешкоджає модернізаційним національним проектам. Фактично місце проживання (тип поселення, а також регіон проживання) багато в чому задає рамки життєвого самовизначення – як можливості, так і обмежувачі, тому в сучасній соціології

місце проживання індивіда розглядається як важлива стратифікуюча ознака (О.Шкаратан, Ю.Саєнко, С.Макеєв, В.Радаєв, В.Льїн та ін.). Нерівність життєвих шансів за однаково високого розвитку персональних ресурсів вважається несправедливою (О.Авраамова).

Рівень життя відображає наявний матеріальний добробут населення, споживання ним благ і послуг матеріального та духовного характеру, міру задоволення базових життєвих потреб. Грошові доходи на людину зазвичай використовуються як основний показник рівня життя населення, бо вони визначають як рівень і структуру споживання, так і обсяг заощаджень. Фундаментальною базою комплексу мінімальних соціальних нормативів, що гарантує держава кожному громадянину, є прожитковий мінімум (далі – ПМ), що фактично визначає тією чи іншою мірою усі інші соціальні стандарти. Одна з головних функцій ПМ – визначення т.зв. споживчого кошика, який має забезпечити виживання людини в умовах сучасної України. Отже, ПМ – це вартісна оцінка мінімального набору продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг, а також обов'язкових платежів. При визначенні вартісної оцінки споживчого кошика за основу береться рівень споживання продуктів харчування найбільш бідною частиною населення, тому ПМ залишається стандартом українського споживання, він не відображає мінімальні потреби сучасної людини, а відтак – і реальні масштаби соціальних депривацій. І все ж розмір ПМ формує певні соціально-психологічні уявлення про рівень та масштаби бідності населення, бо зазвичай асоціюється з її межею. Саме суб'єктивна оцінка громадянами рівня життя залежно від типів поселення є предметом нашої дослідницької уваги. Особливості життєвих умов (економічних, культурно-побутових, соціально-комунікативних) у різних типах поселень мають значний вплив на подальший життєвий шлях індивідів, більша частина дитинства яких пройшла в них, бо саме в цей формативний період програмується майбутні психологічні якості особистості, соціальні компетенції та ціннісні

орієнтації людини. Тому нами також враховувався показник місця переважного проживання респондента у дитинстві. У статті використана типологія населених пунктів, яка вважається універсальною і широко застосовується в соціологічних дослідженнях (Київ; місто з населенням понад 250 тис. осіб; невелике місто; село). Далі в тексті другу та третю групи територіальних поселень будемо умовно називати як велике та мале місто відповідно. З масиву соціологічних даних ми виокремили три основних групи респондентів за розміром доходів за місяць на одного члена їх сім'ї: 1) розмір доходу не перевищує ПМ (“злиденні та бідні”); 2) розмір доходу дорівнює 1–2 ПМ (“малозабезпечені”); 3) розмір доходу перевищує 2 ПМ (оскільки найбагатші до вибірки практично не потрапляють, умовна назва цієї групи – “відносно забезпечені”). У подальшому третю групу ми розіб'ємо на декілька підгруп. Станом на I квартал 2012 р. ПМ дорівнював 1017 грн.

Дані моніторингу–2012 наочно свідчать про високий рівень міжпоселенської нерівності стосовно суб'єктивного рівня життя громадян України. Спостерігається чітка закономірність: чим крупніший тип поселення, тим вище оцінюють респонденти, які в ньому мешкають, своє матеріальне становище. Це не дивно, бо саме у великих населених пунктах відбувається накопичення фінансових ресурсів, торговельного і людського капіталу. Тому у великих містах, особливо в столиці, існують найбільші можливості самореалізації індивідів, що за інших рівних обставин дають змогу досягати високих статусних позицій. За даними моніторингу, до першої (найбіднішої) групи за сукупним доходом на одного члена сім'ї за місяць, що передувало опитуванню, віднесли себе 18,6% киян, 41,5% мешканців великих міст, 55,5% малих міст і 68,3% селян; до другої групи – 38,3%, 44%, 30,9% і 26% відповідно; до третьої групи – 43% киян, 14,5% і 13,6% мешканців великих і малих міст відповідно і 5,7% мешканців села. Нерозвинутість ринків капіталу, недостатність економічних стимулів та близькість до контролюючих структур

місцевої влади обмежують бізнес-активність у малих містах. Проживання в малих містах і особливо в сільській місцевості є одним з найбільших та сталих факторів ризику потрапляння до групи бідних (щоправда, натуральна складова ресурсів домогосподарств на селі значно вища за міську). Причинами низьких доходів на селі і відповідно високого рівня бідності сільського населення є хронічне безробіття, складна демографічна ситуація, низька оплата праці тощо. Застійна бідність забирає можливості повноцінного розвитку особистості і зростання людського капіталу.

Бідних за самооцінкою матеріального становища сім'ї виявилось 40,6% сімей киян, 40,5% сімей мешканців великих міст, 47,5% сімей мешканців малих міст і 50,3% сільських сімей.

За місцем первинної соціалізації склад нижчої самооцінкової групи сімей (злиденні) поповнюють головним чином колишні діти з села (48,1%), далі йдуть колишні діти з великих (27,2%) і малих міст (23,5%). Частка киян за дитинством серед злидених дорівнює лише 1,2%. Склад наступної самооцінкової групи (бідні) з ще більшим відривом очолюють колишні діти з села (52,4%), далі йдуть ті, чие дитинство пройшло в малих (23,7%) і великих містах (20,4%). До бідних сімей кияни у дитинстві (за самооцінками) представлені у 3,4% анкет. До категорії середніх сімей за самооцінками матеріального становища потрапили 44,6% колишніх сільських дітлахів, майже порівну колишніх юних мешканців великих і малих міст (25,3% і 25,2% відповідно) і 4,9% тих респондентів, більша частина дитинства яких минула в Києві. Інші дані щодо самооцінок матеріального становища сім'ї наведені у *табл.1*.

У Києві та великих містах більшість громадян оцінюють матеріальне становище сім'ї як середнє (54,2% і 53,3% відповідно) і майже порівну як бідне (40,6% і 40,5%), тоді як бідних сімей у селі – 50,3% і в малих містах – 47,5%, що перевищує середні показники. Городяни за місцем проведення дитинства дещо вище оцінюють матеріальне

Таблиця 1

**Залежність самооцінок матеріального становища
сім'ї від місця проживання респондента
і місця його первинної соціалізації (%)**

Самооцінки Поселенські групи	Як би Ви оцінили матеріальне становище Вашої сім'ї в цілому?				
	Злиденні	Бідні	Середні	Зможні	Багаті
<i>Місце проживання</i>					
Київ	2,1	40,6	54,2	3,1	0,0
Місце з населенням понад 250 тис. осіб	5,1	40,5	53,3	1,0	0,0
Невелике місто	5,9	47,5	46,0	0,4	0,2
Село	4,0	50,3	45,7	0,0	0,0
За вибіркою	4,7	45,9	48,7	0,6	0,1
<i>Населений пункт України, в якому пройшла переважна частина дитинства</i>					
Київ	1,4	37,1	57,1	4,3	0,0
Місце з населенням понад 250 тис. осіб	5,7	40,2	53,1	1,0	0,0
Невелике місто	4,7	44,7	50,6	0,0	0,0
Село	4,9	49,6	45,1	0,3	0,1
<i>Тип поселення, в якому пройшла переважна частина дитинства</i>					
Місто	4,8	42,6	51,8	0,8	0,0
Село	4,7	49,4	45,4	0,4	0,1
За вибіркою	4,8	45,7	48,8	0,6	0,1

становище сім'ї, ніж індивіди, що соціалізувалися в сільському середовищі.

Аналіз думок громадян про дохід, який у розрахунку на одну особу за місяць забезпечує ПМ, дає змогу наблизитися до розуміння того, яким чином в умовах сучасної України зберегти людську гідність. Уявлення про ПМ дуже варіюються за типами поселень. Зі зменшенням розмірів населеного пункту, в якому мешкають респонденти, скорочується частка тих, хто має більші запити щодо ПМ (вони

максимальні серед киян), і збільшується частка тих, хто менш амбітний щодо вимог до ПМ (максимальна кількість невибагливих громадян – серед селян). Те, що для киянина означає перебування у бідності, для мешканців невеликих міст і особливо сільської місцевості виступає прожитковим мінімумом (табл. 2).

Найбільша кількість респондентів, яких би “задовольнив” ПМ, нижчий за теперішній його розмір – серед се-

Таблиця 2

Уявлення про розмір прожиткового мінімуму залежно від місця проживання респондента і типу поселення, в якому пройшла переважна частина його дитинства (%)

Уявні доходи Поселенські групи	Як Ви вважаєте, який дохід, у розрахунку на одну особу за місяць, забезпечує зараз прожитковий мінімум?					
	Менше 1 ПМ	Від 1 ПМ до 2 ПМ	Від 2 ПМ до 3 ПМ	Від 3 ПМ до 4 ПМ	Від 4 ПМ до 5 ПМ	Більше 5 ПМ
<i>Місце проживання</i>						
Київ	7,6	26,1	28,3	10,9	15,2	12,0
Місце з населенням понад 250 тис. осіб	16,1	43,9	27,6	5,9	4,5	1,9
Невелике місто	21,2	50,8	18,7	4,1	4,8	0,5
Село	34,4	50,3	12,1	1,1	1,6	0,5
За вибіркою	23,6	47,0	19,7	4,0	4,1	1,6
<i>Населений пункт України, в якому пройшла переважна частина дитинства</i>						
Київ	7,5	26,9	31,3	13,4	11,9	9,0
Місце з населенням понад 250 тис. осіб	16,9	44,7	27,2	5,6	3,2	2,4
Невелике місто	21,9	45,1	21,6	4,6	5,4	1,3
Село	30,0	50,3	13,8	2,0	3,4	0,5
<i>Тип поселення, в якому пройшла переважна частина дитинства</i>						
Місто	18,5	44,4	24,3	6,0	4,6	2,2
Село	28,7	50,3	14,8	1,8	3,6	0,7
За вибіркою	23,5	47,1	19,8	4,0	4,1	1,5

лян (34,4%), найбільша кількість тих, хто вважає, що справжній розмір ПМ має коливатися в межах від 1 до 2 теперішніх нормативів – серед мешканців малих міст (50,8%) і селян (50,3%). Проте серед киян максимальна кількість тих, хто вважає, що реальний дохід для забезпечення мінімальних стандартів життя повинен дорівнювати 2 ПМ і вище. Селян за місцем первинної соціалізації влаштовує нижчий розмір ПМ, ніж городян.

Імпульси модернізації поширюються в ієрархізованому соціальному просторі головним чином від столиці до периферії, від великих до малих міст, від міста до села (хоча існують і специфічні зворотні впливи). Чим більше поселення, тим вищі показники адаптованості населення, що там мешкає або мешкало в дитинстві, до реалій сучасного життя. Вистачає уміння жити в нових суспільних умовах 39,6% киян, 32% мешканців великих міст, 26,8% малих міст і лише 21,6% селян; за місцем первинної соціалізації – 45,7%, 34,9%, 28,7%, 20,8% відповідно (стосовно тих, чиє дитинство пройшло в Україні).

Психологічний стан українців багато в чому зумовлений тими реаліями, з якими вони стикаються у повсякденному житті. Чим менше поселення, тим менше посилянь на оптимізм у відповідях на запитання про почуття, які переважають, коли людина думає про своє власне майбутнє. Почуття оптимізму відзначило 39,6% киян, 33,1% мешканців великих міст, 25,2% мешканців малих міст і 24,3% мешканців села. Та ж тенденція спостерігається і в групі тих, чиє дитинство минуло в Україні: 42,9%, 34,2%, 30,3%, 24% відповідно. Просуваючись до більш високих рівнів територіально-поселенської ієрархії, можемо фіксувати зростання почуття надії у думках респондентів про майбутнє. Таку реакцію продемонстрували 49,5% селян, 49,7% мешканців малих міст, 52,4% мешканців великих міст, 64,6% киян; 48,1% тих, чиє дитинство минуло в українському селі, 50,9% – у малому місті України, 55,8% – у великому місті України, 70% – у м.Києві.

Поселенська нерівність убачається і з аналізу відповідей на запитання моніторингу про те, скільки коштів по-

Таблиця 3

Уявлення про фінансове забезпечення нормального життя залежно від місця проживання респондента і типу поселення, в якому минула переважна частина його дитинства (%)

Уявні доходи Поселенські групи	Скільки грошей потрібно зараз Вашій родині у розрахунку на одну особу, щоб жити, за Вашими уявленнями, нормально?					
	Менше 1 ПМ	Від 1 ПМ до 2 ПМ	Від 2 ПМ до 3 ПМ	Від 3 ПМ до 4 ПМ	Від 4 ПМ до 5 ПМ	Більше 5 ПМ
<i>Місце проживання</i>						
Київ	3,3	7,6	8,7	14,1	22,8	43,5
Місце з населенням понад 250 тис. осіб	1,0	21,6	34,0	13,6	20,6	9,2
Невелике місто	4,0	26,4	35,3	8,7	15,0	10,5
Село	6,9	39,1	32,6	9,2	9,3	3,0
За вибіркою	4,0	28,4	32,5	10,8	15,2	9,1
<i>Населений пункт України, в якому пройшла переважна частина дитинства</i>						
Київ	4,4	5,8	10,3	16,2	22,1	41,2
Місце з населенням понад 250 тис. осіб	1,3	23,5	32,5	13,5	19,5	9,7
Невелике місто	4,3	24,5	32,7	10,2	18,1	10,2
Село	5,3	35,4	33,5	9,4	11,5	4,8
Тип поселення, в якому пройшла переважна частина дитинства						
Місто	2,9	22,8	31,3	12,3	18,3	12,4
Село	5,2	34,6	33,7	9,1	12,0	5,3
За вибіркою	4,0	28,5	32,5	10,7	15,2	9,0

трібно родині на одну особу за місяць, щоб жити нормально (табл. 3).

За самооцінками респондентів, чим менше поселення, тим ймовірніше, що для нормального життя його мешканцям вистачить меншої грошової суми. Соціалізація в

більших за розмірами населених пунктах частіше сприяє формуванню уявлень про більшу кількість коштів на одну особу, щоб жити нормально. Спроби переїзду до великих міст, хоча для деяких мігрантів і покращують індивідуальну ситуацію, все одно не здатні подолати базову соціальну нерівність життєвих шансів.

Отже, основні лінії матеріальної диференціації за поселенською ознакою пролягають між столицею та рештою країни, між містами та сільською місцевістю. З погляду суб'єктивних оцінок матеріального становища кияни частіше вважають себе бідними навіть за середнього рівня доходів. Причина цього (крім різної вартості життя в різних регіонах) полягає в тому, що їхні запити значно вищі за запити мешканців периферії. Треба мати на увазі, що на поселенську диференціацію накладаються та її певною мірою зумовлюють інші диференціюючі чинники, зокрема віковий (скажімо, у великих містах населення молодше, ніж у сільській місцевості).

Розмах поселенської матеріальної диференціації населення не можуть суттєво зменшити ані крихітні індексації зарплат і пенсії, ані компенсація у розмірі 1000 грн “згорілих” трудових заощаджень в Ощадбанку СРСР, яка має радше символічний характер. Необхідна переорієнтація соціально-економічної політики держави до потреб більшості населення, що неможливо без радикальних змін у системі розподільчих відносин. Саме кількісні оцінки представництва різних соціальних груп і верств з різними матеріальними умовами життя можуть бути задіяні при виробленні нового курсу держави, що буде скерований на зниження масової бідності й несправедливої соціальної нерівності. Межа бідності повинна розраховуватися не від абстрактних мінімальних потреб середньої людини, а у зв'язку з реальним рівнем життя в країні, з різною вартістю життя в різних регіонах та типах поселення.

Для пом'якшення соціально-просторових контрастів, підвищення привабливості життя в будь-якому регіоні і

населеному пункті України треба якнайшвидше зупинити тренд зростання міжпоселенської нерівності, що його каталізували усі двадцять років капіталістичних трансформацій. Потрібно законодавчо закріпити децентралізацію повноважень і бюджетів регіонів. Скорочення просторової нерівності доходів має досягатися як шляхом прямих соціальних трансфертів (виплат) у слаборозвинуті населені пункти, так і масштабними інфраструктурними інвестиціями у депресивні регіони задля прискорення їхнього розвитку. Щоб “глибинка” була привабливою для життя, потрібна розбудова сучасної транспортної інфраструктури, постійні адресні інвестиції у соціальне середовище і якість життя населення, заохочувальні виплати (т.зв. підйомні) для молодих спеціалістів, потенційних мігрантів тощо. За великим рахунком йдеться про необхідність створення комплексу умов для забезпечення максимально рівних стартових можливостей для громадян незалежно від місця проживання.

*В.Матусевич,
кандидат філософських наук*

ПОСЕЛЕНСЬКА СТРУКТУРА ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

Поселенська структура як складова структури соціально-територіальної визначає місце постійного проживання людини, безпосереднє середовище її життєдіяльності. Окреслюючи особливості соціально-економічних умов існування особи, тип поселення, тим самим, детермінує обставини її життя, перспективи соціального розвитку, життєві шанси. Водночас тип поселення опосередковує дію загальнонаціональних чинників соціальної диференціації, надаючи їм місцевої специфіки і, отже, коригує їх вплив на його мешканців, їхню свідомість і поведінку.

Зважаючи на ці обставини, видавалося доцільним з'ясувати (на матеріалах всеукраїнського соціологічного моніторингу 2012 р., N-1800) соціально диференціюючу спроможність різних типів поселення стосовно місцевих умов проживання їх мешканців, самих мешканців, а також сприйняття ними загальнонаціональних чинників диференціації. Виходячи з цього, як об'єкт дослідження було обрано чотири типи населених пунктів, репрезентованих у моніторингу (Київ, місто з населенням понад 250 тис. осіб, невелике місто, село). Щодо предмета дослідження, то за такої правили оцінки респондентами як зовнішніх умов і обставин їхнього життя загальнонаціонального і місцевого масштабу, так і міри задоволення ними своїх потреб, перспектив реалізації життєво важливих шансів.

Вважаючи місцеві умови визначальним чинником соціальної диференціації, видавалося правомірним розпочати їх розгляд з економічної ситуації представників різних типів поселень, яка, безумовно, є базовою стосовно інших ситуацій і похідних від них оцінок і орієнтацій.

Ключовим показником економічної ситуації респондентів можна вважати визначення ними матеріального стану своїх сімей.

Таблиця 1
Визначте матеріальне становище
Вашої сім'ї за останні три місяці (%)

Тип поселення	Матеріальне становище сім'ї							
	Часто не маємо грошей та харчів – інколи жebraкуємо	Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	Вистачає лише на продукти харчування	Вистачає загалом на прожиття	Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	Живемо у повному достатку	Середній бал
Київ	3,1	2,1	25,0	34,4	30,2	5,2	0,0	4,02
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	1,0	1,9	34,1	41,0	17,7	4,1	0,2	3,85
Невелике місто	1,5	5,7	41,7	36,0	13,8	1,1	0,2	3,59
Село	1,3	5,8	43,7	34,2	12,6	2,2	0,3	3,59

Розподіл визначень респондентами матеріального становища своїх сімей у відсотках і розрахунки середніх балів засвідчують наявність розбіжностей між типами поселень. Чим більший масштаб поселення, в якому мешкає сім'я, тим вищі її матеріальні статки. Найбільші розбіжності, якщо порівнювати середні бали, між Києвом і великими містами (кількість мешканців понад 250 тис. осіб), з одного боку, і невеликими містами і селами – з другого ($p < 0,001$) (табл. 1).

Наведені дані узгоджуються з показниками сукупного доходу на одного члена сім'ї в різних типах поселень: у Києві він сягає у середньому 2578 грн, у великих містах – 1542 грн, у невеликих – 1391 грн, у селах – 1067 грн.

Розділ другий

Значною мірою така ситуація зумовлюється обмеженими можливостями працевлаштування. Так, 72,8% селян і 61,3% мешканців малих міст скаржаться на труднощі з працевлаштуванням в їхніх населених пунктах. У великих містах таких 43,2%, у Києві – 30,0% ($\rho < 0,05$). Унаслідок такої ситуації більше половини селян (54,7%) засвідчують, що на час опитування не мають роботи. У великих і малих містах таких виявилось відповідно 39,0 і 41,4% ($\rho > 0,05$) і лише у Києві ситуація дещо краща – лише 19,8% визнали себе безробітними.

Оцінка економічної ситуації на загальнонаціональному рівні представниками різних типів поселення виявляє дещо інші тенденції порівняно з розглянутими вище (табл. 2).

Передусім зазначимо дещо спільне у розподілі оцінок, наведених у таблиці, зумовлених, як на нашу думку, загальним станом економіки України. Це спільне полягає у концентрації більшості оцінок (65–80%) на відтинку шкали від “дуже погана” до 3-ї позиції включно. Значущі розбіжності у відсотках спостерігаються між великими і невеликими містами, невеликими містами і селами ($\rho < 0,05$). Порівняння середніх балів підтверджують наявність

Таблиця 2

Як Ви оцінюєте нинішню економічну ситуацію в Україні? (%)

Тип поселення	Економічна ситуація в Україні										Дуже добра	Середній бал
	Дуже погана	1	2	3	4	5	6	7	8	9		
Київ	8,5	9,6	20,2	41,5	9,6	8,5	1,1	1,1	0,0	0,0	0,0	2,69
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	11,0	7,6	19,8	27,1	15,1	12,0	5,4	1,5	0,3	0,0	0,0	2,95
Невелике місто	14,8	16,5	21,7	21,3	10,6	10,6	1,7	2,2	0,2	0,0	0,4	2,51
Село	13,3	9,4	17,6	26,1	19,6	11,4	3,6	0,6	0,0	0,2	0,2	2,87

таких розбіжностей ($\rho < 0,001$). Що ж стосується характеру оцінок, то вони дещо різняться з оцінками місцевих економічних умов життя. Мається на увазі низька оцінка селянами економічних обставин за місцем проживання і їх порівняно висока оцінка загальнонаціональної ситуації. У киян ситуація протилежна – найвища оцінка місцевих економічних умов і найнижча оцінка економічної ситуації в Україні. В усіх випадках розбіжності значущі, як при порівнянні відсотків, так і при порівнянні середніх балів (табл. 1 і 2).

Щодо політичної ситуації в різних типах поселень, то вона визначається відносинами між місцевою владою і населенням. Інтегральним показником таких відносин може бути міра задоволення респондентів діями цієї влади.

Результати опитування, як бачимо, свідчать, що мешканці міст критичніше налаштовані до влади, ніж селяни ($\rho < 0,05$) (табл. 3). Особливо незадоволені її роботою кияни і мешканці невеликих міст – більше половини опитаних. Дещо менше таких – 43,9% серед населення міст, яких налічується понад 250 тис. осіб. Привертає до себе увагу велика частка респондентів, які не змогли визначитися у своєму ставленні до влади – більше третини всіх респондентів (38,5%), що скоріше, вказує на переважно закритий характер дій влади, її небажання відкри-

Таблиця 3

Якою мірою Ви задоволені роботою органів місцевої влади? (%)

Тип поселення	Міра задоволення		
	Скоріше не задоволений	Важко сказати, задоволений чи ні	Скоріше задоволений
Київ	61,5	33,3	5,2
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	43,9	41,7	14,5
Невелике місто	50,3	36,8	12,9
Село	34,9	37,7	27,4

Розділ другий

того діалогу з населенням. Такий стан речей лише поглиблює існуючі проблеми і не приводить до їх розв’язання, чим спричиняє політичну напруженість не лише на місцях, а й загалом в Україні.

Саме про характер такого зв’язку – впливу політичної ситуації на місцевому рівні на сприйняття політичної ситуації на рівні загальнонаціональному – свідчать оцінки, представлені у *табл. 4*.

Таблиця 4

Як би Ви оцінили в цілому політичну ситуацію в Україні? (%)

Тип поселення	Політична ситуація в Україні				
	Благополучна	Спокійна	Напружена	Критична, вибухо-небезпечна	Важко відповісти
Київ	1,0	7,3	64,6	20,8	6,3
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	1,5	16,9	60,0	13,9	7,6
Невелике місто	1,3	13,7	56,6	22,8	5,6
Село	2,8	16,1	57,2	15,8	8,2

Насамперед зазначимо, що, як і на місцевому рівні, політичну ситуацію в Україні критично сприймає переважна більшість респондентів. Інша спільна тенденція (*табл. 3*) спостерігається й у розподілі оцінок за місцем проживання. Найбільш критично її оцінюють кияни і мешканці невеликих міст, дещо менш критичні – мешканці міст з населенням понад 250 тис. осіб і селяни. Якщо оцінки “напружена” і “критична ...” об’єднати, то статистично значущі розбіжності ($\rho < 0,05$) виявляються між Києвом і всіма іншими типами поселень. Це також стосується і оцінок мешканців невеликих міст і лише розбіжності між великими містами і селами, критичні оцінки яких охоплюють відповідно 73,9 і 73,0%, тобто практично збігаються, є статистично незначущими ($\rho > 0,05$).

Вельми наближеним до розглянутих тенденцій розподілу оцінок політичної ситуації є розподіл міри задоволення респондентами розвитком демократії в Україні (табл. 5). Порівняння цих двох показників має сенс, оскільки демократія – політичний механізм розв’язання суспільних проблем, а отже, і засіб “зняття” політичного напруження, тому ступінь її розвитку досить тісно корелює зі ступенем політичної напруженості в суспільстві.

Таблиця 5

Якою мірою Ви задоволені чи не задоволені тим, як розвивається демократія в нашій країні? (%)

Тип поселення	Міра задоволеності/незадоволеності				
	Зовсім незадоволений	Скоріше незадоволений	Важко сказати, задоволений чи ні	Скоріше задоволений	Повністю задоволений
Київ	31,3	43,8	18,8	3,1	3,1
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	25,0	36,9	27,2	10,0	0,9
Невелике місто	27,8	35,4	26,2	9,4	1,1
Село	24,3	31,0	27,3	16,0	1,4

Якщо об’єднати позиції шкали “зовсім незадоволений” і “скоріше незадоволений”, то деякі відмінності у порівнянні з даними таблиці 4 все ж таки помітні, але не в тенденціях, а в їх кількісному виразі й значущості розбіжностей. Так, розбіжності між містом з населенням понад 250 тис. осіб і невеликим містом (61,9 і 63,8% відповідно) виявилися статистично незначущими ($\rho < 0,05$), а розбіжності між селом і великим містом (55,3 і 61,9% відповідно), навпаки, набули статусу значущих ($\rho < 0,05$). Однак ці зауваження, як на нашу думку, не заперечують головного – збігу тенденцій в оцінках політичної ситуації, роз-

Розділ другий

витку демократії і діяльності місцевої влади, яка безпосередньо впливає на життєві умови мешканців.

Вплив місцевої влади, одночасно з впливом інших складових поселенської структури як чинників соціальної диференціації, виявляється й в усвідомленні мешканцями своїх актуальних потреб, відчутті нестачі можливостей їх оптимального задоволення.

Таблиця 6

Чого з наведеного Вам не вистачає? (%)

Тип поселення	Не вистачає						
	Медичної допомоги	Юридичної допомоги	Можливості підробляти	Хорошого житла	Можливості купувати необхідні продукти	Необхідного одягу	Необхідних меблів
Київ	53,1	50,0	37,5	50,0	24,0	17,7	30,2
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	56,2	57,5	49,1	42,4	27,6	19,9	28,6
Невелике місто	54,6	52,0	52,2	40,6	32,7	26,8	33,8
Село	62,2	55,0	55,3	33,0	36,9	26,9	25,8

Найбільш актуальними за розподілом відповідей є потреби, задоволення яких значною мірою зумовлюється діяльністю місцевої влади. Так, нестачу медичної допомоги відчувають 57,8% респондентів, юридичної – 54,8%, можливості підробляти – 51,5%. Ступінь задоволеності інших потреб скоріше залежить від матеріальних можливостей самих громадян. Йдеться про житло, продукти харчування, необхідні меблі, одяг. На їх нестачу вказують відповідно 39, 32, 29 і 24% опитаних.

Щодо поселенської структури як чинника соціальної диференціації, то у якості такого найбільш виразно вона виявляється: у наданні медичної допомоги – розбіжності між селянами і городянами статистично значущі ($\rho < 0,05$); у можливості підробляти – розбіжності між селянами,

мешканцями малих міст і всіма іншими ($\rho < 0,05$); у забезпеченості житлом – розбіжності між селянами і городянами ($\rho < 0,05$); у можливості купувати необхідні меблі – розбіжності між киянами і селянами ($\rho < 0,05$); у придбанні необхідного одягу – розбіжності між киянами і мешканцями великих міст, з одного боку, і мешканцями невеликих міст і селянами – з другого ($\rho < 0,05$). В усіх інших випадках розбіжності статистично незначущі ($\rho > 0,05$).

Підсумовуючи результати аналізу, слід визнати – висловлені на його початку припущення підтвердилися лише частково. Зокрема, з'ясувалося, як і припускалося, що найбільший вплив на економічні, політичні і соціальні обставини життя респондентів спричиняє місце їх проживання. Значно менше тип поселення впливає на задоволення потреб, які за актуальністю і можливостями задоволення більшою мірою визначаються статусними характеристиками самих респондентів (житло, одяг, продукти харчування, меблі), аніж місцевими умовами. Значно складнішою і неоднозначною виявилася ситуація з опосередкуванням поселенською структурою дії загальнонаціональних чинників соціальної диференціації. Так, якщо оцінка політичної ситуації і міра задоволеності розвитком демократії в країні більш-менш узгоджується з оцінкою характеру відносин респондентів з місцевою владою, то з економічними чинниками справа складається інакше. По-перше, оцінки економічного стану в Україні більш критичні, ніж за місцем проживання, про що свідчить порівняння середніх балів, наведених у табл. 1 і 2. По-друге, у таблицях змінюються ранги (місця) деяких суб'єктів оцінок. Йдеться про киян і мешканців сіл. Така неузгодженість тенденцій в оцінках вказує на дію неврахованих у даному випадку обставин, які треба брати до уваги в подальших дослідженнях поселенської структури як чинника соціальної диференціації.

О.Бурова

ПОСЕЛЕНСЬКА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Одним із основних наслідків процесу урбанізації в Україні стали прогресуючі відмінності між містом і селом. Водночас цей процес породив відмінності у життєдіяльності мешканців великих і малих міст. Матеріальний рівень життя, доступ до освіти, можливості у професійній реалізації, дозвілля – всі ці об'єктивні умови життєвого комфорту зростають з розміром населеного пункту. Однак поряд із цим суб'єктивні виміри життєвого комфорту мешканців різних населених пунктів часто можуть не відрізнятися або ж за окремими показниками подеколи сприймаються більш негативно, ніж серед жителів інших населених пунктів. Тому метою цієї статті є порівняльний аналіз поселенських відмінностей об'єктивних та суб'єктивних аспектів життєдіяльності населення України. Для цього можна скористатися наявною в масиві даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України порядковою шкалою, яка детальніше відображає чисельність мешканців населених пунктів.

Якщо взяти до уваги середній розмір заробітної платні (стипендії, пенсії) та сукупний дохід на одного члена сім'ї, то можна побачити, що доходи сільських мешканців суттєво відрізняються від доходів городян (*табл. 1*). Якщо ж аналізувати відмінності у доходах від величини міст, то показовим є вирізнення найбільших міст – мільйонників, жителі яких суттєво випереджають у доходах мешканців інших міст. Однак не можна говорити про існування суттєвого лінійного зв'язку між показником чисельності мешканців міст та рівнем доходів: у деяких випадках заробітна платня мешканців малих міст перевищує доходи жителів середніх міст, до того ж сукупний дохід на одного члена

Таблиця 1

**Відмінності в доходах населення України
за типом населеного пункту, 2012 р.**

<i>Тип населеного пункту</i>	<i>Розмір заробітної платні (стипендії, пенсії), грн</i>	<i>Сукупний дохід на одного члена сім'ї, грн</i>
Місто з насел. понад 1 млн осіб	1959,2	2076,5
Від 501 тис. до 1 млн осіб	1717,3	1632,3
Від 251 тис. до 500 тис. осіб	1574,0	1434,3
Від 101 тис. до 250 тис. осіб	1575,5	1393,1
Від 51 тис. до 100 тис. осіб	1597,4	1533,5
Від 21 тис. до 50 тис. осіб	1526,3	1483,4
Менше 20 тис. осіб	1462,0	1264,3
Селище міського типу (СМТ)	1114,2	1095,2
Село	1036,6	1060,3
<i>Загалом по Україні</i>	<i>1420,6</i>	<i>1390,2</i>

сім'ї жителів міст з населенням від 51 тис. до 100 тис. осіб перевищує подібний показник більших міст.

Якщо ж порівняти житло за рівнем комфорту, то чим більший населений пункт – тим більше охоплення осель такими благами, як холодна і гаряча вода, каналізація, центральне опалення та стаціонарний телефон (*табл. 2*). Однак ретельний аналіз свідчить, що така лінійна залежність певною мірою притаманна лише стосовно наявності в оселях гарячої води та центрального опалення. Втім, існують певні особливості по кожному з благ: у містах з населенням від 51 тис. до 100 тис. осіб дещо менша кількість людей має у своєму розпорядженні гарячу воду і каналізацію, ніж мешканці міст з населенням від 21 тис. до 50 тис. осіб. Загалом, слід констатувати, що малі міста і села порівняно з більшими населеними пунктами суттєво відрізняються невисоким доступом до основних комунальних благ. Причому вражають своїми полярними показниками великі міста та села. Лише наявність газової або електроплити не виокремлює особливих відмінностей за типом поселень.

Таблиця 2

**Поселенський розподіл населення України
за рівнем комфорту житла, 2012 р. (%)**

Тип населеного пункту	Чи маєте Ви в квартирі (будинку)...?					
	Холоду води	Гарячу воду	Каналізацію (трубит)	Центральне опалення	Телефон	Газову або електричність
Місто з насел. понад 1 млн осіб	99,6	88,0	97,4	92,7	90,2	97,9
Від 501 тис. до 1 млн осіб	99,3	76,1	95,7	90,6	74,6	96,4
Від 251 тис. до 500 тис. осіб	99,3	71,8	90,2	81,2	72,1	99,3
Від 101 тис. до 250 тис. осіб	98,0	74,5	96,1	72,5	76,5	98,0
Від 51 тис. до 100 тис. осіб	97,0	44,0	87,3	72,9	67,5	92,8
Від 21 тис. до 50 тис. осіб	99,3	54,3	94,2	56,5	66,7	90,6
Менше 20 тис. осіб	96,6	41,4	74,1	36,2	51,7	98,3
Селище міського типу (СМТ)	77,0	48,7	53,3	39,5	52,0	95,4
Село	56,8	29,0	35,0	21,9	41,8	89,5
Загалом по Україні	83,6	53,8	70,5	56,6	61,9	94,1

Мешканці міст-мільйонників, з одного боку, та малих міст і сіл – з другого, різко відрізняються за таким важливим аспектом життєвого комфорту, як доступність будь-якої роботи (табл. 3). Хоча і простежується загальна тенденція – чим менший населений пункт, тим більша проблема знайти будь-яку роботу, все ж виявилось, що у СМТ дещо легше можна знайти будь-яку роботу, ніж містах з населенням менше 20 тис. осіб та селах.

Привабливість місця проживання залежить від криміногенної обстановки. Показовим є зв'язок розміру міста та випадків хуліганства та пограбувань, які трапляються досить часто у населеному пункті: чим більше місто, тим більш криміногенна обстановка (табл. 4). Такий зв'язок загалом відтворює подібні тенденції наслідків урбанізації у країнах Заходу. Особливо відмінними є відповіді мешканців великих та малих міст. Найменш криміногенна ситуація фіксується у селах. Принаймні саме серед мешкан-

Таблиця 3

Розподіл відповідей населення України на запитання
“Чи важко знайти будь-яку роботу у Вашому населеному
пункті?” залежно від розміру міста, 2012 р. (%)

Тип населеного пункту	Чи важко знайти будь-яку роботу у Вашому населеному пункті?		
	Легко	Важко	Не знаю
Місто з насел. понад 1 млн осіб	39,0	35,1	25,9
Від 501 тис. до 1 млн осіб	33,3	30,4	36,2
Від 251 тис. до 500 тис. осіб	20,5	51,9	27,6
Від 101 тис. до 250 тис. осіб	35,4	37,5	27,1
Від 51 тис. до 100 тис. осіб	21,7	62,7	15,7
Від 21 тис. до 50 тис. осіб	19,7	58,4	21,9
Менше 20 тис. осіб	7,0	64,9	28,1
Селище міського типу (СМТ)	14,7	76,0	9,3
Село	9,5	71,4	19,2
Загалом по Україні	19,9	57,9	22,2

Таблиця 4

Поселенський розподіл відповідей населення України на запитання “Наскільки часто трапляються випадки хуліганства та пограбувань у Вашому мікрорайоні (поблизу Вашого будинку)?”, 2012 р. (%)

Тип населеного пункту	Частота випадків хуліганства та пограбувань			
	Трапляються досить часто	Трапляються, але не дуже часто	Практично не трапляються	Не знаю
Місто з насел. понад 1 млн осіб	9,0	41,9	19,2	29,9
Від 501 тис. до 1 млн осіб	18,1	32,6	17,4	31,9
Від 251 тис. до 500 тис. осіб	8,7	38,3	19,2	33,8
Від 101 тис. до 250 тис. осіб	7,8	41,2	19,6	31,4
Від 51 тис. до 100 тис. осіб	5,4	46,4	24,1	24,1
Від 21 тис. до 50 тис. осіб	8,7	45,7	29,0	16,7
Менше 20 тис. осіб	8,6	29,3	22,4	39,7
Селище міського типу (СМТ)	6,0	45,0	31,8	17,2
Село	6,3	36,6	39,4	17,7
Загалом по Україні	8,1	39,5	27,9	24,5

Розділ другий

ців сіл найбільше тих, хто зазначив про відсутність подібних злочинів.

Крім криміногенної обстановки, не менш переконливим аргументом для відчуття привабливості місця проживання є екологічна ситуація. Як очікувалося, великі міста вирізняються найбільш неблагополучною екологічною ситуацією (табл. 5). Однак найгірша екологічна ситуація простежується не в містах-мільйонниках, де 44,0% визнали її неблагополучною, тоді як у містах з населенням від

Таблиця 5

Розподіл оцінок населення України екологічної ситуації у місці проживання залежно від розміру міста, 2012 р. (%)

Тип населеного пункту	Як Ви оцінюєте екологічну ситуацію поселення, в якому Ви живете?		
	Неблагополучна	Важко сказати	Благополучна
Місто з насел. понад 1 млн осіб	44,0	22,2	33,8
Від 501 тис. до 1 млн осіб	60,9	15,2	23,9
Від 251 тис. до 500 тис. осіб	45,4	19,6	35,0
Від 101 тис. до 250 тис. осіб	39,2	15,7	45,1
Від 51 тис. до 100 тис. осіб	43,9	16,3	39,7
Від 21 тис. до 50 тис. осіб	22,5	22,5	55,0
Менше 20 тис. осіб	15,5	27,6	56,9
Селище міського типу	25,7	16,4	57,9
Село	18,2	18,9	62,9
Загалом по Україні	33,0	19,2	47,8

501 тис. до 1 млн осіб таких виявилось 60,9%. Найкраща екологічна ситуація фіксується у селах: серед селян 62,9% визнали екологічну ситуацію як благополучну.

Відсутність життєвого комфорту людини часто можна визначити за її намірами залишити місце проживання. Виявилось, що мешканці міст з населенням від 101 тис. до 250 тис. осіб дещо більше налаштовані на міграцію, ніж мешканці решти міст і сіл (табл. 6).

Бажання виїхати зі свого населеного пункту найменше виявляють мешканці найбільших міст та міст з населен-

Таблиця 6

**Міграційні настанови населення України
залежно від розміру міста, 2012 р.**

Тип населеного пункту	Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де живеєте?		
	Так, хотів би	Важко сказати	Ні
Місто з насел. понад 1 млн осіб	16,7	18,8	64,5
Від 501 тис. до 1 млн осіб	24,6	31,9	43,5
Від 251 тис. до 500 тис. осіб	19,2	19,9	61,0
Від 101 тис. до 250 тис. осіб	29,4	23,5	47,1
Від 51 тис. до 100 тис. осіб	15,7	18,7	65,7
Від 21 тис. до 50 тис. осіб	21,0	21,0	58,0
Менше 20 тис. осіб	19,0	24,1	56,9
Селище міського типу (СМТ)	17,2	23,8	58,9
Село	22,2	17,5	60,3
Загалом по Україні	20,2	20,4	59,4

ням від 51 тис. до 100 тис. осіб, які до того ж вирізняються найвищим показником “осідлості”. Таким чином, незважаючи на істотні відмінності стосовно матеріальних умов проживання у найкрупніших і малих містах (селах) на користь перших, суттєвих відмінностей у бажанні виїхати зі свого населеного пункту залежно від розміру населеного пункту не простежується.

Поряд із об’єктивними показниками життєдіяльності населення в моніторинговому дослідженні існує низка стандартизованих тестових методик, які уможливають проведення точнішого вимірювання соціально-психологічного стану, що має серйозне значення в періоди соціальних трансформацій. Якщо проаналізувати поселенський розподіл соціально-психологічного стану населення України, то менш благополучними в цьому контексті виявилися мешканці найменших населених пунктів (табл. 7).

Однак найгіршими вимірами соціально-психологічного стану вирізняються селища міського типу. Для визначення загального рівня соціального самопочуття населення України прийнято таке групування: значення, нижчі

Таблиця 7

Поселенський розподіл соціально-психологічного стану населення України, 2012 р.

Тип населеного пункту	Соціально-психологічний стан населення України			
	Інтегральний індекс соціального самопочуття ПСС20 (шкала 20–60 балів)	Індекс аномійної деморалізованості (шкала: 0–18 балів)	Сумарний індекс ціннзму (шкала: 0–14 балів)	Індекс привержності (шкала 20–80 балів)
Місто з насел. понад 1 млн осіб	39,6	12,7	9,9	44,1
Від 501 тис. до 1 млн осіб	38,1	12,4	9,9	45,8
Від 251 тис. до 500 тис. осіб	37,9	13,1	9,9	45,6
Від 101 тис. до 250 тис. осіб	38,0	12,6	9,6	45,0
Від 51 тис. до 100 тис. осіб	37,7	13,8	10,2	46,6
Від 21 тис. до 50 тис. осіб	38,7	13,1	9,9	47,2
Менше 20 тис. осіб	37,8	13,2	9,4	45,5
Селище міського типу	35,1	14,1	10,6	49,7
Село	36,0	13,6	10,1	47,3
Загалом по Україні	37,3	13,3	10,0	46,5

за 37 балів, характеризують низький рівень; 37–43 бали – середній; вище, ніж 43 бали, – високий. Зважаючи на це, найменший показник інтегрального індексу соціального самопочуття зафіксовано серед жителів селищ міського типу – 35,1 бала, тоді загальнонаціональний показник сягає позначки 37,3 бали. Показово, що у містах-мільйонниках цей показник дорівнює 39,6 бала.

Аномійна деморалізованість є психологічною реакцією людей на соціальну ситуацію, коли одну систему норм і цінностей, що об'єднує людей у спільноту, зруйновано, а іншу іще не сформовано. Подібно до попереднього випадку селища міського типу вирізняються найвищим показником індексу аномійної деморалізованості – 14,1 бала, тоді як у найбільших містах він є нижчим майже на два бали.

Якщо ж узяти до уваги індекс тривожності, коли нормальним вважається індекс тривожності від 31 до 46 балів, підвищеним – 47–50 балів, а високим – від 51 до 60 балів, то найбільший його вимір зафіксовано знову ж таки серед мешканців селищ міського типу – 49,7, тоді як у мегаполісах він нижчий аж на п'ять пунктів – 44,1.

Індекс цинізму відтворює міру зневажливого ставлення до загальноприйнятих цінностей. Високий рівень поширеності цинізму може слугувати серйозною перешкодою на шляху формування морально здорової системи цінностей. Виявлено, що найменші населені пункти вирізняються дещо більшим індексом цинізму.

Таким чином, незважаючи на відчутні відмінності у матеріальних умовах серед мешканців великих міст та найменших населених пунктів, суттєвих відмінностей в інших аспектах життєдіяльності, які визначають життєвий комфорт людини, не простежується. Із зростанням розміру населеного пункту зростає забезпеченість матеріальними ресурсами: фіксується збільшення доходу, рівня комфортабельності житла та можливості знайти будь-яку роботу. Однак існують і негативні сторони урбанізації в Україні. Із збільшенням розміру населеного пункту зростає стурбованість екологічною та криміногенною ситуаціями. Цікавим є той факт, що, незважаючи на гірші матеріальні умови, мешканці малих міст та сіл менше прагнуть, ніж жителі міст з населенням від 101 тис. до 250 тис. осіб, виїхати із власних населених пунктів. І все ж результати аналізу поселенської диференціації соціально-психологічних станів населення України свідчать про найкраще становище мешканців мегаполісів і найгірше – жителів сіл і, особливо, селищ міського типу.

*О.Гончарук,
кандидат соціологічних наук*

РЕСУРСНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СІЛЬСЬКИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ

Стаття ґрунтується на результатах опитування, виконаного Центром соціальних експертиз Інституту соціології для Державного агентства земельних ресурсів України з метою оцінки ситуації з питань приватизації землі, видачі державних актів та розвитку територіальних громад та у зв'язку із запланованим скасуванням мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення. Було опитано 400 представників місцевого самоврядування – сільських (селищних) голів та депутатів місцевих рад [1].

Представники місцевого самоврядування переважно перебувають або в розквіті сил та здібностей – 40–49 років (їх кількість становить 40,4%), або у зрілому віці – 50–59 років і за кількістю серед опитаних становить 37,1%. Молодий представник місцевого самоврядування – швидше виняток, аніж правило, оскільки респондентів до 30 років лише 4,5%, а 30–39 років – 11,9%. Представники старших вікових груп (від 60 років і старші) – досить рідко потрапляють до числа представників місцевого самоврядування; серед опитаних їх лише 6,1%. Вікові розподіли представників місцевого самоврядування на перший погляд видаються оптимальними. Водночас є очевидним, що представництво молодих є невиправдано низьким. Більшість представників місцевого самоврядування отримали освіту й переважно сформувалися як особистості досить давно. Такий віковий розподіл був би прийнятним для часів усталеності, у період же трансформацій потрібен свіжіший погляд на речі. Хоча, безумовно, вирішальним фактором для ефективної діяльності місцевого самоврядування є не вік, а здатність до керування громадою. Освіта переважної більшості опитаних є вищою

(65,2%). Досить часто зустрічаються респонденти із середньою спеціальною (31,1%), і лише 3,8% вказали, що мають середню освіту. Загалом слід зазначити, що рівень освіти представників місцевого самоврядування сільських громад є досить високим.

Відомо, що за статевою ознакою більшість представників місцевого самоврядування – жінки, їх серед опитаних – 52,8%, відповідно, чоловіків – 47,2%. Переважання жінок у органах місцевого самоврядування відбувається здебільшого за рахунок жінок-депутатів сільських рад, оскільки жінки рідше обіймають посади сільських голів, утім, відставання від чоловіків у кількісному виразі є незначним. Такий показник, можливо, і є свідченням гендерної нерівності, водночас така нерівність є такою, котра не може викликати занепокоєння. Особливо, якщо порівнювати їх кількість з кількістю жінок у Верховній Раді – 7% чи в уряді. Водночас жінки мають явну більшість у складі депутатів сільських рад і тим певною мірою нівелюють меншу кількість жінок на посадах сільських голів.

Більшість представників місцевого самоврядування обрані кілька разів і їх – 53,8%. Водночас значна частка їх є новообраними, тобто обраними вперше, – 43,7%, решта не дали відповіді на це запитання. Доволі велика частина представників місцевого самоврядування, обраних на посаду або до складу сільської ради вперше, може становити певну проблему, оскільки вони не завжди володіють достатньою кваліфікацією та мають доволі обмежений досвід. А державна система підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації представників місцевого самоврядування практично не створена.

Загальна характеристика громад. Найбільш загальна характеристика громад через кількісні показники, наведена в *табл. 1*, дає змогу скласти уявлення про свого роду типову сільську громаду. Слід мати на увазі відмінність між “селом” та “громадою”, оскільки часто громада має у своєму складі кілька сіл.

Середня кількість жителів на територіях громад, охоплених дослідженням, становить 2000 осіб, приблизно поло-

Таблиця 1

Кількісні показники для характеристики сільських громад

Показники	У середньому	Медіана	Мода	Мінімум	Максимум
Проживає жителів на території громади	2060,88	1472,0	1800,0	300,0	15137,0
З них працездатного віку	1008,48	711,0	400,00	58,0	7700,0
Кількість населених пунктів	2,79	2,0	2,0	1,0	13,0
Площа с/г угідь на території громади (загальна площа)	4138,93	3750,8	5000,0	106,0	12565,9
Площа с/г угідь на території громади (площа ріллі)	2877,22	2600,0	2000,0	30,0	8929,0
Кількість земельних паїв на території громади	755,50	609,0	560,0	40,0	4255,0
Кількість с/г виробників: с/г підприємств	2,30	2,0	1,0	1,0	13,0
Кількість с/г виробників: фермерських господарств	5,88	3,0	2,0	1,0	80,0
Кількість с/г виробників: приватних підприємців у с/г виробництві	5,88	3,0	1,0	1,0	49,0

вина з них – жителі працездатного віку. Показники медіани вказують на те, що в половині громад, які потрапили до вибірки, проживає менше 1472 жителів; в іншій половині – більше цієї кількості. Мінімальні та максимальні показники вказують на велетенські розриви в чисельності громад – найменша різниця від найбільшої в 50 разів, а кількість жителів працездатного віку за цими ж показниками – понад у 100 разів.

Середня площа сільгоспугідь на території громади – 4139 га; дуже близький до неї й показник медіани – 3750 га. Отже, у половині громад площа сільгоспугідь менша вказаного показника, у іншій – більша. Площі угідь у громадах не мають такої значної різниці у мінімальних та максимальних показниках, як це є щодо кількості жителів.

У середньому на території кожної сільської громади є 775 земельних паїв; максимальний показник – 4255 паїв.

Бюджет та розвиток громади. Характерною особливістю практично всіх сільських рад, представники яких були учасниками дослідження, є дотаційність їхніх бюджетів, причому дотації є головною складовою бюджетів сільських громад. Цей показник перевищує всі інші показники складових бюджету, оцінки яких наведені у *табл. 2*. Дані показують, який відсоток у загальному бюджеті громади становлять надходження з тих чи інших джерел.

Другим за обсягом джерелом надходжень є плата за землю – у середньому 25%. Це джерело має потенціал для суттєвого зростання, оскільки не всі землі громад використовуються ефективно, а то й зовсім не використовуються, як не завжди надходить орендна плата за користування землями запасу й резерву.

Таблиця 2
Джерела надходжень до бюджету місцевої громади за статтями (%)

<i>Джерела надходжень</i>	<i>В середньому</i>	<i>Медіана</i>	<i>Мода</i>	<i>Мінімум</i>	<i>Максимум</i>
Дотації	33,39	25,0	10,0	1,0	90,0
Плата за землю	25,05	15,5	10,0	1,0	95,0
Прибутковий податок з громадян, зайнятих в аграрному секторі	20,04	15,0	10,0	2,0	100,0
Орендна плата за землі запасу і резерву	16,28	15,0	10,0	1,0	70,0
Прибутковий податок з громадян, зайнятих в неаграрному секторі	15,89	10,0	10,0	1,0	90,0
Місцеві податки і збори	13,58	10,0	10,0	1,0	100,0
Інші джерела	12,47	10,0	10,0	1,0	95,0

Примітка. Сума відсотків більше 100, через нерівномірні відповіді у статтях доходів.

Третім за важливістю джерелом є прибутковий податок з громадян, зайнятих у аграрному секторі. Доходи від цього джерела загалом не набагато перевищують надходження від прибуткового податку з громадян, зайнятих у неаграрному секторі. Показники медіани суттєво відрізняються від середніх показників, і вказують на те, що існує значний потенціал для збільшення надходжень практично з усіх джерел доходів. Наприклад, показник медіани плати за землю показує, що в половині громад плата за землю становить 15,5% і менше у загальному обсязі бюджету, а в іншій половині – 15,5% і більше. Оскільки ж середній показник становить 25%, то це означає, що є багато громад, де внесок до бюджету за цією статтею значно більший.

Таким чином, 1) висока дотаційність бюджетів місцевих громад не стимулює до збільшення надходжень з інших джерел, оскільки це не приведе до загального зростання бюджету, адже зменшиться сума дотацій; 2) джерела доходів, пов'язані з сільськогосподарським виробництвом на територіях громад, є найбільшими за обсягами, але перестають бути визначальними для сільських громад.

Оскільки бюджетам громад притаманна дотаційність, то це водночас свідчить і про їх дефіцитність. Одним із традиційних в Україні способів розв'язання проблем дефіциту місцевого бюджету є практика звертання представників місцевого самоврядування до голів фермерських господарств та керівників сільськогосподарських підприємств за спонсорською допомогою. Звісно, такий метод вирішення не найкращий для обох сторін, проте спробуємо оцінити його параметри.

Про те, що звертання до підприємців, які працюють у сфері сільськогосподарського виробництва, мають місце у практиці їх діяльності, заявили 85,6% опитаних; решта 14,4% вказали на відсутність таких звертань. Самих же фермерів та керівників підприємств, що вказали на факти надання допомоги громадам, було 80%. Результат звертання у переважній більшості випадків є позитивним – приблизно дві третини випадків; негативний резуль-

тат є явищем скоріше винятковим, оскільки на випадки відмови вказали 5% опитаних. Середні показники допомоги становлять близько 50 тис. грн на одну громаду, але оскільки показник медіани значно нижчий (лише 10 тис. грн), то це означає, що загалом більшість громад отримує значно менше середніх показників, але водночас існують громади, де спонсорська допомога досить відчутна. На це вказують показники максимуму – 2 млн грн.

Оцінка соціально-економічного стану громад, у поєднанні з хронічною дотаційністю місцевих бюджетів, виглядає не дуже оптимістичною – представники місцевого самоврядування схильні розглядати його переважно в негативному вимірі. На соціально-економічне зростання громад вказали лише 30,6% респондентів, що становить навіть менше однієї третьої загальної кількості опитаних, тоді як більшість відзначає або відсутність розвитку, або занепад та деградацію. Цікаво, що представники місцевого самоврядування дають більш високі оцінки соціально-економічного стану громад: відповідаючи на таке ж запитання, фермери та керівники сільськогосподарських підприємств вказали на зростання лише в 20% випадків. Спеціально не досліджувалися ні оцінки причин такого невтішного стану сільських громад, ні їх перспективи. Можемо лише констатувати факт. Водночас саме такий стан соціально-економічного розвитку сільських населених пунктів є прямим доказом того, що сільськогосподарське виробництво перестає відігравати визначальну роль у житті громад, оскільки воно не в змозі забезпечити прийнятний розвиток.

Соціальний капітал. Оскільки стан соціально-економічного розвитку сільських громад залишає бажати кращого, розглянемо оцінки перешкод для їх розвитку в тому вигляді, як їх уявляють собі представники місцевого самоврядування.

Перелік перешкод умовно можна розбити на чотири групи за кількістю набраних голосів.

До першої слід віднести найбільш часто вживаний варіант відповіді (75%) – недостатнє фінансування з держав-

ного бюджету – мовляв, ви дайте грошей, а вже розвиток ми забезпечимо. Покладання надій на державний бюджет в умовах, коли цей бюджет коштів у скільки-небудь прийнятній кількості не дає і в досяжному майбутньому не дасть, є безперспективним. Водночас таке тотальне покладання надій на державний бюджет є свідченням домінування патерналістських очікувань.

Друга група – перешкоди інституційного характеру – недосконале законодавство про місцеве самоврядування (24,4%), безініціативність місцевої влади – нездатність стимулювати місцевий розвиток (15,2%), відсутність належної міжвідомчої взаємодії органів державної влади. Ці питання слід вирішувати через адміністративно-територіальну реформу та реформу місцевого самоврядування і лише на рівні вищих органів державної влади – передовсім Верховної Ради та Кабінету Міністрів.

Третя група перешкод пов'язана з проблемами інфраструктури. Їх називають не так часто – 22% щодо самої інфраструктури та 18,5% – щодо пов'язаної з нею інвестиційної непривабливості громад. Розв'язання таких проблем повинно також стати завданням органів державної влади, оскільки інфраструктурних завдань самостійно не вирішить жодна громада.

Четверта група перешкод зустрічається у найменшій кількості випадків, водночас видається дослідникам дуже значущою: проблема якості людського капіталу на територіях громад. До таких слід віднести відсутність конкуренції, кваліфікованої робочої сили, низький рівень менеджменту.

З усіх названих перешкод підвищення якості людського капіталу може дати максимальний ефект у найкоротший час, причому за порівняно невеликих затрат коштів.

Література

1. *Звіт* за результатами дослідження (договір №DKZ-B-CQ. 11.177 між Державним агентством земельних ресурсів України і Центром соціальних експертиз Інституту соціології НАН України). – К., 2012.

*В.Тарасенко,
доктор соціологічних наук*

ДЕЯКІ АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НА СЕЛІ

Соціальний захист у багатьох сучасних соціалізованих країнах будується фактично на підставі державно-конституційного обов'язку допомагати прошаркам населення, які для нормальної життєдіяльності з тих чи інших причин недобирають відповідних умов і засобів. Як правило, це люди, котрих обставини (у даній же державі) витісняють на периферію розподільних відносин, роблячи їх соціально ущемленими, безсилими і меншовартісними, а тому й підналежними інститутам та механізмам соціального захисту. Водночас соціальний захист пов'язується з необхідністю забезпечення національної безпеки.

З іншого боку, соціальний захист є водночас символом та інструментом реалізації принципів гуманізму, спрямованих на охорону прав та основних свобод людини.

Гуманність (гуманне ставлення) та обов'язок держав – два взаємопов'язані чинники, що становлять соціальні засади реалізації Загальної декларації прав людини та захисту останньої. Однак, як підказує практика, це суперечливі чинники, між якими постійно виникають протиріччя через проблемність функціонування нормативно-інституційних систем у галузі захисту прав людини у тих чи інших країнах, що різко знижує рівень захищеності людей, а відтак і гуманного ставлення до них. Як сама ООН, так і правники (спеціалісти в галузі міжнародного права) констатують неоднакове ставлення держав до виконання своїх обов'язків у соціальній сфері (соціальна політика, соціальний захист, страхування, пенсії, обслуговування, соціальні виплати і т.д.), що не сприяють повному утвердженню та захисту прав людини. Одні з них досягли висот соціально-економічного прогресу, тому є у них ресурси на виконання соціальних обов'язків перед людь-

ми, інші – ні, відтак вони обмежені в планах соціальної допомоги своїм ущемленим громадянам, а треті зволікають з представленням в ООН періодичних доповідей про виконання ними зобов'язань щодо захисту основоположних прав людини, а то й зовсім не представляють. “Не буде перебільшенням стверджувати, – пише спеціаліст у галузі міжнародного права П.Рабінович, – що зафіксовані у Загальній декларації права і свободи людини порушуються, так чи інакше, всюди і постійно” [1]. Додамо: порушуються вони і в Україні, особливо щодо жителів села, де нерідко утворюється дегуманізуюча атмосфера. Як твердить дехто з експертів, в Україні немає такого права, яке не порушувалося б, хоча законів в Україні – “море”. “Законів в Україні діє більше, ніж у всіх європейських державах разом узятих, – підкреслює перший заступник Голови ВР України А.Мартинюк. – Ми маємо десь чотири тисячі чинних законів. Їх більше, ніж потрібно” [2]. Так що, їх “штампують”, щоб не виконувати?

Соціальний захист вважають однією з основних ознак соціальної держави, в діяльності якої переважають гуманне ставлення до людини на основі дотримання законів та прагнення збереження суспільної рівноваги, а також бачать умовою досягнення соціальної справедливості, суспільної злагоди, утвердження досягнутих стандартів якості життя. У науковій соціологічній літературі соціальний захист визначається як система заходів, спрямованих на ліквідацію перешкод до реалізації громадянами своїх соціальних прав (право на працю, освіту, охорону здоров'я, відпочинок, житло, забезпечення у старості та при втраті працездатності та ін.). Соціальний захист можуть здійснювати як держава, так і недержавні інститути (наприклад, різного роду фонди, громадські організації, спонсори), однак головна роль тут належить державі.

У літературі констатуються два підходи у розумінні соціального захисту – “вузький” і “широкий”. Перший пов'язують переважно зі скрутною ситуацією, в яку може потрапляти індивід. Тоді, мовляв, йому й слід допомагати, а якщо треба, то й напругу захищати. Другий підхід

поширюють на всю соціальну сферу суспільства, де реалізується та захищається вся система соціальних прав людини. Тоді соціальний захист набуває більш змістовної дефініції: це унормований процес діяльності соціально-політичних інституцій, спрямований на підтримку гідного рівня життя й добробуту індивідів і соціальних груп за конкретних соціально-економічних умов [4, с.41]. У широкому розумінні соціальний захист охоплює багато своїх елементів, через які він реалізується: соціальне страхування; соціальна допомога, соціальне забезпечення, соціальні гарантії, соціальний діалог, соціальна консультація, соціальне обслуговування та ін.

Звісно, у цій статті соціальний захист, навіть у такій своїй окремій частині, як захист селянина, не може бути описаний за всіма цими характеристиками. Візьмемо до уваги переважно ті з них, що є надто проблемними і які зафіксовані в результатах моніторингу, попередньо зауваживши, що соціальний захист на селі як система дій держави, місцевої влади, громади, роботодавця і самого працюючого не сформована з багатьох причин. Найголовніша з них – втрата партнерських відносин між державою та селянином як виробником та сільським мешканцем. Провівши аграрно-земельну реформу, держава поставила селянина перед ринком, чиновником, приватником, посередником, нотаріусом, спеціалістами, роботодавцями без надійної системи соціального захисту. Усі ці відносини ґрунтуються на різних підзаконних актах та на фінансовій основі, коли селянина просто оббирають. Маємо свідчення народного депутата Василя Шпака (фракція Народної партії у Верховній Раді України): “Ось з якими розрахунками прийшла до мене одна жінка. За те, щоб тільки зареєструвати заяву про оформлення спадщини у нотаріуса, потрібно заплатити 360 гривень, а потім ще 1300 – за нотаріальні дії. Далі – 420 гривень за довідку з БТІ (Бюро технічної інвентаризації – *Авт.*), потім 1200 – незалежному експерту за проведення оцінки майна. За цим – сплатити по 800 гривень за кожні десять квадратних метрів житла. А паралельно з цим ще близько півтисячі гривень

за різні довідки, потреба в яких виникає попутно. В результаті з'ясувалось, що витрати дійшли до 8 тисяч гривень. І це за рідну хату, яка оцінена у 3,7 тисячі” [4].

Наведений приклад свідчить про фінансовий абсурд, за яким незахищеного і необізнаного селянина офіційно примушують платити зайве. Навряд чи хто-небудь пояснить йому, звідки випливає така плата, на чому ґрунтуються розрахунки. Самостійно ж розібратися у цих питаннях селянинові дуже важко. І не лише в цих. Ще й досі мають місце непоодинокі випадки, коли земельні орендарі різними способами, зокрема й шахрайськими, “заохочують” селян укладати договори на оренду їхніх наділів, по суті, за безцінь на 15–20 років. Користуються правовою неосвіченістю селян-арендодавців. Така сама справа й у випадках, коли тисячам селян з різних штучних причин не віддають ні земельних актів, ні договорів оренди, хоча їхніми землями практично користуються. Молочна колізія – теж чергова проблема у цьому ряду. В Україні понад два мільйони селян утримують корів і здають молоко, однак вони часто обурені практикою своїх відносин із закупниками. Останні, будучи посередниками між переробником та виробником, “крутять” закупівельними цінами, внаслідок чого селянам недоплачують за продукцію, вони зазнають збитків, зате городяни за молочну продукцію переплачують.

Де ж вихід? Він у тому, щоб різко підняти рівень захисту селянина в економічній сфері як виробника, причому на основі комплексних заходів. Те, що селянам радять укладати договори на поставку продукції безпосередньо з переробниками, а не з посередниками, повністю “молочної” колізії не знімає і не робить селянина надійно захищеним, бо подібна акція ставить його в стосунки з переробником сам на сам. Спробуй-но сільській бабусі розібратися, з ким, які договори підписувати, які умови висувати, на які права сподіватися, які можливі санкції передбачити тощо. Тут потрібен юридичний порадник. Отож висновок тут може бути один: держава не повинна відсторонюватися від захисту селян, її обов’язок – подбати про страте-

гічну програму соціального захисту селянства; у сільських радах повинні працювати спеціалісти (юрисконсульт, нотаріус та ін.), котрі мають допомагати селянам розв'язувати їхні непрості проблеми. Та, мабуть, одним з найвагоміших інструментів захисту селянина має стати кооператив (сервісний, виробничий, сервісно-виробничий). Колективізм як у виробництві, обслуговуванні, так і у захисті – ось до чого має повернути селянина кооператив. Створити його мають самі селяни, бо ніхто інший не створить, тим паче, що й держава не ініціює та не стимулює кооперацію у виробничій сфері АПК. Навіть про створення (як це було в інших країнах, які розвинули кооперативні виробництва) дорадницьких служб, що допомогли б селянам в організації кооперативів, розмови на державному рівні не ведуться. І це зрозуміло: держава й досі бачить свою аграрну перспективу виключно у приватних формах господарювання.

У принципі надійно захистити селянина неможливо на загальному тлі таких процесів і явищ, як вимирання села, витіснення молоді за його межі, неподоланість безробіття, дефіцит місцевих бюджетів, зміцнення латифундизму. За словами аграрного міністра М.Присяжнюка, щороку в Україні зникає 16–17 сіл [5]. Чи не трагедія це для України? Міністр не повідомив, скільки сільських поселень є в республіці, де мешкає або одна людина, або одна сім'я, скільки сіл, де взагалі немає дітей і молоді. Знелюднення та зникнення сіл – деструктивний процес. Він означає, що сільський соціум слабшає і масштабно звужується, стискується, втрачаючи точки своєї концентрації – поселення та громади. Як же можна захистити селянина в громаді, що деградує і розпадається? І хоча дехто твердить, що менталітет українського селянина (навіть взагалі українця) такий, що він все-таки не може жити без села, все ж “похорони” сіл напряду б'ють і по менталітетові, нагадуючи українцям, що капіталізм, особливо “дикий”, агресивний, знищує традиційне село, що такого роду сіл вже немає на Заході, що внаслідок цього країни втратили народну культуру, фольклор, звичаї,

обряди, національну пісню тощо. Отож соціальний захист селянина – це насамперед захист села як територіально-виробничої одиниці, культурно-психологічного центру, що функціонує на основі особливого соціального утворення – сільського соціуму.

Молодь витісняється із села безробіттям, а також необхідністю навчання у місті, після чого вона у масі своїй до села не повертається. Чому? Там немає робочих місць, які можна було б зайняти. Не вирішує справи навіть Закон України “Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з надання дотації роботодавцю” (від 04.11.2004 р. №2150 – IV), бо він поширює трудові гарантії на незначний контингент молоді. Наприклад, у 2010 р. на дотаційних місцях працювало 36,1 тис. молодих осіб, а в першому півріччі 2011 р. – 33,7 тис. [6, с. 210].

Процес працевлаштування на перше робоче місце за дотацією суперечливий насамперед з причини відчутної диспропорції попиту та пропозиції робочих місць. Відкинуто радянську традицію, коли сільський колективний виробник (колгоспи, радгоспи) міг готувати собі кадри, посилаючи дітей селян вчитися у вузи та технікуми і гарантуючи їм робочі місця. Тепер сільські приватні виробники, навіть власники великих сільгоспідприємств, цього не роблять, не вигідно їм витратити на цю справу кошти, крім того, у них дуже млявий інтерес до того, щоб брати на роботу молоду людину без належного практичного досвіду, незважаючи навіть на те, що служба зайнятості упродовж року компенсує заробітну плату та суму єдиного внеску за такого працівника. Їм вигідніше і спокійніше віддавати перевагу більш досвідченим спеціалістам.

Витіснення молоді із села – надзвичайно небезпечна біда, що блокує його майбутнє і жене до ями. Ситуація така, що, підкреслимо ще раз, диктує необхідність створення селянських кооперативів. Саме вони зупинять цей процес і стануть гарантією збереження села, бо селяни-кооперативники відкинуть сучасне ізгойство своїх дітей,

спричинене соціально-економічною політикою лібералів на селі.

Потрібен, крім усього іншого, прямий соціальний діалог держави і селянства. Нині найчастіше говорять про соціальний діалог між роботодавцями та найманими працівниками і дуже рідко – між державою та селянством, хоча стратегічні наміри держави, які вона реалізує, особливо в аграрно-земельній політиці, розбігаються з інтересами селян. Більш тісного діалогу, ділового контакту потребують селяни також з органами місцевої влади, роботодавцями (наприклад, на предмет соціальної відповідальності останніх). Моніторингове запитання *“Якою мірою Ви задоволені роботою органів місцевої влади?”* не отримало однозначної відповіді: *“швидше задоволений”* – 27,4%, *“важко сказати, задоволений чи ні”* – 37,7%, *“швидше не задоволений”* – 34,9%. Очевидно, такою ж неоднозначною, суперечливою є діяльність місцевої влади щодо селян: одних вона влаштовує, інших – ні.

Моніторинг зафіксував загалом надто звужені, відверто обмежені масштаби політики соціального захисту на селі. Оскільки можливості фінансувати заходи на соціальні потреби селян ні з місцевих бюджетів, ні за рахунок дотацій із держбюджету недостатні, то соціальний захист їх постійно дефіцитний, навіть за умови суворого дотримання принципу його прямої адресності. 79,3% сільських респондентів заявили, що вони потребували соціальної допомоги, але не отримали жодного її виду (щоправда, 20,7% – отримали). З відповідей випливає, що селянам не вистачає юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів (55%), порядку в суспільстві (72%), роботи за фахом (52%), можливості підзаробляти (55,3%), необхідної медичної допомоги (62,2%), грошових заощаджень (76,8%), можливості дати дітям необхідну сучасну освіту (56,2%) і т.п. Безробіття на селі побоюються 81% опитаних, 19% не побоюються.

Якщо говорити про ті чи інші конкретні форми соціальної допомоги та захисту, то, за повідомленням сільських респондентів, наприклад, путівки на оздоровлення отримують

мували лише 1,4% з них, послуги соціальних працівників – 1,7%, одноразові грошові виплати – 4,3%, щомісячні виплати – 19,1%, пільги – 8,3%. Чи не тому, що багато селян є недосить соціально захищеними, 37,1% респондентів вказали, що їм не вистачає уміння жити в нових суспільних умовах, оскільки без належної захищеності вони навряд чи зможуть пристосуватися до них? Та й на самовідчуття такий стан не може не впливати. “*Чи часто Ви відчуваєте себе відчуженою людиною?*” – запитувала анкета. Відповіді: “практично ніколи” – 32,6%, “зрідка” – 40,7%, “час від часу (не вельми часто, але й не зрідка)” – 14,7%, “досить часто” – 9,6%, постійно – 2,5%. Як бачимо, так чи інакше, переважають негативні, можливо, навіть гнітючі відчуття.

Підсумовуючи, зауважимо, що українське селянство, село, сільську громаду давно вже слід зробити особливим об’єктом соціальної політики та соціального захисту на ділі, а не на словах. Розмови на цю тематику, які ведуться вже стільки часу, сприймаються як прикриття бездіяльності правлячих еліт, котрі лише констатують кількість зникаючих сіл і нічого не роблять для того, щоб їх рятувати.

Література

1. Рабінович П. Світовий ідеал гуманізму / П.Рабінович // Голос України. – 2008. – 6 грудня.
2. Мартинюк А. Місцеве самоврядування є основою держави / А.Мартинюк // Голос України. – 2012. – 16 червня.
3. Туленков М.В. Політика соціального захисту: монографія / М.В.Туленков, Ю.Ж.Шайгородський. – К. : Центр соціальних комунікацій, 2011.
4. Шпак В. Надійної системи соціального захисту ми так і не зуміли створити / В.Шпак // Голос України. – 2012. – 26 червня.
5. Міністр АПК не бачить стимулів для села // Сільські вісті. – 2012. – 16 лютого.
6. Молодь в умовах становлення незалежної України (1991–2011 роки). Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні. – К., 2012.

*М.Сакада,
кандидат філософських наук*

ЗАХИСТ ЖИТТЄВИХ ПОТРЕБ СІЛЬСЬКИХ РЕСПОНДЕНТІВ В УМОВАХ АГРОРЕФОРМУВАННЯ В УКРАЇНІ

Майже двадцять років здійснюється непередбачуваний ще й досі за своїми кінцевими руйнівними наслідками масштабний соціальний експеримент у системі агропромислового комплексу України. Швидко спливли в часі всі три етапи визначені владою реформ. Перший – 1990–1998; другий – 1999–2000; третій – 2001–2005 рр.

За задумом реформаторів, аграрні реформи мали б закінчитись на третьому етапі. Але цього не сталося. Нові реформатори уже стверджують, що реформи повинні закінчитись на четвертому етапі, а то й пізніше, але опікшись на перших етапах, нових термінів їх закінчення не називають.

Очевидно, що від успішних реформ на селі за умов, що вони зрозумілі широкому загалу сільського населення, багато в чому залежало б і задоволення життєвих потреб селян. Але думку селян реформатори не врахували і дотепер не враховують. Селяни ж через свою довірливість і неосвіченість, улеслені гаслами реформаторів, що в разі реформування вони стануть повноправними господарями на власній землі і заживуть заможним життям, зайняли пасивну позицію, як і в роки реорганізації колгоспів і радгоспів у КСП. Подальша практика недолугих реформ, запропонованих владою, головним чином адміністративним шляхом, завела сільськогосподарське виробництво в глухий кут. Усе сталося не так, як гадалося. Сучасний стан справ на селі переживає глибоку системну кризу і стагнацію. Й донині ведуться гострі дискусії в середовищі політиків, владних структур, учених, бізнесменів, депутатів, як вийти з глухого кута, в який завели реформи. Бракує в цих дискусіях лише уваги до здорової думки

самих селян, які, за задумом піонерів-реформаторів, мали б бути активними суб'єктами впровадження не паперових, а реальних реформ.

Заслужовує на увагу думка Героя України, кандидата економічних наук, генерального директора ТОВ “Земля і воля” м. Бобровиці, депутата Верховної Ради України першого скликання Леоніда Яковишина. Ось що він сказав: “Четверта за 130 років реформа в аграрному секторі України була проведена не в інтересах селянства та держави, а олігархічних кланів і міжнародного капіталу. Ми мали неоціненний досвід організації великотоварного виробництва та *розв’язання соціально-економічних проблем сільських територій* (виділено мною). Ним значною мірою скористався світ, але, щоб усунути нас як конкурентів на світовому ринку продовольства, підсунув нежиттєздатну модель земельної реформи, котра призвела до розвалу ще недавно могутнього агропромислового комплексу, занепаду соціальної сфери на селі. Кінцева мета такої “гри” відома: заволодіти землею, зробити її товаром, виселити селянство з його правічних територій. Уже сьогодні 70–85% розпайованих угідь обробляються не їхніми власниками, а орендаторами. Тобто ця земля перша у черзі на продаж, причому за найнижчими цінами” [1].

Виникає риторичне запитання: як на тлі такого “успішного” агрореформування можна здійснювати належний захист життєвих потреб сільського населення в Україні?

Захист життєвих потреб сільського соціуму є багатоаспектною проблемою, до якої має пряме відношення теоретична і прикладна соціологія. Проведені в роки започаткованих аграрних реформ моніторингові дослідження Інститутом соціології НАН України дають змогу простежувати динаміку поведінкових стереотипів сільських респондентів щодо нових змін, та їх оцінок, які привнесла реформа в сферу задоволення їх життєвих потреб, реалізації своїх особистих можливостей у започаткованих нових ринкових формах господарювання. Моніторинг дав можливість дослідити рівень адаптаційного потенці-

алу сільських респондентів щодо адаптації їх до умов агро-реформування з урахуванням їх психологічних, фахових, інтелектуальних та інших можливостей.

У моніторинговому дослідженні ці проблеми зондувались запитанням “Чого Вам не вистачає?” Відповіді сільських респондентів на поставлене запитання мають такий розподіл (табл. 1, 2).

Дані табл. 1 засвідчують, що в свідомості опитаних питання соціального захисту продовжують перебувати в зоні великого дефіциту з широкого кола життєвих потреб. Моніторинг 2002, 2004, 2005, 2006, 2008, 2010, 2012 рр. зафіксував, що селяни найбільш потерпають через відсутність заощаджень. Причому показник цього дефіциту залишається майже на одному рівні за роки опитування. Вражає величина показника дефіциту на позиції “не вистачає порядку в суспільстві”. Показник цього дефіциту також має стабільний характер упродовж моніторингових опитувань. Винятком є 2005 р., коли селяни поклали великі надії на “помаранчеву революцію”. Немалу роль актуалізації у свідомості опитаних цього дефіциту відіграє і бюрократична тяганина селян у боротьбі за свої права: оформленні права власності на спадщину, приватизації присадибних ділянок, отриманні державних актів на землю тощо.

Привертає до себе особливу увагу актуалізація в свідомості опитаних такої важливої психологічної потреби, як “упевненість у власному майбутньому”. Ця потреба має високий і стабільний показник дефіциту за всі роки опитування, крім 2005 р.

Опитані зазначають порівняно високий рівень дефіциту по позиції “дотримання діючих у країні законів”. Частина тих, хто визначився по цій позиції впродовж опитування, має незначну розбіжність у відповідях у межах (до 4% різниці).

За оцінками сільських респондентів проведеного стартового моніторингу (1995 р.), найдефіцитнішою є потреба отримання “необхідної медичної допомоги” (70,3%). Цей

Розділ другий

Таблиця 1

Динаміка незадоволених потреб сільських респондентів
(% опитуваних, які при відповіді зазначили позицію
“Не вистачає”)

Чого з наведеного Вам не вистачає?*	1995	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
	n = 589	n = 586	n = 584	n = 588	n = 575	n = 588	n = 591	n = 572	n = 635	n = 586	n = 648
Заощаджень	-	-	-	-	81,8	-	81,8	79,2	79,2	83,8	76,8
Порядку в суспільстві	-	-	-	-	71,9	-	62,3	73,9	76,8	75,9	72,0
Упевненості у власному майбутньому	-	-	-	-	70,1	-	60,7	66,4	68,6	67,2	68,1
Дотримання діючих у країні законів	-	-	-	-	65,6	-	61,9	68,1	67,9	69,1	65,6
Необхідної медичної допомоги	70,3	55,8	70,5	66,8	65,2	62,0	62,9	58,7	56,1	59,1	62,2
Можливості повноцінно проводити відпустку	49,7	48,3	60,8	56,7	58,7	55,3	54,8	51,9	56,9	59,3	57,4
Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	61,7	67,4	77,8	73,6	69,5	62,3	68,7	54,0	53,9	53,4	57,4
Можливості дати дітям повноцінну освіту	-	-	-	-	66,1	-	55,8	56,1	51,9	56,2	56,2
Здоров'я	48,9	58,2	63,3	55,4	59,6	55,7	52,5	53,1	55,0	56,3	55,4
Можливості мати додатковий заробіток	38,2	41,5	55,3	54,7	47,0	41,1	53,4	49,8	48,8	54,3	55,3
Юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів	46,8	35,2	51,4	45,4	52,3	53,9	49,2	49,8	52,8	52,3	55,0
Роботи, що підходить	37,9	42,3	54,2	55,1	52,5	45,6	47,0	43,4	39,8	48,8	52,0
Повноцінного дозвілля	37,8	44,5	44,9	50,6	48,3	42,6	43,0	39,4	49,5	48,7	49,4
Можливості працювати з повною віддачею	33,1	36,2	39,4	47,4	40,2	33,0	35,8	34,0	31,5	38,7	40,6
Сучасних економічних знань	46,5	42,7	39,7	38,4	49,1	50,9	47,3	37,5	46,1	42,4	40,1
Упевненості в своїх силах	29,8	31,4	32,1	35,7	42,0	34,2	36,5	31,0	36,3	33,5	39,8
Рішучості в досягненні своїх цілей	27,1	23,4	26,9	29,4	33,1	29,4	31,0	28,1	31,6	30,3	37,7
Вміння жити в нових суспільних умовах	46,2	53,9	48,5	45,0	43,2	41,7	36,3	34,9	42,9	42,0	37,1
Можливості купувати найнеобхідніші продукти	47,2	52,7	65,5	62,6	53,4	42,2	48,8	37,9	42,3	34,7	36,9

*Респонденти могли відмітити кілька відповідей

Продовження таблиці 1

Чого з наведеного Вам не вистачає?*	1995	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
	n = 589	n = 586	n = 584	n = 588	n = 575	n = 588	n = 591	n = 572	n = 635	n = 586	n = 648
Модного та красивого одягу	49,4	38,2	50,9	44,3	45,0	45,9	40,8	34,2	36,5	38,3	36,7
Ініціативи і самостійності під час розв'язання життєвих проблем	26,4	25,1	22,6	30,6	34,4	27,0	27,7	24,7	27,8	28,5	35,6
Хорошого житла	38,7	26,3	40,0	35,8	41,8	38,7	38,5	28,4	34,7	30,9	33,0
Сучасних політичних знань	35,7	34,1	29,4	31,0	35,4	39,0	31,1	27,0	34,5	23,9	32,6
Необхідного одягу	47,4	39,6	53,3	48,4	47,1	37,0	31,0	26,3	23,3	23,2	26,9
Необхідних меблів	42,8	32,3	40,0	34,5	37,4	39,1	35,0	26,1	30,4	28,4	25,8

дефіцит, зафіксований опитаними, напряму пов'язаний зі станом їх особистого здоров'я. У стартовому опитуванні респонденти зафіксували показник по позиції “не вистачає здоров'я” на рівні майже 50% (48,9%). І це не випадково, оскільки за радянської доби (1980–1990 рр.) 135 лікарняних ліжок припадало на 10 тис. населення. А в незалежній Україні цей показник у 2005–2008 рр. знизився до 95. На 1 липня 2009 р. зареєстровано 44,3 тис. установ, підприємств та організацій, які надають послуги охорони здоров'я та соціальної допомоги, зокрема 2,9 тис. лікарняних закладів. Кількість останніх скоротилася порівняно з 1990 р. на одну тисячу одиниць (на 34%). Переважно це скорочення відбулось у сільській місцевості як наслідок загальної кризи соціальної інфраструктури села [2].

Проблема медичного обслуговування викликає багато нарікань у сільського населення на бездіяльність влади. Лише на Херсонщині в закладах охорони здоров'я стабільно залишаються незайнятими півтисячі вакансій. Нині немає кому обслуговувати 45 сільських фельдшерсько-акушерських пунктів. У селах із населенням до 100 мешканців ФАПів узагалі немає [3].

Дефіцит гостроти щодо отримання необхідної медичної допомоги сільські респонденти пов'язують напряму із захистом важливої реакційної потреби, а саме “можливості повноцінно проводити відпустку”. Стартовий моніторинг зафіксував дефіцит цієї потреби на рівні 49,7%. У недалекому минулому за радянської доби працівники сільського господарства мали можливість отримувати оздоровчі путівки. Наразі цього майже немає. Моніторинг 2012 р. засвідчив зростання дефіциту цієї проблеми (57,4%).

Аналіз динаміки незадоволених життєвих потреб сільських респондентів за результатами проведених моніторингових досліджень засвідчує, що сільський соціум був психологічно не готовий до сприйняття аграрних реформ на запропонованих владою засадах приватної форми господарювання. Результати моніторингових досліджень, проведених Інститутом соціології у 2005–2012 рр., засвідчили, що сільське населення виявилось матеріально і фінансово недостатньо захищеним, йому стабільно не вистачає заощаджень. Відповіді сільських респондентів вказують, що їм не вистачає юридичної допомоги в боротьбі за свої права та інтереси, яка вкрай важлива у його зверненнях до посадових осіб різного рівня. Дефіцит цієї потреби на старті моніторингу дорівнював (1995 р.) 46,8%, а в моніторингу 2012 р. – 55,0%. Майже на порядок вище. Опитані вказали, що їм не вистачає “упевненості в своїх силах”: стартовий показник (1995 р.) – 29,8%, а в моніторингу 2012 р. – 39,8%, “рішучості в досягненні своїх цілей” – стартовий показник дефіциту (1995 р.) – 27,1% у моніторингу 2012 р. – 37,7%, “вміння жити в нових суспільних умовах” – стартовий показник дефіциту (1995 р.) – 46,2%, у моніторингу 2012 р. – 37,1%. Домінуючий дефіцит за результатами моніторингу сільських респондентів сфокусовано по позиції “не вистачає заощаджень” і має таку динаміку: 2002 р. – 81,8%, 2005 р. – 81,8%, 2006 р. – 79,2%, 2008 р. – 79,2%, 2010 р. – 75,9%, 2012 р. – 76,8%.

Моніторинг засвідчив значну актуалізацію проблеми трудової зайнятості в сільській місцевості. Загальновідомо,

що потреба в роботі згідно з уподобаннями людини відіграє велику роль у її житті, виступає внутрішнім мотивуючим чинником її ефективної праці. Стартовий моніторинг зафіксував рівень дефіциту в цій потребі на рівні 37,9%, а моніторинг 2012 р. зафіксував зростання цього дефіциту до рівня 52%. Це підтверджується відповідями сільських респондентів на запитання “Як Ви вважаєте, чого люди зараз побоюються найбільше?” Відповіді опитаних щодо побоювань втратити роботу в регіональному вимірі мають такий розподіл: Захід – 83,1%; Центр – 76,3%; Південь – 81,3%; Схід – 90,6%. Отже, населення Східного регіону найбільше потребує захисту з питань трудової зайнятості.

Дані *табл. 2* засвідчують, що найбільший дефіцит щодо заощаджень мають опитані Східного регіону (85,9%), а також по позиціях “не вистачає порядку в суспільстві” і “дотримання діючих законів у країні” цей регіон має значний відсоток дефіциту відповідно – (84,4%) і (81,3%). Найбільший дефіцит у захисті такої життєво важливої потреби, як надання необхідної медичної допомоги відчуває Східний регіон (70,3%) порівняно з іншими регіонами. Певні регіональні відмінності стосовно дефіциту в наданні юридичної допомоги мають місце у Західному і Східному регіонах – відповідно (65,1%) і (60,9%). Це, очевидно, пояснюється тим, що значна кількість сільського населення Західного регіону працює за кордоном, а їх рідні відчувають більшу потребу в юридичному захисті (спірні питання в отриманні державних актів на землю, приватизації присадибних ділянок та будівель, спадку тощо).

Регіональний вимір захисту життєвих проблем сільських респондентів засвідчує, що Західний і Східний регіони, незважаючи на певні ментальні відмінності в їх життєдіяльності, в оцінці захисту найпекучіших життєвих потреб мають майже ідентичні погляди.

Моніторинг виявив домінування дефіциту в свідомості сільського соціуму також по позиціях: “порядку в суспільстві” (72%), “упевненості у власному майбутньому” (68%), “дотримання діючих у країні законів” (65%). Це свідчить

Розділ другий

Таблиця 2

Чого з наведеного Вам не вистачає? Регіональний вимір (%)

<i>“Чого з наведеного Вам не вистачає?”</i>	<i>Захід</i>	<i>Центр</i>	<i>Південь</i>	<i>Схід</i>
Здоров'я	58,7	55,4	49,1	62,5
Роботи, що підходить	58,5	45,3	50,9	59,4
Необхідної медичної допомоги	56,7	64,6	62	70,3
Юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів	65,1	41,7	58,9	60,9
Можливості повноцінно проводити відпустку	60,8	50,9	62,9	54,7
Можливості мати додатковий заробіток	65,1	53,4	48,2	51,6
Повноцінного дозвілля	54	44,6	50,9	48,4
Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	56,6	56,7	61,4	51,6
Порядку в суспільстві	82,5	67,7	61,4	84,4
Дотримання діючих у країні законів	80,3	53,4	59,4	81,3
Заощаджень, що підпримують Ваш добробут хоча б упродовж року в разі тяжкої хвороби, безробіття, майнових збитків	78,3	71,9	78,2	85,9
Упевненості у власному майбутньому	70,4	63,4	70,2	71,9
Можливості дати дітям повноцінну освіту	58,7	50,7	60,6	56,3

напряму про те, що держава та її інститути в умовах ринкової економіки не виконують на належному рівні своїх обов'язків щодо захисту життєвих потреб людей, гарантованих Конституцією України. Цей негативний посыл на адресу “абстрактних” державних інститутів свідчить про наявність у сільському соціумі доволі усталених патерналістських установок. Результати моніторингу виявили досить низький рівень використання особистого адаптаційного потенціалу сільських респондентів, зокрема до процесів реформ на селі. Про це свідчать і відповіді респондентів на запитання: *“Якою мірою Ви пристосувались*

до теперішньої життєвої ситуації?” Отримано такий розподіл: “активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності” – 11%; “перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті” – 25,2%; “не маю бажання пристосовуватись до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще” – 33,3%; “важко відповісти” – 30,0%.

Відповіді опитаних свідчать про досить низький рівень самозахисту сільського населення в задоволенні своїх життєвих потреб. Саме в площині самозахисту, як бачимо, сільське населення проявляє велику пасивність. Отже, соціальний захист життєвих потреб сільського населення в умовах ринкової економіки багато в чому визначається взаємодією об’єктивних і суб’єктивних чинників.

Література

1. *Яковишин Л.* Якщо така багата земля, то чому бідні люди? / Л.Яковишин // Сільські вісті. – 2012. – 24 травня.
2. *Світ і Україна.* Динаміка основних показників соціально-економічної статистики: монографія. – вид. 2-е, перероб., доп. / В.Л.Мокряк, А.С.Лобанова, Е.В.Мокряк та ін. ; за ред. А.С.Лобанової. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2011. – С. 60–61.
3. *Піддупняк В.* Білі халати без білих халатів / В.Піддупняк // Сільські вісті. – 2012. – 3 липня.

*Н.Лавріненко,
кандидат філософських наук*

ПРОФЕСІЙНІ АСОЦІАЦІЇ ПІДПРИЄМЦІВ МАЛОГО І СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАХИСТУ КЛАСОВИХ ІНТЕРЕСІВ

Процес інституціоналізації і функціонування професійних асоціацій і союзів підприємців малого і середнього бізнесу як виразників соціально-групових інтересів – порівняно нове явище у житті українського суспільства. Ефективність їх діяльності, а також потреби й очікування підприємців від об'єднання в професійні асоціації й союзи оцінюються на основі даних Держстату України, а також соціологічних досліджень: соціологічного моніторингу, що здійснює Інститут соціології, та “Дослідження малого та середнього підприємництва в Україні”, яке відбулося у 2001 р.¹

У розвинених країнах підприємці як носії соціально-економічних інтересів об'єднані в численні союзи й асоціації: це профспілки, союзи підприємців і т.д. Деякі з них налічують мільйони членів (профспілки, наприклад), інші виконують величезну роль в економіці країни через свої капітали (союзи підприємців, банківських установ, торгові палати). Є й зовсім малозначні об'єднання, наприклад асоціація фізичних і юридичних осіб, зацікавлених у при-

---

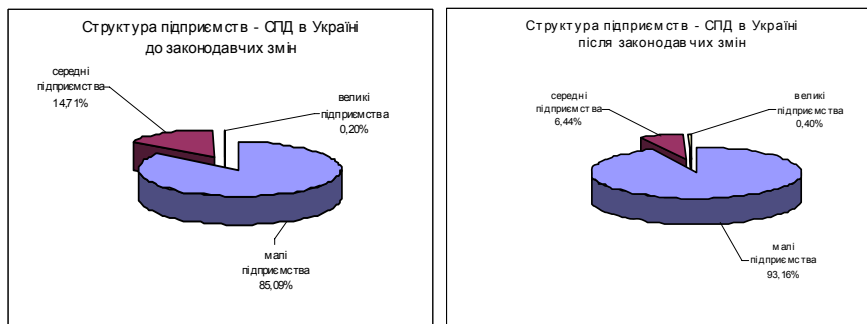
¹ Головними джерелами для формування вибірки були: а) список зареєстрованих підприємств з бази даних Держкомстату України, який використовувався для опитування підприємств; б) репрезентативне дослідження фізичних осіб за домашньою адресою з метою прогнозування зайнятості та опитування індивідуальних підприємців. Вибірка була розроблена за схемою стратифікованої випадкової вибірки та охоплювала 5096 респондентів. Із них 1099 індивідуальних підприємців, а також 444 державних та 59 муніципальних підприємств. Це одне з найперших досліджень сфери бізнесу, яке відповідає науковим критеріям достовірності результатів. Фінансувала проект Агенція США з міжнародного розвитку (USAD).

ватизації якої-небудь земельної ділянки, що належить муніципалітету. Такі об'єднання є виразниками своїх господарських інтересів.

Таким чином, мета і завдання громадського об'єднання підприємців багато в чому визначаються тим, яку групу підприємців об'єднує ця організація. Умовно (залежно від ролі в національній економіці та масштабів діяльності) в сучасному бізнесі України розрізняють три типи бізнесу: малий, середній і великий бізнес. У законодавчому полі України особлива увага надана малим підприємствам і фізичним особам–підприємцям через їх особливу роль у становленні сучасної моделі економіки. Тому Законом України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань регуляції підприємницької діяльності” від 18 вересня 2008 р. № 523-VI встановлені нові критерії для віднесення підприємств до категорії малих, середніх і великих шляхом внесення відповідних змін до Закону України “Про державну підтримку малого підприємництва” і Господарського кодексу України, що є одним з кроків приведення української класифікації підприємств до рекомендацій ЄС.

На сьогодні суб'єктами малого і середнього бізнесу є фізичні особи, зареєстровані в установленому порядку як суб'єкти підприємницької діяльності відповідно до Закону України “Про державну підтримку малого підприємництва” і юридичні особи – малі і середні підприємства, визначені відповідно до Господарського кодексу України. Згідно зі ст.63 Господарського кодексу України малими вважаються підприємства, на яких чисельність працюючих не перевищує на рік 50 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції – 70 млн грн. Великими були названі підприємства, на яких чисельність працюючих перевищує 250 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації перевищує 100 млн грн. Відповідно всі інші підприємства належать до категорії середніх. Ці критерії застосовуються починаючи з 2009 р. Відповідно кількість малих підприємств з 2009 р. істотно збільшилася за рахунок приєднання до них фізичних осіб (*рис. 1*).

Розділ другий

Рисунок 1. Розподіл підприємств в Україні за розмірами*
(до і після Закону від 18 вересня 2008 р. № 523-VI)

*Складено за даними: Про стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні: Національна доповідь. – К. : Держкомпідприємництво, 2008. – С.64.

Хоча серед суб'єктів підприємницької діяльності малий бізнес займає лідируючі позиції (93% всіх працівників, зайнятих у цій сфері), кількість зайнятих у ньому працівників значно поступається за цим показником середньому і великому бізнесу (відповідно 38,0% зайнято в середньому бізнесі і 38,5% – у великому бізнесі).

У країнах Європи на малих підприємствах працює половина всіх зайнятих у сфері підприємництва, тобто удвічі більше, ніж в Україні (табл. 1). Частка працюючих

Таблиця 1

Розподіл зайнятих між малими, середніми та великими підприємствами (%)*

Участь у забезпеченні зайнятості	Суб'єкти підприємницької діяльності		
	Малі підприємства	Середні підприємства	Великі підприємства
Україна	23,5	38,0	38,5
Країни ЕС (EU-27)	50,1	16,9	33,0

*Складено за даними: Про стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні: Національна доповідь. – К. : Держкомпідприємництво, 2008. – С.173–174.

на підприємствах великого бізнесу в Україні наблизилася до європейського рівня (відповідно 38,5% і 33,0%).

Існують великі відмінності в соціально-економічних інтересах власників малого/середнього і великого бізнесу. Так, деякі експерти (О.Розенфельд, О.Пасхавер) відзначають, що податкова реформа і новий Податковий кодекс були здійснені тільки на користь великого бізнесу. Так, за повідомленням президента української сторони польсько-української господарської палати О.Шлапака, тільки за січень–лютий 2011 р. Україна втратила 3,5 тис. юридичних осіб, які працювали за спрощеною системою оподаткування. Якщо у 2010 р. в Україні налічувалося близько 2,5 млн фізичних осіб – підприємців, які здійснювали діяльність за спрощеною системою оподаткування, обліку і звітності [1], то у 2011 р., за даними Державної податкової служби України, спрощену систему оподаткування вибрали лише близько 1 млн підприємців (у 2,5 раза менше)! Куди ж поділися 1,5 млн співвітчизників?

Насправді ж, багато дрібних підприємців, одержавши підніжку від держави у вигляді Податкового кодексу, змушені були відмовитися від самозайнятості і поповнити ряди найнятих робітників великого бізнесу [2]. Крім того, значну частину українців, які досягли успіху в бізнесі на Батьківщині, заходи Податкового кодексу, який всі карти в руки дає великому бізнесу, а всі соки питиме з малого і середнього, спонукає емігрувати до інших країн. А хтось з уцілілих підприємців був змушений перейти на позбавлену яких-небудь стимулів, обтяжливу загальну систему оподаткування.

Відмінність у соціально-економічних інтересах малого/середнього і великого бізнесу знайшла своє віддзеркалення в тих (об'єднуючих їх за інтересами) громадських структурах, які носять назви: асоціації, союзи, торговельні палати тощо. Зараз громадських об'єднань підприємців налічується близько 800. Загальну картину громадських бізнес-організацій наочно ілюструє склад громадської колегії, що функціонує при Держкомпідприємстві. На сьогодні

до складу Громадської колегії входять 65 лідерів щонайпотужніших всеукраїнських громадських об'єднань підприємців.

Асоційованих членів Громадської колегії можна умовно розділити за 1) галузевим принципом (Асоціація “Союз ювелірів України”, Асоціація українських підприємств вторинних металів “Втормет”, Всеукраїнське об'єднання зброярів, Асоціація виробників і будівельників полімерних трубопроводів, Союз оптовиків і виробників алкоголю і тютюну, Українська національна асоціація суднових постачальників, Українська асоціація вітчизняних виробників хімічних джерел струму “ХДС України”, Асоціація суднобудівників України “Укрсудпром”, Українська асоціація виробників тютюнових виробів “Укртютюн” і тому подібне) і 2) за принципом захисту прав підприємців (Союз підприємців малих, середніх і приватизованих підприємств України, Українська ліга молодих підприємців, Всеукраїнський незалежний професійний союз працівників транспорту, Союз захисту прав суб'єктів підприємництва, Союз аудиторів України, Конгрес приватних працевлагодівців, Український союз промисловців і підприємців, Союз орендарів і підприємців України і тому подібне).

Крім того, інноваційним можна вважати наступний крок, який планує зробити влада, а саме: ухвалення проекту Закону України “Про громадські організації”, що має на меті замінити існуючий Закон України “Про об'єднання громадян”. Одним із нововведень законопроекту є підхід до діяльності громадських організацій без обмежень за територіальною ознакою, що дає можливість здійснювати свою діяльність на території України без перереєстрації.

Проте залишається відкритим питання представництва й охоплення представників бізнесу мережею об'єднань. Незважаючи на активний розвиток громадських об'єднань підприємців, вони дотепер не утворили дієвої мережі, необхідної для формування повноцінних відносин соціального партнерства. Значна кількість громадських об'єднань підприємців є фактично елітарними організаціями, які

вирішують вузькогрупові цілі, особливо це стосується великого бізнесу. Прикладом цього є те, що в Україні, з одного боку, виникає багато різних громадських об'єднань, які претендують бути виразниками інтересів підприємництва. З другого боку, діяльність багатьох об'єднань, які формально налічують десятки тисяч членів, вичерпується діяльністю їх центрального апарату правління (президія, рада, комітет і тому подібне).

Крім того, у багатьох випадках аморфність програм і цільових установок веде до роз'єднання дій і втрати потенційних можливостей. В умовах політичної і економічної нестабільності багато діючих і новоутворюваних громадських підприємницьких структур на різних рівнях активно намагаються впливати на хід подій. Проте відсутність чітких програм, організаційного досвіду, ресурсних можливостей і достатньо значущої підтримки з боку суспільства призводить практично до деградації або ліквідації.

Одним із напрямів демонополізації управління економікою, а водночас і стимулом розвитку провідних громадських об'єднань може стати передача їм частини функцій, які наразі належать державі. Зокрема, слід забезпечити надання певної частини державної підтримки, зокрема малого підприємництва, інноваційного бізнесу і тому подібне через галузеві і регіональні асоціації. Як засвідчує світовий досвід, громадські об'єднання можуть, наприклад, виконувати роль поручителів при отриманні кредитів, надавати підприємствам рекомендації, виступати суб'єктами сертифікації і т.п.

Перед громадськими об'єднаннями підприємців у сучасному громадянському суспільстві постають такі завдання:

- допомогти підприємцям усвідомити їхні корпоративні інтереси, зокрема стратегічні;
- забезпечувати ділову підтримку повсякденного функціонування суб'єктів господарської діяльності, спрямовану на захист їхніх юридичних прав, навчання кадрів, проведення прикладних наукових досліджень, інформа-

Розділ другий

ційне забезпечення, юридичне, економічне, науково-технічне консультування, рекламні послуги, підтримку безпеки господарської діяльності і тощо.

Дотепер ми практично не маємо професійно виконаних соціологічних і економічних досліджень, присвячених вивченню феномену створення і функціонування громадських бізнес-організацій. Винятком є масштабне опитування керівників підприємств і індивідуальних підприємців, що було проведене в 2001 р. Київським міжнародним Інститутом соціології на замовлення USAID. Опитувальник включав блок запитань на тему, чому підприємці об'єднуються в які-небудь громадські об'єднання і чому не хочуть цього здійснювати. На жаль, таких масштабних і репрезентативних досліджень більше не проводилося (Міжнародна фінансова корпорація нині зосередилася тільки на вивченні інвестиційного клімату в Україні).

Найчастіше згадуються такі причини, з яких підприємці стають членами яких-небудь об'єднань: отримання інформації з питань ринку, налагодження ділових контактів, допомога в роботі з юридичними документами, здійснення контактів з владними структурами всіх рівнів. Аналіз

Таблиця 2

**Переваги від членства в об'єднаннях підприємців*,
2001 р. (%)**

<i>Переваги</i>	<i>Підприємства</i>		
	<i>Малі</i>	<i>Середні</i>	<i>Великі</i>
Інформація про стан і розвиток ринку	39,4	45,8	54,9
Встановлення ділових контактів	49,2	51,6	59,0
Допомога в роботі з юридичними документами	28,6	30,3	35,4
Контакти з владними структурами	20,1	24,8	28,0
Захист прав підприємців	18,1	19,0	19,8
Навчання, підвищення кваліфікації	16,7	15,2	13,4
Доступ до Інтернету	2,0	0,6	2,4
Немає переваг	22,1	17,2	12,0

* Дослідження малого та середнього підприємництва в Україні. Підсумковий звіт БІЗПРО. – К., 2001. – С.49.

даних таблиці 2 з погляду, хто одержує більше користі від членства в організаціях підприємців – представники малого, середнього чи великого бізнесу, засвідчує, що такі організації інтенсивніше використовують для своєї діяльності середній і особливо великий бізнес (46% і 55%). Найменше від членства в таких об'єднаннях одержують підприємці малого бізнесу: 22% з них вважають, що від такого членства немає ніякої користі, але лише 12% представників великого бізнесу.

Респондентів, які вказали, що вони не є членами жодної з організацій підприємців, просили вказати основні причини, з яких вони не вступали в ці організації (табл. 2). Домінуючою відповіддю було формулювання, що “ще не настала необхідність в цьому” (54% – представників малого бізнесу, 40% – середнього і 37% – великого).

Ці відповіді підтверджують емпірично спостережуване явище, що особливо в середовищі малого бізнесу протестні настрої і, взагалі, яке-небудь прагнення до об'єднання з'являється тільки у вимушених, екстремальних ситуаціях. Наочно ця особливість проявила себе у зв'язку з протестними акціями з приводу введення нового Податкового кодексу. Особливо активними були мітинги, акції з цього приводу в Києві та Харкові.

Таблиця 3
Причини невступу в члени об'єднань підприємців, 2001 р. (%)

Причини	Підприємства		
	Малі	Середні	Великі
У моєму районі немає бізнес-асоціацій	3,7	5,1	5,5
Нічого не знаю про бізнес-асоціації	15,3	11,2	6,9
Членство в бізнес-асоціаціях не дає користі	12,6	16,5	13,6
Дуже високі членські внески	5,8	9,5	4,6
Мав негативний досвід членства	0,7	1,2	0,4
Ще немає необхідності вступати	54,1	39,7	36,7

*Дослідження малого та середнього підприємництва в Україні. Підсумковий звіт БІЗПРО. – К., 2001. – С. 49.

Іншою найчастіше згаданою причиною небажання вступати в організації підприємців була невпевненість респондентів у користі від членства в них (*табл. 3*).

Згідно з даними опитування Центру Разумкова у травні 2011 р. близько 43,8% громадян вважають, що нинішня влада захищає насамперед інтереси великого українського капіталу. Такої ж думки дотримується 52,4% опитаних Центром Разумкова експертів.

Оскільки за часів перебування України у складі Радянського Союзу більшість виробничих потужностей перебувала в державній власності, суттю процесу первинного накопичення капіталу стала приватизація суспільного ресурсу, а основним методом такої приватизації – використання владних повноважень. Великі капітали здобувалися шляхом відчуження державної власності (приватизація активів), експлуатації державної власності в приватних інтересах (приватизація прибутків) або надання державою пільг або створення для окремого бізнесу умов, близьких до монопольних.

Тому інтерес великого бізнесу полягає в тому, щоб:

- мати безперервний доступ до державної влади, яка є джерелом прибутку і гарантом придбаної в непрозорий спосіб власності;
- відносини власності залишалися максимально непрозорими, а її правовий захист не був ефективним;
- правоохоронна та судова системи залишалися під політичним впливом.

Ці інтереси привели до існуючої на сьогодні політичної системи, в якій головні інститути (парламент, партії, уряд) закриті для впливу більшості населення, і діють лише на користь великого бізнесу і номенклатури.

Інша група, яка має потенціал стати драйвером суспільних змін у найближчі десять років, на нашу думку, це середній і малий бізнес. Для великої частини такого бізнесу існуючі на сьогодні корупційні відносини з державою мають принципово інший характер порівняно з великим бізнесом. Для середнього і малого бізнесу корупція пере-

важно є непродуктивними витратами, які зменшують прибутки, а не засобом розподілу державного бюджету або суспільної власності. Тому незадоволеність цієї соціальної групи існуючою системою державного управління є радикальнішою.

Цілком ймовірно, що вимоги уряду щодо детінізації економіки і сплати податків в повному обсязі (одночасно з бажанням урядовців і далі одержувати корупційну ренту) можуть стати джерелом політизування середнього і малого бізнесу.

Проте відмінність середнього і малого бізнесу порівняно з великим полягає у тому, що для ефективного представлення своїх інтересів у політиці йому потрібне широке об'єднання за професійними або регіональними характеристиками. Середній або малий бізнес не зможе поодиноці або невеликими групами забезпечити уявлення і лобювання власних політичних інтересів. Тому одним з перших кроків, які б свідчили про серйозність намірів середнього і малого бізнесу добиватися здійснення власних інтересів у державній політиці, має стати об'єднання існуючих професійних асоціацій бізнесу в більш представницькі групи, подальша політизація їх діяльності або ж системна співпраця з існуючими політичними партіями.

Оскільки правлячі політичні кола вже служать інтересам великого бізнесу, найімовірніше, що відкритішими до вимог бізнесу стануть або ж опозиційні партії, або перспективні непарламентські партії.

Таким чином, політичні інтереси середнього і малого бізнесу полягають у:

- формалізації права власності, прозорому характері відносин власності;
- деполітизуванні правоохоронної системи і незалежності судової системи;
- боротьбі з корупцією у сфері регуляції економічної діяльності;
- зменшенні податкового навантаження на бізнес і покращенні системи соціального забезпечення.

Частково дані інтереси перетинатимуться з інтересами великого бізнесу. Проте очевидно, що саме середній і малий бізнес більшою мірою буде зацікавлений у боротьбі з корупцією і деполітизації правоохоронної і судової системи, які повинні гарантувати непорушність приватної власності в країні і цивілізований характер господарських суперечок.

Крім того, значна відмінність середнього і малого бізнесу порівняно з великим бізнесом полягає у відмінності їхніх інтересів щодо політичної системи. Політичні вимоги середнього і малого бізнесу будуть зосереджені на демократизації політичного і суспільного життя, зокрема, у можливостях для розвитку неурядових організацій і професійних асоціацій.

Що заважає? Контрсистемні економічні погляди значної частини населення України не дають можливості विकристалізуватися системним політичним інтересам.

Упродовж періоду незалежності вплив більшості громадян України на зміст політики був і залишається незначним. Масові політичні акції переважно організовувалися конкретними і вузькими групами інтересів і мали протестний характер.

У суспільстві дотепер відсутні могутні економічні і соціальні групи інтересів (середній клас, наймане робітництво, місцеві громади і тому подібне). Політика великого бізнесу, також не сприяє тому, щоб у цих груп з'явилася достатня фінансова і економічна база для проведення самостійної політики.

Процеси осмислення своєї належності до певних соціальних груп серед громадян України є повільними; об'єднання для захисту своїх інтересів також не є популярним вибором: громадяни України в своїй більшості не є членами громадських або політичних організацій (див. *таблицю 2*). За даними Інституту соціології НАН України, у 2011 р. до жодної громадської, політичної організації або руху не віднесли себе 87,0% опитаних. Значної позитивної динаміки щодо збільшення членства в таких органі-

заціях, починаючи з 1994 р., не спостерігається [3]. Більшість громадян України ідентифікують себе за державною, національно-етнічною, територіально-поселенською і релігійною ознаками.

Перед суспільними об'єднаннями підприємців у сучасному українському суспільстві постають такі завдання:

– допомогти підприємцям усвідомити їхні корпоративні інтереси, зокрема стратегічні, визначити і узагальнити перешкоди, які стоять на шляху їх адаптації до ринкової економіки, сформулювати вимоги щодо макроекономічного середовища, яке б сприяло розвитку підприємництва, пропозиції щодо необхідних заходів державної економічної політики, забезпечити оперативний обмін інформацією між членами об'єднання і між об'єднаннями, інформування засобів масової інформації, формування відповідної громадської думки;

– проводити власну послідовну економічну політику, спрямовану на захист інтересів підприємництва в Україні, співробітничавши з іншими об'єднаннями підприємців і державою;

– забезпечувати ділову підтримку повсякденного функціонування суб'єктів господарської діяльності, спрямовану на захист їх юридичних прав, навчання кадрів, проведення прикладних наукових досліджень, інформаційне забезпечення, юридичне, економічне, науково-технічне консультування, рекламні послуги, підтримку безпеки господарської діяльності тощо.

Література

1. *Розенфельд О.* Збільшення єдиного податку: фінансові наслідки / *О.Розенфельд* // *Експерт Україна*. – 2010. – 13–19 грудня. – С. 40.
2. <http://www.svoboda.org.ua/dopysy/dopysy/020061>
3. *Українське суспільство 1994–2011.* Динаміка соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – Т.2.

*І. Прибиткова,
доктор економічних наук*

ВИМУШЕНА НЕЗАЙНЯТИСТЬ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ РЕЦЕСІЇ

Термін *рецесія* вживається економістами для визначення спаду виробництва або уповільнення темпів економічного зростання. Спад виробництва характеризується нульовим зростанням валового національного продукту (*стагнацією*) або його падінням понад півроку. Рецесія є однією з фаз економічного циклу, наступною після *буму*, що надалі змінюється *депресією*. Рецесії притаманні також багато інших ознак циклічних криз, зокрема зростання безробіття. Як правило, національні економіки тісно поєднані, і тому економічний спад в тій чи тій країні може спричинити спад економік в інших країнах і навіть крах на світових біржах. Зокрема, остання рецесія в США і країнах Заходу (2008–2009 рр.) була спровокована ситуацією на фінансових ринках та ринку цінних паперів, передусім іпотечних. Надалі вона набула масштабів глобальної. Її вплив і наслідки Україна відчула повною мірою і в сфері економіки, і в соціальній сфері, і в сфері зайнятості.

Найбільш уразливими групами на сегментованому ринку праці в період спаду виявилися молодь з невисоким рівнем освіти та невеликим трудовим стажем, малокваліфіковані робітники, селяни, жителі малих міст та селищ міського типу. Усі ці люди страждають від безробіття, нестабільності та соціальної ексклюзії (виключення із соціальних практик). У пошуках втраченого статусу та робочих місць вони часто-густо обирають заробітчанство або за кордоном, або всередині країни.

По трьох роках відновного зростання національної економіки її докризові параметри так і не були досягнуті в

Україні, збереглися родинні ознаки стагнації: невисокий рівень технологій, експортна сировинна орієнтація, низька продуктивність праці, безробіття. Її досі не проведені реальні економічні реформи.

Безробіття та перспективи працевлаштування. За даними Державної служби статистики України, рівень безробіття населення країни в першому кварталі 2012 р., розрахований за методологією МОП, становив 9,1% економічно активного населення працездатного віку (у I кварталі 2011 р. – 9,5%). Цей показник був різним для жінок (6,9% та 7,9% відповідно) та чоловіків (10,9% та 10,8% відповідно). Так само він відрізняється у міських поселеннях (8,6% та 9,2% відповідно) та сільській місцевості (10,1% та 10,3% відповідно). Найвищий рівень безробіття спостерігався в I кварталі 2012 р. та 2011 р. у Чернігівській (11,9% та 12,8% відповідно), Тернопільській (11,6% та 12,5% відповідно), Рівненській (11,5% та 13,7%) та Житомирській областях (11,2% та 12,2%).

Проте рівень зареєстрованого безробіття, розрахований на основі адміністративних даних державної служби зайнятості, помітно нижчий. Так, цей показник сягав у I кварталі 2012 р. 2,6% економічно активного населення працездатного віку (у відповідний період 2011 р. – 2,9%). Рівень зареєстрованого безробіття жінок становив на початку 2012 р. 2,1% проти 2,4% у 2011 р. Трохи нижчими були показники безробітних чоловіків (1,7% проти 2,0% відповідно). Відносні розміри безробітних городян та селян, зареєстрованих державною службою зайнятості, свідчать про нерівність умов працевлаштування в міських поселеннях та сільській місцевості: так, рівень безробіття в місті сягав у I кварталі 2012 р. лише 1,5%, а у відповідний період 2011 р. – 1,7%. Для села ці показники були майже вдвічі вищі: 2,8% та 3,2% населення працездатного віку.

Зауважимо, що кількість зареєстрованих державною службою зайнятості безробітних становила у I кварталі

524,8 тис. осіб, а роком раніше – 593,9 тис. осіб. Рівень безробіття населення України (за методологією МОП) був розрахований органами державної статистики за матеріалами вибіркового обстеження населення з питань економічної активності. Базою проведення обстеження була сукупність домогосподарств, відібраних у всіх регіонах країни. Щомісячна вибірка сукупності домогосподарств у I кварталі 2012 р. у середньому становила 16,6 тис. Рівень участі відібраних домогосподарств у обстеженні сягав у міських поселеннях 80,3%, у сільській місцевості – 91,5%. У цих домогосподарствах упродовж цього періоду було опитано 45,2 тис. респондентів віком 15–70 років, що становить 0,13% постійного населення України зазначеного віку. Кількість проведених інтерв'ю – 83,5 тис.

Наразі звернемось до даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України “Українське суспільство, 1992–2012” (табл. 1). На момент соціологічного опитування 16,4% респондентів були не з власної волі вимушеними безробітними і перебували в активному пошуку оплачуваної роботи. Щонайбільшого порушення конституційного права на працю зазнали жителі сільської місцевості (20,1%) та невеликих міст (16,9%). Рідше потерпали від безробіття мешканці великих міст з населенням понад 250 тис. осіб (13,3%). І як завжди виявилися пестунчиками кияни: тільки 7,1% столичних жителів потрапили у халепу вимушеного безробіття. Результати дослідження проблеми безробіття у ретроспективі, що охоплює останні три роки і є приблизним часовим еквівалентом дії глобальної фінансово-економічної кризи, свідчать, що 22,6% українців упродовж цього періоду і до теперішнього часу *вимушено втратили роботу на термін 6 місяців або довше і вважали себе безробітними*. Найчастіше це траплялось із столичними мешканцями (29,7%) та селянами (25,8%). Менше постраждали від безробіття упродовж цього періоду городяни з малих, середніх та великих міст (20,0%). Проте розподіл контингенту вимушено безробіт-

них за місцем проживання вказує на їх переважну локалізацію в межах сільської місцевості (41,2%) і значну концентрацію у великих містах з населенням понад 250 тис. мешканців (29,3%). Чимала громада безробітних була зосереджена в невеликих містах (22,7%). І лише 6,8% контингенту безробітних, що втратили роботу вимушено упродовж останніх трьох років, були столичними мешканцями.

Багато цих людей і досі не мають оплачуваної роботи: від 35,7% киян до 74,4% українських селян. До контингенту хронічно безробітних належать і жителі великих, середніх та малих міст: щодругий з них залишається вимушеним шукачем оплачуваної роботи (табл. 1).

Часто-густо співвітчизники мають обмежений вибір праці, а часом не мають його зовсім. Розподіл суджень респондентів щодо можливостей знайти роботу за місцем проживання вказує на значну нерівність умов працевлаштування на українських ринках праці. З найбільшими труднощами зустрічаються селяни, які шукають робоче місце за своєю кваліфікацією і з достатнім заробітком (85,7%). У 2010 р. їх частка була меншою і становила 85,1%, а 2009 р. – 77,6%. Досить складно отримати мешканцю сільської місцевості посаду з достатнім заробітком, хоча і не за кваліфікацією (82,0% проти 81,5% у 2010 р. та 54,0% у 2009 р.). Селяни, що бажають зберегти кваліфікацію без достатнього заробітку, так само шукають свою нішу на ринку праці (78,8% проти 75,2% у 2010 р. та 68,1% у 2009 р.). Й, нарешті, 72,8% українських селян переконані в тому, що знайти будь-яку роботу за місцем проживання сьогодні дуже складно (73,0% у 2010 р. та 54,2% у 2009 р.).

Змінилась ситуація на ринках праці й поза сільською місцевістю. Вона помітно погіршала в Україні в цілому. Так, 83,6% співвітчизників вважають, що сьогодні важко знайти роботу за кваліфікацією та з достатнім заробітком (74,1% у 2008 р.). А 66,1% з них певні, що важко отрима-

Розділ другий

Таблиця 1

Вимушена незайнятість та перспективи працевлаштування,
2012 р. (%)

Характеристики зайнятості та перспектив працевлаштування	Україна в цілому	В тому числі			
		Київ	Місто з населенням понад 250 тис. осіб	Місто населенням менше 250 тис. осіб	Сільська місцевість
<i>Чи є Ви в даний час вимушеним безробітним і перебуваєте в пошуку оплачуваної роботи?</i>					
Так	16,4	7,1	13,3	16,9	20,1
Ні	83,6	92,9	86,7	83,1	79,9
<i>Чи були Ви безробітним протягом 6 місяців або довше протягом останніх трьох років і до теперішнього часу?</i>					
Так	22,6	29,7	20,1	19,8	25,8
Ні	77,4	70,3	79,9	80,2	74,2
<i>Чи є у Вас зараз оплачувана робота?</i>					
Так	40,0	64,3	50,4	45,7	25,6
Ні	60,0	35,7	49,6	54,3	74,4
<i>Важко знайти роботу у моєму населеному пункті</i>					
За мою кваліфікацією та з достатнім заробітком	83,6	76,1	78,2	89,0	85,7
За мою кваліфікацією без достатнього заробітку	66,1	32,3	54,3	70,3	78,8
З достатнім заробітком, але не за кваліфікацією	74,3	55,4	67,2	76,5	82,0
Будь-яку роботу	57,9	30,0	43,2	61,3	72,8
<i>Якщо Ви безробітний або Вам загрожує на Вашу думку безробіття, який варіант виходу з цієї ситуації Ви обираєте?</i>					
Пройду перепідготовку для іншої роботи	40,8	43,0	48,6	45,0	29,9
Влаштуюсь на роботу на неповний робочий день	30,5	41,9	34,7	29,7	25,3
Створю свій власний бізнес	11,6	19,8	11,9	11,7	9,9
Шукатиму роботу за кордоном	11,1	8,1	10,8	12,7	10,8
У мене достатньо грошей, у роботі немає необхідності	1,2	2,3	1,4	1,0	1,0
Я б, напевно, не зміг би знайти роботу і залишився безробітним	18,7	8,1	10,7	16,3	29,9
Інше	5,6	5,8	6,9	3,6	5,7

ти робоче місце за кваліфікацією без достатнього заробітку (47,2% у 2008 р.). Майже три чверті українців (74,3%) дотримуються думки, що важко працевлаштуватись у своєму населеному пункті на робоче місце з достатнім заробітком, але не за кваліфікацією (60,1% у 2008 р.). І, нарешті, 57,9% співгромадян твердять, що знайти будь-яку роботу в своєму населеному пункті – це непросте завдання (38,8% у 2008 р.).

Безумовно, столичні мешканці мають очевидні переваги в пошуках роботи на відміну від селян або мешканців невеликих міст. Хоча і в столиці знайти роботу за кваліфікацією та з достатнім заробітком стало важче. Якщо на це сьогодні нарікають 76,1% киян, то 2010 р. такої думки дотримувалися лише 71,0% столичних мешканців. У решті варіантів працевлаштуватись у Києві сьогодні вже не так складно, як це було у 2010 р.

У пошуках роботи або загрози її втрати більшість українців мають певний план дій. Найчастіше вони віддають перевагу інституту професійної перепідготовки (40,8%) або працевлаштуванню на умовах неповного робочого дня (30,5%). Інші планують створити власний бізнес (11,6%) або шукатимуть роботу за кордоном (11,1%). Чимало співгромадян (18,7%) зневірилися знайти роботу і уявляють себе і надалі безробітними. Щоправда, серед сучасних українських безробітних є люди, що мають заощадження або фінансову підтримку сім'ї і можуть безтурботно прожити без роботи. Але таких в Україні дуже мало – лише 1,2%.

Серед майбутніх заробітчан найміцнішу мотивацію поїхати в пошуках роботи за кордон мають селяни (34,1%) та мешканці невеликих міст (29,1%). Саме серед них поширені панічні думки про марність пошуків нової роботи на батьківщині, саме вони найгостріше відчують свій маргінальний стан і неспроможність подолати недолю (56,2% та 22,2% відповідно).

Пройти професійну перепідготовку з метою працевлаштування на іншу роботу найчастіше планують мешканці

великих міст (40,4%). І саме вони частіше за інших готові працювати неповний робочий день (38,6%). Часткову зайнятість оцінюють як непогану перспективу працевлаштування чимало селян (29,3%) та мешканців невеликих міст (24,9%). Проте такий варіант мало цікавить киян: тільки 7,2% контингенту безробітних, готових працювати неповний робочий день, є столичними жителями.

Евентуальні бізнесмени зосереджені переважно у селі (30,2%) та у великих містах (34,9%). Щочетвертий майбутній бізнесмен проживає сьогодні у невеликому місті (25,9%). Людей з підприємницькими амбіціями в столиці дуже мало. Лише 9% контингенту прийдешніх ділових людей проживають у Києві. Мабуть, у головному місті країни існує надто висока конкуренція, що створює високий психологічний бар'єр для прийняття рішень, особливо для висуванців з безробітним минулим.

Міграційні настанови і плани жителів України. Міграційні настанови українців упродовж 2000-х залишаються без змін. Як і раніше, лише щоп'ятий громадянин України хотів би виїхати за межі власного населеного пункту (табл. 2). Проте заробітчани декларують такий намір частіше порівняно з рештою співвітчизників, які не мають досвіду тимчасової роботи за кордоном (29,6% проти 19,2%). Найпотужніші міграційні настанови притаманні трудовим мігрантам, які тричі виїжджали на тимчасові заробітки в інші країни (61,1%). Мало змінилась і географія потенційних міграційних потоків з України. Як і раніше, понад половину населення не збирається нікуди виїжджати, проте заробітчани характеризуються більш частим бажанням поїхати в Росію або за кордон колишнього СРСР, аніж решта українців, що не причетні до трудових міграційних практик (11,0% проти 6,8% та 18,1% проти 7,6% відповідно).

Упродовж останніх трьох років 14,5% громадян України серйозно замислювалися про еміграцію. Позитивно оцінюють еміграційну перспективу 36,4% колишніх заро-

бітчан. Серед українців, які не мають досвіду тимчасової роботи за кордоном, волонтерів, готових залишити Україну назавжди, в 2,9 раза менше (12,4%).

Як і в попередні роки, відносні розміри контингенту, готового вирушити за кордон на тимчасові заробітки, залишилися практично на тому самому рівні – 5,4% (у 2004 р. – 5,7%; у 2005–2010 рр. – 6,1–6,3%). Зауважимо, що при цьому щочетвертий українець, що має досвід заробітчанства за кордоном (24,7%), планує поїхати найближчим роком на тимчасові заробітки в інші країни, і лише 3,6% співгромадян, що ніколи не працювали за межами власної країни, мають намір випробувати упродовж поточного року свої сили на зарубіжних ринках праці (табл. 2). Як правило, більш міцні міграційні настанови демонструють заробітчани, що виїжджали на тимчасову роботу за кордон тричі або ще частіше: так, серйозно замислювались про еміграцію упродовж останніх трьох років 66,7% та 34,2% заробітчан відповідно, а поїхати за кордон на тимчасові заробітки найближчим часом планували 38,9% та 34,2% відповідно.

Прикінцеве слово. Бідність і вимушена незайнятість є сьогодні загальнонаціональними проблемами в Україні, і вони мають бути розв'язаними на державному рівні. Поширення ринкових відносин призвело до сегментації ринку праці. Утворення ядра виробничого колективу, з одного боку, а з другого – швидке зростання периферійного прошарку працівників та поглиблення суперечностей між ними, що вже сьогодні мають гострий характер, створюють чималий руйнівний потенціал. В умовах так і не перебореної фінансово-економічної кризи й наближення загрози її другої хвилі зі Сходу, що може накрити Україну вже на початку 2013 р., пошуки ефективної стратегії регулювання зайнятості як на макро-, так на макрорівні та забезпечення прав громадян на працю є невідкладним завданням сьогодення.

Розділ другий

Таблиця 2
Міграційні настанови і плани жителів України,
2012 р. (%)

Міграційні настанови і плани	Усі жителі України	В тому числі					
		Такі, що мають досвід тимчасової роботи за кордоном	З них виїжджали на тимчасові заробітки в інші країни				Такі, що не мають досвіду тимчасової роботи за кордоном
			1 раз	2 рази	3 рази	Більше як 3 рази	
<i>Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де живете?</i>							
Так, хотів би	20,1	29,6	23,3	28,9	61,1	25,6	19,2
Важко сказати	20,5	25,2	28,3	18,4	16,7	30,8	20,1
Ні	59,4	45,2	48,3	52,6	22,2	43,6	60,7
<i>Куди саме Ви б хотіли поїхати?</i>							
До іншої місцевості в Україні	10,8	13,5	10,0	13,2	22,2	15,4	10,5
До Росії	7,2	11,0	15,0	5,3	22,2	5,1	6,8
До інших республік колишнього СРСР	0,8	3,2	1,6	5,2	-	5,1	0,6
За кордон колишнього СРСР	8,5	18,1	16,7	21,0	16,7	17,9	7,6
Ще не знаю куди	19,3	20,0	25,0	15,8	16,7	17,9	19,2
Ніколи і нікуди я не виїжджав би	53,4	34,2	31,7	39,5	22,2	38,5	55,2
<i>Чи замислювалися Ви серйозно про еміграцію упродовж останніх трьох років?</i>							
Так	14,5	36,4	31,7	31,6	66,7	34,2	12,4
Ні	85,1	62,3	68,3	65,8	33,3	63,2	87,3
Інше	0,4	1,3	-	2,6	-	2,6	0,3
<i>Чи збираєтесь Ви у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки?</i>							
Так	5,4	24,7	18,3	18,4	38,9	34,2	3,6
Ні	94,6	75,3	81,7	81,6	61,1	65,8	96,4

Тимчасова трудова діяльність за межами України, як і в попередні роки, дає її громадянам додаткові можливості знайти нові джерела доходу та вижити в умовах затяжної глобальної рецесії, що супроводжується масовим безробіттям. Для розв'язання проблеми безробіття в країні можна використовувати як значні капітальні вкладення, так і господарські заходи або організаційні ресурси. Не менш актуальною є проблема розподілу повноважень і відповідальності держави, регіональної та міської влади та приватного підприємництва у сфері забезпечення права громадян України на працю. Як і раніше залишається невирішеним питання про створення системи ефективного соціального захисту робітників.

Розділ третій

**Соціальні уявлення
населення щодо
українських реалій**

*Н.Соболева,
доктор соціологічних наук*

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ НАКОПИЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ

Хоча з початку соціальних реформ, спрямованих на побудову в Україні сучасної високорозвинутої держави, минуло вже понад 20 років, результати та перспективи модернізації українського суспільства, як і раніше, залишаються значною мірою невизначеними. Модернізація як магістральний напрям суспільного розвитку зв'язується в суспільній свідомості насамперед з економічним прогресом, становленням ринкових відносин у нашому суспільстві. Аналіз соціокультурних та соціально-психологічних детермінант суспільного розвитку, таких, як рівень індивідуалізму, прагнення уникати невизначеності, готовність/неготовність до інновацій і т.д., тривалий час залишався поза увагою соціології. Одним із пріоритетних напрямів такого аналізу є вивчення довіри – одного з найважливіших елементів національного соціального капіталу. Термін “соціальний капітал” акцентує увагу на можливості отримання ефективної віддачі від високої якості соціальних відносин, що досягається в суспільствах, об'єднаних національною ідеєю, орієнтованих на розширення можливостей розвитку, пом'якшення соціальної несправедливості та інтеграцію вразливих і маргінальних верств у суспільне життя. Саме цього виду капіталу, який є найважливішим для сучасних національних моделей модернізації суспільства, Україні гостро не вистачає.

Зазвичай виділяють три ключових аспекти, що дають змогу характеризувати “атмосферу довіри” в суспільстві з різних сторін: довіру до людей взагалі, до “близького кола” – друзів, знайомих, сусідів, жителів свого району, міста та інституційну довіру – до органів влади, офіційних осіб, установ. Значення відповідних індикаторів можуть бути близькі, а можуть істотно розходитися. Співвідно-

шення рівнів інституційної та міжособистісної довіри можна вважати своєрідним “термометром” здоров’я суспільства.

Різні типи довіри частково субституціональні стосовно один до одного і можуть розглядатися як доволі самостійні фактори формування соціального капіталу. В силу неповного збігу функцій особистісної та інституціональної довіри слабкість одного з цих інститутів лише частково може компенсуватися силою іншого. Звідси випливає, що дуже низький рівень будь-якого виду довіри буде руйнівним для суспільства.

На відміну від багатьох розвинутих країн, де люди майже рівною мірою готові довіряти сусідам, незнайомцям і людям взагалі, в Україні в процесі реформ виникли великі перепади довіри такого типу. При цьому показники довіри “до близького кола” в останні роки залишаються перманентно високими.

Дані моніторингових досліджень Інституту соціології НАНУ дають підстави зробити деякі висновки щодо рівня особистісної довіри в Україні. Запитання про довіру “людям взагалі” в опитувальнику формулювалося так: респондентам пропонувалося відповісти, чи згодні вони з думкою, що “нікому не довіряти – найбезпечніше”. Відповіді українських респондентів на це запитання в різні роки розподілилися так (табл. 1).

Для того, щоб коректно інтерпретувати ці показники, звернемося до результатів досліджень по інших країнах, використовуючи базу “Всесвітнього огляду цінностей”. Дані, зібрані під час п’яти хвиль опитувань 1990–2000-х рр. за проектом WVS, свідчать про вражаючу диференціацію країн за цим показником.

Найвищий рівень довіри зафіксовано в Скандинавії, де відповідь “більшості людей можна довіряти” стійко обстоюють близько 60% опитаних. Але в англо-саксонських країнах (США, Велика Британія, Канада, Австралія) цю відповідь обирають вже майже вдвічі рідше, у межах 30–40% респондентів. У латиноамериканських країнах рівень довіри коливається зазвичай в діапазоні

Таблиця 1

“Нікому не довіряти – найбезпечніше”(%)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>1992</i>	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2008</i>	<i>2010</i>	<i>2012</i>
Згоден	46,7	50,2	47,5	51,5	49,6	57,0
Не згоден	40,5	34,6	36,8	34,7	36,0	29,0
Не знаю	12,3	14,9	15,7	13,4	14,1	14,0
Не відповіли	0,6	0,3	0,0	0,3	0,3	0,0

15–25%. “Найнедовірливішими” виявилися такі країни, як Туреччина (менше 5%) і Бразилія, де позитивно відповідають на це запитання зазвичай не більше 10% громадян. Загалом помітна тенденція: рівень міжособистісної довіри вищий у розвинутих країнах і нижчий у країнах наздоганяючого розвитку. Однак пряма інтерпретація показників міжособистісної довіри в тій чи іншій країні виключно в руслі цієї тенденції не завжди виправдана. Наприклад, у високотехнологічній Японії рівень цього типу довіри коливається в межах 37–43%, а у такій високорозвинутій країні, як Франція, він сягає не більш як 20–22% (у 2005–2008 рр. цей показник становив менше 19%).

Таким чином, порівняльний аналіз свідчить, що рівень міжособистісної довіри в Україні набагато нижчий, ніж у скандинавських країнах “соціалізованого капіталізму”, але цілком порівняний з показниками міжособистісної довіри в англосаксонських країнах “конкурентного капіталізму”, і він помітно вищий, ніж у Росії та багатьох інших країнах наздоганяючого розвитку – Індії, країнах Латинської Америки і Західної Азії.

Тобто за рівнем узагальненої міжособистісної довіри сучасна Україна може порівнюватися з Японією і Німеччиною (якщо орієнтуватися на розвинуті країни) і з Південною Кореєю (якщо орієнтуватися на країни, що розвиваються). Іншими словами, Україна знаходиться десь на межі між країнами, що розвиваються і розвинутими країнами, що вселяє обережний оптимізм: якщо французам вдалося створити у ХХ ст. ефективну національну модель економіки за ще нижчого рівня узагальненої міжособи-

стійності довіри, то, можливо, й в Україні за певних умов є шанси на успіх.

Отже, порівняльний аналіз показників міжособистісної довіри не дає підстав говорити про якісно низький соціальний капітал України. Досить коректним буде висновок, що за показником особистісної довіри Україна є середньою за загальносвітовими стандартами країна, що має непогані перспективи використання потенціалу цього типу соціального капіталу. Для підтвердження цього висновку зазначимо, що загальносвітовий середній показник генералізованої міжособистісної довіри, розрахований за даними опитувань WVS по 83-х країнах, становить 29,5% [1].

Загалом оцінюючи стан довіри/недовіри в Україні, не можна оминати ту обставину, що трансформаційні зміни в Україні спричинили переживання тотальної небезпеки і незахищеності, що відбилося в масовій свідомості населення України у формі страхів, які стають значним елементом соціальної структури й впливовим чинником соціальної поведінки людей. Предметом соціологічного дослідження страхів є відображені в масовій свідомості страхи, основні механізми функціонування страхів у суспільстві, репертуар страхів для різних видів соціальних спільнот і ступінь значущості страхів у масовій свідомості. Страх виступає предметом дослідження при вивченні катастрофічної свідомості, соціального самопочуття, соціального настрою, соціології ризику і соціології безпеки.

Термін “соціальний страх” був введений у світову науку Дж. Вольпе, який позначив його як страх соціальних об’єктів, або ситуацій соціальної взаємодії. Виникнення соціальних страхів зумовлено впливом як мікросоціальних, так і макросоціальних детермінант. Перші з них пов’язані з процесом соціалізації особистості, другі – зі станом суспільної системи, діяльністю основних соціальних інститутів. Реакція на загрозу – страх – викликає стрес і активізує механізми соціально-психологічного захисту, спрямовані на мінімізацію впливу і подолання наслідків страху, які можуть призводити до трансформації особистісних властивостей, зміни системи цінностей індивідів та спільнот.

Криза, деструкція сучасної соціальної системи констатується через порушення інтеракцій, руйнування стійких механізмів смислозначення, балансування життя індивідів і груп між різними ризиками і т.п. Страх – один з найбільш сильних механізмів перебудови духовних орієнтирів і цінностей людей. Сукупний соціальний досвід і усталені в минулому моделі поведінки в сучасному суспільстві втрачають своє значення, тому що зв'язки між діями і результатами стають дедалі випадковішими, скороминущими і змінюються без попередження. Роз'єднаність дій і неможливість надійного передбачення їх наслідків актуалізує почуття неспокою, тривоги, страху, в основі яких – безсилля, беззахисність, невизначеність.

Страхи стають однією з ключових характеристик сучасності в умовах, коли держава не може гарантувати визначеності існування, а невизначеність породжує невпевненість індивіда і соціальних груп у своєму становищі, у правах і доступності засобів існування, відносної наступності і майбутньої стабільності, у безпеці. Відсутність можливості передбачення розвитку ситуації породжує почуття тривоги, підживлює страхи, детермінує поширення аномії в суспільстві. У сучасному суспільстві кризова свідомість трансформувалася в катастрофічну, що пов'язано зі зміною характеру страху, його дедалі більшою соціальною детермінацією. Страхи є неодмінною умовою функціонування суспільної системи. Вони відображають оцінку суб'єктом її стану. Страхи є одним із компонентів масової свідомості в період соціальних трансформацій, який детермінує переоцінку як індивідуальних, так і групових життєвих орієнтирів і цінностей. Вони можуть бути зумовлені як мікро-, так і макросоціальними детермінантами. Мікросоціальні детермінанти пов'язані з процесом соціалізації особистості. Макросоціальні детермінанти пов'язані зі станом суспільної системи, діяльністю її основних інститутів. Кожному суспільству властиві свої специфічні страхи, вони позначають небезпеку, закріплюють їх у соціальному досвіді, архетипових структурах колективного несвідомого, зразках поведінки і життєвих стратегіях.

Якщо традиційно страх з'являвся з власного досвіду та досвіду родини, близьких, інших людей, з якими люди вступали в комунікацію, культурних та соціальних інститутів, то джерела сучасних страхів опосередковані. Основну інформацію про небезпеки постачають наукові дослідження, експерти, ЗМІ.

Відбитий у масовій свідомості, страх є показником соціальної аномії, вказує на джерело загрози, дає оцінку стану системи і виступає в найрізноманітніших формах, кожна з яких співвідноситься з певним джерелом небезпеки.

Дослідження актуальних страхів як важливої складової соціального самопочуття населення на тлі тих змін, що відбуваються в сучасній Україні, здійснювалося протягом двох десятиліть у рамках соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України. Це дає змогу одержувати змістовну емпіричну інформацію, яка уможливорює простежити динаміку сприйняття соціальних трансформацій у масовій свідомості крізь призму небажаного й загрозливого для життя людини в конкретному суспільстві й проаналізувати відповідні тенденції. Ступені переживання тих чи інших страхів – стрімкого зростання цін, можливого безробіття, ризиків стати жертвою злочинців або бюрократичного свавілля – чинники, які надзвичайно впливають на якість життя кожної нації. Зважаючи на ту роль, яку відіграють страхи в регуляції людської поведінки, окремі індивідууми й суспільства виробляють механізми, що знижують напруження або полегшують переживання індивідуальних страхів і страхів у суспільній свідомості.

Як і в попередніх опитуваннях, дані 2010–2012 рр. підтвердили цілковите збереження перших трьох позицій соціальних страхів – стрімкого зростання цін, страху населення України перед безробіттям і невиплатами зарплат, пенсій, інших соціальних виплат. При цьому за останні роки соціологічних спостережень відчутно скоротилась частка респондентів, які виявляли страх перед екологічними катастрофами. Вірогідно припустити, що відстань у часі поступово витискує з пам'яті трагічні

події 1986 “чорнобильського” року, й навіть фатальне нагадування – тогорічна аварія на японській атомній електростанції дуже малою мірою актуалізувала відповідні страхи в масовій свідомості більшості пересічних українців (табл. 2).

Абсолютна більшість українців стабільно негативно оцінює економічну ситуацію в країні, власне матеріальне становище та зміни, які відбулися в цій царині за останній час. Низька оцінка економічної ситуації позначається на оцінках різних процесів у соціально-економічному житті країни. Загалом більшість населення характеризує зміни, що відбулися за останні роки, як негативні, або ж вказує на відсутність позитивних зрушень. Найбільше негативних оцінок вже традиційно “набирають” зниження рівня життя населення, відсутність гарантій зайнятості та погіршення економіки. Також до “незмінної п’ятірки” знову входять незадоволення свавіллям чиновників та корупцією. Низькі оцінки змін у економіці та соціальній сфері призводять до негативних оцінок довіри.

Узагальнюючи все вищесказане, можна в першому наближенні стверджувати, що рівень довіри (особистісної та інституціональної), як найважливішого елементу соціального капіталу в Україні, є скоріше середнім, ніж низьким. Оскільки довіра – провідний, але далеко не єдиний елемент соціального капіталу, то цілком вірогідно, що причиною труднощів модернізації України є й якісь інші елементи соціального капіталу, не пов’язані з конструктом довіри. Але можливе й інше пояснення: соціальний капітал України досить великий, однак це – потенційний капітал, а не реально використовуваний. У цьому випадку практичною проблемою стає не стільки створення соціального капіталу, скільки активізація вже наявного ресурсу.

Які ж причини такої низької віддачі? Що заважає людям реалізувати свої можливості, повноцінно використовувати національний людський капітал? В економічних дослідженнях у зв’язку з цим часто посилаються на значну зношеність обладнання, низький технічний рівень вироб-

Розділ третій

Таблиця 2

Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше? (%)*

Джерела страхів	1992	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2009	2010	2011	2012
Зростання злочинності	68,0	71,0	69,8	61,5	59,9	54,9	46,5	43,2	43,1	62,2	43,2	42,0	45,5
Безробіття	60,3	86,4	84,9	73,0	75,6	67,9	68,6	64,9	54,4	88,3	80,1	71,9	79,4
Нападу зовнішнього ворога на Україну	14,2	17,9	13,1	16,4	15,7	10,5	8,6	6,6	6,7	7,2	6,9	6,5	6,8
Міжнародних конфліктів	48,9	27,7	23,8	17,9	17,3	12,8	16,7	19,2	18,5	18,9	12,7	12,1	10,7
Міжрелігійних конфліктів	-	-	-	8,0	10,3	6,4	6,6	8,4	7,2	7,0	6,1	7,6	5,6
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	-	-	-	11,0	10,7	7,4	7,4	7,8	10,1	7,6	9,2	8,9	9,8
Зупинки підприємств	13,2	16,5	14,8	39,1	45,1	35,3	34,7	34,2	29,9	59,4	43,2	33,8	35,7
Повернення до старих порядків часів застою	13,2	11,3	8,9	7,3	7,3	5,2	9,9	7,9	7,4	8,2	9,9	11,5	7,7
Голоду	50,3	71,8	64,9	51,2	52,8	45,5	33,8	33,8	31,8	43,9	34,7	33,6	37,4
Масових вуличних безпорядків	21,2	21,4	22,9	18,6	20,9	16,1	16,2	13,4	16,3	23,3	15,9	19,4	16,6
Невиплати зарплат, пенсій тощо	-	-	-	64,7	68,8	56,5	56,2	55,8	51,6	74,4	73,8	56,8	65,9
Зростання цін	66,4	77,2	75,0	71,3	75,1	75,2	77,8	80,8	86,0	83,2	84,2	74,7	80,6
Встановлення диктатури у країні	11,6	11,8	12,3	12,0	13,7	10,2	10,7	9,3	10,0	9,0	9,9	13,8	14,3
Розпаду України як держави	17,2	11,9	11,6	14,7	14,2	10,8	18,9	22,9	21,9	22,3	16,7	16,1	11,8
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	46,5	40,3	35,7	30,4	31,9	24,9	21,0	22,3	18,1	16,6	16,1	15,9	16,7
Зараження загрозливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	-	-	-	40,6	48,1	43,0	32,9	38,3	39,2	39,4	37,3	26,6	34,5
Холоду в квартирі	17,2	45,4	50,0	33,4	40,7	30,7	26,8	29,9	21,2	31,0	17,5	19,3	23,7
Іншого (чого ще?)	2,1	6,7	5,3	2,8	3,6	3,4	2,4	2,1	2,8	1,7	1,6	1,8	1,6
По-справжньому нічого не бояться	2,0	0,8	1,6	5,0	1,9	2,6	3,1	2,6	2,2	1,5	1,3	2,3	2,7

* Респонденти відзначали усі відповіді, що підходять.

ництва, відсутність внутрішнього попиту економіки на інновації. Весь цей комплекс конкретних матеріальних обставин, звичайно ж, виступає серйозним гальмом зростання продуктивності праці. Однак не менш відчутним бар'єром виступають нематеріальні чинники, що визначають рівень розвитку самого людського потенціалу та характеризують загальну духовну і моральну атмосферу в країні, якість соціальних відносин. На думку багатьох дослідників, саме недостатність соціального капіталу – цієї складно обчислюваної, “невідчутної” частини нематеріального багатства нації – в остаточному підсумку породжує віяло конкретних перешкод, що не дають змоги зберегти, розвинути і реалізувати переваги, які притаманні людському потенціалу нашої країни.

Доводиться констатувати, що сьогодні накопичений у рамках ізольованих верств і груп соціальний капітал не працює на інтеграцію українського суспільства, а тому скоріше гальмує і спотворює відтворювальні процеси, ніж є їх каталізатором. Соціальний капітал нації не зростає, як це відбувається у найбільш розвинутих країнах з налагодженою системою двосторонніх зв'язків, не зміцнює соціально-економічні позиції членів суспільства і не дає їм важелів впливу на суспільне життя.

Тому найважливішим і найактуальнішим питанням для України сьогодні є питання про те, якою мірою і яким чином можна регулювати і направляти процеси формування цього конче необхідного ресурсу. Але однозначної відповіді на це питання не існує. Накопичення соціального капіталу, як правило, відбувається не в результаті цілеспрямованих “вкладень у довіру”, а являє собою сукупний ефект різноманітних соціальних взаємодій. У значній частині він є соціокультурною спадщиною попередніх поколінь.

Досвід реформ у колишніх соціалістичних країнах переконливо засвідчив, що, принаймні, у формуванні об'єднуючого соціального капіталу, дефіцит якого відчувається в Україні, важлива роль належить саме державі, її здатності проводити ефективну соціально-економічну полі-

тику, що враховує інтереси різних верств і груп, пом'якшувати соціальні конфлікти. Активна роль держави не означає повернення до радянських практик патерналізму. Нетривкість соціального капіталу, "вигодованого" на традиціях патерналізму, повною мірою проявилася під час низки економічних криз, що обрушили довіру населення до інститутів влади.

Питання про те, яким чином відбувається становлення ефективної системи інститутів, що підтримують соціальний капітал суспільства, і чи можна сприяти цьому процесу сьогодні, залишається одним із найактуальніших завдань, що стоять перед українським суспільством. Якщо влада стане сприймати інтереси людей і виходити з них при формуванні державної політики, соціальний капітал буде зміцнюватися, накопичуватися і слугувати суспільству. Інакше довіра буде остаточно втрачена або локалізується в закритих мережах, зокрема корупційних.

Найважливішим індикатором зрілості соціального капіталу є спільність цінностей і норм і взаємна довіра, що формуються в процесі відкритого соціального діалогу. Тому життєздатні ефективні інститути, які "живлять" соціальний капітал, асоціюються не тільки зі здатністю суспільства і держави забезпечити мінімально прийнятний рівень соціальної захищеності населення, а й з демократичними цінностями і механізмами. Саме вони дають змогу сприймати і враховувати думки, уподобання, інтереси різних верств і груп населення при прийнятті соціально відповідальних рішень і забезпечують можливість контролю за діяльністю владних структур.

Література

1. *Paldam M. Generalized trust. The macro perspective. 2007 / M.Paldam [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mit.econ.au.dk/vip_htm/MPaldam/papers/GT-long.pdf.*

*Н.Ходорівська,
кандидат соціологічних наук*

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ТА ЗМІНИ ЖИТТЄВОЇ СИТУАЦІЇ УКРАЇНЦІВ

Світова економічна криза, поступово розгортаючись в Україні, до того ж посилена діями нинішньої влади щодо “закручування гайок” для “малих” бізнесменів та інших категорій населення, змусила багатьох громадян до серйозних зусиль у боротьбі за свій добробут, майбутнє, сім’ї та дітей. Для цього вони змушені використовувати певні ресурси – як особисті здібності, так і допомогу довколишніх. Таким чином, актуалізується використання того соціального капіталу, який має людина завдяки своїм численним життєвим контактам. Соціальним капіталом для людини є як безпосередні контакти з оточенням, так і організаційні можливості, які використовують для лікування, працевлаштування, облаштування житла, забезпечення дітей освітою і т.п.

За Дж.Коулменом та Ф.Фукуямою, одним із важливих аспектів або й умов накопичення соціального капіталу є довіра між акторами – суб’єктами, які можуть його накопичувати. Довіра, таким чином, є одним з індикаторів наявності соціального капіталу та можливості його використання. Зауважимо, що українці довіряють найбільше сім’ї та родичам [1, с.43–46], дещо менше – сусідам та колегам, і зовсім мало довіряють офіційним інституціям, наприклад, таким, як міліція або Верховна Рада (табл. 1).

Якщо довіра українців до своїх родичів, сусідів та співвітчизників з 1994 до 2008 р. зростала, то після початку кризи ця тенденція змінилась, і рівень довіри дещо зменшується. Крім того, очевидно, що зниження рівнів довіри громадян найпомітніше щодо офіційних інституцій, а меншою мірою – щодо таких акторів, як сусіди, родичі або співвітчизники. Недовіра українців до офіційних інстан-

Розділ третій

Таблиця 1

Відповіді українців на запитання стосовно
міри їхньої довіри (%)

... Сім'ї та родичам	1994	2005	2008	2010	2012
Зовсім не довіряю	1	1	0	1	1
Переважаю не довіряю	2	1	1	1	2
Важко сказати, довіряю чи ні	7	4	3	3	3
Переважаю довіряю	28	35	31	31	34
Цілком довіряю	59	59	65	65	60
Не відповіли	3	0	0	0	0
... Сусідам					
Зовсім не довіряю	7	6	5	5	5
Переважаю не довіряю	13	14	15	14	17
Важко сказати, довіряю чи ні	36	28	25	27	29
Переважаю довіряю	28	43	47	45	43
Цілком довіряю	13	9	8	9	7
Не відповіли	3	0	0	0	0
... Співвітчизникам					
Зовсім не довіряю	6	3	4	3	4
Переважаю не довіряю	13	9	10	11	12
Важко сказати, довіряю чи ні	47	39	37	41	41
Переважаю довіряю	23	42	41	38	36
Цілком довіряю	7	7	8	7	7
Не відповіли	4	0	0	0	0
...Міліції					
Зовсім не довіряю	28	22	23	26	31
Переважаю не довіряю	29	32	33	32	36
Важко сказати, довіряю чи ні	26	33	31	28	25
Переважаю довіряю	10	11	12	12	8
Цілком довіряю	3	1	1	1	1
Не відповіли	4	0	0	0	0
...Верховній Раді					
Зовсім не довіряю	29	11	25	22	36
Переважаю не довіряю	22	18	34	28	36
Важко сказати, довіряю чи ні	35	43	29	35	21
Переважаю довіряю	7	24	11	13	7
Цілком довіряю	2	4	1	1	1
Не відповіли	4	0	0	0	0

цій помітно збільшилась з 2010 до 2012 р.: зовсім не довіряли міліції чверть, а тепер – мало не третина опитаних, а частка тих, хто зовсім не довіряє Верховній Раді, зросла від 22% до 36% громадян. Зрозуміло: індикатор довіри – недовіри свідчить, що накопичення соціального капіталу в суспільстві не лише не відбувається; навпаки, вочевидь, цей капітал дещо зменшується. Розглянемо причини, які могли до цього призвести. Найімовірніше, однією з вагомих причин є економічна криза, а іншою – політика чинної влади.

Оцінюючи економічну ситуацію в країні за шкалою 0 (“дуже погана”) – 10 (“дуже добра”), громадяни у 2012 р. дали порівняно більше оцінок “2” та “3” (табл. 2).

Таблиця 2
Оцінки громадян економічної ситуації в Україні (%)

Оцінки	2005	2006	2008	2010	2011	2012
0 – “Дуже погана”	11	16	15	19	14	12
1	5	7	9	12	13	11
2	13	16	14	20	16	20
3	26	26	22	24	21	26
4	16	15	15	11	15	15
5	19	13	16	10	15	11
6	6	4	6	2	3	4
7	2	2	2	1	2	1
8	1	1	1	0	0	0
9	0	0	0	0	0	0
10 – “Дуже добра”	2	0	0	0	0	0

Оцінки “2” і “3” дали 20% та 26% опитаних відповідно, тобто спектр оцінок змістився з 2011 до 2012 р. у бік погіршення.

Оцінюючи своє становище в суспільстві, громадяни у 2012 р. також дають гірші оцінки, ніж у попередні роки (табл. 3).

Бачимо, що частка незадоволених своїм становищем у суспільстві дещо зросла (з 47% до 51%), а частка задоволених – дещо зменшилась (з 22% до 19%).

Таблиця 3

Оцінки громадянами задоволеності своїм становищем у суспільстві (%)

Оцінки	2005	2006	2008	2010	2012
Скоріше не задоволений	47	49	47	47	51
Важко сказати, задоволений чи ні	34	31	32	31	30
Скоріше задоволений	19	20	21	22	19

Розглянемо такий показник соціального капіталу, як допомога громадянам від офіційних установ у важких життєвих ситуаціях, коли доводиться звертатися до міліції, суду тощо. За результатами моніторингу, від 84% до 97% громадян не зверталися по допомогу в такі інстанції, як міліція, суд, прокуратура, до адвоката та до місцевої адміністрації. Зверталися й отримали допомогу не більше 7% опитаних – така частка отримала допомогу в місцевій адміністрації.

Оскільки одним із важливих аспектів формування та функціонування соціального капіталу є людський оптимізм та віра в краще, скористаймося цим індикатором для окреслення змін упевненості у власному майбутньому громадян в координатах “вистачає – не вистачає” (табл. 4).

Частка тих, кому не вистачає впевненості у своєму майбутньому, з 2010 до 2012 р. зросла з 64% до 73%, а частка тих, кому її вистачає, зменшилась з 12% до 7%.

Звернемось до того, які побоювання пов’язані у свідомості українців з майбутнім (табл. 5).

Таблиця 4

Оцінки громадян упевненості у власному майбутньому (%)

Оцінки	2005	2006	2008	2010	2012
Не вистачає	67	67	65	64	73
Важко сказати, вистачає чи ні	20	23	21	23	19
Вистачає	11	9	13	12	7
Не цікавить	1	1	1	1	1

Таблиця 5**Найбільші побоювання громадян (%)**

<i>Побоювання</i>	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2008</i>	<i>2010</i>	<i>2012</i>
Зростання злочинності	46	43	43	43	46
Безробіття	69	65	54	80	79
Нападу зовнішнього ворога на Україну	9	7	7	7	7
Міжнаціональних конфліктів	17	19	19	13	11
Міжрелігійних конфліктів	7	8	7	6	6
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	7	8	10	9	10
Зупинки підприємств	35	34	30	43	36
Повернення до старих порядків часів застою	10	8	7	10	8
Голоду	34	34	32	35	37
Масових вуличних безпорядків	16	13	16	16	17
Невиплати зарплат, пенсій тощо	56	56	52	74	66
Зростання цін	78	81	86	84	81
Встановлення диктатури в країні	11	9	10	10	14
Розпаду України як держави	19	23	22	17	12
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	21	22	18	16	17
Зараження небезпечними для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	33	38	39	37	35
Холоду в квартирі	27	30	21	18	24
Інше	2	2	3	2	2
По-справжньому нічого не боятися	3	3	2	1	3

На думку громадян, найбільше українці бояться безробіття та зростання цін (близько 80% опитаних), наступним за “рейтингом” є побоювання невиплати зарплат, пенсій (66% у 2012 р.) та зростання злочинності (46%). Оскільки українці мало довіряють офіційним інстанціям, вимушені часто покладатися лише на себе і самостійно, автономно від них і від і міліції, зокрема, справлятися з життєвими негараздами, зрозуміло, що ці побоювання небезпідставні

Розділ третій

і не викликає здивування, що громадянам бракує упевненості в майбутньому.

Водночас той аспект соціального капіталу, який формується за рахунок участі громадян у політичних партіях, рухах, творчих спілках, залишається багато років без змін – беруть участь у подібних організаціях лише близько 17% опитаних у 2012 р.

Підсумуємо.

В українському суспільстві за більшістю використаних тут показників наразі не спостерігається зміцнення соціальних зв'язків. Відтак і не відбувається накопичення соціального капіталу; радше спостерігається протилежна тенденція. Особливо привертає до себе увагу окремішність, “автономність” життєдіяльності громадян від діяльності офіційних інстанцій.

Література

1. *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : У 2-х т. Т. 2 : Таблиці і графіки.* – К. : ІС НАН України, 2011. 480 с.

*О.Злобіна,
доктор соціологічних наук*

ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН ПОВЕДІНКОВИХ СТРАТЕГІЙ РІЗНИХ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ГРУП

Попри досить тривалий період трансформацій, українське суспільство поки що не досягло більш-менш стабільного функціонування. Складний перехід до ринкових умов супроводжується актуалізацією в суспільстві різноманітних економічних, політичних, соціальних проблем. Окремо у цьому переліку стоять проблеми соціально-психологічні. Специфіка такого роду проблем полягає в тому, що вони породжуються макротрансформаціями, але усвідомлюються й долаються на рівні індивідуального суб'єкта. Серед проблем соціально-психологічного характеру чи не найскладнішим є пристосування людей до ситуації змін та вироблення відповідних поведінкових моделей реагування. Свого часу У.Томас та Ф.Знанецький виділили три універсальні стратегії адаптації, які демонструють три базові психологічні типи: “креативний”, “богеміан” та “філістайн”. У площині поведінкових моделей ці особистісні типи можуть бути представлені як продуценти різних типів стратегій. Креативний тип переважно прагне опанувати ситуацію, богеміан намагається пристосуватися до неї, а філістайн налаштований уникати проблем. Отже, умовно увесь спектр поведінкових реакцій населення можна розташувати на континуумі опанування–пристосування–уникання. Очевидно, стосовно конкретного індивіда можна говорити лише про тенденцію переважання певного типу реагування над іншими, але в соціологічному контексті важливо оцінити міру співвідношення відповідних стратегій у суспільстві, оскільки це показник характеризує ступінь залученості людського ресурсу у процеси суспільної модернізації.

Розділ третій

Вперше в дослідженнях інституту соціології відповідний інструментарій було апробовано у 1997 р. Респондентів просили віднести себе до певної з запропонованих груп. Ті, хто, характеризуючи своє становище в сучасних умовах, обирали позицію “активно залучився до нового життя, ринкові відносини вважаю природним способом життєдіяльності”, умовно відносилися до групи, що демонструє стратегію опанування, ті, хто ототожнював себе з групою таких, хто “не має бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живуть як доведеться, очікують змін на краще”, представляли групу, для якої характерна стратегія уникання. Тих, хто відніс себе до розряду людей, які “перебувають у постійному пошуку себе в теперішньому житті” умовно відносили до групи, де домінує стратегія “пристосування”. Решта респондентів, які обирали варіант “важко відповісти”, утворювали групу “тих, хто не визначився”. Періодичний повтор даного питання дає можливість проаналізувати як загальні тенденції, що стосуються змін у співвідношенні різного виду стратегій, так і те, як відбувається пристосування у різних соціально-демографічних групах. Розглянемо спочатку загальну траєкторію змін (табл.1).

Як бачимо, до початку 2000-х ситуація фактично не змінювалась. Стратегія опанування за самооцінкою була характерною для 7% опитаних, стратегію пристосування

Таблиця 1
Динаміка співвідношення поведінкових стратегій населення у часовій перспективі (%)

Типи стратегій	1997 N = 1200	1999 N = 1200	2001 N = 1200	2003 N = 1800	2007 N = 1800	2009 N = 1800	2012 N = 1800
Опанування	7,3	7,4	7,2	8,3	16,0	18,0	15,6
Пристосування	36,3	36,6	38,0	30,5	32,5	33,6	26,6
Уникання	44,9	46,7	43,3	36,2	37,6	34,0	32,4
Невизначеність	11,4	9,3	11,5	25,0	13,0	14,4	25,4

обирали 36–38%, група невизначених охоплювала 9–11%. Найпоширенішою була стратегія уникання, яку вважали найближчою 43–46% опитаних. Така стабільність у співвідношенні стратегій спричинялася насамперед дією зовнішніх чинників. Можна сказати, що у соціально-психологічному феномені на той період домінувала соціальна сторона. Суспільна ситуація залишалася настільки несприятливою, що примушувала більшість населення ставати на позицію уникання. Проте уже в дослідженні 2003 р. почали фіксуватися зміни в кількісному складі різних груп. Найвідчутніше вони торкнулися групи із стратегією уникання. Від 2003 р. стабільно протягом усіх наступних замірів зменшується її кількісний склад (від 44,9% у 1997 р. до 32,4% у 2012 р.). Зменшення тиску зовнішніх несприятливих умов дає можливість зафіксувати і побачити дію чинників психологічних, завдяки чому зростає частка тих, хто змінює стратегію вимушеного уникання на інші поведінкові моделі.

Напрошується припущення, що мірою зменшення групи із стратегією уникання, мала б насамперед кількісно зростати група тих, хто вдається переважно до стратегії пристосування. Проте фактично цього не відбувається. Дані спостережень свідчать, що група тих, хто налаштований на пристосування, також стабільно зменшується і (від 36,3% у 2003 р. до 26,6% у 2012 р.). Куди ж перетікають респонденти, які раніше належали до цих груп? Частково вони поповнюють групу, тих, хто опановує ситуацію. Причому ця група між 2003 і 2007 рр. зросла удвічі (від 8,3% до 16%) і надалі кількісно майже не змінюється. Можна припустити, що останніми роками суспільна ситуація збалансована з дією психологічних чинників настільки, що на загал близько 15% населення розкриває свій потенціал, активно формуючи свою лінію поведінки і спрямовуючи її на опанування привабливих статусних позицій. З психологічного погляду ця група і не має помітно збільшуватися надалі. За оцінками Томаса і Знанецького, універсальний креативний тип особистості, для

якого така стратегія є провідною, притаманний приблизно десятій частині людей. Проте група може зростати або зменшуватися під впливом чинників соціальних. Загалом невизначеність суспільних умов залишається головною проблемою великої частини населення країни, що відбивається у зростанні групи тих, хто не може визначитися із самопозиціонуванням у координатах опанування–пристосування–уникання.

Перерозподіл у групах різних поведінкових стратегій дав підстави припустити, що, крім кількісних змін, досліджувані групи змінилися і якісно. На тлі стабільно несприятливих 90-х наповнення різних досліджуваних груп було досить стабільним з погляду домінування тих чи інших соціально-демографічних характеристик. Серед тих, хто найгірше пристосовувався, виділяли групи жінок, людей старшого віку, з нижчим рівнем освіти тощо. Дані спостережень дають можливість перевірити, чи збереглися ці тенденції дотепер. Розглянемо цю ситуацію докладніше.

Почнемо з вікових характеристик різних груп. Традиційно вважається, що серед тих, хто дотримується стратегії уникання, переважають представники старших вікових груп. Загалом це дійсно так, але у віковому наповненні відповідної групи відбулися деякі зміни (*табл. 2*).

Як бачимо, від початку спостережень кількість тих, хто не бажає пристосовуватися до нових умов життя, була

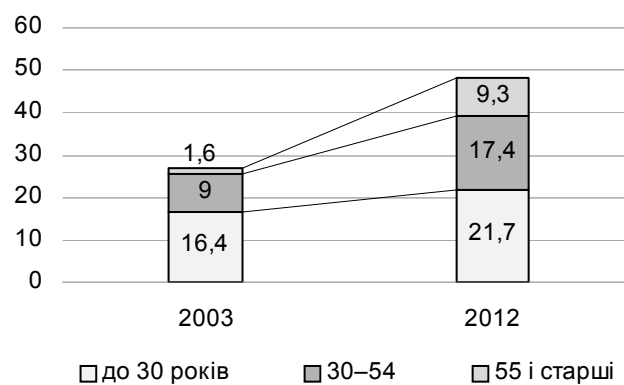
Таблиця 2

Вікова динаміка змін у групі із домінуванням стратегії уникання (%)

<i>Вік респондентів</i>	<i>1997, N=1200</i>	<i>2012, N = 1800</i>
18–25 років	20,2	14,5
26–35 років	31,8	22,9
36–45 років	40,4	29,5
46–55 років	52,1	27,6
56–65 років	65,6	49,2
понад 66 років	69,1	53,8

неоднаковою в різних вікових групах. Найменше таких було серед тих, кому до 35 років, найбільше серед тих, кому понад 55. І це начебто очевидно, молодь краще адаптується до нового, їй немає з чим порівнювати, а отже, стратегія уникання має бути представлена в молодших вікових групах найменше. Загалом ця тенденція збереглася. Проте показово, що суттєво менше стало представників цієї групи серед тих, чий вік від 35 до 55 років, тобто стратегія уникання поступово заміщується іншими в населення працездатного віку, що загалом позитивно впливає на ефективність використання людського потенціалу насамперед в економічній сфері.

У групі тих, хто демонструє стратегію опанування, бачимо такі ж вікові тренди (рис.1). Фактично основне її поповнення останніми роками відбувається за рахунок не молодшої, а середньої і старшої вікових груп. Отже, можна констатувати, що сам по собі вік не є головним визначальним елементом при формуванні поведінкових стратегій, а діє лише сукупно з іншими чинниками і за сприятливих умов не перешкоджає здійсненню стратегії опанування.

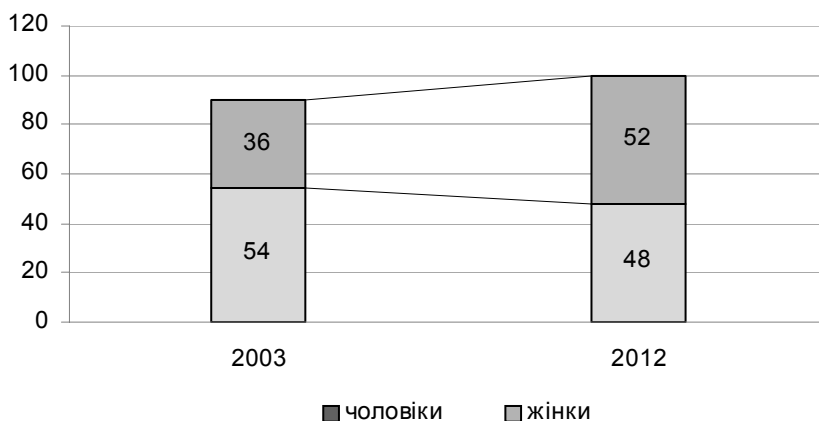

Рисунок 1. Вікова динаміка змін у групі з домінуванням стратегії опанування (%)

Розділ третій

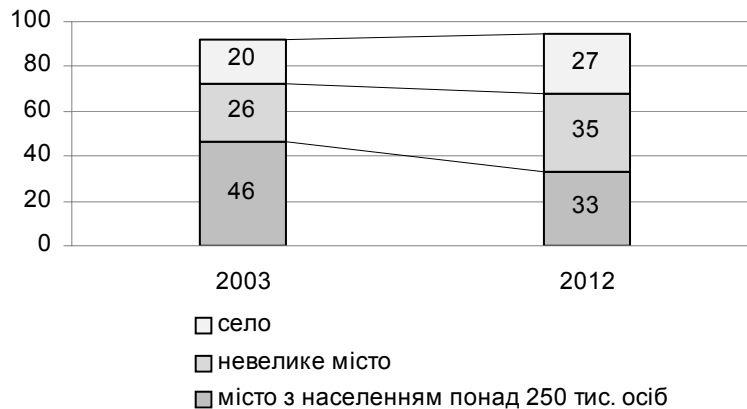
Приблизно такий же висновок можна зробити і щодо впливу статі. Традиційною ознакою групи непристосованих, яка фіксувалася в перші роки спостережень, була наявність статевого дисбалансу. Серед тих, хто входив до групи із стратегією опанування, переважали чоловіки. Проте згодом ситуація змінилася (рис. 2). Якщо у 2003 р. серед представників цієї групи було 54% чоловіків і 48% жінок, то у 2012 р. статевий розподіл серед представників цієї групи став майже таким самим, як і за вибіркою загалом (52% жінок і 48% чоловіків). Очевидно, що сам по собі статевий чинник є дієвим регулятором пристосування лише у поєднанні з досить негативними соціальними умовами. Мірою зменшення зовнішнього тиску ситуація вирівнюється і жінки пристосовуються до неї не гірше за чоловіків.

Вирівнювання груп відбувається і за іншими характеристиками. Особливо це стосується місця проживання. Від початку спостережень група, що демонструє стратегію опанування, створювалася насамперед жителями великих міст, соціальна ситуація в яких давала більше можли-

Рисунок 2. Статева динаміка змін у групі з переважанням стратегії опанування (%)

Рисунок 3. Територіальна динаміка змін у групі з переважанням стратегії опанування (%)

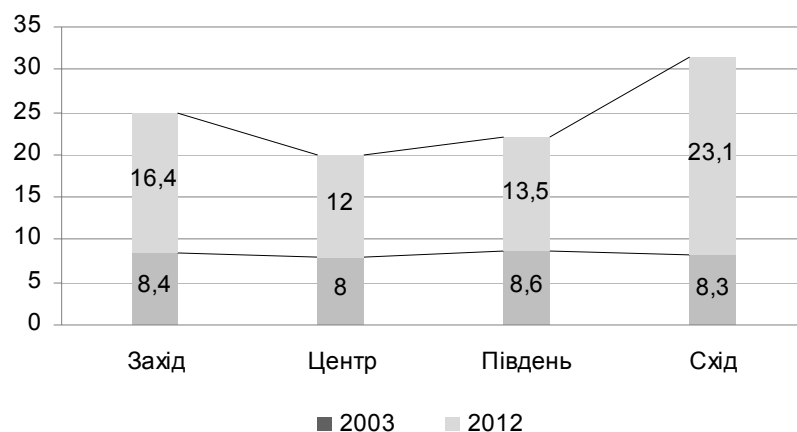
востей для активного пристосування. Гірше виглядала ситуація у невеликих містах і зовсім мало вдавалися до такої стратегії жителі села.

Проте мірою стабілізації соціальної ситуації жителі невеликих міст стали швидко поповнювати групу тих, хто активно включився у нове життя. Зараз їх у групі активантів 35%, а у загальній вибірці їхня кількість становить 25%. Натомість жителів великих міст у цій групі поменшало і тепер їх у відсотковому відношенні стільки ж, як і за вибіркою загалом. Трохи повільніше пристосовуються жителі сіл, хоча і тут фіксується позитивна динаміка нарощування групи із стратегією опанування. Загалом можна припустити, що і за цим параметром слід очікувати наближення до розподілу, який фіксується у територіальному розрізі за вибіркою загалом.

Досить цікавими є і зміни, що відбулися у регіональному розрізі (рис. 4).

Традиційно вважається, що найбільш активним в побудові поведінкових стратегій є населення західних регіонів. Проте у 2003 р. регіональний розподіл у групі із домі-

Розділ третій

Рисунок 4. Регіональна динаміка змін у групі з переважанням стратегії опанування (%)

нуванням стратегії опанування не виявив жодних відмінностей. Усюди кількість представників цієї групи становила близько 8%. Надалі ситуація в регіонах розвивалася по-різному. Хоча на сьогодні кількість представників даної групи зростає в кожному з регіонів, найшвидше це відбувається на Сході, а найповільніше ситуація змінюється в Центрі та на Півдні. Очевидно, тут можна говорити про те, що ця соціальна складова регуляції поведінки залишається досить впливовою і в регіональному розрізі маємо суттєві відмінності в активізації людського потенціалу в бік нарощування стратегій опанування.

Загалом можна констатувати, що залученість населення в активну перетворювальну діяльність поступово зростає, за низкою соціально-демографічних показників відбувається вирівнювання груп із різними поведінковими стратегіями, що є показником кращої ефективності використання людського потенціалу в трансформаційних процесах.

*Л.Бевзенко,
доктор соціологічних наук*

УЯВЛЕННЯ ПРО ДІЄВІ РЕСУРСИ ДОСЯГНЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО УСПІХУ ЯК ФАКТОР ВИБОРУ СТРАТЕГІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Проблема моделювання людської поведінки, спроби прогнозувати її як на індивідуальному, так і на колективному рівні є однією з найбільш привабливих та інтригуючих у соціології. Можливо, однією з найбільш помітних сучасних спроб дати відповіді на ці питання була популярна у 80–90 роках минулого сторіччя теорія раціонального вибору, що розроблялася такими видатними соціологами, як Е.Даунс (електоральна поведінка), М.Олсон (логіка колективної дії), Г.Беккер (людський капітал та соціальна поведінка), Д.Коулмен (соціальний капітал і соціальна поведінка). Це була потужна експансія економічних моделей у соціальне теоретизування, яка моделювала соціальну поведінку, виходячи з припущення, що людина діє, будучи стратегічно зорієнтованою на максимізацію власної вигоди. Поняття різного роду капіталів (соціального, людського, культурного, економічного, символічного) виявилися в цьому разі дуже доречними, оскільки саме вони обмінювалися на шукану вигоду, на чому і базувалися прогнози стратегічних і тактичних поведінкових виборів. Не вдаючись в обговорення усіх плюсів та мінусів даного теоретичного підходу, сфокусуємося на одному питанні – звідки береться той смисл, що вкладається в ключове в таких моделях поняття “власна вигода”?

Як виявляється, і цього висновку доходять і теоретики раціонального вибору, тут маємо полишити лише утилітарне розуміння вигоди і з необхідністю включити культуру в контур факторів, що породжують та визначають шуканий смисл. Саме культура визначає, що є для людини важливим, цінним у даний час і в даній соціальній ситуації, а значить – що ж є “вигодою” [1]. Як відомо, диві-

денди можуть бути як матеріального, так і соціального чи навіть смисложиттєвого характеру. Далі спинимося саме на соціальній складовій шуканого блага. Більше того, культура багато в чому визначає, яку плату можна і варто платити за це благо, а яку – ні.

У цьому розумінні одним з ключових смислових констелятив, що пропонується культурою, є сенс життєвого успіху, сенс успішного, соціально схвалюваного життя. Саме цей сенс засвоюється людиною в процесі соціалізації і в подальшому виступає як потужним визначальником стратегій соціальної поведінки – навіть за умов припущення її раціональної, свідомої вибудови. Останнє для автора є доволі полемічним, оскільки “смысл” є тим змістом нашої свідомості, що має свої форми присутності як у свідомості (у вузькому розумінні), так і у несвідомому. І саме культура цю присутність зумовлює. Але надалі не будемо торкатися цих теоретичних тонкощів, зосередимося лише на проблемі тієї складової життєвого успіху, що її можна позначити як успіх соціальний, а також на тих засобах його досягнення, що продукує наша сучасна культурна ситуація.

Маємо констатувати, що ця соціокультурна ситуація вирізняється певною унікальністю. Конкуренція традиційних, радянських, модерних уявлень про соціальний успіх та ресурси його досягнення складним чином впливає як на загальну картину стратегічних виборів, так і на життєві траєкторії кожної окремої людини. Умовно ці стратегії ми теж можемо типологізувати як такі, що притаманні традиційній, модерній, радянській та нашій перехідній культурі.

Як предмет наступного емпіричного розгляду оберемо соціальну складову життєвого успіху і конкретизуємо її в своєму інструментарії як “досягнення високого соціального становища”. Нашою метою буде:

1. Дослідити, які ресурси наші громадяни вважають за дієві в процесі досягнення високого соціального становища в нашій країні у 2012 р. Порівняти ці ресурси з тими, що з погляду наших громадян сприяють досягненню тієї

ж мети, але в розвинутих країнах Заходу. Відстежити тенденції змін у цих спостереженнях, що відбулися з моменту попереднього дослідження у 2009 р.

2. Дослідити, наскільки пов'язаний погляд на ресурси досягнення високого соціального становища з власне тим соціальним становищем, що його громадянин за власною оцінкою обіймає зараз (2012 р).

3. Проаналізувати зв'язок відповідей про дієві ресурси з рівнем задоволеності людини своїм актуальним становищем у суспільстві (2012 р.).

Загальне порівняння результатів дослідження 2009 та 2012 рр.

У таблиці 1 представлено результати, що їх було отримано протягом двох досліджень з різницею в три роки – 2009 та 2012 рр.

Треба відмітити, що цікава в контексті модернізаційних прагнень нашої країни інформація про різницю в оцінці вагомості перелічених ресурсів для нашої країни і для розвинених країн Заходу (і тим самим – інформація про існуючу в цьому розумінні відстань між нами та країнами Заходу) залишається майже незмінною. Як і раніше, найбільш дієвими ресурсами у нас залишаються ті, що є складовими соціального капіталу – впливові родичі, можливі батьки, походження з родини з високим соціальним становищем. Тоді як для країн Заходу перед ведуть такі ресурси, як високий інтелект, здібності, гарна освіта (людський та культурний капітал). Але є певні тенденції до змін. Як свідчать дані (табл. 1), абсолютна оцінка вагомості інтелекту в нашій країні не надто змінилася (зросла на 1,5%), а от для країн Заходу вона зросла від 56,1% до 60,8%. Суттєве зростання вже для нашої країни дав варіант відповіді “гарне здоров’я”. Різниця в оцінках вагомості цього ресурсу за ці роки становить більше 10%. Жодна інша альтернатива не демонструє таких змін. Не надто велике, але все ж таки помітне зростання продемонстрували такі варіанти відповідей, як “приваблива зовнішність” (на 3,4%), “чесність, принциповість” (на 4,9%); “готовність допомагати людям” (на 4,3%), “знання іноземних

Розділ третій

Таблиця 1

Що з переліченого нижче, на Ваш погляд,
є найважливішим для досягнення людиною
високого соціального становища
у нашій країні та в країнах Заходу?
(2009, N=1789; 2012, N=1800, %)*

Варіанти відповіді	В нашій країні		В країнах Заходу		Тенденція
	2009	2012	2009	2012	
Високий інтелект, здібності	30,3	31,8	56,1	60,8	Зростання, Захід
Гарне здоров'я	27,6	38,3	23,0	30,8	Зростання ++
Приваблива зовнішність	11,1	14,5	9,7	12,1	Зростання
Готовність йти на ризик	18,6	16,0	18,3	19,7	
Уміння іноді йти в обхід закону	33,1	33,1	5,3	5,5	
Чесність, принципівість	11,0	15,9	18,3	24,7	Зростання
Егоїзм, індивідуалізм	12,0	13,7	6,1	8,6	
Готовність допомагати людям	10,2	14,5	8,1	12,8	Зростання
Походження з родини з високим соціальним становищем	37,9	38,6	24,2	22,5	
Впливові родичі	51,1	46,5	12,8	10,5	Падіння
Впливові друзі	27,0	28,4	7,3	6,9	
Знання іноземних мов	12,8	17,6	22,6	29,8	Зростання
Гарна освіта	25,8	26,4	49,0	48,4	
Прагнення й уміння робити людям добро	6,1	9,6	5,2	8,6	Зростання
Вихованість, гарні манери	4,8	7,9	11,2	19,4	Зростання
Уміння переконувати, красномовність	12,3	11,8	13,7	13,3	
Політична обізнаність	7,0	8,0	9,9	13,5	
Уміння розпоряджатися грошима	14,4	17,8	23,7	24,1	Зростання у нас
Заможні батьки	36,5	37,5	15,5	10,0	
Важко відповісти	7,7	7,7	15,0	12,5	

*Тут і далі респондент міг позначити до п'яти варіантів відповіді.

мов” (на 4,8%), “прагнення і вміння робити людям добро” (на 3,5%), “вихованість, гарні манери” (на 3,1%), “уміння розпоряджатися грошима” (на 3,4%). У термінах різних капіталів, на уявленнях про які було побудовано даний інструментарій, можна констатувати, що маємо деяку тенденцію збільшення ваги людського, культурного та особистісного капіталів. Щодо капіталу соціального, такого, як “впливові родичі”, то тут можна відмітити тенденцію до зниження його ваги (на 4,6%). Стабільними залишаються такі важливі складові, як “високий інтелект, здібності”, “гарна освіта”. Високу стабільність демонструє і така альтернатива, як “вміння іноді йти в обхід закону”.

У таблиці 2 ми навели порядок вагомості всіх ресурсів у 2009 та 2012 р., де наочно видно, як зміщувалися ранги тих чи інших виборів. З погляду стратегії поведінки це має значення, тому що, як можна припустити, надаючи тому чи іншому ресурсові більшої ваги, людина буде: за наявності цього ресурсу активно пробувати його задіяти, у разі ж відсутності – або пробувати його нарощувати (у разі активної поведінки), або відмовлятися від претензій на успіх у разі відсутності цього ресурсу (у випадку пасивної поведінки).

Рангове порівняння 2009 та 2012 рр.

Жирним шрифтом виділено ті ресурси, які змінили свою рангову вагу більш ніж на одну позицію.

Підсумовуючи результати, представлені в таблицях 1–2, можемо сказати, що порівняння портретів успішної людини 2009 та 2012-й рр. засвідчує: успішний 2012-й більше потребує здоров’я, він трохи чесніший, трохи добріший за свого попередника–2009. Він менше покладається на красномовність, менше готовий ризикувати. Решта ресурсів не змінили або майже не змінили своєї відносної ваги. Культурна відстань між нами та модерними країнами, представлена в термінах системи капіталів, що обмінюється на соціальний успіх, є ще суттєвою, але певні тенденції до модернізаційних зрушень спостерігаються, що відбивається у зростанні ваги культурного, людського та особистісного капіталів.

Розділ третій

Таблиця 2

Що з переліченого нижче, на Ваш погляд,
є найважливішим для досягнення людиною
високого соціального становища
у нашій країні? (2009, N=1789; 2012, N=1800, %)

	2009	%	2012	%
1	Впливові родичі	51,1	Впливові родичі	46,5
2	Походження з родини з високим соціальним становищем	37,9	Походження з родини з високим соціальним становищем	38,6
3	Заможні батьки	36,5	Гарне здоров'я	38,3
4	Уміння іноді йти в обхід закону	33,1	Заможні батьки	37,5
5	Високий інтелект, здібності	30,3	Уміння іноді йти в обхід закону	33,1
6	Гарне здоров'я	27,6	Високий інтелект, здібності	31,8
7	Впливові друзі	27,0	Впливові друзі	28,4
8	Гарна освіта	25,8	Гарна освіта	26,4
9	Готовність йти на ризик	18,6	Уміння розпоряджатися грошима	17,8
10	Уміння розпоряджатися грошима	14,4	Знання іноземних мов	17,6
11	Знання іноземних мов	12,8	Готовність йти на ризик	16,0
12	Уміння переконувати, красномовність	12,3	Чесність, принциповість	15,9
13	Егоїзм, індивідуалізм	12,0	Приваблива зовнішність	14,5
14	Приваблива зовнішність	11,1	Готовність допомагати людям	14,5
15	Чесність, принциповість	11,0	Егоїзм, індивідуалізм	13,7
16	Готовність допомагати людям	10,2	Уміння переконувати, красномовність	11,8
17	Політична обізнаність	7,0	Прагнення і уміння робити людям добро	9,6
18	Прагнення і уміння робити людям добро	6,1	Політична обізнаність	8,0
19	Вихованість, гарні манери	4,8	Вихованість, гарні манери	7,9
20	Важко відповісти	7,7	Важко відповісти	7,7

**Зв'язок обраних ресурсів
з актуальним соціальним становищем, 2012 р.**

Таблиця 3

“Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні?” Зв'язок розподілу відповідей з актуальним соціальним становищем за самооцінкою (2012, N=1782, %)

Варіанти відповідей	Рівень соціального становища за самооцінкою				
	1 (низький)	2	3	4	5 (високий)
	N=105	N=297	N=651	N=510	N=197
Високий інтелект, здібності	29,5	30,0	28,9	34,7	36,6
Гарне здоров'я	39,1	36,4	35,6	41,4	42,8
Приваблива зовнішність	11,4	17,9	11,2	15,1	19,1
Готовність йти на ризик	15,2	16,2	13,8	17,1	19,6
Уміння іноді йти в обхід закону	23,8	34,0	36,3	29,8	34,5
<i>Чесність, принциповість</i>	<i>18,1</i>	<i>13,1</i>	<i>14,4</i>	<i>16,7</i>	<i>22,2</i>
Егоїзм, індивідуалізм	12,4	15,2	12,6	13,1	17,0
<i>Готовність допомагати людям</i>	<i>17,1</i>	<i>12,8</i>	<i>13,5</i>	<i>15,3</i>	<i>16,5</i>
Походження з родини з високим соціальним становищем	33,3	42,4	41,3	38,2	29,9
Впливові родичі	48,6	47,1	48,5	47,1	39,2
Впливові друзі	25,7	25,6	30,1	28,2	29,9
Знання іноземних мов	19,1	14,5	16,9	17,7	23,7
Гарна освіта	22,9	20,9	23,4	31,6	34,0
<i>Прагнення і уміння робити людям добро</i>	<i>10,5</i>	<i>7,7</i>	<i>8,9</i>	<i>9,2</i>	<i>13,9</i>
Вихованість, гарні манери	3,8	5,1	6,0	11,6	10,8
Уміння переконувати, красномовність	8,6	9,1	10,0	15,1	15,5
Політична обізнаність	2,9	6,4	7,7	10,2	7,7
Уміння розпоряджатися грошима	15,2	13,8	21,0	16,5	18,0
Заможні батьки	37,1	39,1	42,1	35,5	27,3
Важко відповісти	16,2	12,5	7,4	5,3	3,1

Оскільки наше основне питання стосувалося ресурсів досягнення високого соціального становища, то цікавим є питання – а як пов'язана ця оцінка ресурсів з власне тим актуальним соціальним становищем, що його респондент має.

Запитання, що цього стосувалося, у нашому моніторинговому дослідженні було сформульоване так : *“Уявіть собі, що на сходинках деякої “драбинки” розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій – ті, хто має найнижче становище, а на найвищій – ті, хто має найвище становище. На яку із цих сходинок Ви поставили б себе?”* Респондентові пропонувалася драбинка з семи сходинок. У нашій таблиці 3 з них міститься лише п'ять, оскільки решта не набрали тієї кількості відповідей, щоб цю групу можна було брати до уваги.

Однією з цікавих ознак, що характеризує представлені результати, є нелінійність зв'язку відсотків, поданих за кожну з запропонованих альтернатив, та рівнем самооцінки соціального свого становища респондентами. Практично по всіх рядках таблиці 3 спостерігаємо злам лінійності, найчастіше це відбувається на 4-й та 5-й сходинках драбини самооцінки свого суспільного становища. Для семи запропонованих сходинок це приблизно середина. По деяких альтернативах можна помітити, що люди з низьким та високим соціальним становищем демонструють ближчі позиції, ніж люди з середнім становищем. Цікаво, що це спостерігається за такими близькими за своїм змістом і водночас пов'язаними з питаннями людяності, моральності альтернативами, як *“чесність, принциповість”*, *“готовність допомагати людям”*, *“прагнення і уміння робити людям добро”*. Напрошується висновок, що в цьому сенсі посереднє становище є зоною найбільшого ризику зниження моральності. Прагнучи підвищення свого становища, але не досягши цього, людина стає більш жорсткою і менш уважною до інших людей. Побічно про це свідчить і те, що серед людей, що оцінюють своє соціальне становище як посереднє, найбільше тих, хто обирає альтерна-

тиви, пов'язані з такими ресурсами, як *“походження з родини з високим соціальним становищем”*, *“впливові родичі”*, *“впливові друзі”* – все, що становить основу соціального капіталу людини і є притаманним більше традиційній культурі. Красномовним є і те, що саме ця категорія демонструє найбільший відсоток виборів за альтернативою *“уміння іноді йти в обхід закону”*, яка скоріше йде від нестійкої культури перехідного періоду. А от ті, хто своє становище оцінює як високе, схильні обирати в якості дієвих ресурсів такі, що близькі до модерних зразків, і становлять основу культурного та людського капіталу – *“знання іноземних мов”*, *“гарна освіта”*, *“готовність йти на ризик”*, *“приваблива зовнішність”*, *“гарне здоров'я”*, *“високий інтелект, здібності”*, і що прикметно – такий справді характерний для індивідуалізованих західних суспільств ресурс, як *“егоїзм, індивідуалізм”*.

Таким чином, результати цього аналізу дають змогу висловити припущення, що процеси культурної модернізації в нашій країні тісно пов'язані з тим, як змінюється оцінка людьми свого соціального статусу. Чим вище у людини ця оцінка, тим швидше можна очікувати, що її культурні смислові орієнтації зміщуватимуться в бік модерних зразків, тим більше ймовірною буде відповідність модерним зразкам тієї стратегії поведінки, що її людина обиратиме.

Зв'язок обраних ресурсів з рівнем задоволеності своїм становищем у суспільстві, 2012 р.

Здавалося б, близьким до запитання про суспільне становище є запитання про задоволеність своїм становищем у суспільстві. Але тут є певні нюанси. Якщо в першому випадку ми говоримо про певні об'єктивні показники (хоча і подані через суб'єктивну оцінку), то в другому – власне про самовідчуття незалежно від об'єктивного стану речей. Адже задоволеність, хоча і тісно пов'язана з суспільним статусом, все ж не корелює з ним стовідсотково.

Таблиця 4

Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні? Зв'язок розподілу відповідей з рівнем задоволеності своїм становищем у суспільстві (2012, N=1790, %)

Варіанти відповідей	Рівень задоволеності		
	Скоріше не задоволений	Важко сказати, задоволений чи ні	Скоріше задоволений
	N=917	N=529	N=344
Високий інтелект, здібності	29,6	32,3	36,9
Гарне здоров'я	38,4	39,5	36,6
Приваблива зовнішність	14,0	13,6	17,4
Готовність йти на ризик	16,0	14,4	18,6
Уміння іноді йти в обхід закону	34,9	30,1	32,9
Чесність, принциповість	15,7	15,9	16,9
Егоїзм, індивідуалізм	14,9	10,4	15,7
Готовність допомагати людям	14,2	15,9	13,7
Походження з родини з високим соціальним становищем	40,9	34,0	39,2
Впливові родичі	49,7	40,1	47,7
Впливові друзі	29,8	24,8	29,9
Знання іноземних мов	16,6	17,4	20,6
Гарна освіта	25,9	25,3	29,9
Прагнення і уміння робити людям добро	8,2	9,6	13,4
Вихованість, гарні манери	7,4	7,0	10,5
Уміння переконувати, красномовність	10,7	11,9	14,8
Політична обізнаність	7,5	8,3	8,7
Уміння розпоряджатися грошима	16,8	21,4	15,4
Заможні батьки	40,2	33,7	36,3
Важко відповісти	7,9	10,6	2,3

Задоволеною може почуватися і людина, що свій статус оцінює не надто високо, але їй цілком вистачає того, що вона має, вона не хоче тих ризиків, що часто зумовлює високий статус.

У таблиці 4 наведено зв'язок відповідей на запитання саме про задоволеність як суб'єктивне відчуття, з оцінкою дієвості всіх наших ресурсів. Точне формулювання другого запитання “Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?”. І тут маємо теж дуже красномовну картину. На дієвості таких ресурсів, як “походження з родини з високим соціальним становищем”, “впливові родичі”, “впливові друзі”, “заможні батьки”, “уміння іноді йти в обхід закону” найчастіше вказують ті, хто відчуває незадоволення своїм становищем у суспільстві, ті, кому образно кажучи, тут не надто комфортно. І, навпаки, той, хто своїм становищем цілком задоволений, частіше обирає більш модерні ресурси, такі як освіта, знання іноземних мов, красномовність та ін. Це добре видно з виділених жирним шрифтом цифр в останньому стовпчику таблиці 4.

Висновки, що з цього випливають, близькі, але не ідентичні до висловлених вище – можна припустити, що чим більше в країні буде тих, хто своїм становищем у суспільстві задоволений, тим більшою буде ймовірність модернізації нашого культурного середовища і, відповідно, більш модерними будуть поведінкові стратегії наших громадян. Скоріше, у цьому випадку маємо говорити не про соціальний статус людини, а про почуття власної гідності, яке і дається інтегральним задоволенням становищем у суспільстві. Але, звичайно, такі висновки треба робити з усіма застереженнями, яких вимагає робота з багатофакторними та нелінійними процесами, яким і є процес модернізації нашого культурного середовища.

Література

1. Бевзенко Л. Ресурси реалізації соціальних інтересів громадян: вітчизняні та західні реалії в уявленнях українців / Л.Бевзенко // Українське суспільство – моніторинг соціальних змін. – К. : Ін-тут соціології НАНУ, 2009. – С. 228–239.

А.Домаранська

СТРАТИФІКАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ЗА СОЦІАЛЬНИМ САМОПОЧУТТЯМ

Методика вимірювання соціального самопочуття розроблена Є.Головахою та Н.Паніною й уперше включена до інструментарію моніторингового дослідження Інституту соціології у 1996 р. Респондентам пропонується відповісти на запитання “Чого з наведеного Вам не вистачає” і наводиться перелік благ та ресурсів [1]. Передбачається, що чим меншою мірою задоволені потреби людини, тим гіршим є її соціальне самопочуття. Сумарний індекс вираховується для 20 позицій за шкалою “не вистачає (1), важко сказати (2), вистачає (3)” і набуває значень від 20 (не вистачає усіх перелічених ресурсів) до 60 (усього вистачає). Середнє значення (40) утворює умовний нуль, показники нижче якого свідчать про негативний рівень задоволення життєво важливих потреб громадян України. За всі роки спостережень він так і не був досягнутий, а у 2012 р. становив 37,4, – це найнижчий показник з 2006 р. Аналіз інформації, отриманої в моніторинговому обстеженні 2012 р., проведемо у три кроки. На першому об’єднаємо включені до опитувальника 25 благ і ресурсів у фактори; на другому визначимо, які саме обставини впливають на рівень задоволення чи незадоволення відповідних потреб; на третьому створимо стратифіковану класифікацію за рівнем соціального самопочуття.

За допомогою методу головних компонентів виділено п’ять факторів, які описують 53% загальної дисперсії. Прийнятність застосованого методу засвідчує значення критерію адекватності вибірки КМО, що дорівнює 0,9, а також критерій сферичності Бартлета, який статистично значущий на рівні 0,001. Перший фактор (*табл.*) інтегрує змінні, взаємна кореляція котрих зумовлює найбільшу частку загальної дисперсії – 29,3%: можливість працю-

вати з повною віддачею, мати додатковий заробіток, підходящу роботу, повноцінно проводити дозвілля та відпустку, проявляти ініціативу та самостійність під час розв'язання життєвих проблем, харчуватися відповідно до своїх смаків, надавати дітям якісну освіту та отримувати юридичну допомогу для захисту своїх прав та інтересів.

Таблиця**Фактори соціального самопочуття**

<i>№ фактора</i>	<i>Фактори</i>	<i>% дисперсії</i>
1	Потреби у самореалізації (професійні, культурні, особистісні)	29,3
2	Потреби у соціальній безпеці	7,3
3	Матеріально-побутові потреби	6,5
4	Інформаційно-особистісні потреби	5,2
5	Потреби фізичного благополуччя	4,6

Наступний фактор пояснює 7,3% дисперсії і сформований потребами у соціальній безпеці – дотримання діючих у країні законів, порядку в суспільстві, наявність заощаджень на випадок тяжкої хвороби, безробіття, майнових збитків, упевненість у власному майбутньому. Фактор матеріально-побутових потреб (6,5% дисперсії) включає такі блага, як необхідні меблі, одяг, у тому числі модний і красивий, хороше житло. Фактор інформаційно-особистісних потреб (5,2% дисперсії) об'єднує сучасні політичні та економічні знання, рішучість у досягненні цілей та упевненість у своїх силах. У п'ятий фактор (4,6% дисперсії) увійшли потреби фізичного благополуччя: здоров'я, необхідна медична допомога, можливість купувати необхідні продукти, вміння жити в нових суспільних умовах.

Для визначення вкладу кожного фактору при поясненні загального самопочуття використовувався метод множин-

ної регресії, зокрема величина значення стандартизованого коефіцієнта (якість отриманої моделі досить висока, значення коефіцієнта детермінації дорівнює 0,994, форма розподілу залишків майже не відрізняється від нормальної кривої, а діаграма нормальних ймовірностей демонструє незначні відхилення від прямої лінії). Найбільшою мірою соціальне самопочуття зумовлене рівнем самореалізації індивіда ($v=0,7$) і менше – матеріально-побутовими та інформаційно-особистісними потребами ($v=0,4$), потребами у фізичному благополуччі ($v=0,3$) і соціальній безпеці ($v=0,2$).

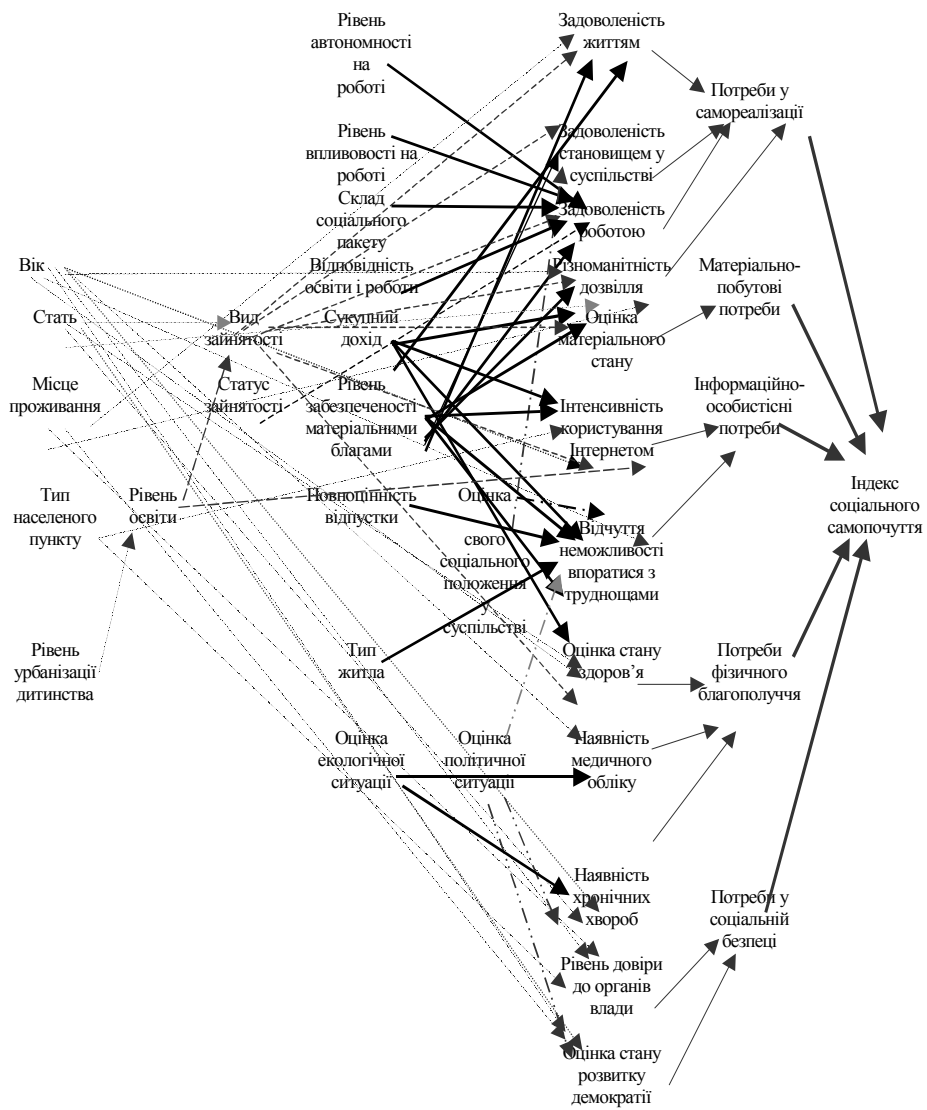
Методом шляхового аналізу (path analysis) виявлялися обставини, які впливають на рівень соціального самопочуття (другий крок). Причинний взаємозв'язок підтвердився для наступних (рис.). Так, рівень задоволення потреб у самореалізації тим вищий, чим вище задоволеність життям у цілому, становищем у суспільстві, роботою, різноманітністю дозвілля. У свою чергу задоволеність життям зумовлена видом зайнятості, матеріальним становищем, рівнем доходу та місцем проживання. Рівень задоволеності своїм становищем у суспільстві зумовлений видом зайнятості та статками. Міра задоволеності роботою прямо залежить від статусу зайнятості (роботодавець, самозайнятий чи найманий працівник), можливості вирішувати, як організувати свою повсякденну роботу та впливати на прийняття рішень щодо діяльності підприємства, складу соціального пакету підприємства (оплачувана відпустка, медичне страхування тощо), а також від того, чи відповідає робота професійно-освітньому рівню та матеріальному становищу. Різноманітність дозвілля зумовлена статтю, віком, місцем проживання та видом зайнятості і статками.

Рівень задоволення матеріально-побутових потреб визначається рівнем доходу респондента та наявністю різноманітних матеріальних благ (дачі, автомобіля, телевізора, пральної машини, комп'ютера, моторного човна тощо), а інформаційно-особистісні потреби – інтенсивністю користування Інтернетом залежно від віку, рівня освіти, типу

Рисунок

Обставини, що впливають на рівень соціального самопочуття

поселення. Оцінки міри задоволення потреб фізичного благополуччя пов'язані з віком, станом здоров'я, перебуванням на медичному обліку, наявністю хронічних захворювань та екологічною ситуацією в населеному пункті. На потреби в соціальній безпеці впливають ступінь довіри до органів влади (міліції, прокуратури, суду, Президента, Верховної Ради, уряду, місцевих органів влади, політичних партій), стан розвитку демократії, політична ситуація в країні.

Стратифікована класифікація (третій крок) будується так. Оскільки шкала містить три пункти, то маємо можливість сформулювати три категорії. Значення розмаху шкали (2) ділимо на кількість груп (3) й отримуємо рівний діапазон кожного інтервалу: 0,67, але 0,669 для того, щоб кожен новий інтервал починався з сотої. Діапазон від 1 до 1,669 об'єднаємо у категорію “Низький рівень задоволення потреб”, від 1,67 до 2,339 – у категорію “Середній рівень задоволення потреб”, від 2,34 до 3,0 – у категорію “Високий рівень задоволення потреб”. У результаті майже половина опитаних (49%) класифіковані у середню категорію, 35% – у категорію із низьким рівнем задоволення потреб, а 16% – з високим рівнем задоволення життєво важливих потреб.

У кожній категорії середні значення факторів значуще відрізняються на рівні 0,05. Ті, хто належать до першої категорії, відчувають дефіцит більшості благ, які пред'являлися для оцінювання, але найбільшою мірою вони відчувають нестачу можливості повноцінно проводити відпустку, нестачу заощаджень, що підтримали б добробут хоча б упродовж року, а головне, впевненості у власному майбутньому. Частіше за інших такі відповіді дають мешканці селищ міського типу і сіл, розташованих на заході, північному-заході або в центрі країни, які мають початкову, неповну середню освіту, виконують малокваліфіковану фізичну працю, підробляють у різних місцях залежно від обставин, або не працюють і не мають ніяких джерел доходу, їм вистачає грошей лише на продукти харчування.

Віднесені до категорії із середнім рівнем задоволення потреб зазвичай дотримуються нейтральної позиції і дають відповіді “важко сказати, вистачає чи ні”. Але ж все-таки відчувають нестачу необхідної медичної допомоги, можливість повноцінно проводити відпустку, дати дітям повноцінну освіту та отримувати юридичну допомогу для захисту своїх прав, вказують на дефіцит порядку в суспільстві, дотримання законів, заощаджень та впевненості у майбутньому. За соціально-демографічними показниками це мешканці середніх за кількістю населення міст сходу і Києва, службовці з-поміж допоміжного персоналу, непрацюючі пенсіонери, яким вистачає грошей на все необхідне, але не на те, щоб робити заощадження.

Щодо носіїв типу “Високий рівень самопочуття”, то вони найбільшою мірою задоволені матеріально-побутовою сферою, інформаційно-особистісною та сферою фізичного благополуччя. Їм вистачає одягу, в тому числі модного і красивого, є житло та необхідні меблі, вони впевнені у своїх силах і рішучі в досягненнях своїх цілей, уміють жити в сучасних умовах і не відчувають нестачі здоров’я. Водночас фіксують нейтральну позицію стосовно сфери самореалізації, їм вистачає ініціативи і самостійності, але не вистачає підходящої роботи, можливості мати додатковий заробіток, повноцінно проводити відпустку та юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів. Найголовніше, як і представникам попередніх типів, їм бракує соціальної безпеки. Частіше це чоловіки молодого або середнього віку, мешканці великих міст сходу чи південного-сходу країни, які мають повну вищу освіту, є кваліфікованими робітниками, самозанятими або найманими, їм вистачає грошей на прожиття і вони можуть робити заощадження.

Отже, найбільшою мірою соціальне самопочуття індивідів залежить від рівня їх самореалізації, що зумовлюється видом та статусом зайнятості, ступенем автономності та впливовості на роботі, соціальною підтримкою підприємства, також матеріальним станом, рівнем доходу та місцем

Розділ третій

проживання і впливає на загальну задоволеність життям, становищем у суспільстві, роботою та дозвіллям. Зважаючи на отриману стратифіковану класифікацію, тільки кожний восьмий громадянин України говорить про себе, що він не відчуває дефіциту в задоволенні більшості життєво важливих потреб. Проте й найуспішніші та найамбітніші вказують на нестачу порядку в суспільстві, захисту прав і свобод, можливостей підтримувати індивідуальний та сімейний добробут, мати привабливу роботу чи додаткову зайнятість.

Література

1. Головаха Е.И. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического текста в массовых опросах / Головаха Е.И., Панина Н.В. – К. : Стилос, 1997. – 63 с.

**СОЦІАЛЬНЕ САМОПОЧУТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
У ПЕРІОД ВПРОВАДЖЕННЯ РЕФОРМ
2010–2012 РР.**

У 2012 р. виповнилось двадцять років від зародження ідеї соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України. Вважаючи, що раціональна і цілеспрямована діяльність у галузі соціального управління, розробка стратегій соціальних реформ неможливі без систематичної адекватної оцінки, урахування характеру та спрямованості процесів, які відбуваються в суспільстві, що трансформується, Н.Паніна у 1992 р. здійснила пілотне дослідження “Соціальне самопочуття та психологічний стан населення України”, яке вважала апробацією систематичного моніторингу змін в українському суспільстві.

Як ініціатор і головний методолог проекту моніторингу Н.Паніна у системі показників значну роль відводила індексу соціального самопочуття населення – його динаміці та соціально-груповій диференціації. Починаючи з 1995 р., цей показник дає можливість узагальнено оцінювати особливості сприйняття людиною свого місця у суспільстві. Його значущість була обґрунтована Н.Паніною і Є.Головахою [1].

Підхід, розроблений цими науковцями, дає змогу вимірювати один з найважливіших показників благополуччя людей об’єктивно, уникаючи впливу ситуативних емоційних станів.

Нагадаємо, що діапазон шкали соціального самопочуття ПСС-20 – від 20 до 60 балів, де 40 балів – середнє значення шкали (умовний нуль). Для визначення загального рівня соціального самопочуття населення України прийнято таке групування: значення, нижчі за 37 балів, характеризують низький рівень; 37–43 бали – середній; вище, ніж 43 бали, – високий.

Особливий інтерес викликає соціальне самопочуття населення в ситуації суспільної нестабільності. На початку 2010 р. був задекларований курс на проведення масштабних суспільно-економічних реформ. Ледь адаптувавшись до попередніх умов життя, ще не оговтавшись від економічної кризи та її наслідків, населення вимушене було знову пристосовуватись. Про дезорієнтованість населення у нормативно-правовому полі свідчить деяке підвищення індексу аномійної деморалізованості населення. Значення індексу від 9 до 12 балів означає її підвищений рівень. Значення вище 12 балів – високий. Упродовж усіх років спостережень рівень аномійної деморалізованості є високим, найгірше значення його було зафіксоване у 1999 р. – 14.0 балів. Далі спостерігаємо поступове невелике зниження цього показника, особливо він знизився у 2005 р. на хвилі сподівань, що породжувала “помаранчева революція”. Тільки економічна криза 2008 р. призвела до деякого “сплеску”, що пішов на спад вже у 2010 р. [2, с. 248–249]. Якщо у 2010 р. він мав значення 12.9, то у 2012 р. вже зріс до 13.3, майже до рівня 2001 р., – 13.6 бала.

У докризовому 2008 р. уперше за період спостережень індекс соціального самопочуття впритул наблизився до середнього значення (39.4 бала, коефіцієнт варіації – 0,23). Це означало, що частка громадян України, яким не вистачало соціальних благ, уже майже не перевищувала відсоток тих, хто не відчував себе у стані соціальної депривації [3, с. 261]. У 2009 р., коли економічна криза вже півроку вирувала у країні, значення ПСС становило 38.9 (коефіцієнт варіації – 0,22). У квітні 2010 р. воно незначно знизилось – до 38.5 (коефіцієнт варіації – 0,23), але так і не опустившись до рівня 2006 р. – 38.3 (коефіцієнт варіації – 0,23), що свідчило про засвоєння адаптивних навичок значною частиною населення [4]. Але ці навички ще не набули стійкого характеру: у 2012 р. ПСС дорівнює 37.4 (коефіцієнт варіації – 0,24). Ми спостерігаємо його падіння до рівня 2004 р. 37,3 (коефіцієнт варіації – 0,22), коли він уперше подолав нижню межу середнього рівня соціального самопочуття.

Про погіршення соціального самопочуття населення України під час масштабного реформування у важливих сферах життєдіяльності свідчать дані, наведені у таблиці 1,

Таблиця 1
Відсоток громадян України, яким бракувало певних соціальних благ, 2010–2012 рр.

“Чого з переліченого далі Вам бракує?”	2008	2010	Різниця відсотків 2008–2010	2012	Різниця відсотків 2010–2012	Різниця відсотків 2008–2012
Уміння жити за нових суспільних умов	34,9	33,2	1,7	32,3	0,9	2,6
Здоров'я	45,8	46,5	-0,7	50,1	-3,6**	-4,3*
Належної роботи	37,0	46,5	-9,5*	48,7	-2,2	-11,7*
Необхідного одягу	21,0	23,7	-2,7	24,1	-0,4	-3,1**
Гарного житла	34,1	35,1	-1,0	39,0	-3,9**	-4,9*
Сучасних економічних знань	38,2	38,5	-0,3	39,7	-1,2	-1,5
Упевненості у власних силах	29,7	28,2	1,5	34,7	-6,5*	-5,0*
Необхідної медичної допомоги	48,4	52,1	-3,7**	57,7	-5,6*	-9,3*
Модного і гарного одягу	32,3	35,6	-3,3**	36,4	-0,8	-4,1*
Необхідних меблів	27,0	27,4	-0,4	29,0	-1,6	-2,0
Сучасних політичних знань	27,5	24,7	2,8	29,4	-4,7*	-1,9
Рішучості в досягненні своїх цілей	27,2	27,9	-0,7	33,9	-5,0*	-5,7*
Юридичної допомоги у захисті своїх прав та інтересів	48,4	49,4	-1,0	54,8	-5,4*	-6,4*
Можливості повноцінно проводити відпустку	53,6	58,8	-5,2*	60,9	-2,1	-7,3*
Можливості мати додатковий заробіток	41,8	47,2	-5,4*	51,3	-4,1**	-9,5*
Можливості купувати найнеобхідніші продукти	32,2	32,4	-0,2	32,0	0,4	0,2
Ініціативи і самостійності у розв'язанні життєвих проблем	22,4	23,9	-1,5	28,8	-4,9*	-6,4*
Повноцінного дозвілля	44,1	45,7	-1,6	47,5	-1,8	-3,4**
Можливості працювати із повною віддачею	27,1	32,7	-5,6*	35,2	-2,5	-8,1*
Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	48,9	49,8	-0,9	52,1	-2,3	-3,2

* Різниця відсотків значуща на рівні 1%; ** – на рівні 5%.

де сучасна ситуація із задоволенням конкретних соціальних потреб людей порівнюється з результатами опитування щодо недостатності соціальних благ у 2008–2010 рр.

Найнагальнішою незадоволеною потребою населення України є нестача належної роботи: за 2008–2010 рр. відсоток людей, яким її бракувало, зріс на третину. Ми бачимо, що криза 2008–2010 рр. мала більш вагомий вплив на цей показник, ніж час реформ. Офіційний рівень безробіття, за даними Держстату, становив на квітень 2012 р. 1,7%. Він скоротився порівняно з початком 2011 р. на 0,5%. Але більшість тих, кому бракувало роботи, – це працівники ринків, що масово закриваються під тиском супермаркетів; малі підприємці, що банкрутують унаслідок скорочення купівельної спроможності громадян; будівельники та ремонтники. Вони, як правило, не реєструються у центрах зайнятості. Якщо під час кризи суттєво зросла кількість людей, які не мають можливості “працювати з повною віддачею”, то під час реформ вона теж зросла, але лише на 2,5%. Це пов’язано насамперед з тим, що внаслідок скорочень працівники вимушені робити не за фахом, а там, де знайшли роботу, навіть таку, яка не відповідає їхньому кваліфікаційному рівню, але наразі ця відповідність вже не дуже бентежить людей. Аби був додатковий заробіток. Під час економічної кризи потреба в ньому зросла суттєво – на 5,6%, але й часи реформ стали не найкращими в цьому сенсі: кількість бажаючих мати додатковий заробіток зросла ще на 4,1%. Даний факт опосередковано свідчить про підвищення ініціативності населення, можна говорити про деяке зниження патерналістських настроїв. Але, попри декларації влади про стабілізацію економічної ситуації в країні, ринок праці знаходиться в стані депресії, яка зумовлена значною недостатністю робочих місць.

Зростає кількість пересічних громадян, яким бракує матеріальних благ. Якщо під час кризи більшими темпами зростала частка людей, яким не вистачало “модного та гарного одягу”, а 23,7% людей – необхідного одягу, то у

2012 р. зафіксоване суттєве зростання кількості респондентів, яким не вистачає гарного житла (39% порівняно з 35,1% у 2010 р.), та на 1,6% зросла кількість тих, кому не вистачало необхідних меблів.

Невдала державна політика в галузі охорони здоров'я, багаторічне її фінансування за залишковим принципом, неможливість отримати ніби гарантовану державою належну безоплатну медичну допомогу і необхідні обстеження призвели до того, що відсоток людей, яким не вистачає “необхідної медичної допомоги” за роки кризи зріс на 3,7%. Різке зростання цін навіть на доступні колись ліки, нестача вакцин для планової вакцинації немовлят, подальше розгортання епідемії туберкульозу, відсутність медикаментів та навіть систем переливання крові у лікарнях на тлі постійних розмов про страхову медицину в планах реформування медичної галузі призвели до того, що під час реформування країни 57,7% громадян відчувають нестачу необхідної медичної допомоги. Якщо у 2010 р. майже половина респондентів (46,5%) відповіли, що їм “не вистачає здоров'я”, а цей показник мало змінився упродовж усіх років спостереження, то у 2012 р. він погіршився суттєво – до 50,1%, що свідчить про необхідність кардинальних змін у соціальній політиці держави. На стан здоров'я населення України також негативно впливає той фактор, що внаслідок матеріальної скрути люди не мають “можливості повноцінно проводити відпустку” (суттєве погіршення за два роки кризи на 5,2% і під час проведення реформ – ще на 2,1%) і половина населення не може “харчуватися відповідно до своїх смаків”, а третина стабільно протягом усіх років спостережень навіть не має “можливості купувати необхідні продукти”.

Якщо у 2010 р. ми фіксували, що за період спостережень, а саме з 1995 р., практично не змінювалась ситуація з забезпеченням потреб населення у правовому захисті – близько половини громадян зазначали, що їм не вистачало юридичної допомоги у захисті своїх прав та інтересів [4, с. 252], то під час реформування правової системи (но-

вий Податковий кодекс, пенсійна реформа, необхідність вирішення багатьох питань за зверненням до суду або до нотаріату) суттєво, до 54,4%, зросла частка респондентів, яким не вистачає юридичної допомоги в захисті своїх прав та інтересів.

Про деяку розгубленість населення у розумінні політичної ситуації в країні свідчить і суттєве, на 4,7% порівняно з 2010 р., зростання кількості людей, яким бракує сучасних політичних знань. Раніше ми фіксували, що у 2010 р. частка таких респондентів порівняно з 2008 р. зменшилася на 2,8%.

Поряд з цим спостерігаємо поступове пристосування населення до життя в ринкових умовах, навіть під час кризового стану суспільства та його реформування: вже п'ять років зменшується частка людей, яким бракує "упевненості у власних силах". Поки що цей процес не є статистично значущим, але тенденція вже чітко сформована. Нові умови господарювання викликали деяке підвищення відсотка громадян, яким не вистачає "сучасних економічних знань". Але про те, що населення наразі перебуває у стані невизначеності та дезадаптованості, свідчать дані про різке зростання, на 6,5%, частки респондентів, яким не вистачає упевненості у власних силах. У 2008 та 2010 рр. ми відмічали, що цей показник повільно, але зменшується, що в сукупності з іншими показниками давало змогу позитивно оцінювати наслідки трансформаційних процесів, говорячи про формування особистісних якостей нового, інтернального типу. Дезорієнтація у сучасному суспільному становищі внаслідок різкої зміни законодавчої бази та умов господарювання призвела до значного підвищення відсотка людей, які відчують брак ініціативності й самостійності у розв'язанні життєвих проблем.

Відомо, що структура соціальних потреб, дефіцит у забезпеченні яких відчуває населення, значною мірою залежить від соціально-демографічної категорії. Розглянемо як змінилось соціальне самопочуття населення в цьому сенсі порівняно з показниками 2010 р. (табл. 2).

Таблиця 2
Значення ПСС–20 для різних категорій населення України

<i>Категорії населення</i>	<i>2010</i>	<i>2012</i>
<i>Населення України</i>	38.6	37.4*
<i>Стать</i>		
Чоловіки	39.6	38.3*
Жінки	37.8	36.6*
<i>Вік</i>		
до 30	39.4	38.1*
30–55	38.4	37.7**
56 і старші	38.2	36.3*
<i>Сімейний стан</i>		
Ніколи не був(ла) у шлюбі	39.9	38.4*
Перебуваю у зареєстрованому шлюбі	38.8	37.9*
Перебуваю у фактичному, незареєстрованому шлюбі	38.0	36.4*
Розлучений(на) офіційно	37.5	36.2*
Розлучився(лась), хоч офіційно не розлучений(на)	38.2	35.0*
Вдівець (вдова)	37.2	35.6*
<i>Освіта</i>		
Початкова, неповна середня	37.2	35.7*
Середня загальна	38.5	37.0*
Середня спеціальна (технікум, училище, коледж)	38.3	37.5*
Перший ступінь вищої освіти (бакалавр)	38.7	38.3
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступень)	41.9	40.7*
<i>Національність</i>		
Українець	38.4	37.1*
Росіянин	39.4	38.9
Інша	39.5	37.0*
<i>Місце проживання</i>		
Київ	39.9	40.4
Велике місто	39.4	38.3*
Невелике місто	39.3	37.1*
Село	36.9	36.2**

*Різниця балів значуща на рівні 1%; ** – на рівні 5%.

Розрив між чоловічим і жіночим самопочуттям не зменшується, воно пропорційно погіршилося порівняно з 2010 р. Але якщо соціальне самопочуття чоловіків досі у межах

середніх значень, соціальне самопочуття українських жінок перетнуло межу поганого самопочуття та становить 36.6 бала. Це пояснюється тим, що жінки в українському суспільстві традиційно більш відповідально ставляться до проблем своїх дітей, які загострились внаслідок реформування системи освіти та відсутності належного медичного обслуговування. Багато жінок віком 35–40 років не витримують конкуренції на ринку праці, а старші відчули розчарування внаслідок впровадження нового пенсійного законодавства та підвищення пенсійного віку. Якщо розглядати рівень задоволення соціальних потреб залежно від віку, то потрібно відмітити, що навіть криза не призвела до такої значної диференціації, яка відбулась під час реформування. За загального суттєвого зниження соціального самопочуття люди похилого віку більш гостро відреагували на це порівняно з молоддю та громадянами середньої вікової категорії.

У головних поселенських групах соціальне самопочуття змінилось під час кризи та реформування по-різному. Показник ПСС киян навіть несуттєво зріс, бо вони порівняно з іншими мають вищу зарплатню, роботу та комфортніші умови життя. Якщо під час кризи ми відмічали, що тільки селяни “випадають” за межу середнього рівня ПСС, а всі інші мають його на приблизно однаковому рівні, то у 2012 р. спостерігається його суттєве зниження навіть у жителів великих міст. Зовсім до верхньої межі поганого самопочуття дійшло самопочуття жителів невеликих міст. Відсутність кредитування, високі ціни на добрива, паливо та низькі закупівельні ціни на продукцію сільського господарства, відтік до міст працездатних людей тощо вплинули на значне зниження соціального самопочуття мешканців села.

Якщо ми розглянемо рівень соціального самопочуття залежно від сімейного стану, то його зниження у 2012 році по всіх категоріях громадян є суттєвим. Найгірше почувалися люди одинокі: вдівці (вдови), розлучені офіційно та неофіційно, навіть ті, які ніколи не перебували у шлюбі,

хоча їхнє становище є кращим за інших. Найменший відносний рівень зниження самопочуття спостерігається у респондентів, що перебувають у зареєстрованому шлюбі. Традиційно люди відчують себе більш захищеними в сімейному колі.

Рівень освіти теж суттєво впливає на соціальне самопочуття людей під час кризових станів у суспільстві. Під час реформ спостерігається значне його зниження, особливо у людей, які мають початкову та неповну середню освіту. Відомо, що це переважно мешканці села похилого віку та молодь, яка не впевнена у своєму майбутньому. Навіть у спеціалістів вищої кваліфікації рівень соціального самопочуття значно знизився, хоча й досі знаходиться на середній позиції.

Якщо в попередні роки національність громадян України практично не впливала на рівень їхнього самопочуття, то дані останнього опитування виявили тривожну ознаку. Несподівано різким виявилось падіння соціального самопочуття в українців та людей інших національностей (крім росіян). Ми лише констатуємо цей факт, бо наукове пояснення цього явища потребує додаткового масштабного дослідження. Але можна припустити, що до такого стану призвела невважена національна політика держави, штучне педалювання мовного питання, а також географія розселення етнічних груп.

Як бачимо, економічна криза хоча і призвела до зниження рівня соціального самопочуття майже всіх категорій населення України, але рівень зниження ПСС був не такий катастрофічний, як під час реформування країни. Виявилось, що люди за часи довготривалого трансформаційного процесу, що триває в державі вже майже двадцять років, набули навичок життя у ринкових умовах і частково позбулися патерналістських настроїв. Більш суттєво на зниження рівня соціального самопочуття впливає не матеріальна скрута, а невизначеність “правил життя” і необхідність знову і знову адаптуватись до нових норм і правил. Для населення, на наш погляд, рефор-

мування проходило б не так боляче, якби одночасно впроваджувалися покрокові, зрозумілі для всіх зміни державної соціальної політики.

Література

1. Головаха Е.И. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах / Е.И.Головаха, Н.В.Панина. – К. : Ин-т социологии, 1997. – 63 с.
2. Загороднюк Т. Зміни соціально-психологічного стану населення України в ракурсі нормативно-особистісної концепції трансформації суспільства / Т.Загороднюк // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2-х т. Т.1 : Аналітичні матеріали / за ред В.Ворони, М.Шульги. – К. : ІС НАНУ, Азбука, 2011. – С. 245–256.
3. Головаха Е. Соціальне самопочуття населення України: тенденції змін 1995–2008 / Е.Головаха, Н.Паніна // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 259–266.
4. Загороднюк Т. Соціально-психологічний стан населення України / Т.Загороднюк // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : ІС НАНУ, Азбука, 2010. – С.282–288.

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Соціологічний моніторинг, що його проводить Інститут соціології НАН України понад два десятиріччя, з огляду на масштабність охоплення всіх аспектів життя суспільства й щорічну періодичність, – предмет гордоців науковців, яким можна пишатись. Адже моніторинг – це не тільки система виміру характеристик соціального об'єкта, явища чи процесу, його діагностики. Моніторинг – це й досить гнучкий процес виявлення соціальних проблем і поступового, безбольового їх вирішення. Тобто важливою його функцією є вироблення заходів корекції та їх впровадження з метою приведення цього об'єкта, явища чи процесу у відповідність з деякою його моделлю.

Особливий дослідницький інтерес становить вивчення динаміки ціннісної ментальності українського соціуму [1]. Ми також хотіли б привернути увагу і науковців, і широкого загалу до поняття “ментальності”. Але не тільки тому, що воно має велике методологічне значення для сучасної науки, уможливаючи аутентичність розуміння духовного життя людей, сприяючи переходу до нелінійного, плюралістичного осмислення процесів функціонування українського суспільства. Ми хочемо показати, що ментальність (від фр. *mentalite* – розум) – це не тільки мислення, тобто процес пізнавальної діяльності, а й *система*, де взаємопов'язані склад та настрої розуму, настанови мислення, особливості формування спільного для певної групи розуміння соціального світу.

Нас цікавить суспільство як соціальна система, тобто цілісне утворення, основним елементом якого є індивіди, їхні зв'язки, взаємодії і взаємовпливи. Суспільство, системи соціального порядку – не механічний конгломерат,

не штучне утворення, а об'єктивна сукупність органічно взаємопов'язаних соціальних феноменів. Тож завдання дослідника полягає у виявленні системності в самому суспільстві й адекватному відображенні її у мисленні.

Наголосимо: суспільство як цілісна система, як соціальне утворення має інтегральну системну якість, яка не зводиться до характеристик окремих людей чи їх простої суми. Якщо соціальна спільнота є цілісною, то її можна вивчати як соціальну систему із застосуванням категорії “соціетальна (суспільна) психіка” (ментальність).

Нагадаємо: ще з часів Аристотеля людство послуговується принципом антропоморфності (людиноподібності) при аналізі певних людських спільнот. Давні філософи підкреслювали схожість спільної поведінки та мислення не випадкових людських груп з поведінкою та мисленням певних “узагальнених особистостей”. Психопсихіки початку ХХ ст. вже намагалися поширити результати досліджень особистості на цілісну групу, що пізніше з розумінням зустріли соціальні психологи і з'ясували, що такі групи характеризує домінуюча ідеологія (в широкому розумінні цього терміна) – як певний комплекс світоглядних принципів та критеріїв, що визначають взаємодію цілісної групи з навколишнім світом. Сучасні дослідники такі комплекси визначають як ментальність. Можна впевнено стверджувати: антропоморфність людських спільнот – це не метафора, не артефакт, а соціально-психологічний феномен, який може і має бути об'єктом наукових досліджень.

Ментальність можна визначити як певну реальність, яка є духовним сплавом органічно сполучених самотніх історичних традицій, успадкованих від попередників способів, стилів, манер, прийомів, навичок і процедур мислення, світовідчуття, світосприймання, світоспоглядання та орієнтацій у природному і суспільному світі. Виявляється у вигляді позаособистісних установок, регулятивів, нахилів і схильностей індивідів, груп, спільнот до певної манери спілкування, діянь, відчуження, сприйняття чи осмис-

лення світу. Ментальність зумовлюється соціокультурними чинниками і в імпліцитній формі містить етичні, естетичні, релігійні, політичні, правові та інші цінності, сприйняті не лише через сферу освіти, а головним чином інтеріоризовані людиною, переважно несвідомо у сфері побуту, буденного життя.

Однак має місце категоріальна неоднорідність визначення терміна “ментальність” [2].

Філософський підхід полягає в тому, що ментальність осмислюється (1) онтологічно, як реальний феномен, який об’єктивно існує, і (2) гносеологічно, як теоретичний конструкт, інструмент дослідника, змодельований з метою більш повного пояснення складного суспільного комплексу. Ця категорія, будучи потенційно інтегративною, вможливорює осягнення у комплексі відмінних рис різноманітних інтерпретаційних схем, охоплюючи не тільки знання, світогляд, ідеологію, а й емоційно-образні, духовно-ціннісні уявлення. Ментальність – це “стійкий ізоморфізм, притаманний культурі”, і “особливий спосіб організації, структури освоєння, осмислення через систему основоположних цінностей”. Це той соціальний продукт, який ґрунтується на розумових характеристиках індивіда.

Антропологи також фіксують постійність менталітету, його певну статичність, але водночас і здатність змінюватись, оскільки він суть механізм, що визначає реакцію на навколишній світ. У термінології антропологів менталітет виражається через поняття “загальної установки”, що пов’язана з поведінковими характеристиками й одночасно незалежна від свідомої рефлексії. Менталітет – система стійких стереотипів (оскільки відображає статичні якості соціального типу, що склався в процесі практики).

Етнологи визначають менталітет як відносно цілісну сукупність думок, вірувань, які створили картину світу і скріплюють єдність культурної традиції або спільноти.

Специфіка *психологічного підходу* в (1) розкритті ментальності як характеристики індивідуальної свідомості, (2) рефлексії індивідумом навколишньої реальності як

основному способі ментального прояву, (3) виокремленні культури як основоположного формотвірного фактору менталітету. Добре відомо, що кожний народ має домінанту національного характеру: деяку суму успадкованих даних, які визначають типову реакцію даної нації на оточуючу її дійсність.

Наведені підходи вказують на багаті методологічні ресурси і потенційну плідність його інтерпретації й у соціологічній термінології. *Соціологічний підхід до менталітету* має на увазі його специфіку саме як феномена суспільних груп, де тісно переплітаються особистісне й соціальне. Соціологічно, на емпіричному рівні його можна інтерпретувати в термінах мотивації, установок, зумовлених особистісними ціннісними орієнтаціями. Психологи, емпірично вивчаючи менталітет, діють саме через аналіз “соціально-орієнтованих уявлень” різноманітних “типів свідомості” або “типів соціального мислення”. Отже, йдеться про вивчення ціннісно орієнтаційної структури соціальних груп.

Узагальнюючи досвід дослідників, можна відмітити низку соціологічних категорій, розгляд яких у блоці дав би змогу виявити специфічність ментальних структур. Передусім це ціннісні орієнтації і невідривно пов’язані з ними соціальні установки. Емоційно просякнута *ціннісно-установочна система* зумовлює специфіку рефлексії, а отже, й поведінки особистості, і як така може бути сприйнята як ядро ментальної тенденції свідомості. По-друге, соціологічне дослідження менталітету спирається на глибоке знайомство з *соціальними стереотипами як типізованим сприйняттям* навколишнього світу, максимально адаптованим до діяльності людини. По-третє, особливої ваги набуває аналіз соціологом культурного середовища як самоцінного фактору, який вирішальним чином впливає на систему ціннісних орієнтацій.

У сучасному наукознавстві вже стало аксіомою: складні та надскладні об’єкти можна ефективно досліджувати тільки на моделях. Утім, у гуманітарній сфері ще й досі

домінує суто описовий підхід (природними мовами, цілковито непридатними для наукових досліджень через семантичну та синтаксичну неоднозначність) до суспільних феноменів, який через його сумнівні аналітичні та прогностичні можливості мало що дає для практики.

Цілком очевидно, що будь-яка наука має справу не з самими об'єктами, що вивчаються, а лише з їх моделями. Саме з побудови таких моделей починається зазвичай процес моделювання реальності в роботі будь-якого дослідника [3]. Отже, головна теза полягає в тому, що науковці фактично мають справу з безперервним моделюванням реальності.

Моделювання як ефективна “інструментальна” методологія є доволі поширеним у міждисциплінарних системних дослідженнях. Воно орієнтується на методологічну установку: “пізнати складну систему – означає побудувати її модель”. Загальновідомою є надзвичайна складність соціальних систем... Однак відсутність ще й дотепер практично корисних моделей етнічних, суспільних та національних утворень гальмує не тільки актуальну проблему коректного та обгрунтованого урахування національного менталітету, наприклад, у процесах реформування, а й саме усвідомлення таких категорій, як національна ідея, національний характер, національні ментальні засади. На жаль, ще й сьогодні в гуманітарній царині домінують описи фактів, феноменів, характеристик, загальноприйнятою є “розмита” термінологія, практично відсутні параметричні характеристики, а через це – і моделі, і системи, та й коректна статистика.

Цілеспрямовану групу (суспільство), з погляду прикладної теорії систем, можна розглядати як узагальнений особистісний тип, наділений певною ментальністю. Не викликає сумнівів інформаційна природа людської ментальності, а з тим і того, що називають інтелектом. А якщо це так, то ментальність і інтелект можна моделювати. Верифікувавши модель, тобто переконавшись на відомих фактах, що модель достовірно відображає реальні пара-

метри та поведінку системи, якою є певна група, можна на моделі аналізувати й досліджувати характеристики групи та прогнозувати процеси в соціумі.

Вивчаючи етноси та національні утворення, можна бачити, що описи так званих національних характерів напрочуд збігаються з описами моделей соціетальної психіки. Різним націям відповідають різні моделі. Верифікувавши модель, можна на таких моделях інтегральної психіки аналізувати, досліджувати та прогнозувати ментальність групи, національні процеси та міжнаціональні стосунки [4], ілюструючи даними соціологічного моніторингу.

Сучасні теоретико-методологічні підходи до розуміння ментальності як характеристики соціально-психологічного життя людей, яка визначає специфіку їх світосприйняття, представлені, наприклад, у [5]. Автор здійснила огляд наукової аналітики про менталітет українського етносу.

Зупинімося на ціннісній ментальності як найважливішому орієнтирі бачення, розуміння і відчуження життєвого світу людей, суттєвому регулятиві їх поведінки, діяльності та спілкування [1]. Особливості динаміки ціннісної ментальності українського соціуму в межах періоду 2000–2009 рр. такі: (1) домінують, як і в попереднє десятиліття, *традиціоналістські* цінності (групу традиціоналістських цінностей складають вітальні, соціальні, егалітарні, традиційні, релігійні); (2) доволі високий рейтинг мають *самореалізаційні* цінності, але під тиском кризових явищ 2009 р. вони суттєво знизили свою значущість; (3) глибока економічна і політична криза 2009 р. зупинила також і подальше зростання у групі *політико-громадянських* (ліберально-демократичних) цінностей, реалізація яких забезпечує адаптацію людей до нових ринкових і демократичних реалій у нашій країні.

Утім, фактично не відбулося змін щодо утвердження наріжних демократичних цінностей. Можна вважати вкоріненою в національному менталітеті модель влади на зразок східної деспотії, оскільки орієнтація на прин-

цип “сильної руки” є домінуючою серед висловлених населенням думок, починаючи з 1994 р. й до теперішнього часу [6, с. 195].

Саме в силу історичних особливостей формування національного менталітету в суспільній свідомості “концепція твердої руки” “не стала відмираючим залишком, реліктом епохи тоталітаризму”; прихильники авторитаризму протягом усіх двадцяти років існування України як незалежної держави є в усіх без винятку суспільних групах і прошарках [6, с. 199]. Типовими рисами політичної свідомості і поведінки сучасного українського соціуму є політична пасивність та байдужість основної частини населення, мізерність реальних проявів соціально-політичної активності, обмеженість і переважна штучність “ініціатив знизу” [6, с.196].

Процес формування ціннісно-нормативної системи українського суспільства дають змогу відстежувати дані про динаміку соціально-психологічного стану населення України. Для вимірювання соціального самопочуття Н.Паніна і Є.Головаха розробили Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС) [7]. Важко знайти наукову публікацію, у якій не було б посилань на результати таких вимірювань.

Визначають соціальне самопочуття населення України, наприклад, і суб’єктивні оцінки актуальних соціальних загроз. Вони слугують досить надійним барометром, який дає змогу судити про морально-психологічну ситуацію в українському суспільстві. “Остання характеризується дисбалансом ціннісно-нормативних орієнтацій, посиленням приземлено-прагматичних тенденцій у свідомості й поведінці людей, суперечливим поєднанням прогресивних і консервативних елементів у сприйнятті як сучасного життя, так і майбутнього країни” [8, с. 260].

Нині “суспільна психіка виглядає різновекторним суперечливим еkleктичним поєднанням прогресивних та консервативних елементів світобачення практично усіх суспільних груп і прошарків. Така ситуація є закономір-

ним наслідком руйнування попередньої соціальної системи і культивованої нею ієрархії цінностей” [6, с. 193].

Загалом маємо констатувати, що масова та елітарна свідомість і досі знаходиться під потужним впливом традиційної політичної, економічної та духовної культури минулого. Саме невідповідність цінностей і норм нинішнього суспільного життя України сучасним цивілізаційним вимогам зумовила невдалий досвід реформування економіки та політичної системи в нашій державі. Зішлемося на результати багаторічного моніторингу Інституту соціології НАНУ та Європейського соціального дослідження (за участю України), які “переконаливо свідчать про вкрай повільні темпи змін ціннісно-нормативних регуляторів суспільних відносин і соціальної поведінки, успадкованих з патріархального та тоталітарного минулого” [9, с. 52]. Невтішний висновок: “Українське суспільство є ще дуже традиційним, воно ще дуже несучасне...” [9, с. 50].

Отже, є підстави стверджувати, що ігнорування національно-ментальних чинників при розробленні та впровадженні реформ призводить до їх неприйняття народом. Сучасні наукові розвідки й дані соціологічного моніторингу можуть значно допомогти в дослідженні таких високих за рівнем складності й диференційованості систем, як ментальні комплекси.

Література

1. Ручка А. Ціннісна ментальність українського соціуму в першій декаді нового століття / А.Ручка // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 285–292.

2. Кусов В.Г. Категория ментальности в социологическом измерении / В.Г.Кусов // Социологические исследования. – 2000. – № 9. – С. 132–135.

3. Толстова Ю.Н. Роль моделирования в работе социолога: логический аспект / Ю.Толстова // Социология: методология, методы, математические модели. – 1996. – № 7. – С. 66–85.

4. *Мариніч І.В.* Моделювання національного менталітету / *І.В.Мариніч // Україна: інтелект нації на межі століть / за ред. В.К.Врублевського. – К. : ІВЦ “Інтелект”, 2000. – С. 280–320.*

5. *Петрушина Т.* О ментальности украинского этноса / *Т.Петрушина // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. Вип. 3 (14). – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – С. 399–429.*

6. *Мартинюк І.* Чи стабільні демократичні перетворення в Україні? / *І.Мартинюк // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : У 2-х т. Том 1. Аналітичні матеріали / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – С. 193–200.*

7. *Головаха Е.И.* Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах / *Е.И.Головаха, Н.В.Панина. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, Стилос, 1997. – 63 с.*

8. *Соболева Н.* На шляху надій і розчарувань: сподівання та страхи сучасних українців / *Н.Соболева // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : У 2-х т. Том 1. Аналітичні матеріали / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – С. 257–268.*

9. *Головаха Є.* Інституціональні зміни в Україні: шлях до кризи і шляхи виходу з неї / *Є.Головаха // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : У 2-х т. Том 1. Аналітичні матеріали / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – С. 36–54.*

*Є.Суїменко,
доктор філософських наук*

РОЛЬ СУБ'ЄКТИВНИХ ТА ОБ'ЄКТИВНИХ ФАКТОРІВ У ЖИТТЄВІЙ АКТИВНОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

У даному контексті під суб'єктивним фактором ми розуміємо комплекс тих психологічних рис особистості, завдяки яким відбувається її пошукова, інноваційна діяльність, починаючи з поштовху до неї, вибору “ніші” своєї економічної діяльності (розрахунку виграшу) і закінчуючи вмінням так вести свою справу, щоб вона стала ефективною в головних напрямках діяльності – прибутковою, конкурентоспроможною і новаторською.

Поряд з суб'єктивним фактором виробництва існує об'єктивний, зовнішній фактор, під яким передусім розуміємо суспільний устрій, рівень техніко-технологічної оснащеності виробництва, рівень його розвитку, а також насиченість того чи іншого регіону підприємствами, їх кадровий склад, рівень середньої заробітної платні кожного з працівників та ін. Відповідно до цього суб'єктивний фактор має бути таким, щоб, по-перше, люди могли “вписатися” у виробництво, задовольнити його своєю працею і рівнем своєї обізнаності у його професійних вимогах, і, по-друге, щоб виробництво не тільки функціонувало, а й розвивалось, підвищувалось у результаті творчості працівників, ставало більш продуктивним та ефективним. Отже, науковою можна вважати лише ту точку зору, коли рушійні сили виробництва розглядаються у взаємодії, взаємозв'язку об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Стверджуючи це, слід зауважити, що далеко не завжди між цими чинниками існував паритет: в історії розвитку виробництва спостерігались такі періоди, коли на перше місце за значенням виходили або об'єктивні, або суб'єктивні чинники. Так, скажімо, феодално-кріпосницький

лад передусім надавав увагу зовнішнім факторам, об'єктивним чинникам на перевагу добі класичного капіталізму, який з самого початку зробив акцент на суб'єктивний людський фактор. М.Вебер з цього приводу писав: "...У міру того, як аскеза переміщувалась із чернечої келії у професійне життя і набула верховенства над людською мораллю, вона починала відігравати певну роль у створенні того велетенського космосу сучасного господарського устрою, який пов'язаний з технічними і економічними передумовами механічного машинного виробництва" [1, с. 26]. Саме в аскезі – чистому і вільному мисленні – М.Вебер убачав зародок підвищення на початку доби капіталізму суб'єктивного чинника. Варто зауважити, що ефективна підприємливість при цьому може мати різноманітні організаційні форми. Вона може виявлятися у формі приватної одноосібної діяльності, може виступати у формі групової підприємливості, а може виявлятися на рівні великого державного чи приватного підприємства. Незважаючи на цю обставину, інноваційна діяльність, особливо за умов приватновласницьких відносин, край необхідна економічно, що вимагає від кожної людини розвивати повсюдно свій хист і талант в організаційному, психологічному, техніко-технологічному, соціальному напрямках. І, отже, суб'єктивний фактор як втілювач значених чинників стає за сучасних умов вирішальним знаряддям успіху. При цьому ми не беремо до уваги ту приватну діяльність, яка пов'язана з шахрайством, нечесністю у поводженні з партнерами, різноманітним криміналом у пристойній обгортці. Суб'єктивні спонукання до такої діяльності не заслуговують схвалення.

Як же суб'єктивний чинник спрацьовує в умовах сучасної України?

Якщо у 1992 р. опитувані громадяни України на запитання анкети "*Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?*" відповіли: "*Здебільшого від об'єктивних обставин*" – 20,4% і "*Здебільшого від мене*" (тобто суб'єктивних обставин) – 6,6%, то у 2012 р. відповіді були вже такі: "*Здебільшого від об'єк-*

Розділ третій

тивних обставин” – 16,8% і “Здебільшого від мене” – 10,2% (деякі незначні коливання у той чи інший бік за 20 років спостерігались лише у цій останній відповіді). Отже, є підстави вважати, що у зазначений час зросла роль суб’єктивного і дещо знизилась роль об’єктивного фактора у вирішенні життєвої долі респондентів.

З наведеної таблиці можна бачити, що серед тих респондентів, хто не задоволений своїм життям, значно більше тих, хто вважає, що їх життя здебільшого залежить від зовнішніх обставин (23,5 і 9,4%)*. Помітно більше серед них і тих, хто переважно об’єктивні чинники сприймає як найбільш впливові на своє життя (35,9 і 26,5%). Що ж стосується чинників суб’єктивного ґатунку, то вони більш виражені серед громадян, які задоволені своїм життям. Серед них більше тих, хто вважає,

Таблиця 1
Роль об’єктивних і суб’єктивних факторів
у вирішенні життєвої долі респондентів (N=1800, %)

Чинники, що впливають на життя (“Від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?”)	Ступінь задоволеності життям		
	Не задоволений	Важко сказати	Задоволений
Головним чином об’єктивні (“здебільшого від зовнішніх обставин”)	23,5	14,8	9,4
Більшою мірою об’єктивні (“деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин”)	35,9	33,0	26,5
Рівною мірою об’єктивні та суб’єктивні (“однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин”)	25,5	33,0	35,4
Більшою мірою суб’єктивні (“більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин”)	7,0	9,2	15,6
Головним чином суб’єктивні (“здебільшого від мене”)	8,1	10,0	13,1
Всього	100,0	100,0	100,0

* У статті порівнюються лише статистично значущі відсотки.

що їх життя більшою мірою або головним чином залежить від суб'єктивних чинників (15,6 і 7,0%; 13,1 і 8,1%). Більше серед групи задоволених життям, ніж серед незадоволених, і громадян, які відповідальність за своє життя покладають рівною мірою на об'єктивні і суб'єктивні чинники (35,4 і 25,5%).

Але навіть серед категорії задоволених своїм життям громадян в структурі факторів, що тією чи іншою мірою впливають на їх життя, об'єктивні фактори переважають над суб'єктивними (35,9 і 28,7%). Слід зазначити, що серед населення, не задоволеного життям, об'єктивні чинники сприймаються ще більш детермінуючими у порівнянні з суб'єктивними (59,3 і 15,1%).

Як же опитувані ставляться до розвитку підприємництва (бізнесу) в залежності від їх оцінок об'єктивних чинників успіху та своїх суб'єктивних можливостей (*табл. 2*)?

Перш за все слід зазначити, що «чисто» суб'єктивні чинники представлені і серед громадян, які схвально ставляться до розвитку бізнесу, і серед тих, хто приватне підприємництво не схвалює, приблизно однаково. Разом з тим суб'єктивний чинник в оцінці життєвого успіху більш притаманний саме категорії громадян, що підтримують розвиток підприємництва. Про це свідчать наступні дані. Тих, хто в рівній мірі покладається в житті на себе і на зовнішні обставини, більше серед населення, що підтримує підприємництво, і менше серед тих, хто його розвиток не схвалює (33,5 і 23,2%). Менше серед цієї категорії і тих, хто результати свого життєвого успіху перекладає повністю на зовнішні обставини (12,1 і 24,6%).

Зрозуміло, що ставлення респондентів до підприємництва досить суперечливе. По-перше, негативне ставлення до нього ще не означає неприймання участі в підприємстві: незважаючи на негативне ставлення, певні верстви громадян змушені займатись ним. По-друге, позитивне ставлення до підприємницької діяльності в свою чергу не означає, з багатьох причин, участі у цій діяльності. Одні не можуть, але прагнуть, а інші – можуть, але не праг-

Таблиця 2

Ставлення респондентів до підприємництва залежно від оцінок впливу на їх життєдіяльність об'єктивних та суб'єктивних чинників (%)

Чинники, що впливають на життя (“Від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?”)	Ставлення до розвитку приватного підприємництва(бізнесу)		
	Не схвалюю	Важко сказати	Схвалюю
Головним чином об'єктивні (“здебільшого від зовнішніх обставин”)	24,6	18,2	12,1
Більшою мірою об'єктивні (“деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин”)	33,9	30,5	32,2
Рівною мірою об'єктивні та суб'єктивні (“однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин”)	23,2	31,2	33,5
Більшою мірою суб'єктивні (“більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин”)	8,2	9,5	11,9
Головним чином суб'єктивні (“здебільшого від мене”)	10,1	10,5	10,3
Всього	100,0	100,0	100,0

нуть стати бізнесменами. В цілому підприємницька ініціатива в першу чергу залежить від суб'єктивного чинника і в останню – від зовнішнього, об'єктивного середовища.

Як же такий важливий суб'єктивний компонент, як життєва ініціатива, представлений у свідомості наших громадян за останні десять років? Нижче наведені дані (табл. 3) дають нам відповідь на це запитання.

Якщо відповідь “Не вистачає” за період 1996–2012 рр. характеризується коливаннями і різноманітними спалахами і, зрештою, її відсоток поволі зменшується, то відповідь “Вистачає”, хоч і з невеликим коливанням, у кількісному відношенні безупинно зростає. Водночас зростан-

ня свідчить про те, що умови життя змінилися на той напружений стан, коли етика бізнесу, що апелює до людської суб'єктивності, породила знайоме прислів'я “Хочеш жити – вмій крутитись”. Зміна умов життя привела до

Таблиця 3

**Чи вистачає Вам ініціативи і самостійності
у розв'язанні життєвих проблем?**

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
Не вистачає	26,3	24,5	27,8	29,0	22,7	26,3	23,6	22,4	23,9	28,8
Важко сказати	36,7	41,4	32,7	33,7	31,7	28,9	31,7	27,2	28,3	30,7
Вистачає	30,4	28,1	33,6	32,0	40,0	39,1	40,1	45,2	43,3	36,1
Не цікавить	6,6	5,0	5,5	4,8	5,2	5,6	4,3	4,8	4,3	4,3

перебудови суб'єктивного чинника людей: вони стали більш активними й винахідливими у пошуках розв'язання своїх життєвих проблем. Якщо протягом 1996–2012 рр. кількість тих громадян, кому ініціативи і самостійності у розв'язанні своїх життєвих проблем не вистачало, залишилась, з незначними коливаннями, фактично на одному й тому ж рівні, то за цей період кількість тих, кому цих рис вистачало, значно зросла – до 43,3% у 2010 р. й дещо знизилась – до 36,1% у 2012 р. Це загальне зростання відбулось за рахунок тих, хто раніше вагався з відповіддю (“Важко сказати”), так і за рахунок переходу частини респондентів з категорії “Не вистачає” до категорії “Вистачає”, а також скорочення частки тих, кого це питання не цікавило. Отже, статистика свідчить про загальне зростання ініціативи й самостійності опитуваних у розв'язанні своїх життєвих проблем.

У зв'язку з цим неминує постає питання: в яких же напрямках, в якому соціальному просторі можуть виявитись ініціатива і самостійність громадян України у розв'язанні їх життєвих проблем? Історична практика прояву

ініціативи й самодіяльності найманих робітників показує нам украй обмежений його характер. По-перше, усілякого роду раціоналізаторство й винахідництво на приватних підприємствах небажані з тієї причини, що робітники вбачають у них можливість їх скорочення; по-друге, розуміючи цю обставину, роботодавці фактично не вимагають від рядових робітників прояву раціоналізаторства – для цього на підприємстві існують спеціальні люди – майстер чи інженер. Таким чином, прояв ініціативи й самостійності безпосередніх робітників на підприємстві має свої обмеження. Саме через це й не дивує той факт, що в Україні серед 37 занять людей у вільний від основної та домашньої роботи час таке заняття, як “раціоналізаторство і конструювання” стоїть на останньому місці: якщо у 2002 р. ними займалось 1,2% опитаних, то у 2010 р. – лише 0,8%, а у 2012 р. – 0,9%. Для адміністрації (власників) приватного підприємства більш вигідно мати таких працівників, які своєю роботою їх задовольняють і яких не треба “підтягувати” до належного рівня. Якщо працівник перестає їх задовольняти, потребує нового знання, кваліфікації, то його дешевше буде звільнити з роботи та замінити на іншого, ніж доучувати чи переучувати. Саме з цієї причини на запитання анкети *“Як часто Ви підвищуєте свою кваліфікацію (берете участь у тренінгах, семінарах, підвищенні кваліфікації) за рахунок організації/підприємства, де Ви працюєте (працювали)?”* у 2010 р. респонденти відповіли: жодного разу – 64,4% опитаних; один раз на рік – 5,5%, двічі–тричі на рік – 2,1%, а у 2012 р. відповідно ці показники були такими – 67,3%; 9,7%; 12,3%. Відносна самостійність працівника на нинішньому підприємстві також є сумнівною. На запитання *“Скажіть, будь ласка, наскільки Ваше керівництво дозволяє (дозволяло) Вам самостійно вирішувати, як організувати свою повсякденну роботу?”* у 2010 р. за 11-бальною шкалою самостійність працівника отримала середню оцінку 4,1% бала. На суміжне з ним запитання *“Скажіть, будь ласка, наскільки Ваше керівництво дозволяє (дозволяло) Вам впливати на прийняття рішень щодо*

діяльності підприємства/організації, в якій Ви працюєте?” теж за 11-бальною шкалою виявилась оцінка у 3 бали. Звичайно, за будь-яких умов абсолютна самостійність підлеглих – це нонсенс. Але в кожному випадку прийняття рішень “угорі” стає більш ефективним тоді, коли враховуються сигнали “знизу”. Нехтування останніми – прояв недалекозорості людей, які прагнуть за будь-яку ціну лише до прибутків і водночас тут же втрачають їх.

Підсумовуючи, можна констатувати, що, по-перше, за переходу українського суспільства до приватновласницької економіки зросла роль суб'єктивного чинника і дещо знизилась роль об'єктивних, зовнішніх обставин у житті громадян; по-друге, на тлі зростання ролі суб'єктивного чинника ще даються взнаки стереотипи минулого – образи “зовнішніх ворогів”, неможливість подолання зовнішніх перешкод. Динаміка настроїв опитуваних свідчить про те, що в останньому випадку майже половина “невдах” налаштована на самокритичність або знаходиться в опозиції до існуючого режиму, тоді як інша їх частина переживає стан розгубленості й очікування. По-третє, доводиться констатувати, що розбагатілі неправедним шляхом українські нувориші й компрадори усіяко нехтують позитивними можливостями суб'єктивного чинника найманих працівників, унаслідок чого українське суспільство в цілому втрачає зростання національного виробництва.

Література

1. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / Вебер М. – М., 1990.

*Л.Амджадін,
кандидат соціологічних наук*

СОЦІАЛЬНІ НОРМИ КОНТРОЛЮ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ І ЗЛОЧИННОСТІ: ВІТЧИЗНЯНІ РЕАЛІЇ В ОЦІНКАХ УКРАЇНЦІВ

Не викликає особливих труднощів пошук серед сучасних соціологічних публікацій матеріалів про дослідження впливу соціального капіталу на економічний розвиток (країн, регіонів, громад тощо). Водночас Ф. Фукуяма стверджує, що існує тісний зв'язок між соціальним капіталом та злочинністю [1]. Він визначає соціальний капітал як норму взаємного співробітництва, що характеризує відносини всередині групи людей. І в даному контексті злочинність де-факто відображає брак соціального капіталу, оскільки являє собою порушення певних прав спільноти. Тобто, пояснює він далі, формальне кримінальне право визначає мінімальний набір соціальних встановлень, яких люди в суспільстві згодні дотримуватися. Порушити такий закон – значить завдати шкоди не лише конкретній жертві злочину, а й ширшій спільноті та її системі норм.

Виходячи з того, що соціальний капітал – це не набір формальних законів, а, скоріше, сукупність неформальних норм, які сприяють поведінці у дусі взаємовигідного співробітництва, потрібно враховувати явні й приховані відносини між соціальним капіталом і злочинністю. Спільноти мають як формальні, так і неформальні засоби встановлення норм, а також контролю за злочинністю. Це не численні репресивні поліцейські сили, а спільнота, яка виховує своїх молодих людей так, щоб вони, проживаючи в суспільстві, передусім підкорялися закону, і через неформальний суспільний тиск наvertsали порушників на праведний шлях.

В Україні, як свідчать дослідження правопорушень неповнолітніх, такий контроль потребує посилення. Зокрема, вивчення життєвих історій неповнолітніх правопорушників показало, що, окрім байдужості громад, до найпроблемніших питань, пов'язаних зі скоєнням злочину та покаранням за нього, серед іншого, належить втрата батьками контролю за шкільним та особливо позашкільним часом дітей – часто батьки не знають, чим займаються їхні діти впродовж тривалого часу. Також спостерігається втрата близькості між батьками й дітьми – діти починають вести самостійне, у межах свого розуміння, життя, часто по-своєму витлумачуючи самостійність [2, с. 159].

Важливість неформальних соціальних норм над злочинністю стає очевидною, коли формальний контроль слабшає. Люди часто дотримуються закону не тому, що їхня законслухняність відображає надлишок соціального капіталу, а тому, що можуть боятися покарання.

Така ситуація часто спостерігається в тоталітарних чи авторитарних суспільствах, і нерідко злочинність зростає, коли держава приходить в занепад і люди перестають боятися каральних органів. Прикладом може бути ситуація в пострадянських країнах, коли спостерігалось суттєве зростання злочинності після падіння Берлінської стіни та розпаду Радянського Союзу. Ф.Фукуяма зауважує, що зростання злочинності у цих країнах було проявом не обвального падіння соціального капіталу, а, скоріше, свідченням низького рівня і вичерпаності соціального капіталу в радянський період, коли основна ставка робилася на знищення громадянського суспільства і горизонтальних зв'язків між громадянами, на яких базується громадянське суспільство.

Він також зауважує, що злочини проти власності видаються більш зручною негативною мірою для соціального капіталу, ніж злочини, пов'язані з насильством. Останні, зокрема вбивства, це порівняно рідкісні індивідуальні акти, які зачіпають невелику частину населення. Злочини проти власності, навпаки, поширені значно частіше і відображають поведінку більш широкої частини насе-

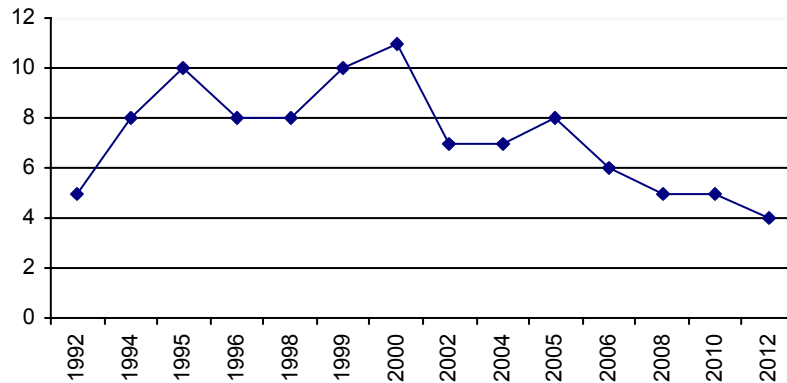
лення. Наприклад, у США у 1996 р. на кожне вбивство припадало 632 злочини проти власності [1]. В Україні у 2011 р., за даними Міністерства внутрішніх справ, – понад 30 [3]. Цей факт ускладнюється тією обставиною, що злочини з насильством зазвичай більшою мірою подаються ЗМІ як сенсації, і таким чином роблять непропорційний внесок у суспільне сприйняття громадської безпеки, а отже, і в стан довіри суспільства.

Якщо слідувати від зворотного, то низький рівень злочинності має свідчити про високий рівень соціального капіталу. Насамперед звернемося до оцінок українських громадян, які в цілому описують ситуацію з рівнем громадської безпеки і злочинності. Під громадською безпекою ми розуміємо суспільні відносини, що виникають з приводу поводження з певним джерелом загальної небезпеки, а також забезпечують збереження людей і матеріальних цінностей [4]. У даній статті до цього поняття ми відносимо також особисту безпеку громадян і рівень захищеності їх від злочинних дій.

Передусім варто зауважити, що, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, питання громадської безпеки і злочинності залишаються одними із пріоритетних для суспільного життя. Водночас упродовж періоду моніторингу спостерігається певне поліпшення ситуації, і проявляється це в таких даних.

Українські громадяни насамперед стали рідше стикатися зі злочинними проявами, і за останні десять років частка українців, які потерпіли від якого-небудь злочину (крадіжки, пограбування, нападу, шахрайства тощо), зменшилася більш як удвічі, – у 2012 р. таких 4% (тоді як у 2000 р. цей показник був найвищий – 11%) (рис. 1).

Водночас спостерігається зростання позитивних оцінок щодо особистої безпеки – на вулиці, у громадських місцях. Якщо у 1994 р. погіршення особистої безпеки відчували 82% українців, то у 2012 р. – 31,5%. І хоча впродовж усього періоду моніторингу ми спостерігаємо невелику частку громадян, які говорять про поліпшення ситуації, підтвердження відсутності негативних змін

Рисунок 1. Динаміка змін частки українців, що потерпіли впродовж року від якого-небудь злочину (крадіжки, пограбування, нападу, шахрайства тощо) (%)

наяву: у 2012 р. 65% громадян оцінюють ситуацію щодо особистої безпеки як таку, що залишилася незмінною. На тенденцію покращення ситуації щодо особистої безпеки громадян вказує і поступове зростання індексу змін, розрахованого за 5-бальною шкалою (табл. 1).

Дані моніторингу також свідчать про поступове зниження в українських громадян почуття страху перед злочинністю. Якщо у 2000 р. частка тих, хто вважав, що

Таблиця 1
Динаміка змін оцінок українців щодо особистої безпеки (на вулиці, у громадських місцях) (%)

Ситуація	1994	2002	2004	2008	2012
Значно погіршилася	63	31	18	13.5	13
Трохи погіршилася	19	21	21	19	18
Залишилася незмінною	13	44	54	62	65
Трохи поліпшилася	1	3	4	5	3
Значно поліпшилася	1	1	1	1	1
Індекс змін*	1.5	2	2.5	2.6	2.6

Примітка. * Індекс змін розрахований за 5-бальною шкалою, де 1 бал – “значно погіршилася”, а 5 балів – “значно поліпшилася”.

люди бояться зараз злочинності найбільше, становила 71%, то у 2011 р. – 32%. У 2012 р. спостерігаємо знову зростання цього показника (45%), що може свідчити як про новий виток страхів, пов'язаних зі злочинністю, так і про латентне зростання кримінальних загроз (рис. 2).

Як певне підтвердження тези про покращення громадської безпеки в українському суспільстві можна використати дані таблиці 2. На запитання “Як часто трапляються випадки хуліганства та пограбувань у Вашому

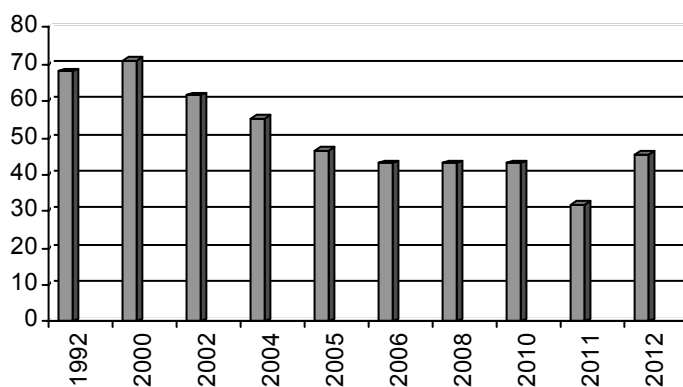

Рисунок 2. Частка українців, на думку яких люди бояться зростання злочинності (%)

мікрорайоні (поблизу Вашого будинку)?” більше половини опитаних у 2012 р. відповіли, що такі випадки практично не трапляються або ж вони про них не знають (табл. 2). У період з 1998 по 2012 р. частка українців, які зазначали, що такі випадки “трапляються досить часто” зменшилася з 27% до 8%. При цьому частка громадян, які оцінювали випадки хуліганства та пограбувань як такі, що “трапляються, але не часто”, суттєво не змінилася (42% і 39,5% відповідно).

Зменшення за останні роки частки українців, які відмічають зростання громадської безпеки і зменшення злочинності, спостерігається при одночасному зростанні (хоч і незначному) ролі соціальних структур, які покликані

Таблиця 2

**Частота випадків хуліганства та пограбувань
у мікрорайоні (поблизу будинку) проживання (%)**

<i>Випадки хуліганства</i>	<i>1998</i>	<i>2002</i>	<i>2004</i>	<i>2008</i>	<i>2012</i>
Трапляються досить часто	27	20	18	12	8
Трапляються, але не дуже часто	42	44	44	41	39,5
Практично не трапляються	13	15	17	28	28
Не знаю	17	21	20	19	24,5

формально контролювати громадську безпеку і злочинність – міліції, служби безпеки, суду, прокуратури. Щоправда, частка українців, які відмічають важливість цих структур у житті українського суспільства, не така вже й велика. Якщо в 1994 р. працівників міліції і служби безпеки як важливу соціальну групу відмічали 8% опитаних, то у 2012 р. – 14%. Вагомість судів та працівників прокуратури зросла з 11% у 2002 р. до 18% у 2012 (табл. 3).

Ці дані можуть свідчити про зростання ролі інститутів формального соціального контролю за громадським порядком і злочинністю. Безперечно, залишається значною у контролі за громадською безпекою і злочинністю роль такої соціальної групи, як мафія і злочинний світ. І значущість цієї соціальної групи набагато вища за значущість вище названих державних структур. Якщо значущість мафії і злочинного світу в 1994 р. відмічали 34% українців, то у 2012 р. – 39%. Це свідчить про збереження тенденції зростання контролю за громадською безпекою такими неформальними соціальними інститутами, як мафія і злочинний світ. Наразі важко говорити, чий контроль за громадською безпекою і злочинністю сильніший – формальних інститутів чи неформальних соціальних груп і як ситуація щодо такого контролю розвиватиметься в майбутньому. Це питання потребує більшої кількості даних і більш детальних досліджень.

Недостатньо також підстав для оцінки соціального капіталу в суспільстві. З одного боку, зменшення злочин-

Таблиця 3

Соціальні групи, які відіграють значну роль
у житті українського суспільства (%)

	1994	2002	2004	2008	2012
Робітники	23	27	22	24	24
Селяни	21	22	18	19	16
Інтелігенція	16	17	13	15	12
Підприємці, бізнесмени	24	28	27	33	31
Керівники держпідприємств	16	14	14	15	13
Службовці держапарату (“чиновники”)	29	24	24	29	28
Пенсіонери	2	7	3	4	5
Керівники сільгоспідприємств	11	9	6	9	7,5
Лідери політичних партій	-	25	26	37	32
Військові	7	8	5	7	5
<i>Працівники міліції, служби безпеки</i>	8	15	13	13	14
<i>Судді та працівники прокуратури</i>	-	11	10	14	18
<i>Мафія, злочинний світ</i>	34	38	40	33	39
Інші	1	1	1	1,5	1
Ніхто не відіграє	4	2	3	3	4
Важко сказати	17	13	13	10	13,5

ності, про яке говорилося вище, має свідчити про накопичення соціального капіталу в суспільстві. Проте надзвичайно низьким залишається рівень довіри населення до інституцій, які покликані здійснювати контроль за нею. У 2012 р. різною мірою довіряють міліції лише 9% громадян; прокуратурі – 8%; судам – 9%. І такий низький рівень довіри до них зберігається весь час за період моніторингу.

Також надзвичайно низький рівень звертань громадян до цих інституцій, і ще нижча – результативність цих звертань (табл. 4). У 2012 р. до міліції зверталось лише 7% українців, але лише 2% отримали допомогу. Суди і прокуратура, за результативністю звернень громадян, також мають не кращий вигляд.

І, насамкінець, кілька слів про особливості “законослухняності” українців. За даними моніторингу, лише третина українців (34%) переконана, що “більшість людей чесні

Таблиця 4
Звернення українців до міліції, судів та прокуратури,
2012 р. (%)

	<i>Міліція</i>	<i>Суди</i>	<i>Прокуратура</i>
Не зверталися	91	92	97
Зверталися, але безрезультатно	7	5	2
Зверталися і отримали допомогу	2	3	1

тільки тому, що бояться бути спійманими на обмані”; 71% думають, що “більшість людей готові вчинити нечесно заради вигоди”; 76% зауважують, що “все так швидко тепер змінюється, що не знаєш, як законам слідувати”. Як і в попередні роки, більшість українців відчувають брак дотримання діючих законів у країні; у 2012 р. таких українців 72%.

Ці дані, а також результати моніторингу, наведені вище, свідчать, скоріше, про обмеженість соціального капіталу в суспільстві, що проявляється, з одного боку, в збереженні ролі мафії і злочинного світу в житті українського суспільства, а з другого – у збереженні так званої деформованої соціальності – солідарності, яка базується на засадах певного правового нігілізму.

Література

1. Фукуяма Ф. Великий разрыв [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/fuku/02.php
2. Амджадін Л. Суспільні практики та законодавство у сфері правопорушень неповнолітніх / Амджадін Л., Гончарук О. – К. : К.І.С, 2011.
3. Стан та структура злочинності в Україні (2010–2011 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/717134;jsessionid=59600737441F2E724613FA99452369CE>.
4. За даними сайту: uk.wikipedia.org

*А.Зоткін,
кандидат соціологічних наук*

СИСТЕМА ПРОТИЗАКОННИХ ТРАНЗАКЦІЙ В УКРАЇНІ ТА ПОВЕДІНКОВІ СТРАТЕГІЇ ГРОМАДЯН

Невід’ємними характеристиками пострадянських державних інститутів, політичної сфери та політиків і чиновників стали терміни “корупція”, “хабар”, “зловживання службовим становищем”. Корені корупції на пострадянському просторі, динаміку Індексу сприйняття корупції (Transparency International’s Corruption Perceptions Index) у всіх 15 республіках колишнього СРСР та комплекс чинників, що впливали на збільшення (або, навпаки, зменшення) корупційності у цих державах, було проаналізовано окремо [1]. У цій статті ми проаналізуємо деякі аспекти цього складного соціального явища саме в українському суспільстві. Аналітичне зосередження виключно на юридичному та політичному векторах пояснення феномену корупції (та, відповідно, тільки на окремих суб’єктах політико-владних відносин – політиках та чиновниках) суттєво звужує його комплексне розуміння. Ми зосередимо увагу на населенні, пересічних громадянах, які в тій чи іншій формі також є суб’єктами корупційних відносин. Тільки за умов детального аналізу установок громадян до протизаконних транзакцій (далі – ПЗТА), їх реакцій та моделей поведінки у взаєминах з державними установами та їх функціонерами можна дати відповідь на питання про характер феномену корупції в конкретному суспільстві, який у соціологічній літературі пояснюється як системоутворюючий [4] та всеохопний [3].

Уперше запитання “Як часто Ви були змушені протягом останніх 12 місяців давати гроші, подарунки, робити послуги посадовим особам, від яких залежало вирішення невідкладних питань Вашого життя?” було сформульо-

вано в опитуванні, проведеному Інститутом соціології НАН України в 2010 р. Включення цього запитання до анкети моніторингового опитування 2012 р. дало змогу простежити відносну стабільність установок щодо протизаконних транзакцій серед громадян та їх поведінкових моделей. За результатами відповідей у 2010 та 2012 рр., відображених у *таблиці 1*, можна бачити, що, окрім фіксації безпосередньо частоти участі громадян в корупційних відносинах як давачів грошових хабарів, подарунків чи послуг для вирішення їх життєвих питань, ряд альтернатив відповідей на запитання має оцінкове забарвлення. Це в цілому дає підстави стверджувати й про загальне ставлення громадян до феномену корупції в Україні. За два роки з моменту першої фіксації відповідей на зазначене запитання несуттєво збільшилися сегменти громадян, що часто задіяні у протизаконних транзакціях (з 3,4 до 3,9% відповідно), та тих, хто свідомо не дає хабарі, оскільки виступає проти цього (з 26,8 до 28,0% відповідно). За межі похибки вибірки вийшли (хоча і незначно) коливання сегментів громадян, що іноді дають хабарі (збільшився на 4,4%), та тих, хто не давав їх через відсутність такої потреби (зменшився майже на 5%).

Проте привертають увагу навіть не стільки кількісні показники усталеності корупційних практик у повсякденні звичайних громадян, скільки їх якісна оцінка та прийнятність для розв'язання своїх життєвих проблем. Засуджуючи на словах корупційність вищого політичного керів-

Таблиця 1

**Динаміка частоти участі громадян
у протизаконних транзакціях, 2010–2012 рр. (%)**

	2010	2012
Часто	3,4	3,9
Іноді	19,0	23,4
Потрібно було б, але я не вмію	5,9	5,2
Не давав, бо не було потреби	44,6	39,3
Не давав, бо я проти цього	26,8	28,0

ництва (що має для пересічних громадян загальне формулювання “*влада*”), на локальному ж рівні свого повсякдення люди готові “віддячувати” тих, від кого залежить вирішення їх життєвих питань. Сам факт протизаконної транзакції озвичається, стає нормою соціальної взаємодії, або, як слушно зауважив Є. Головаха, норма та відхилення стали взаємопроникненими та міняються місцями. Сегмент тих громадян, хто має принципову позицію щодо хабарів, фактично “врівноважується” не меншим сегментом тих, хто регулярно задіяний у протизаконних транзакціях. Для будь-якої держави тривожним є факт того, що тільки чверть громадян виступає проти порушення законів, а інша чверть бере у цих порушеннях регулярну й свідому участь.

Водночас не можна говорити про те, що громадяни України у своїх установах та поведінкових стратегіях мають якусь схильність до правопорушень. Навпаки, нами б скоріше обстоювалася теза про їх загальну законослухняність. Так, за результатами відповідей на запитання моніторингу “Українське суспільство” респонденти з року в рік мають стабільно високий рівень стверджень, що їм не вистачає дотримання чинних у країні законів (72,1% у 2012 р.), порядку в суспільстві (73,5% у 2012 р.). На цьому тлі показники рівня корупційності держави та глибини проникнення протизаконних транзакцій у життя суспільства є певною суперечністю із загальними установами та очікуваннями громадян. Одним з пояснень цього є вихід держави як організуючої та контролюючої сили з ряду сфер соціального життя. Позбавлені організаційного упорядкування в певних царинах взаємодії, відповідно до загальноприйнятих норм, громадяни опинилися перед потребою самостійного впорядкування свого локального ареалу життя. Умови виживання, коли елементарні економічні потреби відтіснили на другий план всі інші, змусили українське суспільство перейти до нових самоорганізаційних форм упорядкування соціальної взаємодії. Саме такий підхід у поясненні феномену пострадянської побутової

корупції на прикладі України використовував А.Полезе [2]. Втім, такого тлумачення складного феномену, на нашу думку, недостатньо. Вважаємо, що в динаміці зростання (або, навпаки, зменшення) показників корупційності суспільства діє комплекс з щонайменше п'яти взаємопов'язаних факторів: економічні кризи, подвійність інституційних систем, спрощення форм соціальної взаємодії, вплив нових референтних груп, інтереси правлячих еліт [1]. Одним з найважливіших чинників в умовах перехідного суспільства є саме інтереси елітних груп, які за загальної невизначеності перебирають на себе деякі функції соціальних інститутів, а саме – організаційне впорядкування соціальних відносин. Високий рівень дієвості цього чинника в Україні дає змогу критично переглянути модель звичайної самоорганізації населення в умовах виходу держави з окремих сфер соціальних відносин. Припущення про інтерес елітних груп щодо поширення корупційних практик на всіх рівнях українського суспільства, звичайно, має характер гіпотези. Втім, логіка такого інтересу проглядається доволі чітко – сприяння формуванню пасивної легітимації (“за замовчанням”) будь-якого правлячого режиму та його дій в оперуванні механізмами та ресурсами інститутів державної влади (контроль, розподіл бюджету, надання послуг, приватизаційні програми тощо).

20 років перехідного стану України та встановлення в суспільстві подвійної інституційної системи (за активної участі в цьому процесі правлячих елітних груп) суттєво вплинуло на формування нових соціально-психологічних установок і поведінкових моделей на їх основі. Щодо участі у протизаконних транзакціях (і ставленні до цього механізму розв'язання своїх життєвих проблем) можемо констатувати, що сформувалися доволі сталі групи, внутрішня структура яких не має суттєвих відмінностей з ряду соціально-демографічних характеристик. Умовно ці групи можна було б назвати як: 1) учасники транзакцій ПЗТА; 2) відсторонені від участі у ПЗТА через відсутність потреб або вмінь; 3) противники участі у ПЗТА принципівих

міркувань. Так, зазначені групи практично не мають внутрішніх відмінностей за ознаками статі, національності та рідної мови. Більші розбіжності за іншими соціально-демографічними показниками мають цілком логічне пояснення через інтенсивність включення в соціальні процеси. Так, переважна більшість людей вікової групи від 55 років проявляє меншу активність у налагодженні свого життя і встановленні нових соціальних контактів. Їх показник участі в ПЗТА “іноді” (13,2%) помітно відрізняється від результатів молоді до 30 років (28,0%) та групи від 30 до 55 років (27,6%). Утім, можемо припускати й вплив установок, набутих у процесі соціалізації в радянській системі. Так, саме серед найстаршої вікової групи виявилася найбільша частка респондентів, що є противниками ПЗТА (35,8%). Тоді як серед молоді таких було тільки 20,9%, а серед групи середнього віку – 26,4%.

Зріз ставлення до корупції за ознакою освіти респондентів також продемонстрував, що найбільш виключені з соціальних процесів громадяни з початковою та неповною середньою освітою, що переважно є людьми старшого віку, найменше беруть участь у ПЗТА та більш як на третину складаються з противників вирішення своїх життєвих питань через механізми корупції. Респонденти з початковою, неповною середньою та середньою освітою більш ніж на 40% відсотків складаються з тих, хто не мав потреби давати гроші або подарунки за розв’язання своїх життєвих проблем. В інших освітніх групах відповіді мали більш-менш тотожні результати, хоча й на їх тлі помітно, що відносно більша частка респондентів з першим ступенем вищої освіти (бакалавр) часто бере участь у ПЗТА (7,3%). Серед них більше було й тих, хто дав відповідь “потрібно було б, проте я не вмію” (12,2%).

Незначні коливання (в межах 5%) учасники, відсторонені та противники ПЗТА мають за ознакою типу поселення. Що стосується регіону проживання, то там спостерігаються деякі коливання (табл. 2 і 3).

Таблиця 2

**Частота участі громадян у протизаконних транзакціях:
регіональний розріз, 2010 р. (%)**

	Захід	Центр	Південь	Схід	Всього за ібіркою
Часто	4,9	4,0	2,5	2,5	3,5
Іноді	17,5	22,8	13,5	19,8	19,1
Потрібно було б, але я не вмію	5,5	5,6	5,1	6,9	5,9
Не давав, бо не було потреби	44,0	40,5	52,7	44,6	44,8
Не давав, бо я проти цього	28,2	27,1	26,2	26,2	26,9

Таблиця 3

**Частота участі громадян у протизаконних транзакціях:
регіональний розріз, 2012 р. (%)**

	Захід	Центр	Південь	Схід	Всього за вибіркою
Часто	2,9	5,0	4,6	2,5	3,9
Іноді	25,6	26,6	23,3	17,7	23,5
Потрібно було б, але я не вмію	3,2	4,8	7,1	5,1	5,1
Не давав, бо не було потреби	35,9	35,8	37,9	49,0	39,3
Не давав, бо я проти цього	32,5	27,8	27,1	25,8	28,1

У цілому регіональні групи доволі однорідні у ставленні до участі в ПЗТА (при цьому слід зауважити, що суттєві зміни у відповідях респондентів Півдня викликають скоріше питання щодо коректності підрахунків результатів опитування в цьому регіоні у 2010 р.). Можна констатувати, що у 2012 р. майже на 5% збільшилися сегменти “відсторонених” на Сході та противників на Заході. Це може пояснюватись як підсиленням державного контролю на нижчих рівнях управління, з яким частіше має справу пересічний громадянин, так і феноменом суб’єктивної оцінки дій “своїх”/ “чужих” регіональних елітних груп у

центральної владі. Однак загальна конфігурація відповідей ще раз дає нам можливість поставити під сумнів тезу, що корупція є наслідком виключно радянської системи. Про це свідчать і результати розподілу відповідей на запитання про участь у ПЗТА за ознакою самоідентифікації (*“Ким Ви себе вважаєте у першу чергу?”*). Найбільше противників участі у ПЗТА виявилось у групі респондентів, які вважають себе громадянами колишнього СРСР (35,1%). Це загалом свідчить про складність пострадянської корупції як соціального явища, спрощений розгляд якого, зведення причин лише до одного “знаменника”, дасть загальнодеформоване уявлення.

Зв'язок між рівнем активності в соціальному житті та відстороненістю від участі у ПЗТА можна простежити й по зрізу за оцінкою свого соціального статусу та матеріального становища. Ті, хто відніс себе до низькостатусних груп та оцінив своє становище як “жебрацьке” та “бідне”, продемонстрували й менший рівень використання корупційних механізмів, а також більш високий рівень їх принципового неприйняття. Хоча тут потрібно обумовити інший ракурс явища, що досліджується. Так, громадяни, що належать до високостатусних соціальних груп та ідентифікують своє матеріальне становище як “багате” (а такі групи вже склалися в українському суспільстві), можуть бути позбавленими від необхідності розв'язання своїх життєвих проблем через механізми, які використовуються більшістю середньо- та низькостатусних груп. Тому й ставлення до таких механізмів може бути якісно іншим. У моніторинговому дослідженні є респонденти, що віднесли себе до таких груп. Утім, їх кількість настільки мізерна, що аналіз на цій основі не може дати коректні висновки (хоча дослідження цього аспекту проблеми може зробити свій внесок у розуміння перспектив подолання корупції в Україні).

Водночас дослідження участі громадян у ПЗТА та їх ставлення до корупції має враховувати суб'єктивізм респондентів, правдивість їх відповідей, адже подеколи люди-

на, залежно від своєї посади чи належності до державної сфери, може прагнути дати “правильну” відповідь. Серед респондентів моніторингового дослідження кількість керівників державних підприємств та установ, державних службовців, працівників правоохоронних органів невелика, проте результати їх відповідей дають змогу (хоча б на рівні першого наближення) простежити дієвість нашої попередньої тези. Представники цих професійних груп більш ніж на 44% складаються з тих, хто іноді дає хабарі та дарунки (окрім працівників правоохоронної системи, серед них таких 25%). Водночас серед цих груп доволі високий відсоток таких, хто дав відповідь про неприйняття корупційних механізмів (27,8% серед керівників держпідприємств, 26,7% серед держслужбовців, 31,3% серед працівників правоохоронних органів). В той же час представники бізнесу дали іншу конфігурацію відповідей на запитання щодо участі у ПЗТА: вищий за показники інших професійних груп рівень частоти участі у ПЗТА та значно нижчий, ніж в інших групах, відсоток тих, хто не дає хабарів, тому що проти цього. Найбільше це виражено серед представників дрібного бізнесу: часто дають хабарі – 12,9%, іноді – 44,8%, не дають, бо проти цього – лише 6,9%. Інші професійні групи демонструють тенденцію, описану нами вище: віддаленість від активних соціальних процесів – менший рівень участі у ПЗТА та вищий рівень неприйняття корупційних механізмів розв’язання своїх життєвих проблем.

Резюмуючи, можемо зробити загальний висновок: поперше, корупція в Україні є системною, оскільки не тільки продукується й транслюється “верхами”, а й приймається низами та пасивно легітимується як дієвий механізм для розв’язання їх проблем. Загальна законслухняність українського суспільства, про що ми зазначали вище, одночасно суміщається із специфічним ставленням до закону. 70% громадян України готові піти на нечесний вчинок заради вигоди, 61,4% погоджуються, що декілька сильних лідерів можуть зробити для країни більше, ніж

усі закони та дискусії. По-друге, корупція вже є одним з системоутворюючих чинників сучасного українського суспільства, яке пронизано згори донизу низкою різнорівневих протизаконних транзакцій, що забезпечують взаємовідносини між різними елементами в єдиній системі. Вища активність у соціальному житті підвищує й ризики входження в таку систему. Фактично нині в українському суспільстві “зав’язані” у систему протизаконних транзакцій найбільш активні актори (навіть такі, що не задіяні в політико-владних відносинах – бізнесмени, молодь тощо), всі стратегії життєвого успіху яких знаходяться у полі дії корупційних механізмів. Відсторонені від активного життя противники корупції (люди похилого віку, пенсіонери, безробітні) не можуть бути якоюсь суттєвою противагою поширенню корупційної системи в українському суспільстві.

Література

1. *Зоткин А.* Коррупция в системе отношений между обществом и государством / А.Зоткин // Соціальні виміри суспільства. – К. : ІС НАНУ, 2012. – Вип. 4 (15).
2. *Полезе А.* Исследование различной природы незаконных транзакций в Украине/ Абель Полезе // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – №3. – С. 52–70.
3. *Стегній О. Г.* Феномен всеохоплюючої корумпованості в сучасному українському суспільстві / О.Г.Стегній // Український соціум. – 2012. – №1 (40). – С. 7–22.
4. *Шульга М.* Чи по-новому править нова влада? (Замість післямови) / М.Шульга // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – С. 467–480.

Розділ четвертий

**Вектори трансформації
соціокультурного простору:
соціологічний аналіз**

*О.Іваненко,
кандидат філософських наук*

ДЕЯКІ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОМУНІКАТИВНОГО СУБ'ЄКТА НОВОГО СОЦІАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ

У сучасній конфліктології неабияк актуалізувалося обговорення концепцій нового соціального конфлікту. Йдеться про різні аспекти проблеми: причини цього конфлікту, його об'єкт, предмет, механізми реалізації, специфічні особливості та ін. Серед усього цього, на нашу думку, найважливішим є питання про атрибутивні характеристики сучасного конфлікту, якими він відрізняється від конфлікту старого, того, який часто називають індустріальним. Власне, це питання про якісні зміни конфлікту як такого, зміни його історичного змісту, типів, форм, засобів і методів.

Серед цих змін вкажемо лише на деякі. По-перше, відбулася зміна основних суб'єктів соціального конфлікту. Робітничий клас саме як суб'єкт соціального конфлікту, а також соціальні групи, що входять до його складу, багато в чому кількісно і якісно змінилися. Тому постає питання, хто саме сьогодні є основним, або домінуючим, суб'єктом сучасного конфлікту? Яка його структура і які саме соціальні групи входять до його складу? По-друге, якісно змінилися об'єкт і предмет соціального конфлікту. На думку, наприклад, Дарендорфа, сучасний конфлікт виникає з приводу різноманітних прав та їх забезпечення, що проявляється у суперечності між громадянськими правами та економічним зростанням, якого недостатньо для забезпечення всіх тими правами, що закріплені за громадянами. По-третє, принципово змінились засоби, форми і в цілому шляхи мобілізації і організації мас.

Першою чергою це стосується засобів комунікації. Тофлер пише, що в аграрному суспільстві основними засобами комунікації були юрба і церква. В індустріальному суспільстві цю функцію стали виконувати “засновані на нових технологіях засоби масової інформації”: газети, журнали, кіно, радіо, телебачення тощо. Саме вони “стали основними засобами масифікації в індустріальних суспільствах”, інакше кажучи, засобами мобілізації, організації і реалізації масових протестних дій у процесі здійснення тих чи інших конфліктів, включаючи широкомасштабні на макрорівні. Проте в умовах постіндустріального суспільства їхня роль і значення якісно змінились, як і вони самі. Виник не лише тісний зв'язок між ЗМІ, а й злиття, глибоке взаємопроникнення одного в інше. Окремі ЗМІ створили певну цілісну систему, ба навіть мережу. Феномен такого “злиття” привів до феномену їх поширення і розповсюдження, інформація стала проникати через найміцніші кордони. Ця система, яку Тофлер визначив як *media – fusion*, має шість характерних для неї суттєвих ознак: інтерактивність, мобільність, зворотність, можливість взаємозв'язку, всесюдність і глобалізація. Ця цілісна система, до якої обов'язково і безперечно треба включити мобільні телефони, комп'ютери, Інтернет, факс, електронну пошту, соціальні мережі, здатна до “руйнівної діяльності”, котру активно “використовують сьогоднішні революціонери”. У науковій літературі навіть стали писати про “революції нового типу” – “революції через електронні ЗМІ і символи”. Першою з них, напевно, можна вважати повалення режиму Фердинанда Маркоса на Філіппінах у 1986 р., далі – низку “оксамитових”, “квіткових” революцій, “арабську весну” ...

Можна сказати, що дана система ЗМІ (*media – fusion*) формується або вже певним чином сформувалася в Україні. Так, за даними соціологічного моніторингу, що регулярно проводиться Інститутом соціології НАНУ з 1992 р., 81% опитаних є абонентами мобільного зв'язку, а 84% активно користувалися мобільними телефонами за останній мі-

сяць, хоча ще 2005 р. абонентом мобільного зв'язку був лише кожен четвертий мешканець України (25,5%), а активним його користувачем – кожен третій (29%). Для порівняння: за три роки до того (2002 р.) стільниковим зв'язком користувалися лише 5,6% опитаних. Тобто кількість користувачів мобільного зв'язку за десять років зросла у понад 16 разів (від 5,6% до 84%).

2005 р. на запитання, чи плануєте Ви найближчим часом придбати для себе чи своєї родини комп'ютер, лише 13% опитаних відповіли “ні (вже маю)”, тоді як 2012 р. таку відповідь дали 43,4% респондентів. При цьому 2012 р. про своє вміння і постійне користування ним у роботі вказав кожен п'ятий мешканець країни (20%); 2005 р. таких було лише 7% , а трьома роками раніше – лише 4,4% . Загалом понад третина населення (34%) сьогодні володіє комп'ютером та інколи користується ним (2002 р. таких було 13% , а у 2005 р. – 21%). Тобто сьогодні ледь не половина населення (43,4%) має ПК, третина (34%) вміє на ньому працювати і 20% активно і постійно ним користуються.

Опитування 2012 р. засвідчило, що 39% мешканців країни користуються вдома Інтернетом і 12% – на роботі. За десять років до цього це була розкіш, доступна вдома лише 1,1% респондентів і 3% – на роботі. Сьогодні майже половина українців не може уявити себе без Інтернету. Всесвітня мережа активно використовується для всього – отримання поточної, негайної, оперативної інформації, міжособистісного термінового зв'язку, спілкування у соціальних мережах, здійснення покупок, перегляду кіно, прослуховування музики тощо, чи навіть просто звичайного “серфінгу”, тобто блукання по інформативному полю пошуку однодумців, нових знайомств, партнерів для реалізації ідей, нових проектів, подорожей тощо. І багато чого із цього може мати протестний, орієнтований на соціальний конфлікт характер.

Словом, можна сказати, що сьогодні переважна більшість населення України (81–84%) активно користується

стільниковим зв'язком, 20% активно експлуатують комп'ютер, третина населення (34%) загалом вміє ним користуватися. Інтернет є доступним 40% населення і 20% користуються електронною поштою.

Схематизуючи і узагальнюючи наведені дані, можна стверджувати, що кожен п'ятий та кожен третій громадянин України належить до своєрідних постіндустріальних соціальних груп, ба навіть, постіндустріальних класів. Утім, їх, ймовірно і вірогідно, вже важко і проблематично відносити до соціальних груп індустріального робітничого класу. Про це можна говорити ще й тому, що через соціальні мережі Інтернету можлива оперативна мобілізація представників цих постіндустріальних груп, так само як і їх організація – через рухи флешмобу.

По суті, це нові соціальні інститути мобілізації та організації населення для масових протестних дій, з притаманними для них якостями інтерактивності, мобільності, зворотності, можливостей взаємозв'язку, масштабності та глобальності. Тобто можна зробити висновок, що в Україні, як мінімум, наявні певні передумови для прояву у тій чи тій формі сучасного конфлікту.

Вважається, що флешмоб ("спалах мобільності натовпу") є механізмом організації груп, раніше незнайомих між собою людей (натовпу), за допомогою і через засоби електронної комунікації, людей, що збираються у призначеному конкретному публічному місці у тому чи іншому населеному пункті водночас, певним стандартним чином відповідно до попередньо розробленого сценарію у певний проміжок часу.

Флешрух виник на рубежі ХХ–ХХІ ст. і насамперед як специфічна гра-розвага постіндустріальної (інформаційної) молоді. У ньому проявлялося певне дивацтво, незвичність, епатаж. У такій своїй формі флешмоб, як правило, не мав політичної або якоїсь іншої значущої соціальної мети і не вирішував якихось соціально-вагомих питань. Щоправда, окремі акції можна було інтерпретувати як певну критику дійсності, протест у дусі постмодернізму,

але таке його сприйняття багато в чому залежало від фантазій і уяви інтерпретатора.

Інші активні дії виходили за межі існуючої законності й особливо моралі та культури. Вони, власне, були націлені на подолання репресивного характеру останніх з метою завоювання більшої свободи у поведінці окремих осіб, особливо серед молоді, студентства, творчої інтелігенції. Акції такого ґатунку – завжди провокаційні, з викликом, екзальтовані (наприклад, рух “фемени” в Україні), і з самого початку вже мають протестний характер, утім, радше не проти існуючої влади, а проти усталених стереотипів. Водночас вони мають коороткочасний характер, відбуваються швидко, поодинокі, дискретно, несистемно, що, власне, і визначає розуміння і сприйняття цих акцій як малозначущих.

Проте вищенаведені характеристики флешмобу є радше ситуативними, тимчасовими, мінучими, швидкоплинними, а головне, не сутнісними, не основними. На нашу думку, найбільш значущими його характеристиками є лише деякі з них.

По-перше, їхня публічність, демонстративність, а значить, радикальність впливу на оточуючих людей, що призводить (або може призвести) до залучення до натовпу і “заразити” людей “ефектом натовпу”. Мобілізує й організуючі якості і здібності натовпу давно ретельно досліджені, і майже завжди вони є практично малоефективними. І у цій своїй якості флеш, як і натовп, сам стає доволі ефективним і прагматичним, однак інколи (або часто?) здатний стати неконтрольованим і некерованим.

По-друге, флеш є нічим іншим як безпосередньою дією, прямою колективною дією. Остання так само доволі детально вивчена і досліджена в історії соціологічної і політичної думки, і її характеристики, суб’єкти і наслідки відомі. Прямі дії, як і натовп, маючи якості “епідемічного зараження”, а також ефективності, духу героїзму, романтики тощо, приваблюють і мобілізують радикалів, молодь, інші неформальні соціальні групи, що прагнуть до безпосе-

редніх негайних, прямих матеріальних дій щодо зміни соціальної реальності. Не випадково ідеологія прямої дії являла собою певну складову ідеології лівого тероризму і лівого радикалізму (і не лише лівого).

По суті, на ці якості флешмобу звернув увагу Говард Рейнгольд, автор книги “Розумний натовп: наступна соціальна революція”. На його думку, соціальна революція майбутнього матиме своїм суб'єктом саме “розумний натовп”, організований методом флешмобу, саме вона радикально вплине на всі сфери існування людської спільноти. Цей вплив може мати як позитивний, так і негативний характер, тобто бути як творчою силою, так і руйнівною. (Масштаби такого впливу, інші його якості та ефективність наочно й яскраво проявилися у подіях в Україні, позначених як “помаранчева революція”).

Нарешті флешмоб – це певний прояв і результат існування сучасного гіперпростору, свого роду синтез простору функціонального і територіального. Зокрема, флеш організовується у нетериторіальному функціональному, віртуальному просторі Інтернету, мобільного зв'язку тощо, а відбувається у реальному територіальному просторі.

Утім, ця проблема більш суттєва, вона заторкує всі засоби масової інформації й комунікації, особливо електронні. Їх функціонування актуалізувало проблему територіальності (хоча є й інші причини) і руйнує, точніше, розмиває основні принципи існуючого світового порядку, що виник у результаті Вестфальського договору. У цьому сенсі Рейнгольд правий: суб'єкт комунікації як суб'єкт нового конфлікту змінює суспільство, але не тільки і не просто змінює, а й руйнує його. Окрім того, наскільки “розумним” є цей суб'єкт? Наскільки він є моральним і культурним? Для чого і для кого послуговує media-fusion?

У пошуках відповіді на всі ці запитання у науковій літературі розгорнулася широка дискусія. Наприклад, дехто стверджує, що сучасне суспільство перебуває у стані хаосу або турбулентності (Аррігі, Ругге та ін.). Однією з причин виникнення цього стану вони вважають “зник-

нення”, “розпад” територіальної форми існування соціуму як основи організації і його політико-правового життя. На обґрунтування цього погляду значно вплинула нинішня глобальна фінансово-економічна і соціально-політична криза. Для неї, як і для сучасних ЗМІ, не існує територіальних кордонів, меж політичних і правових, вона відбувається у нетериторіальному функціональному просторі.

Останнє можна визначити як сферу існування сукупності, системи транснаціональних, позадержавних мікрополітичних зв'язків, які створюють нетериторіальний регіон у політиці (політичному житті), децентралізований, хоча й інтегрований, простір потоків, який існує, працює і функціонує у режимі реального часу, яке співіснує із простором, за звичкою іменованого державною соціальною політикою. Тобто у нетериторіальному просторі взаємодіють (конфліктують) не макро- і мезо-, а мікросуб'єкти (актори соціального конфлікту), не держава та її організації й інститути, не суспільство та його інститути, а конкретні індивіди, особистості, блогери, хакери тощо, яких безліч, але взаємодіють вони не в мікро-, а в макропросторі, у режимі реального часу і за наявності зворотного зв'язку. Це є інтегрована взаємодія всіх суб'єктів з усіма. І ці суб'єкти виступають акторами нового соціального конфлікту, але з ким вони конфліктують?

*В.Казаков,
кандидат філософських наук*

ДО ПРОБЛЕМИ СУБ'ЄКТА НОВОГО СОЦІАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ

У соціологічній літературі доволі поширені й активно обговорюються різноманітні концепції нового, або сучасного, соціального конфлікту. Напевно, достатньо вказати лише на роботи Ральфа Дарендорфа “Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы”, Алена Турена “Возвращение человека действующего. Очерк социологии”, Елвіна Тофлера “Метаморфозы власти”.

У цьому сенсі вельми актуальними постають запитання і відповіді на них: які характеристики притаманні новому соціальному конфлікту й у чому полягає їхня специфіка? Чи має місце новий соціальний конфлікт в Україні? І якщо так, чи підтверджується цей факт емпіричними даними, зокрема даними конкретних соціологічних досліджень?

Відповідаючи на ці запитання, можна вказати на низку характеристик та тих змін нового конфлікту, що відрізняють його від конфлікту старого, який, як правило, визначали як конфлікт класовий, конфлікт між класом підприємців, роботодавців (капіталістів, буржуазії) і робочим класом (пролетаріатом). Говорячи спрощено і схематично, це був конфлікт з приводу розмірів оплати й умов праці (трудовий конфлікт), його невирішення, відсутність регулятивних механізмів і т.п., через що відбувалося перетворення первинного трудового конфлікту через низку проміжних конфліктів (економічного, соціально-економічного, соціально-політичного) на конфлікт політичний або системний, що призводив до трансформації або якісної зміни суспільства. Так само коротко (детальніше не дає змоги обсяг даної статті), можна акцентувати увагу лише на деяких основних змінах та трансформованих характеристиках нового конфлікту.

По-перше, відбулася зміна основних суб'єктів (класів) соціального конфлікту. Робочий клас у цілому, саме як клас-суб'єкт, а також ті соціальні групи, що входять до його структури, багато у чому трансформувались або взагалі якісно змінилися; так само якісно змінився і сам робітничий клас. Виникають питання, а саме: що таке сучасний робітничий клас і хто є основними суб'єктами нового соціального конфлікту? Відповідей на них пропонується багато і всі вони різні. Тофлер, наприклад, пише про “електронний пролетаріат”, або когнітаріат; Дарендорф, своєю чергою, – про певний “клас більшості”.

По-друге, принципово змінилися засоби, форми і загалом шляхи мобілізації й організації мас.

По-третє, у соціальному конфлікті стали брати активну участь нові інституціональні суб'єкти, нові як за своїм змістом, так і за формою, за своєю стратегією і тактикою, соціально-політичними діями і за поведінкою у цілому. Як правило, за такого роду нові суб'єкти, наприклад, визнають так звані нові соціальні рухи, громадянське суспільство, хакерів, блогерів тощо.

По-четверте, змінився сам об'єкт сучасного конфлікту. Саме на цьому аспекті проблеми нам варто спинитися детальніше, попри те, що є й інші атрибутивні ознаки нового, або сучасного, соціального конфлікту, не вказані вище.

На думку Дарендорфа, такий конфлікт виникає з приводу “прав та їх забезпечення”, що виявляється у суперечності між громадянськими правами і економічним зростанням (на даний час це одна з основних причин і проявів сучасної світової економічної, фінансової, соціально-політичної кризи і особливо і найбільше у Європі – Греції, Франції тощо). Тому Дарендорф зазначає, що “постійний конфлікт” розгортається між групами тих, хто задовольнив свої потреби, і тими, хто цього потребує.

Подібну, але не ідентичну, точку зору, має Турен. Він пише про велике значення різноманітних потреб у сучасному суспільстві, про те, що апарати влади, захищаючи

її, створюють конкретні потреби конкретних соціальних груп (споживачів), а потім їх задовольняють. Вони також активно намагаються якомога більше впливати на попит окремих представників соціальних груп і суспільства в цілому. Така політика має на меті надання великої значущості тим потребам акторів і їхньому задоволенню, які відбивають інтереси і потреби влади як соціального інституту. Відбувається реалізація принципу “хліба і видовищ”. Власне, напевне, саме тому Турен найбільше говорить про “захист” потреб населення і їхнього задоволення з боку влади, про “захист” її прав і свобод у сучасному суспільстві. У такому “захисті” зацікавлені і влада, і опозиція, і населення – всі, оскільки це відповідає інтересам усіх. Тому проблема “захисту” є об'єктивно актуальною, і Турен приділяє їй неабияку увагу, але наголошує, що “захист” (прав, свобод, задоволення потреб...) у такому його варіанті відбувається першою чергою і насамперед в інтересах влади.

Даний факт усвідомлює і Дарендорф, і тому він переносить акценти із “захисту” (аж ніяк не відкидаючи його і не заперечуючи, оскільки він є необхідним) на “забезпечення”, забезпечення прав і свобод, забезпечення задоволення потреб. Проте цей “захист” не є гарантованим, і він не завжди передбачає його забезпечення і задоволення. Варто ще раз наголосити на думці Дарендорфа про те, що сучасний соціальний конфлікт у постіндустріальному суспільстві постійно відбувається між групами тих, хто отримав задоволення своїх потреб, і тими, хто цього потребує (захисту, дотримання прав, свобод, задоволення потреб).

Безперечно, наведене теоретизування і виклад ідей потребують активного використання у наукових дослідженнях поняття “суб'єкт задоволення”, тим більше, що в емпіричному сенсі ступінь задоволення досліджується вже тривалий час. Тому в цьому сенсі доречно проаналізувати результати останнього, 2012 р., дослідження, навести відповіді респондентів, отримані у процесі чергового соціо-

логічного опитування, що регулярно проводиться ІС НАНУ вже понад двадцять років (з 1992 р.), показати, як пересічні громадяни оцінюють ту чи іншу ситуацію. Так, на запитання, якою мірою у цілому Ви задоволені своїм становищем у суспільстві на даний час, негативну відповідь (“радіше не задоволений”) дала понад половина населення країни (51,2 % опитаних). Тобто, по суті, виходячи із ідеї Дарендорфа, понад половина населення потенційно могла б узяти участь у протестних діях, у новому конфлікті з приводу забезпечення власних прав. Питання полягає лише у тому, чи готові ці люди до цього, чи здатні до таких дій і у якій саме формі.

Водночас на запитання, наскільки Ви задоволені своїм життям у цілому, цілковито незадоволених виявилось лише 11,5%, радіше незадоволених – 31,2%. Разом це становить 42,7%. Тобто це менше тих 51,2%, які обрали подібну відповідь на запитання по суті таке саме, але сформульоване по-іншому (незадоволення “станом у суспільстві” і незадоволення “життям у цілому”). У першому випадку, на нашу думку, респонденти, ймовірно, були не задоволені насамперед суспільством, маючи на увазі владу, її дії, те, що відбувається в країні, і, напевно, були або могли б бути налаштовані на його зміни, за умови активної участі у конфлікті, що виник. У другому варіанті респонденти передусім, ймовірно, були не задоволені суб’єктивно, особисто, тобто невдоволені самими собою, власними діями, власним життям (своєю родиною, родичами, дітьми тощо). Проте важливість даного запитання і відповідей на нього полягає в тому, що ступінь незадоволення у респондентів різна – кардинально незадоволених виявилось лише 11,5%, решта – менш категорична. Власне, цифра у 11,5% констатує або ставить питання про те, що, попри все, крайній ступінь радикалізму серед незадоволених не такий уже й високий.

Про відносний характер ступеню радикалізму свідчать і відповіді на інше запитання: “*Наскільки Ви задоволені життям у Вашому населеному пункті?*”. 10,7 % опита-

них обрали відповідь “зовсім не задоволений” і 21,5% – “радше не задоволений”, тобто у цілому незадоволеною себе відчуває третина населення країни (32,2 %).

На запитання “*Наскільки Ви задоволені своєю роботою у цілому?*”, негативну відповідь (“зовсім не задоволений”) обрали 5% респондентів, а пом'якшену (“радше не задоволений”) – 13,4%, тобто разом – 18,1%. У цих відповідях також проглядається зниження радикалізму. Щоправда, варто зважити на те, що 44,2 % позначили, що на даний момент вони не працюють.

У сенсі динаміки радикалізму невдоволення, на нашу думку, також цікавими є відповіді на запитання про розвиток демократії в країні. Чверть опитаних (26%) відповіли, що зовсім незадоволені, 35% – радше не задоволені, тобто у цілому це переважна більшість населення (61%).

На запитання про ступінь задоволення роботою місцевих органів влади, радше незадоволених виявилось 43,2%, 38,6% не визначилися з відповіддю, обравши варіант відповіді “важко сказати так чи ні”, а таких, які визнали більше позитиву, аніж негативу в роботі місцевих органів влади (“радше задоволений, аніж ні”) виявилось 18,2%.

Щодо подібних запитань про роботу інших органів влади, органів, що обслуговують населення, тощо, на них переважна більшість респондентів так само давали негативну відповідь. Так, 51,2% респондентів зізналися, що не задоволені роботою житлово-комунальних служб (ЖЕКів тощо), третина населення – роботою місцевого відділення міліції, роботою дільничного міліціонера (35% і 30,4% відповідно). Радше задоволених виявилось відповідно 11,2%, 13,3% і 15,6%. У відповідях на це запитання показовим є те, що більшість опитаних взагалі не змогли дати визначеної відповіді (37,5%, 51,7%, 54% відповідно). На нашу думку, це відбулося через те, що вони або не думали про такий варіант розв'язання проблеми, або через безнадійність звертання до цих органів і впевненість у марності спроб.

Розділ четвертий

Так само населення незадоволене благоустроєм і санітарним станом будинків, де мешкає (41,5%), благоустроєм і санітарним станом двору (36,5%), станом вулиць, парків, довкілля (46, %). Радше задоволених відповідно виявилось: 32,9%, 37,1%, 25%. Майже стільки ж ухилилися від відповіді на поставлене запитання (25,7%, 26,3%, 28,8%).

Відповіді на наведені запитання задля наочності й розуміння можна проранжувати в порядку лінійного ланцюжка з послідовністю зменшення кількості респондентів щодо незадоволення розв'язанням тієї чи іншої конкретної проблеми (у дужках наводимо кількість радикально налаштованих осіб). Відповідно до цього ланцюжка наводимо перелік проблем, що найбільше не задовольняють населення України.

Мешканці України не задоволені:

1. Розвитком демократії в країні – 60,5% (25,8%).
2. Своім місцем у суспільстві на даний час – 51,2%.
3. Роботою житлово-комунальних служб (ЖЕКів тощо) – 51,2%.
4. Благоустроєм і санітарним станом вулиць, парків, довкілля – 45,2%.
5. Роботою органів місцевої влади – 43,2%.
6. Власним життям у цілому – 42,7% (11,5%).
7. Благоустроєм і санітарним станом будинків – 41,5%.
8. Благоустроєм і санітарним станом двору – 36,5%.
9. Рівнем освіти – 35,8% (10,7%).
10. Роботою місцевого відділення міліції – 35%.
11. Життям у власному населеному пункті – 32,2% (10,7%).
12. Роботою дільничного міліціонера – 30,4%.
13. Власною роботою в цілому – 18,1% (4,7%).

У цій схемі наочно простежуються дві тенденції: перша – зростання або зниження кількості незадоволених та зростання або зниження якості (ступеню) незадовільності розв'язання тієї чи іншої проблеми.

Запропонований ланцюжок незадовільності, безперечно, короткий і недостатній для того, щоб робити якісь ґрунтовні висновки. Водночас наочно і явно простежується тенденція зниження незадоволеності залежно від ступеню розв'язання загальних питань, а також залежність і зв'язок загальних проблем із розв'язанням проблем більш конкретних, спостерігається кореляція проблем суспільства з проблемами особистості тощо. І чим масштабніша й абстрактніша проблема, тим більше її вирішення викликає незадоволення, і навпаки, – чим проблема конкретніша, тим ступінь незадоволеності її розв'язання менший, як це не парадоксально і суперечливо, ба навіть неймовірно, виглядає.

Варто зауважити, що, попри те, що кількість незадоволених від проблеми до проблеми знижується, все одно вона доволі велика. Постає питання, чи є ця кількість такою великою, щоб можна було вести розмову про те, що в країні склалися об'єктивні передумови для виникнення нового соціального конфлікту, такого, що його суб'єктом стане група тих, хто потребує задоволення тієї чи іншої потреби? І чи можуть виникнути такі передумови на локальному або регіональному рівнях? І чи існують суб'єктивні передумови в особи для реальної матеріалізації передумов об'єктивних для тих чи тих його конфліктних дій? Відповіді на всі ці запитання, безперечно, може дати лише час.

*Н.Костенко,
доктор соціологічних наук*

ДИНАМІКА МЕДІАСПОЖИВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ

Традиційні медіа, “the media”, відомі у 70–80-х через потужний символічний вплив на широку публіку “масового суспільства”, поступаються домінантними позиціями під натиском новітніх “всюдисущих” засобів комунікації. Про це зазвичай говорять, артикулюючи неспроможність маніпулятивних інтенцій телебачення, радіо, преси на тлі розростання соціальних мереж, здатних не тільки альтернативно інформувати свої аудиторії, а й ефективно їх мобілізувати. Порушуються питання стосовно майбутнього “the media”, але оптимізм тут все-таки переважає, адже очевидно, що авторитетні інституції ринку й політики, залучені в сферу медіа, як і сама традиційна аудиторія, не допустять іншого. Загалом можна констатувати, що режими дії різних медіасистем співіснують, відтворюються одночасно, обмінюючись відправниками, адресатами, комунікаційними шляхами, технологічними ресурсами. І вирішальна суперечка за масштаби впливу або чітку сегментацію споживачів – ще попереду.

Корекція виборів аудиторії: 2005–2011 рр.

Як у дійсності ретируються й наступають основні гравці в інформаційних полях, демонструють результати Європейського соціального дослідження останніх років. В огляді в нас лише п’ятирічний період (2004/5–2010/11 рр.*), тобто дуже малий період, аби очікувати й відстежувати які-небудь радикальні зрушення, в умовах того, що “нова

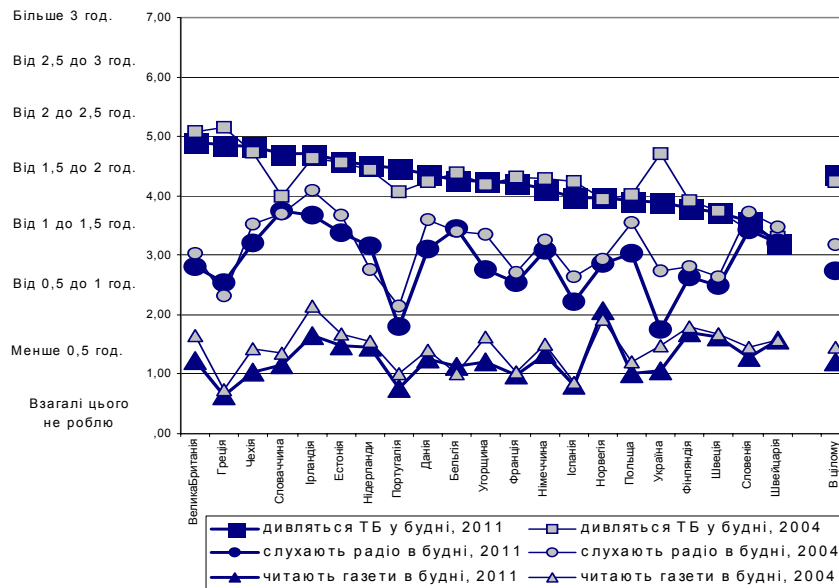
Друга хвиля ЄСД, у якій брала участь Україна, здійснювалася у 2004–2005 рр., п’ята хвиля – в 2010–2011 рр.

інформаційна ера” оголошена вже років тридцять тому. Проте бути в курсі поточного руху досить важливо для розуміння загальних тенденцій розвитку сучасного суспільства, немислимого поза розгалуженою інформаційно-комунікативною організацією.

Судячи з даних інтенсивності споживання традиційних медіа, суттєвих змін за п’ятиріччя не відбулося (*рис.1*). У середніх показниках фіксується ледь помітна позитивна динаміка у випадку телебачення (з 4,25 за шкалою на рис. 1 у 2005 р. до 4,37 у 2011 р.) і явна негативна динаміка у випадку радіо (з 3,17 до 2,73), більш слабка щодо преси (з 1,45 до 1,20). Якщо ці спостереження виразити в показниках медіани, то відмінності між двома хвилями дослідження взагалі немає. Це означає, що половина європейського населення ніяк не поступається звичними

Рисунок 1
Динаміка споживання медіа у 2005–2011 рр. (ESS, means*)

*У порівнянні присутні країни, що брали участь в обох хвилях ЕСД.

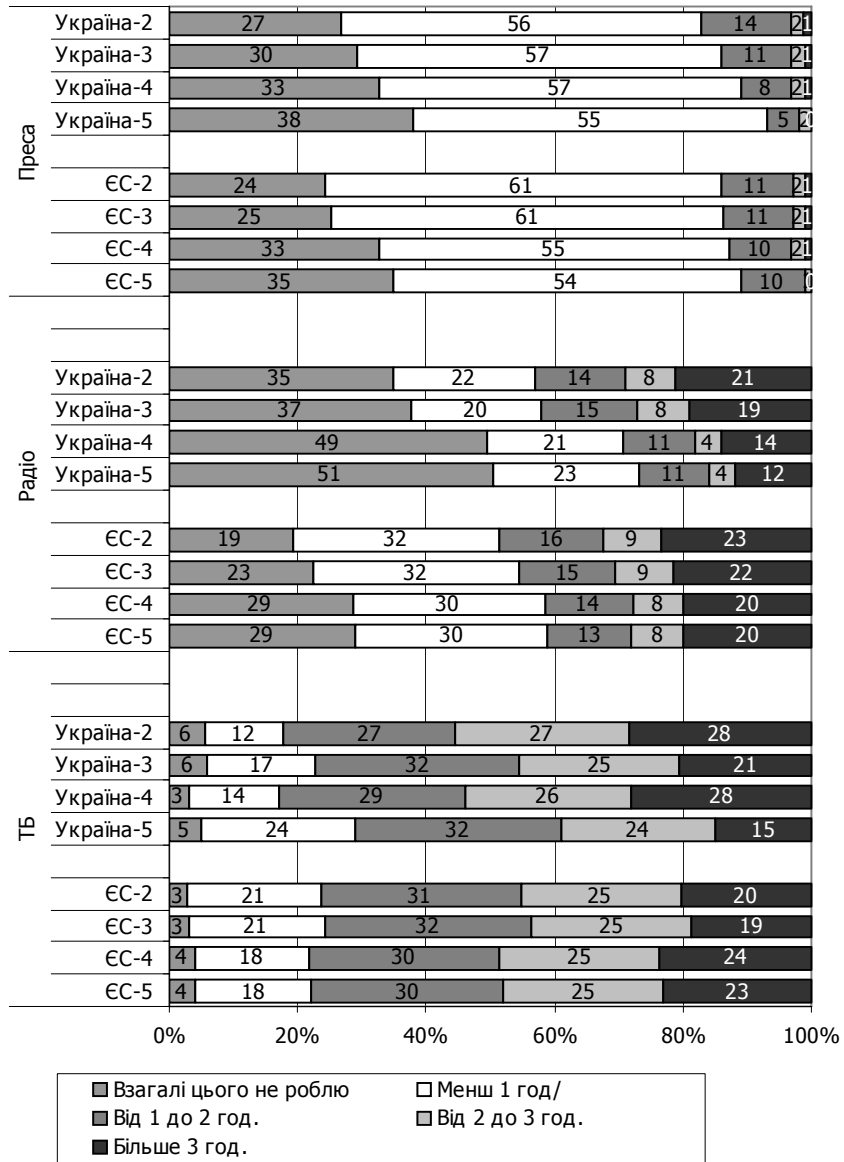
зразками інформаційного й культурного споживання. В 2011 р, як і п'ять років тому, ця частина жителів Європи по 1,5–2 год. у будні дивиться телевизор, по 0,5–1 год. слухає радіо, менше півгодини читає газети.

Проте в окремих країнах спостерігаються суттєві рухи в споживанні медіа, що вказують на прагнення аудиторій адаптуватись до існування різних медіарежимів. До них слід віднести такі. Підвищення *телеперегляду* в Словаччині, Португалії, а в медіанних показниках – і в Нідерландах (*Me* підвищилася з 4-х до 5-ти за шкалою на рис. 1), і його скорочення у Великій Британії й Греції, де інтенсивність телепереглядів колись була особливо високою (*Me* знизилася з 6-ти до 5-ти за шкалою на рис. 1). Динаміка включення в *прослуховування радіо* в середньому маловиразна, хоча медіана суттєво підвищилася у словацької аудиторії (з 3-х до 4-х), і помітно знизилася в Ірландії (з 4-х до 3-х), Німеччини, Данії, Угорщини, Польщі (з 3-х до 2-х), в Іспанії, Португалії (з 2-х до 1). Половина населення цих країн стала менше слухати це джерело. Криві середніх показників *читання преси* в п'ятирічному тимчасовому діапазоні практично нерозрізнені. Водночас у показниках медіани фіксується скорочення читання в Ірландії й Естонії знизилася з 2-х до 1 за шкалою на рис. 1), Португалії (з 1 до 0).

У загальній картині поточного коригування медіаспоживання випадок України можна вважати особливим, що наочно презентовано в показниках міри середньої тенденції. У середньому за п'ять років українці стали менше дивитися телевизор, слухати радіо й читати газети (4,72, 2,74, 1,47 vs 3,90, 1,75, 1,05). Якщо у 2005 р. половина дорослого населення України в будень приділяла телебаченню по 2–2,5 год., то у 2011 р. – по 1,5–2 год. Прослуховування радіо, чим займалися по 0,5–1 год. на день, упало до нульової позначки (половина населення не слухає радіо). Інтенсивність же читання преси залишилася для половини населення на колишньому рівні (в обох хвилях *Me* рівна 1 за шкалою на рис. 1, тобто менше години). При цьому

Рисунок 2

Інтенсивність медіаспоживання у Європі та Україні (ESS, %)

довіра до медіа в цілому протягом цього періоду зберігається на одному рівні (індекс довіри до медіа становить 2,9 з п'яти можливих балів, за даними моніторингу “Українське суспільство”).

Про тенденцію зниження медіаспоживання в Україні свідчить і послідовне за останні роки зменшення аудиторій, максимально включених в орбіту традиційних ЗМІ (рис. 2). У той же час серед європейських жителів частина таких “запеклих” медіаспоживачів куди стійкіша. За п'ять років частка тих, хто читає газети понад 2 год. на день, зменшалася у Європі з 14% до 10%, в Україні – більш як удвічі – з 17% до 7%. Частка аматорів радіо, що слухають його щодня більше 3-х год., знизилася з 23% до 20%, в Україні – майже вдвічі – з 21% до 12%. Щодо ж телебачення поступальна динаміка не спостерігається. І якщо в Європі частка глядачів, що віддають телебаченню більше 3-х год. щодня, варіюється в межах 20–23%, то в Україні частка прихильників телебачення коливається з суттєвим розмахом: від 28% у 2005, 2009 рр. до 20% у 2007 р. і 15% у 2011 р.

Перерозподіл інтенсивності медіаспоживання

Серед факторів, що детермінують включення у традиційні медіа, спинимося на двох найвагомійших [1]. Один із них мотивує вибір інформаційних джерел, інший регулює практики контактів з ними. Маються на увазі фактор віку й користування електронною комунікацією – Інтернетом. Взаємозв'язок споживання телебачення, радіо, преси з віковою змінною й Інтернет-активністю свідчить у цей час про їхню значущу спряженість (табл. 1, Cramer's V). Що стосується ступеня інтенсивності, з яким доросле населення європейських країн долучається до традиційних медіа, то з віком вона нарощується, хоча й слабше у випадку радіо (табл. 1, Spearman Correlation). Щодо Інтернету підтверджується вже відома констатація: за мірою підвищення часу на телеперегляд активність користування Інтернетом знижується (табл. 1, Spearman Correlation).

Таблиця 1

Взаємозв'язок інтенсивності споживання медіа з віком і користуванням Інтернетом* (ESS, 2011 р.)

	Вік		Користування Інтернетом	
	Cramer's V	Spearman Correlation	Cramer's V	Spearman Correlation
ТБ	0,134	0,182	0,096	-0,222
Радіо	0,065	-0,005	0,075	0,089
Преса	0,132	0,122	0,054	0,035
Інтернет	0,351	-0,462		

*У всіх випадках коефіцієнти значущі на прийнятих у соціології рівнях значущості, за винятком коефіцієнта Спірмена, що фіксує ранговий зв'язок між споживанням радіо й віком.

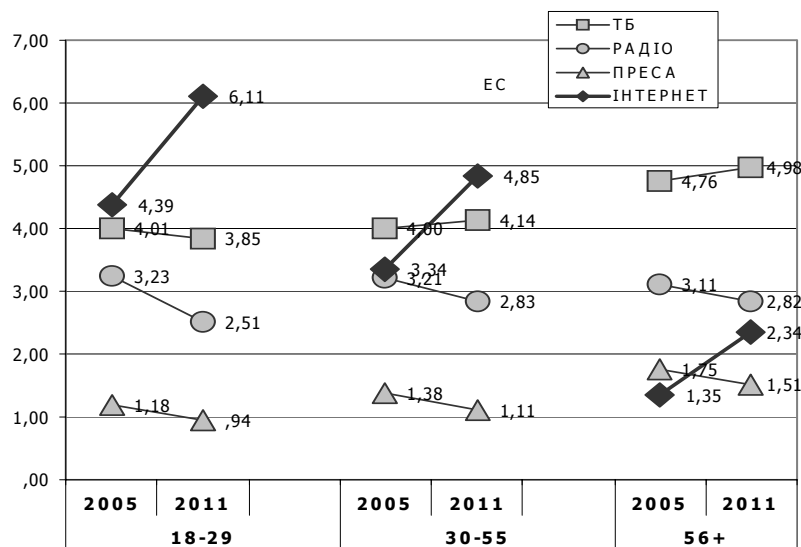
За п'ятиліття інтенсивність залучення в електронну комунікацію суттєво зросла у всіх вікових групах (рис. 3). Це супроводжується зниженням популярності занять слухати радіо й читати газети в будь-якому віці при збереженні прихильності до телебачення, особливо серед зрілих людей та старшого покоління. Але якщо включення в Інтернет виразно зростає в молодіжному середовищі, перетворюючи його на лідируючий засіб комунікації, то серед публіки старше 56 років користування Інтернетом не виходить за межі нішевої практики. У цьому випадку йдеться лише про порівняння порядків інтенсивності користування Інтернетом і традиційними медіа відповідно до тих порядкових шкал, які застосовуються для цієї мети в ЄСД*. Рисунок 3 добре ілюструє в узагальненому вигляді (не вдаючись в оцінки значущості відмінностей середніх показників) як наявність різних інформаційних і комуні-

* Шкала інтенсивності користування телебаченням, радіо, пресою: 0 – “взагалі цього не роблю”, 1 – “менше 0,5 год.”, 2 – “від 0,5 до 1 год.”, 3 – “від 1 до 1,5 год.”, 4 – “від 1,5 до 2 год.”, 5 – “від 2 до 2,5 год.”, 6 – “від 2,5 до 3 год.”, 7 – “більше 3 год.”.

Шкала інтенсивності користування Інтернетом: 0 – “немає доступу ні вдома, ні на роботі”, 1 – “ніколи не користуюся”, 2 – “рідше, ніж раз на місяць”, 3 – “раз на місяць”, 4 – “кілька разів на місяць”, 5 – “раз на тиждень”, 6 – “кілька разів на тиждень”, 7 – “щодня”.

Рисунок 3

Динаміка медіаспоживання у вікових групах:
Європа (ESS, 2005–2011 рр. means)

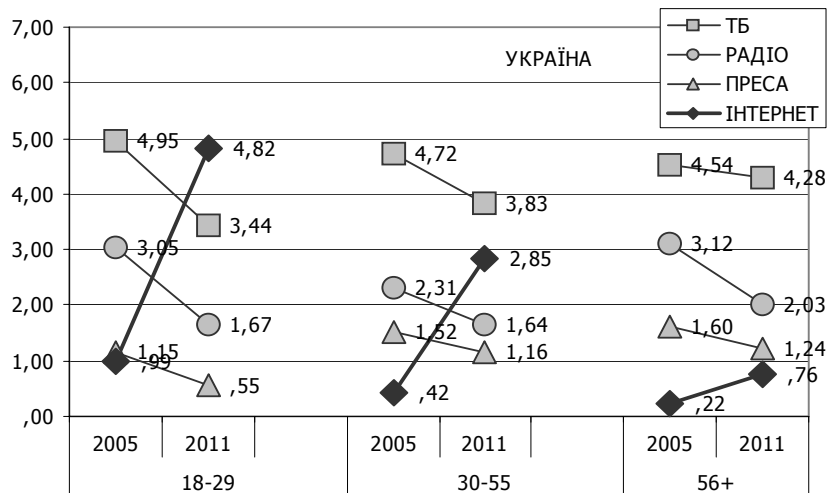
кативних режимів, що так і поточний перерозподіл інтенсивності звертання до медіа.

В Україні за період спостереження негативна динаміка залучення до традиційних ЗМІ характерна для всіх вікових аудиторій, особливо для молоді до 30 років (рис. 4). І сьогодні в нас медіаспоживання нижче, ніж у країнах Європи, за винятком, мабуть, читання преси серед публіки 55 років. Користування Інтернетом, як і очіувалося, різко зросло, хоча й не дотягує до середнього загальноєвропейського рівня в жодній віковій групі, і фактично виключено із практики людей похилого віку.

У цілому ж, незважаючи на значне зростання залучення в електронну комунікацію, Україна продовжує замикає рейтинг участі у світовій мережі. Якщо в середньому користування Інтернетом серед жителів Європи зросло за останнє п'ятиріччя з одного разу на місяць (2,94) до кількох разів на місяць (4,27), то в Україні – від практичної відсут-

Рисунок 4

**Динаміка медіаспоживання у вікових групах:
Україна (ESS, 2005–2011 рр., means)**

ності контактів з Інтернетом (0,47) до його використання раз на місяць (2,63).

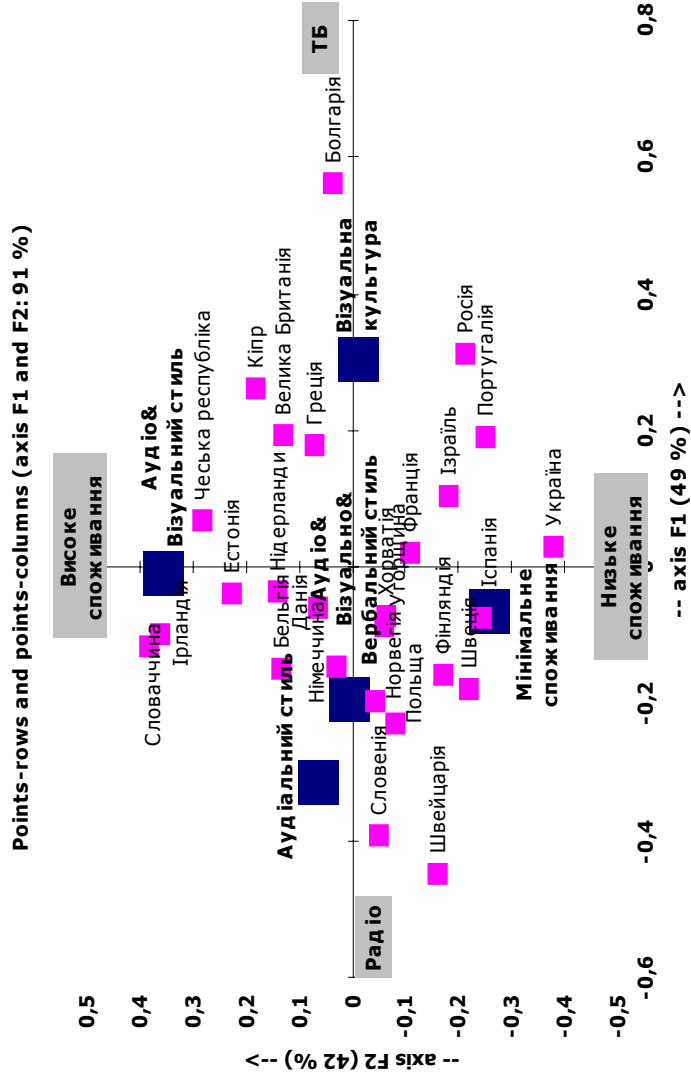
Культурно-інформаційні стилі

Некваплива динаміка медіаспоживання проявляється й у коригуванні практик додержуватися особливих культурно-інформаційних стилів, якщо їх розуміти як стійкі комбінації контактів із трьома традиційними медіа – телебаченням, радіо, пресою [2]. Європейська карта зразків преференційного звертання до різних джерел, що реконструйовані шляхом кластерного аналізу, суттєво не змінюється протягом останніх десяти років, залишаючи стійкими позиції більшості країн (рис. 5).

Проте порівняно з попередніми хвилями ЄСД практики візуальної культури (переважання телебачення над усіма іншими медіа) займають на цій карті більше простору.

Рисунок 5

Культурно-інформаційні стилі в країнах Європи
(ESS, 2011 р., cluster analysis, correspondence analysis*)

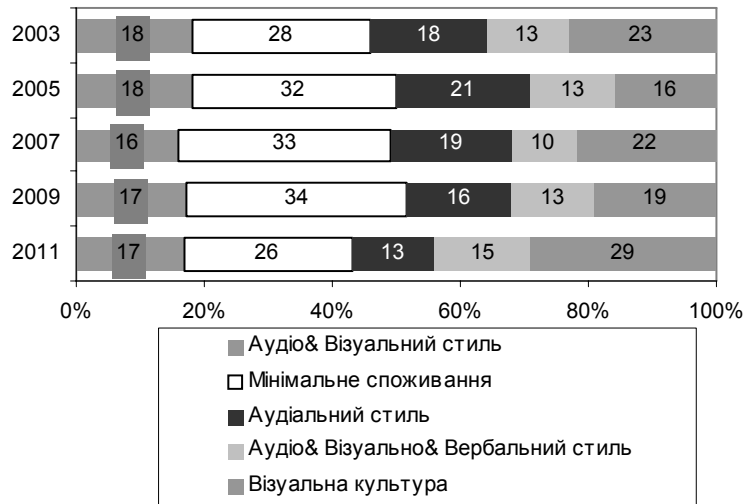
*кореспонденс аналіз, $\chi^2 = 4723.543$ (df=100), χ^2 критичне значення = 124.345 (df=100), значуще на рівні 0,050

Це означає, що частка людей, яким достатньо інформації й розваг, надаваних ТБ, помітно зростає (рис. 6). У той же час візуально-вербальний стиль одержання інформації (часові витрати на читання преси тут вищі, ніж у всіх інших випадках за високої інтенсивності телеперегляду) розвивається за рахунок поділу уваги між телебаченням і радіо. Згідно з даними ЄСД доволі стійке співвідношення інформаційно-культурних стилів у попереднє десятиліття у 2011 р. спостерігається на користь телебачення. Водночас зменшуються сегменти публіки, орієнтованої на мінімальне споживання всіх трьох медіа, на перевагу радіо як основного медіа, за збереження частки прихильників телебачення й радіо, тобто стилю аудіовізуальної культури (рис. 6).

В Україні у 2011 р. порівняно з 2005 р. значно зростає частка мінімального споживання телебачення, радіо й преси (з 26% до 42%), що суттєво перевищує середній

Рисунок 6
Динаміка культурно-інформаційних стилів у країнах Європи (ESS, 2003–2011 рр., %)

європейський зразок. Також підвищилася частка тих, хто додержується візуального стилю, задовольняючись теледжерелом (з 20% до 29%). Решта практик контактів із традиційними медіа стали менш виразними. Сегмент аматорів винятково радіоінформації скоротився з 16% до 8%, тих, хто віддає перевагу аудіовізуальному стилю – з 18% до 8%, тих, хто має стійку звичку читати газети поряд з телепереглядами й прослуховуванням радіо – з 20% до 13%.

Таким є загальний погляд на ситуацію медіаспоживання в Україні та європейських країнах. Динаміку, до якої ця ситуація підпорядкована в українському суспільстві, доречно охарактеризувати як надолужуюче включення в електронну комунікацію, Інтернет та неспішне дотримання звичних порядків прилучення до традиційних ЗМІ. У результаті суспільство перебуває в стані перерозподілу уваги до джерел інформації, ревізії їх статусів, усе більше розуміючи, що телебачення – лиш одна з можливостей бути в курсі подій в умовах відтворення різних режимів “старих” і “нових” медіа.

Література

1. *Костенко Н.* Национальные аудитории медиа в сравнении / Н.Костенко // Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е.Головахи, С.Макеева. – К. : Ин-т социологии НАНУ, Харьковский нац. ун-т им. В.Н.Каразина, 2007. – С. 156–204.
2. *Костенко Н.В.* Информационно-культурные стили в России и Украине / Н.В.Костенко // Социологический журнал. – 2009. – №1. – С. 47–69.

*В.Пилипенко,
доктор соціологічних наук;
Ю.Сапелкін,
провідний соціолог*

ОСВІТНІЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ У ДЗЕРКАЛІ СОЦІОЛОГІЇ

Специфічні ознаки “української” кризи освіти полягають у необхідності функціонування системи останньої хоча б на задовільному рівні. Йдеться про підтримку того, що залишилось у даній сфері, щоб руйнування освітнього простору не стало незворотним. Досить чітким емпіричним виміром рівня кризи системи освіти в сучасній Україні є престиж професій учителя та викладача вузу з погляду громадян України. Як свідчать результати соціологічного моніторингу – 2012, лише 3,3% респондентів вважають престиж професії вчителя дуже високим, а 25,4% – високим. На думку більшості опитаних (46,8%), цей престиж є середнього рівня. А 17,5% респондентів оцінюють престиж вчительської професії як низький. Помітно “оптимістичнішою”, є оцінка професії викладача вузу. Так, дуже високим престиж даної професії вважають 14,3% опитаних, високим – 51,3%, середнім – 24,8%, низьким – 4,4%, дуже низьким – 1,1%.

Для більш чіткої картини в плані розуміння статусу даних професій в українському соціумі зазначимо, що дуже високим престиж професії директора заводу вважають 42,8% респондентів (ще 43,3% оцінюють його як високий), міністра – 71,9%, вченого – 25,2% (38,1% – як високий), депутата – 61,2%, юриста – 17,5% (54,6% опитаних вважають його високим).

У новій філософії вітчизняної освіти важливо враховувати не лише зміни в суспільних умовах життя, спроби (і небезуспішні) комерціалізації і конфесіоналізації освіти, а й серйозну втрату суспільного інтересу до освітнього

простору України. Суспільство, “задавлене” економічними й духовними кризами, начебто повністю віддало систему освіти на відкуп професіоналам. З одного боку, це добре. Але мають місце очевидні небезпеки [1, с.223].

По-перше, система освіти перестала бути пріоритетною з погляду “соціального договору” в громадянському суспільстві. По суті, вона вже не є предметом загальнонаціональних дискусій, загального інтересу, першочергових завдань держави. По-друге, завжди існує загроза вузьковідомчого підходу до освіти, який не збігається за стратегічними інтересами держави і соціуму. По-третє, державна система освіти (яка прагне “вижити” за рахунок введення платної освіти) може “відсікти” від себе численний прошарок бідних сімей, не здатних повноцінно підготувати своїх дітей до школи, вступу у вуз і т.д. По-четверте, вузьковідомчий підхід може “ігнорувати” ідеологічно і політично “санкціоновані” суспільством нові фундаментальні цінності в сферах економіки, політики, культури.

З погляду оцінки суспільного інтересу до освітнього простору України цікавою бачиться оцінка респондентами ролі (важливості) освіти для досягнення високого соціального статусу. Як свідчать результати соціологічного моніторингу – 2012, лише 26,3% опитаних вважають, що хороша освіта є найбільш важливим чинником для досягнення людиною високого соціального статусу. При цьому набагато вище оцінюють респонденти вплив таких чинників, як наявність впливових родичів (такої думки дотримуються 46,3% респондентів), походження із сім’ї з високим соціальним становищем (38,4%), багаті батьки (37,4%), уміння інколи йти в обхід закону (33,0%), впливові друзі (28,3%) та ін. До речі, якщо говорити про уявлення сфер важливості гарної освіти для досягнення високого соціального статусу в країнах Заходу, то 48,0% респондентів надають їй пріоритет на значення. На думку опитаних, лише високий інтелект є більш значущим для досягнення високого соціального стану (так вважають 60,4% респондентів).

Слід сказати, що реформи в системі освіти (або те, що називається реформами) зазвичай мають зовнішній, формальний характер. Начебто багато нових форм, ініціатив, педагогічних інновацій, а якісні показники освіти падають. Наприклад, з'явилося багато ліцеїв, гімназій, коледжів, університетів, академій. Але якість освіти в них мало змінилась у кращий бік. Тобто всі оновлення (зміни) звелись лише до перейменування, а дипломи цих навчальних закладів (у більшості випадків) не відповідають новим, “пишним” назвам.

Звичайно, можна школи назвати гімназіями, інститутами – університетами. Але якщо не надається сучасна, орієнтована на самостійне мислення освіта, то випускники гімназії не виділяються із загальної маси абітурієнтів, а “бакалаври” і “магістри” – лише спеціалісти середнього і низького рівня (за деякими винятками).

Навіть “комерціалізація” середніх шкіл і ВНЗ (куди начебто “перетікають” кращі педагогічні кадри) автоматично не забезпечує високого рівня освітньої підготовки. Можна штучно “розколоти” навчальні заклади на “елітні” й “прості”, але навіть “елітні” школи й вузи без “тяжіння” до знань не зможуть нав’язати їхнім учням і студентам місця, котрі “купили” заможні батьки. Необхідність вирішення “старих” і “нових” проблем диктує цілий ряд напрямів реформування вищої школи, а саме: піднесення її престижу; ліквідація розриву між наукою й освітою; зміна системи розподілу ресурсів, принципів фінансування; демократизація системи управління вищою школою; переорієнтація змісту навчального процесу на розвиток динамічних властивостей особистості; культивування принципів педагогіки співробітництва; вдосконалення правил прийому у вищі навчальні заклади; відкритість школи для громадського контролю.

Вельми важливим напрямом і необхідною умовою успішності реформ у системі освіти (передусім вищої) є відмова від залишкового принципу її фінансування. Необхідно нарешті усвідомити, що фінансування освіти є навіть більш вигідним, ніж підтримка інших галузей економіки.

При цьому важливо “перевести” це розуміння в сферу конкретних рішень. Для зміни даного принципу фінансування необхідно використовувати всі засоби, у тому числі й “лобіювання” на рівні вищої законодавчої і виконавчої влади.

Нині важливим завданням реформування вищої школи є утворення в системі вищої освіти нового (“демократичного”) механізму управління [2, с.204–205]. Однією зі сторін даного процесу є зростання самостійності вищих навчальних закладів та їх структурних елементів стосовно вищих в управлінській ієрархії структур. Інший бік – розвиток демократизації і самоуправління у вузах, що суттєво впливає на відносини між основними групами колективу: викладачами, студентами, науковцями, працівниками апарату управління, науково-технічним і допоміжним персоналом.

Реальна участь даних суб’єктів в управлінні вищими навчальними закладами повинна не лише забезпечити захист інтересів різних категорій працівників, а й сприяти формуванню єдиного колективу (на основі спільної управлінської діяльності), спрямованого на вирішення головного завдання підготовки спеціалістів, що відповідає (за своїм рівнем) вимогам науково-технічного і соціального прогресу, потребам особистості.

Найважливішою умовою піднесення освітньої системи України на якісно новий рівень є вдосконалення механізмів управління навчальними закладами. Що ж стосується дошкільних, середніх і професійно-технічних закладів, то в управлінні ними слід, на нашу думку, кардинально підвищити роль батьків. На загальних зборах родичів та учнів даних закладів повинен укладатися договір з їх директорами. Батьківський комітет мусить отримати право на відстеження його виконання і розрив об’єднання у разі порушень з боку керівництва закладу. Одночасно контрольні функції у сфері управління дошкільними, середніми і професійно-технічними закладами повинні зберегти за собою органи виконавчої влади і місцевого самоврядування. Такий двобічний контроль надасть можливість

відвернути зловживання (котрі нині є досить поширеними) з боку керівництва закладів.

Якщо говорити про вищі навчальні заклади, то в них (як державних, так і приватних) необхідними є громадські опікунські ради. Саме вони повинні взяти на себе відповідальність за формування і реалізацію стратегії розвитку вищого навчального закладу, розв'язання ключових проблем фінансування його діяльності. Опікунські ради вищих навчальних закладів повинні включати в себе насамперед авторитетних і зацікавлених представників місцевої громадськості. При цьому дані ради зможуть стати важливою складовою інфраструктури громадянського суспільства в Україні.

На даний час, мабуть, єдиним “реформаторським” кроком (якщо не враховувати спробу переходу до Болонської системи) в галузі освіти є відмова від 10-річної середньої освіти. І слід сказати, що дана “реформа” сприймається й оцінюється громадянами України досить неоднозначно. Доволі велика частка респондентів вважають доцільним повернення до “старої” 10-річної середньої освіти. Серед тих, хто проживає в Києві, таких 45,0%, у великих містах – 48,6%, малих містах – 40,0%, сільській місцевості – 41,8% [1, с.226–227].

Якщо подивитись на дану проблему у “віковому” розрізі, то побачимо, що доцільним повернення до системи 10-річної середньої освіти вважають 35,8% молоді (віком до 30 років), 45,9% представників середнього віку (30–54 роки) та 44,7% людей старшого віку (понад 54 роки).

Досить цікавим бачиться ставлення респондентів до даного питання залежно від їх освіти. Так, серед громадян з початковою і неповною середньою освітою 38,7% вважають доцільним повернення до 10-річної шкільної освіти. Серед тих, хто має середню освіту, таких 41,6%, тих, хто має середню спеціальну освіту – 47,8%, бакалаврів – 55,3%, а серед тих, хто має вищу освіту, – 50,2%.

Нині стає очевидним, що Україна (якщо не хоче втратити інтелектуальний потенціал) має нагально “повернутися

обличчям” до проблем освіти. По-перше, йдеться про безкоштовну масову освіту, орієнтовану на добру підготовку спеціалістів для всіх сфер трудової діяльності, оскільки в нас немає резервів за рахунок поповнення “мізками” із-за кордону. По-друге, доцільно продовжити курс на наукову раціональність як головну, визначальну складову сучасної освіти. Включення в процес освіти ірраціональних дисциплін (релігії, астрології) не знаходить серйозних виправдувальних аргументів з позиції постіндустріальних та інформаційних стратегій сучасного розвитку, діалогу сучасних світових культур. По-третє, пріоритетною повинна залишатись лінія на інтеграцію науки й освіти. Можна сперечатись про пріоритетність центру інтеграції (університети чи спеціалізовані наукові заклади). Але очевидним є той факт, що інтеграція науки й освіти сприятиме як науково-технічному прогресу, так і впровадженню досягнень науки в освітній простір.

На наш погляд, беззаперечним є факт, що радянська система освіти (незважаючи на певні ідеологічні негаразди в соціальних і гуманітарних науках) була достатньо ефективною, однією з кращих у світі.

Напередодні української незалежності й після цього було зроблено низку кроків стосовно демократизації системи освіти. Було прийнято низку законів, спрямованих на вдосконалення освітнього простору України. Нині можна стверджувати, що в Україні відбулась деяка лібералізація системи освіти. Але при цьому безперервність освіти від нижчого до вищого рівня істотно порушена. Зменшилась доступність освіти для значної частини молодого покоління. Керівництво країни не змогло здійснити широкомасштабну реформу системи освіти. І за цим показником Україна відстає від країн Центральної Європи і Балтії, не говорячи вже про розвиненіші країни.

Розглядаючи систему освіти із соціально-філософського і соціологічного погляду (як суспільно-історичне явище, як засіб збереження, передачі й накопичення зразків матеріальної і духовної культури людства, народів, націй), бачимо, що дані функції системи освіти в Україні реалізу-

ються, хоча і дедалі менш ефективно. Тому реформування освітнього простору України, приведення його у відповідність до світових стандартів – завдання не лише актуальне, а й необхідне.

Водночас для подальшого реформування вітчизняної системи освіти належить побачити її як частину “світової картини”. Так, за даними Європейського соціального дослідження (2005–2007–2009), складається така ситуація. За десятибальною системою оцінки (від дуже поганого до дуже доброго) теперішній стан системи освіти в Україні є таким на фоні провідних європейських держав. Найвищий бал має Фінляндія (7,72), потім Данія (7,47), Чеська Республіка (6,40), Норвегія (6,32) і т.д. Україна має 3,88 бала [4, с.51].

Очевидно, що на всіх рівнях управління освітою існує тісний взаємозв’язок між децентралізацією, демократією і участю. Зусилля, докладені протягом останніх років зарубіжними країнами (з метою задоволення вимог демократичного менеджменту освіти), широко визнані. Але вони ще не досягли рівня, котрого вимагає сучасний розвиток демократичного суспільства. Водночас зарубіжний досвід організації й удосконалення освітніх систем, безумовно, повинен максимально ефективно й результативно використовуватись у процесі реформування освітнього простору сучасної України.

Література

1. *Пилипенко В.* Українська соціологія сьогодні: дослідження основних сфер життєдіяльності суспільства / Пилипенко В. – Львів : ЗУКЦ, 2012.
2. *Навроцький О.* Вища школа України в умовах трансформації суспільства / Навроцький О. – Харків : Основа, 2000.
3. *Головаха Є.* Тенденції соціальних змін в Україні та Європі за результатами Європейського соціального дослідження 2005–2007–2009 / Є.Головаха, А.Горбачик. – К. : ІС НАНУ, 2010.

*В.Смакота,
кандидат соціологічних наук*

СИСТЕМА ОСВІТИ У ФОРМУВАННІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Одним з найважливіших соціальних інститутів, без якого неможливо уявити жодне суспільство, є освіта; з нею так чи інакше пов'язані практично всі зміни в суспільному устрої, в економічному і соціальному розвитку. Тим більше зростає роль освіти у житті як окремого індивіда, так і усього суспільства. Сучасній людині складно уявити, що лише 200 років тому в одному з найбільших європейських міст половина чоловіків та 80% жінок не могли написати навіть своє ім'я в книзі записів про одруження [1, с. 42] – те, що в XXI ст. здатний зробити майже кожен дошкільник. Дистанція, яку пододало суспільство відтоді разом з інститутом освіти, справді величезна, і найважливішим її результатом стала загальна доступність спочатку шкільної, а згодом і вищої освіти, завдяки чому кількість освічених людей стала максимальною за всю історію людства. Інформація, знання відтепер можуть бути “найбільшою цінністю і мати більшу могутність, ніж природні ресурси, підприємства або солідний рахунок у банку; вони стали головною сировиною і результатом економічної діяльності... Доля тих, хто працює з інформацією, зросла до 60%” [2].

Відповідно основним чинником соціального розвитку визнається не просто продукування і накопичення суспільством певних знань, а й передача їх дедалі більшій кількості членів цього суспільства. Тому однією з необхідних умов успішності сучасної держави стає загальна доступність для її громадян будь-якої освіти, а рівнем освіченості в цілому визначається економічний, соціальний,

інформаційний, культурний потенціал країни. Надалі, у зв'язку з розвитком технологій спостерігається збільшення попиту на фахівців з усе більш високим рівнем освіти, таких, що володіють декількома спеціальностями одночасно. Отримання такого обсягу знань вимагає продовження часу навчання, але на рівні окремої людини можливість здобуття якісної освіти стає цінною перевагою, основою соціального капіталу, що надає цілком реальний шанс на підвищення соціального і економічного статусу у вигляді престижної роботи і високої заробітної плати.

У багатьох державах світу нині впроваджується концепція “Освіта впродовж життя”, яка передбачає зміну періодів навчання і роботи (а часто – і зміну професійного вибору), що дає змогу людині довго залишатися затребуваною на ринку праці. Але, окрім включення в систему безперервної освіти і підвищення кваліфікації, професійної та територіальної мобільності, однією з основних якостей, необхідних працівникові, що виходить на сучасний ринок праці, є також готовність до постійної інноваційної діяльності, уміння орієнтуватися в екстремальних ситуаціях, приймати нестандартні рішення. Усі ці вимоги знаходять своє віддзеркалення в зміні мети освіти: нею стає не просто засвоєння інформації і закріплення певних знань і навичок, а й здатність аналізувати, створювати нові знання. За таких вимог сучасної дійсності парадоксальною виглядає ситуація, в якій дитина в школі або студент у ВНЗ отримує “сукупність освітніх послуг”, оскільки така освіта, діє за принципом супермаркету, “слабо працює на розвиток суспільства, не допомагає відповісти на гострі виклики, а радше, адаптується до поточного попиту суспільства і виконує освоєні функції [3]. Тому при реформуванні системи освіти необхідно враховувати, що “навчання, яке відкидає духовно-моральну сутність людини і орієнтується лише на передачу максимального обсягу знань і освоєння технологій, не забезпечує професійної успішності фахівця... Навчання ефективно лише

тією мірою, якою йому вдається пробудити в людині людське (її духовність, волю до самотворення, інтерес до самопізнання і самовизначення)” [4, с. 12]. Таким чином, сучасна освіта як головна складова соціально-економічного потенціалу суспільства потребує змін, спрямованих передусім на розвиток в учня творчої особистості, а не простого споживача освітніх послуг.

Щодо України, то її нинішня система освіти в основі своїй формувалася за радянських часів, коли незаперечною і найважливішою перевагою була гарантія соціальної рівності можливостей в отриманні будь-якого рівня освіти. “До переваг радянської моделі можна віднести: всебічність і фундаментальність освіти, доступність освіти, зосередження в цій сфері висококваліфікованих кадрів” [5, с. 179]. На жаль, багато досягнень того часу в українській системі освіти не збереглося, і тут насамперед йдеться про доступність якісної освіти. “Держава... не ставить мету створити умови рівності освітніх можливостей для дітей різного соціального походження. Навпаки, експансія вищої освіти супроводжується поглибленням сегрегації й стратифікації (за доступом і якістю) закладів освіти всіх рівнів, починаючи з дошкільної” [6, с. 446]. Звичайно, першопричиною такої стратифікації є передусім нерівність матеріальних можливостей батьків: за даними моніторингу Інституту соціології, можливості дати дітям повноцінну освіту не вистачає половині опитаних протягом останніх 10 років (55,3% у 2012 р.), але їх кількість зменшується із зростанням оцінки свого матеріального добробуту. При цьому на важливості створення в суспільстві рівних можливостей для всіх наполягають 77,8% опитаних в останньому дослідженні. Попри те, що згідно зі статистичними даними “частка тих, хто не має навіть повної середньої освіти, серед міського населення становить 18,9%, а сільського – 41,8%” [5, с. 184], питання створення для дітей можливості здобути повноцінну освіту однаково актуальне як для сільського, так і для міського жителя. Майже поло-

вина (45,8%) опитаних Києва і більше половини мешканців інших міст (причому як великих, так і малих), а також мешканці сіл (від 54,9% до 56,2% опитаних) відмічають брак такої можливості.

Задоволеність жителів України рівнем своєї освіти впродовж останніх десяти років зростала: з 24,9% опитаних в 2002 р. до 39,1% у 2012 р. Деяко нижчий цей показник у селі (30,7%); в інших населених пунктах він фіксується на рівні 40–46,8% опитаних у 2012 р. При цьому підвищення задоволеності своєю освітою пропорційне підвищенню рівня останньої: серед респондентів з вищою (і першим ступенем вищої) освіти кількість повністю і скоріше задоволених нею сягає трьох чвертей опитаних (78,5% у 2012 р.); серед тих, хто має початкову або неповну середню освіту, таких у декілька разів менше (23,1% опитаних). Задоволеність рівнем освіти корелює також із задоволеністю своїм становищем у суспільстві, з оцінкою матеріального стану сім'ї, мірою пристосованості до нинішньої життєвої ситуації.

Розуміння важливості підвищення освітнього рівня (інтелектуального розвитку) також помітно зростає одночасно з підвищенням рівня освіти (з 16,9% у тих, хто має початкову освіту до 39,3% у володарів вищої освіти в оцінці “дуже важливо” і з 33,6% до 41,5% відповідно в оцінці “скоріше важливо”).

Високий рівень освіти стає, таким чином, важливим чинником, який сприяє підвищенню матеріального добробуту, соціальній адаптації, кращому соціальному самопочуттю та самовдосконаленню. Особи з вищою освітою – найбільш активна (79,1% до населення відповідного рівня освіти), найбільш зайнята (73,7% до населення відповідного рівня освіти) і з найменшим рівнем безробіття (6,8% до економічно активного населення відповідного рівня освіти) частина населення (тоді як випускники ПТУ, прикладом, становлять 34,6% загальної кількості зареєстрованих безробітних у 2010 р.) [7, с. 185].

Необхідно також відмітити, що рівень освіченості населення України загалом “один з найвищих серед країн Центральної і Східної Європи. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., не мають початкової загальної освіти лише 3,5% осіб віком 10 років і старші... на 1000 осіб віком 25 років і старших припадає 377 осіб з вищою освітою. Частота людей з вищою освітою серед міського населення становить 46,2%, а серед сільського – 20,7%” [5, с. 183–184]. Рівень освіченості населення, зайнятого економічною діяльністю, за термінами тривалості навчання на час останнього перепису становив 11,5 року.

Кількість ВНЗ III–IV рівнів акредитації збільшилась з 1990 р. по 2012 р. (з 149 і до 345, тобто більш ніж удвічі), а студентів у них – з 881,3 тис. до 1954,8 тис. осіб. Кількість навчальних закладів I–II рівнів акредитації, навпаки, зменшилась цього року до мінімуму за весь час, починаючи з 1990 р. (з 742 до 501), а студентів у них – з 757 до 356,8 тис. осіб. При цьому в період з 1990 по 2009 рр. підготовка аспірантів зросла у 2,6 раза, докторантів – майже утричі [8, с. 5]. Такі дані свідчать передусім про зростаючу привабливість вищої освіти для населення України, що відображено і у світових рейтингах, де за індексом освіти наша країна піднялася з 53-го місця в 1995 р. на 21-е у 2010 р., і за цим показником виявилася вище за Велику Британію, Францію, Польщу, Італію, Білорусь і Росію, а також вище за середній індекс освіти у світі в цілому. За рівнем освіченості дорослого населення (старше 15 років) Україна піднялася з 55-го місця в 1995 р. до 7-го у 2010 р. (при цьому за показниками ВВП перебуваючи на 94-му та 89-му місцях у ці роки) [8, с. 4]. Безумовно, високий рівень освіти дає максимальний економічний ефект тільки у разі застосування у відповідній сфері виробництва; якщо ж випускник навчального закладу не працює за своєю спеціальністю, то зусилля і засоби, витрачені на навчання, були використані неефективно. На жаль, в Україні подібний сценарій є досить поширеним

(майже чверть молоді до 30 років і така ж кількість людей від 30 до 54 років відмічають, що характер нинішньої роботи не відповідає їх професійно-освітньому рівню). Високий освітній індекс існує, як бачимо, в умовах низького рівня розвитку тих секторів економіки, в яких висококласні фахівці найбільш затребувані. Тому неминучою українською перспективою стає “відтік мізків”: найбільш підготовлені кадри знаходять застосування своїм знанням за межами країни.

Найвищий рівень освіти, за даними Інституту демографії та соціальних досліджень, мають жителі Києва, Севастополя та Дніпропетровської області: найнижчі показники – у жителів Закарпатської, Івано-Франківської, Рівненської, Чернівецької та Житомирської областей [5, с. 193]. Максимальна кількість навчальних закладів III–IV рівнів акредитації знаходиться в Києві, Харківській, Донецькій, Львівській, Дніпропетровській, Одеській областях; мінімальні ці цифри в Чернівецькій, Волинській, Житомирській областях.

Безперечним позитивним явищем для системи української освіти є зосередження в цій сфері великої кількості високоосвічених кадрів: “на кінець 2009 р. вищу (неповну, базову, повну) освіту мали 70,7% штатних працівників системи освіти, тоді як у цілому по Україні ця цифра становить 55,5% працівників... До цього слід додати, що у 2009 р. працівники освіти в загальній структурі зайнятих в Україні становили 15,5%, тоді як у Німеччині – 5,9%, у Великій Британії – 9,1%, у Франції – 6,4%, у США – 9,1%, у Росії – 9,7% [8, с. 4].

Аналізуючи ситуацію в системі освіти, необхідно окремо спинитися на такій її складовій, як дошкільна освіта, якій часто не надається такого важливого значення, як середній або вищій. При цьому безперечним є те, що за умови раннього залучення дітей до процесу навчання і виховання підвищується загальний рівень шкільної освіти, а прогаяне в ранньому віці важко або неможливо надолужити надалі. Дошкільна система освіти існує практич-

но в усіх країнах світу, і вона також зазнає зміни, мета яких – розвиток, навчання, підготовка за основними напрямками шкільної програми, при цьому поступово вона набуває самодостатнього, а не підготовчого характеру, а якісна дошкільна освіта стає дедалі актуальнішою.

Кількість дошкільних навчальних закладів в Україні в 2011 р. зменшилася порівняно з 1990 р. у 1,5 раза (з 24,5 тис. до 16,1 тис.), але охоплення ними дітей залишилось на колишньому рівні (57,7%). У міських поселеннях 67% дітей відвідує дошкільні навчальні заклади, при цьому скрізь спостерігається перевищення кількості дітей у розрахунку на 100 місць (від мінімуму у 114 осіб у Києві до максимуму у 147 осіб у містах Закарпаття). Лише третина дітей, які проживають у сільській місцевості, такими закладами забезпечені (36,6% дітей відповідного віку; при цьому п'ять років тому ця цифра становила лише 18%). У сільській місцевості перевантажені дошкільні навчальні заклади Закарпаття, Волині, Львівської, Чернівецької, Івано-Франківської, Житомирської, Рівненської областей (де налічується від 108 до 138 осіб на 100 місць). Найменша кількість дітей залучена до системи дошкільної освіти в Івано-Франківській області (третина від чисельності дітей відповідного віку); менше половини – у Львівській, Рівненській, Волинській і Тернопільській – тобто в областях з найвищим рівнем народжуваності (згідно зі статистичними даними за останні п'ять років). Таким чином, проблеми дошкільної освіти в цих регіонах, судячи з усього, посилюватимуться.

Загалом же українська система освіти, маючи доволі потужні ресурси у вигляді професійних кадрів, з одного боку, та великим попитом у суспільстві на якісну освіту – як дошкільну, так і середню та вищу – з другого, здатна бути основною детермінантою соціально-економічного потенціалу країни за важливої умови: якщо держава забезпечить такі структурні зміни в економіці, за яких потенціал, що закладається системою освіти, матиме шляхи реалізації.

Література

1. *Сюллеро Э.* История и социология женского труда / Сюллеро Э. – М. : Прогресс, 1973. – 236 с.
2. *Морозов А.А.* К концепции инновационной составляющей национальной безопасности (предварительные замечания, исследование) / Морозова А.А., Джелали В.И. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.immsp.kiev.ua/publications/articles/2011/2011_2/02_2011_Morozov.pdf
3. *Ефимов В.С.* Будущее высшего образования в России: экспертное видение / В.С.Ефимова, А.В. Лаптева // Университетское управление. – 2011. – № 4. – С. 52–64.
4. *Добреньков В.И.* Болонский процесс: привлекательные декларации и императивные инструкции / В.И.Добреньков, В.Д.Жирнов, В.А.Попков // Социология. – № 1. – 2011. – С. 5–25.
5. *Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз : монографія / за ред. Е.М.Лібанової.* – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 328 с.
6. *Оксамитна С.* Новітня доба української освіти суспільстві / С.Оксамитна, С.Стукало // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2-х т. – Т. 1 : Аналітичні матеріали / за ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – 576 с.
7. *Економічна активність населення України. 2010 рік : Стат. зб. Державної служби статистики України.* – К.: Держкомстат, 2011.
8. *Витренко Ю.* Образование как вид экономической деятельности в Украине / Ю.Витренко // Экономика Украины. Научный журнал. – №10 (591). – 2011. – С. 4–15.

*О.Резнік,
доктор соціологічних наук*

ПРАКТИКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ЗНАНЬ І НАВИЧОК ЯК ПОТЕНЦІАЛ МОДЕРНІЗАЦІЇ КРАЇНИ

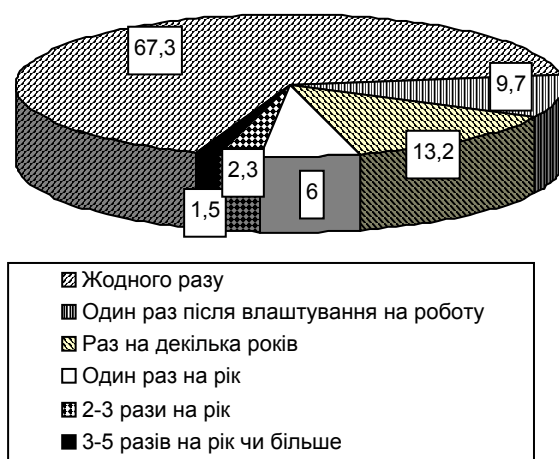
Успішна модернізація суспільства можлива за умов, коли соціальними регуляторами виступають не традиційні, жорсткі соціальні норми і моделі поведінки, а викликані особистими цінностями і перевагами норми індивідуального вибору. Змінам цінностей у бік сприйняття інновацій сприяє освіченість, поінформованість та вміння пристосовуватися до різного роду викликів. Одним із головних чинників модернізації суспільства є освітньо-кваліфікаційний потенціал нації. При цьому зазвичай мають на увазі рівень освіти населення, відповідність роботи набутій кваліфікації тощо. Дійсно, робота часто уможливорює набуття та вдосконалення необхідних для соціальної мобільності навичок та вмінь. Освіта є капіталовкладенням у майбутнє людини, яке приносить прибуток. Тобто всі зусилля та ресурси, витрачені на освіту та підтримку кваліфікації, приносять винагороду в майбутньому. Цілком природно, що відмінності у зусиллях та часу, витрачених на підготовку до різних видів діяльності, відтворює нерівність між людьми. Така ж нерівність існує між різними країнами, оскільки існують відмінні загальнонаціональні капіталовкладення на підтримку кваліфікації. Йдеться не лише про отримання освіти, а й про триваючий протягом усього життя людини процес удосконалення професійних знань і навичок як запоруку модернізації економіки і суспільства. У розвинутих країнах вже давно зрозуміли, що висока плинність кадрів завдає збитків компаніям і негативно впливає на ефективність праці та мікроклімат у трудових колективах, а тому краще пере-кваліфікувати своїх працівників, навіть якщо їм доведеться-

ся платити вищу за ринкову зарплатню, а не наймати нових працівників, чим так “грішать” приватні роботодавці в Україні.

Поширення інформаційних технологій також надало імпульсу до перегляду традиційного погляду на освіту як головний етап підготовки індивіда до праці. Нові технології впливають на характер праці, оскільки швидкі темпи технологічних змін потребують прискореної заміни одних робочих місць на нові, які подеколи потребують відмінних від попередньої кваліфікації навичок і знань, а отже, все це вимагає необхідних для високотехнологічної роботи інтенсивної професійної перекваліфікації. У кадровій політиці сучасних роботодавців головною проблемою залишається відірваність отриманих працівниками у навчальних закладах знань від виробничої практики. Невміння поводитися із сучасним обладнанням, відсутність гнучкості у пристосуванні до змін технологій і потреб ринку знижує ефективність праці в Україні та провокує хронічне відставання від економічно розвинутих країн. Технологічні зміни вимагають необхідних навичок від людей, які вже отримали певну освітню кваліфікацію. Це свідчить про те, що в майбутньому людині задля підтримки чи підвищення соціального статусу потрібно буде вчитися усе життя. Для цього необхідне формування структури зайнятості з домінуванням високоінтелектуальної і високотехнологічної праці.

Для з'ясування наявного потенціалу практик удосконалення професійних навичок і знань в українському суспільстві у моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України, проведеному у травні 2012 р., респондентам поставили запитання *“Як часто Ви підвищуєте свою кваліфікацію (берете участь у тренінгах, семінарах, конференціях, курсах підвищення кваліфікації) за рахунок організації/підприємства, де ви працюєте (працювали)?”*. З'ясувалося, що дві третини населення (67,3%) жодного разу не підвищували свою професійну кваліфікацію (рис. 1). Десята частина (9,7%) населення визнала,

Розділ четвертий

Рис. 1. Частота підвищення кваліфікації населення України за рахунок організації/підприємства, 2012 р., (%)

що підвищувала свою кваліфікацію один раз після влаштування на роботу. Раз на декілька років удосконалювали свої знання і навички 13,2% респондентів; один раз на рік – 6% ; два–три рази на рік – 2,3% ; три–п’ять разів на рік чи більше – 1,5% .

Оскільки йдеться про підвищення кваліфікації за рахунок організації чи підприємства, в даному випадку важливим є з’ясування того, в якому секторі економіки більшою мірою фінансується удосконалення професійних навичок. Результати моніторингового дослідження зафіксували парадоксальний факт: незважаючи на потребу приватних роботодавців у кваліфікованих працівниках, 70,1% з тих, хто працює у приватному секторі, жодного разу не підвищували власної кваліфікації (табл. 1). Натомість серед тих, хто працює у державному секторі чи в обох секторах економіки, таких виявилось менше – відповідно 47,0% і 54,8% . Якщо порівняти державний і приватний сектори за частотою перекваліфікації, то, зокрема, серед тих, хто

працює у державному секторі економіки, 25,6% удосконалювали свої знання або навички один раз на декілька років, тоді як серед тих, хто працює у приватних роботодавців, таких виявилось 8,0%. Показово, що подібно до приватного сектору серед тих, хто наразі не працює (а це пенсіонери і безробітні), майже три четвертих (74,7%) опитаних вказали, що жодного разу не підвищували свою кваліфікацію за рахунок організації/підприємства. Таким чином, можна констатувати, що приватні роботодавці не зацікавлені вкладати кошти у розвиток кваліфікації власних працівників. Це можна пояснити низьким відсотком високотехнологічного сегменту української економіки. Очевидно, що без переорієнтації на виробництво високотехнологічної продукції приватному капіталові особливо й не потрібно вкладатися у висококваліфіковану робочу силу.

У попередньому запитанні про часові рамки практик удосконалення професійних навичок фактично не йшлося, оскільки людей запитували про минуле взагалі, тому у відповідях могло йтися про перекваліфікацію ще за радянських часів. Натомість Європейське соціальне дослідження дає змогу з'ясувати у респондента інформацію про

Таблиця 1

**Частота підвищення кваліфікації населення України
за рахунок організації/підприємства залежно
від секторів зайнятості 2012 р., (%)**

Частота підвищення кваліфікації	Сектори зайнятості			Не працюю
	У державному	У приватному	І в тому, і в тому	
Жодного разу	47,0	70,1	54,8	74,7
Один раз після влаштування на роботу	9,8	10,6	14,3	8,7
Раз на декілька років	25,6	8,0	21,4	11,5
Один раз на рік	8,8	6,9	9,5	3,8
2-3 рази на рік	4,4	2,7	0,0	1,2
3-5 разів на рік чи більше	4,4	1,7	0,0	0,1
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0	100,0	100,0

можливе вдосконалення своїх знань або навичок за останній рік. Україна у 2005 р. стала учасницею другої хвилі міжнародного порівняльного дослідницького проекту Європейського соціального дослідження (European Social Survey). У 2007, 2009 і 2011 рр. були проведені відповідно третя, четверта та п'ята хвилі опитувань ESS. Це дає змогу, по-перше, виявити динаміку та усталеність практик удосконалення своїх знань або навичок у європейських країнах, по-друге, порівняти ці практики серед населення України та європейських країн.

Динаміка результатів відповідей на запитання *“Протягом останніх дванадцяти місяців чи відвідували Ви які-небудь курси, лекції, тренінги або заняття з метою вдосконалення своїх знань або навичок, необхідних для роботи?”* дає змогу виокремити такі тенденції (табл. 2). Згідно з результатами міжнародного дослідження відбулося загальне зниження відвідувань занять у більшості європейських країн за останні роки. Особливо це помітно, якщо порівняти результати опитувань 2009 і 2011 рр. Така ж тенденція спостерігається і в Україні: кількість тих, хто вдосконалював професійні знання і навички, скоротилася майже вдвічі – з 15,6% до 8,4%.

За кількістю тих, хто вдосконалює свої знання або навички, необхідні для роботи, можна умовно виокремити чотири групи країн, які дуже чітко нагадують угруповання за економічним розвитком Європи. Перша група охоплює такі країни, як Австрія, Данія, Ісландія, Норвегія, Фінляндія, Швейцарія та Швеція, де близько 40–50% населення регулярно відвідують курси, лекції, тренінги або заняття задля професійного самовдосконалення. До другої групи входять такі країни, як Бельгія, Велика Британія, Естонія, Ірландія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Словенія та Франція, де близько 30–39% опитаних підвищують свою професійну кваліфікацію. У третій групі перебувають такі країни, як Іспанія, Ізраїль, Латвія, Польща, Словаччина та Чеська Республіка, де близько 20–29% населення відвідують заняття для професійного

Таблиця 2

Динаміка ствердних відповідей населення європейських країн на запитання “Протягом останніх дванадцяти місяців чи відвідували Ви які-небудь курси, лекції, тренінги або заняття з метою вдосконалення своїх знань або навичок, необхідних для роботи?” (%)

	2005	2007	2009	2011
Австрія	41,1	43,8	–	–
Бельгія	31,4	36,8	34,0	33,6
Болгарія	–	11,2	9,0	5,5
Велика Британія	36,7	36,5	36,7	30,7
Греція	9,4	–	11,6	6,3
Данія	47,7	47,2	45,6	43,4
Естонія	24,4	31,0	32,4	28,9
Ізраїль	–	–	27,3	19,2
Ірландія	33,3	37,4	–	21,1
Ісландія	51,8	–	–	–
Іспанія	21,9	22,9	18,8	22,3
Кіпр	–	19,6	21,8	12,1
Латвія	–	27,1	23,0	–
Люксембург	35,2	–	–	–
Нідерланди	36,6	37,4	39,5	36,8
Німеччина	30,1	28,8	33,9	31,0
Норвегія	47,8	49,8	48,6	46,6
Польща	22,4	21,6	23,2	18,8
Португалія	13,3	12,0	9,7	6,8
Росія	–	17,7	13,8	11,1
Румунія	–	12,2	12,0	–
Словаччина	31,2	29,5	26,0	21,2
Словенія	39,0	35,9	38,0	29,0
Туреччина	–	–	5,2	–
Угорщина	26,1	19,7	15,1	16,0
Україна	14,6	12,1	15,6	8,4
Фінляндія	44,2	49,6	49,2	45,8
Франція	27,1	30,6	30,5	27,1
Хорватія	–	–	22,4	10,5
Чеська Республіка	20,7	–	21,4	15,5
Швейцарія	45,1	44,6	45,3	39,4
Швеція	45,8	49,0	48,1	41,6

Розділ четвертий

вдосконалення. І нарешті, у четверту групу входять такі країни, як Болгарія, Греція, Португалія, Росія, Румунія, Угорщина, Україна та Хорватія, де лише 5–19% протягом останніх дванадцяти місяців відвідували курси, лекції, тренінги або заняття з метою вдосконалення своїх знань

Таблиця 3

**Віковий розподіл ствердних відповідей на запитання
“Протягом останніх дванадцяти місяців чи відвідували
Ви які-небудь курси, лекції, тренінги або заняття
з метою вдосконалення своїх знань або навичок,
необхідних для роботи?” 2011 р. (%)**

	<i>До 18 років</i>	<i>18–29 років</i>	<i>30–54 років</i>	<i>55 років і старші</i>
Бельгія	17,6	47,0	46,9	12,5
Болгарія	8,3	8,3	8,0	2,0
Велика Британія	26,2	46,3	41,0	12,2
Греція	2,9	11,7	8,5	0,6
Данія	10,5	40,9	66,1	24,0
Естонія	25,0	35,0	44,2	12,8
Ізраїль	0,0	17,9	30,4	10,2
Ірландія	14,3	34,9	22,4	9,0
Іспанія	8,9	29,7	30,7	6,0
Кіпр	0,0	23,1	18,5	3,8
Нідерланди	10,4	46,2	49,5	19,8
Німеччина	20,1	40,3	44,0	12,4
Норвегія	30,0	54,9	63,0	24,8
Польща	12,3	27,4	23,1	8,0
Португалія	0,0	15,0	12,1	1,2
Росія	10,7	18,1	12,0	4,3
Словаччина	0,0	28,6	27,1	12,5
Словенія	16,7	45,2	38,6	10,6
Угорщина	0,0	21,2	24,6	4,6
Україна	23,5	16,0	9,0	1,7
Фінляндія	35,0	62,2	62,0	26,6
Франція	9,8	33,7	42,9	7,8
Хорватія	0,0	12,5	16,4	3,0
Чеська Республіка	3,1	22,4	19,5	5,6
Швейцарія	28,0	54,1	53,2	18,8
Швеція	10,0	41,5	63,2	24,7

або навичок, необхідних для роботи. Простежується певна тенденція – чим менша кількість населення задіяна у практики вдосконалення професійних знань і навичок, тим менший ступінь економічного розвитку країни.

У розвинутих західноєвропейських країнах процес удосконалення своїх знань і навичок відбувається протягом усього життя. Про це свідчить віковий розподіл практик вдосконалення професійних знань і навичок (*табл. 3*).

У таких країнах, як Бельгія, Велика Британія, Данія, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Фінляндія, Швейцарія та Швеція, серед вікової групи 18–29 років близько 40–55% респондентів удосконалюють свої професійні навички. Саме в цих країнах та у Франції серед людей вікової категорії 30–54 років близько 40–66% респондентів продовжують навчатися задля кращої ефективності своєї роботи. Не випадково, що до цієї категорії країн потрапила також Естонія – одна з найуспішніших країн у пост-соціалістичних перетвореннях. Але найцікавішим є те, що найбільша кількість (18–26%) активних відвідувачів навчальних програм серед вікової категорії 55 років і старше зафіксована у найрозвинутіших країнах Європи – Данії, Нідерландах, Норвегії, Фінляндії, Швейцарії та Швеції. Можливо, саме в цьому криється секрет соціально-економічного успіху скандинавських країн, де населення не зупиняється у розвитку своїх навичок і знань навіть у передпенсійному і пенсійному віці. Серед українців лише у підлітків (до 18 років) спостерігається певна активність у вдосконаленні своїх знань і навичок – 23,5%. Якщо порівняти цей відсоток з відсотками активності їхніх ровесників з інших європейських країн, то більшість активних підлітків зафіксована в таких країнах, як Велика Британія, Естонія, Норвегія, Фінляндія та Швейцарія.

Європейське соціальне дослідження дає змогу зафіксувати міжнародний розподіл міри фінансування підвищення кваліфікації працівників їхніми роботодавцями чи організаціями (*табл. 4*).

Розділ четвертий

Таблиця 4

Розподіл відповідей населення європейських країн на запитання “Яку частину цих курсів, лекцій, тренінгів оплачував Ваш роботодавець чи організація” 2011 р. (%)

	<i>Все</i>	<i>Більшість</i>	<i>Приблизно половину</i>	<i>Лише деякі</i>	<i>Жодне</i>
Бельгія	62,0	3,9	2,5	2,5	29,2
Болгарія	63,1	4,1	1,6	4,9	26,2
Велика Британія	65,7	3,6	1,7	1,3	27,7
Греція	33,1	3,9	1,1	2,2	59,6
Данія	82,0	2,7	1,3	2,7	11,3
Естонія	54,6	7,3	2,0	3,9	32,1
Ізраїль	53,7	11,8	5,2	3,7	25,6
Ірландія	36,9	3,1	1,3	1,9	56,8
Іспанія	50,6	5,4	4,6	3,6	35,8
Кіпр	43,4	5,1	5,1	2,9	43,4
Нідерланди	73,7	4,8	2,2	1,2	18,2
Німеччина	63,1	5,8	3,3	1,7	26,1
Норвегія	75,1	5,5	1,1	2,3	16,0
Польща	47,4	6,1	2,1	4,3	40,1
Португалія	47,8	2,9	2,2	1,5	45,6
Росія	47,5	5,7	3,0	2,3	41,4
Словаччина	60,3	6,8	2,5	2,8	27,7
Словенія	50,2	9,0	2,7	3,7	34,3
Угорщина	65,6	7,6	3,2	1,6	22,0
Україна	43,5	10,5	4,0	1,6	40,3
Фінляндія	54,0	5,6	1,3	2,4	36,7
Франція	75,2	0,9	1,4	2,1	20,5
Хорватія	48,2	5,8	5,0	8,6	32,4
Чеська Республіка	55,7	9,8	1,8	3,1	29,5
Швейцарія	60,0	7,4	5,3	3,6	23,7
Швеція	83,0	1,9	2,3	1,5	11,3

Як і у випадку із практиками підвищення кваліфікації, можна умовно виокремити чотири групи країн за часткою фінансування роботодавцем. Перша група охоплює такі країни, як Данія, Нідерланди, Норвегія, Франція та Швеція, де близько 70–83% респондентів з тих, хто удосконалював свої професійні знання і навички, вказали на повне фінансування їхніх відвідувань курсів, лекцій, тре-

нінгів з боку роботодавців чи організацій. До другої групи входять такі країни, як Бельгія, Болгарія, Велика Британія, Німеччина, Словаччина, Угорщина та Швейцарія, де близько 60–69% з тих, хто підвищував свою кваліфікацію, вказали на абсолютну оплату роботодавцями. У третій групі, де перебувають такі країни, як Естонія, Ізраїль, Іспанія, Словенія та Чеська Республіка, на таку ініціативу роботодавців змогли розраховувати 50–59% тих, хто вдосконалював свої знання і навички. І нарешті до четвертої групи входять такі країни, як Греція, Ірландія, Кіпр, Польща, Португалія, Росія, Україна та Хорватія, де серед тих, хто удосконалював свої знання і навички, менше 49% респондентів робили це за рахунок роботодавців, натомість від 40% до 60% визнали, що жодні з цих курсів, лекцій та тренінгів не були оплачені роботодавцями чи організаціями. Таким чином, чим більш економічно розвинута країна, тим більшою мірою роботодавці фінансують підвищення кваліфікації своїх працівників.

Отже, підбиваючи підсумки аналізу, можна стверджувати, що більшість населення України жодного разу не підвищувала свою професійну кваліфікацію. Незважаючи на потребу приватних роботодавців у кваліфікованих працівниках, саме у приватному секторі економіки переважна більшість працівників жодного разу не підвищували своєї кваліфікації, натомість серед тих, хто працює у державному секторі чи в обох секторах економіки, таких виявилось менше. Європейське соціальне дослідження виявило, що чим вищий ступінь соціально-економічного розвитку європейської країни, тим 1) більша кількість населення відвідує курси, лекції, тренінги або заняття з метою вдосконалення своїх знань або навичок, необхідних для роботи; 2) більша кількість людей передпенсійного і пенсійного віку не зупиняється в удосконаленні своїх професійних навичок і знань; 3) більшою мірою роботодавці повністю фінансують підвищення кваліфікації своїх працівників.

*О.Симончук,
кандидат соціологічних наук*

СОЦІАЛЬНО-СТРУКТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВЕЛИКОГО МІСТА

Загальновідомо, що великі міста, особливо столиці, мають переваги перед малими містами та сільською місцевістю щодо обсягів різних ресурсів, робочої сили й інвестицій, життєвих шансів городян. У них концентруються владні інститути, ділові та фінансові центри, провідні індустрії, наукові та освітні установи, інноваційні галузі. За перманентної динаміки економічного життя великих міст у різних країнах виявляються подібні тенденції, що детермінують спільні соціально-структурні характеристики зайнятого населення. Проілюструємо це емпіричними даними офіційної статистики та Європейського соціального дослідження (European Social Survey — ESS), розглянувши подібності та відмінності в розподілі професійної, галузевої, класової структур серед зайнятого населення великих міст різних країн¹.

Згідно з даними ESS 2011 р., соціальна структура великих міст у різних країнах має як подібні, так і відмінні риси щодо низки тісних взаємозалежних показників, пов'язаних із зайнятістю (*табл. 1*). Так, у *галузевій структурі* провідними виступають три види діяльності — торгівля, промисловість і сфера науково/експертно/консультативної діяльності, які забезпечують зайнятість понад

---

¹ Для порівняння взято Україну, Росію, низку країн Східної Європи (Польща, Болгарія, Угорщина, Чеська Республіка, Естонія, Хорватія, Словаччина, Словенія) і Західної Європи (Бельгія, Швейцарія, Німеччина, Норвегія, Швеція, Данія, Фінляндія, Нідерланди, Франція, Велика Британія). Зайняте населення представлено респондентами, які в останні сім днів мали оплачувану роботу. Населення великих міст ідентифіковано як осіб, що проживають у великому місті (без передмість).

60% городян. Однак тут є суттєва відмінність між країнами з різними типами економіки: в усіх постсоціалістичних країнах порівняно з розвиненими західними майже вдвічі більшими є частки зайнятих у промисловості й торгівлі; натомість у західних країнах першість належить сфері науково/експертно/консультативної діяльності (що охоплює широкий перелік видів діяльності, зокрема операції з нерухомістю, юридичні та бухгалтерські послуги, науково-дослідна та експертна діяльність, надання послуг підприємцям, рекламна, туристична, видавнича діяльність, кіно- і відеовиробництво, комп'ютерне програмування, діяльність інформаційних служб). Групи інших видів діяльності в західних країнах доволі рівномірно (по 6–9%) розподілені серед городян.

Професійна структура серед зайнятого населення великих міст у порівнюваних країнах має принципову подібність і цілком очікувана: лідирують групи білокомірцевої зайнятості (керівники, професіонали, фахівці та клерки), що в сукупності становлять понад дві третини в західних країнах і порівняно меншу, але дуже значну частку (50–60%) у постсоціалістичному просторі. Частка професійних груп синіх комірців (кваліфіковані робітники з інструментом, оператори та складальники устаткування і машин) навіть на пострадянському просторі не перевищує 30% зайнятих городян, а на Заході становить близько 20%. Частка працівників сфери торгівлі та послуг ідентифікується в межах 13% в усіх порівнюваних країнах, крім України, де ця професійна група домінує (21,5%).

Порівняння розподілу зайнятих городян щодо **соціальних класів** (ідентифікованих відповідно до 11-класової схеми Джона Голдторпа і потім згрупованих у п'ять укрупнених класів) також свідчить про низку подібностей і відмінностей. Частка робітничого класу (який об'єднує кваліфікованих робітників, некваліфікованих робітників фізичної і рутинної нефізичної праці) значно менша у західних країнах (26,7%), ніж у постсоціалістичних — 43,8% в Україні, 40,2% у Росії і 34,5% у країнах Східної

Європи. Частка середнього класу (що сукупно представлений службовим і проміжним класами) значно більша в західних країнах, де на неї припадає понад дві третини зайнятих городян, тоді як у постсоціалістичних – 45,1%, 54,7% і 56,9% відповідно. Зазначу, що в Україні робітничий і середній класи представлені майже так само (43,8% і 45,1%), причому суттєве наповнення робітничого класу забезпечують представники рутинної нефізичної праці, передусім продавці. До дрібної буржуазії можна віднести в межах 10% городян, причому в Росії частка їх мінімальна (5,2%), а в Україні – максимальна (11,2%) за рахунок великої кількості самозайнятих у сфері торгівлі.

Таким чином, в оптиці емпіричних даних соціально-структурні характеристики великих міст у постсоціалістичних країнах виявляють багато спільного: у профілі галузевої структури, зокрема в подібності провідних видів діяльності; в розподілі городян за професійними групами — у майже двократному переважанні білокомірцевої зайнятості над синьокомірцевою; в соціально-класовій структурі, де зберігається доволі значна частка робітничого класу. Водночас очевидними є важливі відмінності від західних країн, де великі міста зараз є менш індустріалізовані; зайнятість у сфері торгівлі представлена помірніше, а провідним видом діяльності городян є науково/експертно/консультативна сфера. Відповідно, у професійній структурі співвідношення білих та синіх комірців становить 3 : 1, а в соціально-класовій структурі співвідношення представників середнього та робітничого класів — 2,5 : 1. Ці показники свідчать про недосяжний поки що для постсоціалістичних країн зразок постіндустріалізму.

На прикладі Києва розглянемо, як трансформувалося економічне життя міста та киян за останні двадцять років. У дзеркалі даних офіційної статистики вочевиднюється істотна динаміка галузевої зайнятості населення Києва у період від 1995 до 2010 р. (табл. 2). Якщо 1995 р. трійку основних видів економічної діяльності, яка охоплювала понад половину зайнятих киян, становили промисловість

Таблиця 1
Розподіл зайнятого населення великих міст
у різних країнах за низкою показників, ESS-2011, (%)*

<i>Групи</i>	<i>Україна</i>	<i>Росія</i>	<i>Країни Східної Європи</i>	<i>Країни Західної Європи</i>
Групи за видами економічної діяльності				
Оптова та роздрібна торгівля	26,1	20,1	17,2	10,8
Промисловість	22,8	20,5	16,9	9,5
Операції з нерухомістю, юридичні та бухгалтерські послуги, науково-дослідна та експертна діяльність	13,1	10,7	16,2	22,1
Освіта	7,7	10,2	9,7	9,3
Будівництво	7,5	11,2	5,8	5,0
Транспорт і зв'язок	7,0	9,4	6,6	6,3
Охорона здоров'я та соціальна допомога	5,8	6,9	7,0	8,6
Надання колективних та особистих послуг, діяльність у сфері культури та спорту, діяльність громадських організацій тощо	4,5	2,2	6,4	9,4
Готелі та ресторани	2,7	2,6	3,6	5,3
Державне управління	1,3	2,6	5,6	8,8
Фінансові послуги та страхування	1,6	3,2	4,5	4,2
Сільське господарство	0,0	0,3	0,6	0,1
Кількість респондентів (осіб)	377	442	910	1768
Професійні групи				
Законодавці, вищі держслужбовці, керівники, менеджери	12,7	3,4	14,1	9,3
Професіонали	15,0	21,1	21,8	25,5
Спеціалісти	15,6	22,3	16,4	23,3
Технічні службовці	7,7	8,4	10,4	11,7
Працівники сфери торгівлі та послуг	21,5	13,5	12,5	12,2
Кваліфіковані робітники з інструментом	11,2	13,2	10,0	6,6
Оператори і складальники обладнання і машин	8,3	11,7	7,8	3,7
Найпростіші професії	8,0	6,4	6,9	7,6
Кількість респондентів (осіб)	395	463	913	1768

* Джерело: Дані ESS 2011 р. Дані України і Росії зважено на дизайн-ефект, а країн Східної та Західної Європи — на комбіновану 203С • weight2=dweight*pweight.

Розділ четвертий

Продовження таблиці 1

Групи	Україна	Росія	Країни Східної Європи	Країни Західної Європи
Соціальні класи				
Службовий клас	36,0	44,3	47,1	53,6
Проміжний клас	9,1	10,4	9,8	15,3
Дрібна буржуазія	11,2	5,2	9,5	8,4
Кваліфіковані робітники	25,8	22,4	19,6	14,3
Некваліфіковані робітники	18,0	17,8	13,9	12,4
Кількість респондентів (осіб)	393	461	907	1776

(27,3%), сфера науково/експертно/консультативної діяльності (17,5%) та освіта (11,1%), то 2010-го ця трійка виглядала по-іншому: сфера науково/експертно/консультативної діяльності (17,1%), торгівля (16,7%) і промисловість (13,1%). До речі, структура галузей-лідерів останнім десятиліттям аналогічна тій, що зафіксована серед великих міст західноєвропейських країн (див. вище). Зазначу, що нарощування чисельності найманих працівників у науково/експертно/консультативній сфері відбулося зовсім не за рахунок виду діяльності “наукові дослідження і розробки” (котра є її складовою і де чисельність скоротилася з 91,8 до 56,7 тис. осіб), а за рахунок тих видів, що пов’язані з наданням послуг підприємцям (бухгалтерських, правових, орендних тощо).

В аналізований період на тлі загального збільшення чисельності найманих працівників увиразнилися дві головні тенденції динаміки галузевої зайнятості. Перша — низхідна динаміка чисельності найманих працівників у сфері промисловості (удвічі) внаслідок різкої деіндустріалізації економіки (причому найбільшою мірою постраждали машинобудування, переробна і легка промисловість) і в будівництві (хоча тут у статистику важко повірити, оскільки в столиці в досліджуваний період будівельна галузь вирізнялась введенням в експлуатацію великого обсягу житлових, офісних і торговельних новобудов, сплес-

Таблиця 2

**Динаміка середньорічної чисельності
найманих працівників у м. Києві
за видами економічної діяльності, 1995–2010 рр.***

Групи за видами економічної діяльності	1995		2010	
	Тис. осіб	%	Тис. осіб	%
Операції з нерухомістю, юридичні та бухгалтерські послуги, науково-дослідна та експертна діяльність	173,0	17,5	211,8	17,1
Оптова та роздрібна торгівля	56,0	5,6	206,1	16,7
Промисловість	270,8	27,3	162,4	13,1
Освіта	110,0	11,1	129,8	9,7
Транспорт і зв'язок	91,6	9,2	113,0	9,1
Охорона здоров'я та соціальна допомога	85,0	8,6	97,6	7,9
Фінансові послуги та страхування	20,3	2,0	85,0	6,9
Державне управління	42,0	4,2	73,3	5,9
Будівництво	77,4	7,8	67,7	5,5
Надання колективних та особистих послуг, діяльність у сфері культури та спорту, діяльність громадських організацій тощо	42,5	4,3	61,1	4,9
Готелі та ресторани	17,8	1,8	26,5	2,1
Сільське, рибне і лісове господарство	4,7	0,5	3,3	0,3
Усього	991,1	100,0	1237,6	100,0

* Джерело: Статистичний щорічник м. Києва за 2010 рік. — К., 2011. — С. 279.

ком ремонтів вторинного житла, що передбачає залучення великої кількості робітників; можливо, статистично фіксоване зниження кількості найманих працівників у цій галузі відображає поширеність у ній неформальної зайнятості, що ускладнює її облік). Друга тенденція — нарощування зайнятості найманих працівників в інших галузях, зокрема, втричі у сферах торгівлі та фінансової діяльності; у півтора раза — в державному управлінні.

Одночасно з динамікою галузевої та професійної структури зайнятого населення Києва відбувалася зміна со-

ціально-економічної географії міста. Деіндустріалізація візуально виявилася у поступовому захаращуванні цехів великих підприємств Києва, які з часом змінили своє функціональне призначення: території одних заводів перетворилися на майданчики для торгівлі (наприклад, два корпуси заводу “Більшовик” реконструювали під однойменний торгово-розважальний центр), на музейний простір (завод військово-оборонного призначення “Арсенал-2” перепрофільований у “Мистецький Арсенал”), на офісні осередки банків, страхових компаній і різноманітних організацій, на складські приміщення, цехи для непрофільних виробництв (зокрема виробництво пластикового посуду, деталей для комп’ютерів тощо).

Багаторазове зростання сфери торгівлі 1990-ми роками унаочнилися в захопленні продовольчими та промисловими ринками функціонально чужих просторів (стадіони, простори під мостами, міські площі, зупинки транспорту); у значному розширенні мережі кіосків, точок вуличної нелегальної торгівлі. Поступово змінювався характер торгівлі — від спеціалізованих за видами товарів магазинів (хлібні, молочні, м’ясні, продовольчі та промислові) до супермаркетів — універсальних торгових центрів з великою площею й асортиментом, куди в останні роки перемістилися не лише функції споживання товарів і послуг великої частки киян, а й дозвілля та розваги. Експансія мережевих супермаркетів (“Сільпо”, “Фуршет”, “Ашан”, “Метро”) поширюється майже на всі райони міста, забезпечуючи робочі місця та сучасні форми споживання. Сфера торгівлі перебуває під впливом глобалізації: останніми роками в Києві з’явилися бутіки багатьох світових брендів, причому як дорогих (“Шанель”, “Діор” тощо), так і доступних городянам середнього класу (“Зара”, “Бенетон” тощо); малозабезпечені ж опанували магазини секондхенду. Новим трендом, який, утім, швидко прижився в Києві, стала інтернет-торгівля, що спричинилося до розміщення офісів і складів торгових фірм навіть у квартирах житлових будинків.

Розквіт сфери ресторанного бізнесу також істотно змінив міський ландшафт, наочно відобразившись спочатку в освоєнні та перепрофілюванні перших поверхів житлових будинків і підвалів. Система громадського харчування за останні десятиліття трансформувалася під впливом трендів інтернаціоналізації (доказом чого є популяризація ресторанів національних кухонь світу — піцерій, буланжерій, суши-барів), поширенні системи швидкого харчування (від Макдональдса до українського фастфуду — “Здоровенькі були”, “Пузата хата” тощо). Створення сучасного готельного бізнесу відбувалося за західними зразками, не поширеними за радянських часів — появи одночасно зі світовими лідерами мережевих готелів (“Інтерконтиненталь”, “Хаят”, “Ібіс” тощо) малобюджетних хостелів. Готелі та ресторани різного класу є умовою розвитку туристичного бізнесу.

Експансія сфери фінансової діяльності, зокрема банків, візуалізувалася в захопленні міста величезною кількістю їхніх відділень, банкоматами, наочною зміною споживчої культури киян через упровадження кредитних карток. Сфера охорони здоров’я змінила обличчя міста помітним розширенням мережі аптек, диференціацією поліклінік і лікарень на державні та приватні. Сфера освіти 1990-ми роками відзначилася помітним зменшенням і перепрофілюванням будівель дитячих садків, професійно-технічних училищ і вищих військових училищ за одночасного збільшення вивісок вищих навчальних закладів (університетів і академій). Розширення сфер надання колективних та індивідуальних послуг, культури та спорту, громадських організацій унаочнювалося у збільшенні представництв міжнародних організацій, установ культури і дозвілля (галереї, клуби, музеї, етно-, кіно-, джаз- фестивалі), використанні центральних майданів і вулиць не лише під парадні й державні заходи, а й під різноманітні культурні події (фестивалі, гуляння вихідного дня), а також під мітинги і страйки численних мобілізованих груп киян.

Діяльність будівельної галузі асоціювалася з появою в Києві за останні 20 років нових житлових кварталів (“Печерські липки”, “Оболонські липки”, “Позняки”, “Осокорки” тощо), бізнес-центрів (перших київських хмарочосів “Парус”, “Гулівер” тощо), перманентним ремонтом фасадів і внутрішніх площ будівель (набув поширення феномен “євроремонту”), а також із таким новим явищем, як рейдерське захоплення землі та будівель, незаконні забудови, котрі регулярно викликають протистояння забудовників і городян, оформившись у соціальний рух із захисту архітектурно-історичної спадщини Києва та прав городян на комфортне проживання.

Таким чином, судячи зі збільшення кількості зайнятих городян і трендів динаміки галузевої зайнятості, Київ залишається містом, що динамічно розвивається, ресурсним і привабливим для інвестицій і робочої сили. Аналіз напрямів галузевої, професійної та соціально-класової динаміки дає підстави говорити про тренди до такої соціальної структури Києва, котра властива великим містам економічно розвинених країн Західної Європи. Вивчення соціоструктурних трансформацій останніх двадцяти років цікаво доповнити аналізом проявів нових соціальних нерівностей, конструйованих у нових реаліях.

*С.Оксамитна,
кандидат соціологічних наук;
С.Стукало,
кандидат філософських наук*

ПРЕСТИЖ ПРОФЕСІЙ ТА ЗАНЯТЬ У СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ МІСТА

У дослідженні Інституту соціології НАН України, проведеному у 2012 р., дорослим громадянам для оцінювання престижу низки професій і занять ставився блок запитань: *“Який престиж, повагу, на Ваш погляд, мають у суспільстві перелічені нижче професії/заняття?”*. Перелік професій і занять містив 31 найменування – різні за рівнем кваліфікації й освіти професії як розумової, так і фізичної праці, а також заняття сфери обслуговування. Останнє опитування щодо престижу цих же професій та занять відбулося 2007 р. [1] як продовження започаткованої протягом 1990-х років традиції [2].

Індекси престижу професій і занять розраховувались як зважені середні арифметичні в континуумі від +1 до -1. Відповідям респондентів стосовно міри престижності кожної професії надавалися такі ваги: +1 – дуже високий престиж; +0,5 – високий; 0 – середній; -0,5 – низький; -1 – дуже низький. Індекси престижу надаються як у цілому по країні, так і серед населення поселень різних за типом і розмірами (табл. 1). Міста групувались так: “невеликі міста” – міста з населенням до 99,9 тис. осіб, “великі міста” – від 100 тис. до 499,9 тис. осіб, “найбільші міста” – від 500 тис. осіб.

Наразі нас цікавлять оцінки престижу професій саме населенням міст і наскільки вони різняться залежно від розміру міста, адже, незважаючи на певну подібність міського середовища країни загалом, різні за розмірами міста надають відмінні можливості здобуття професійної освіти, пошуку відповідної зайнятості чи роботи загалом.

Якісь професійні заняття в одному місті можуть бути відомими лише опосередковано через засоби масової інформації, а в іншому – через безпосереднє знайомство чи спілкування з людьми відповідних професій.

Переважає більшість наведених в опитувальнику професій і занять становлять типові чи більш-менш поширені в міському середовищі. Переважно “сільськими” можна вважати такі професії, як агроном, фермер, механізатор, тракторист, комбайнер. У межах загального міського простору виняток становить хіба що міністр, діяльність якого зумовлює відповідальність у масштабах усієї країни, але локалізується в її столиці. Очевидно, значною мірою це стосується й депутата. Хоча в опитувальнику не конкретизовано, що йдеться саме про депутата Верховної Ради України, проте з великою ймовірністю саме так це заняття сприймається респондентами, оскільки депутати всіх інших рівнів виконують свої депутатські обов’язки на громадських засадах за сумісництвом з основним професійним заняттям.

Якщо впорядкувати ранги престижу професій і занять за оцінками мешканців найбільших міст, то коефіцієнт рангової кореляції Кендела [3] між рангами оцінок престижу в найбільших містах і оцінками престижу як у великих, так і невеликих містах в обох випадках становить 0,89. Це свідчить про досить подібне ієрархічне впорядкування професій та занять в уявленнях мешканців усього урбанізованого простору країни, незалежно від розміру міст. Такий результат достатньо очікуваний з погляду вже тривалої історії досліджень престижу професій і занять як у межах окремих країн, так і численних міжнародних порівняльних досліджень. Навіть у випадку останніх кореляція оцінок престижу лише зрідка опускається нижче 0,7.

Проаналізувавши 85 досліджень престижу в 60-ти країнах, автор міжнародної шкали престижу занять Д.Трейман виявив, що ієрархії престижу залишаються переважно незмінними в просторі й часі. Індекси кореляції між зна-

Таблиця 1

Індекси престижу професій та занять (2012 р., n = 1800)

Професії/заняття	Тип і розміри поселення												Україна в цілому	
	Найбільші міста			Великі міста			Невеликі міста			Селища міського типу			Села	
	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг
Міністр	0,810	1	0,792	1	0,833	1	0,817	1-2	0,812	1	0,812	1	0,812	1
Депутат	0,657	2-4	0,705	2-4	0,734*	2-3	0,592	3-4	0,725*	2-3	0,698	2-3	0,698	2-3
Керівник банку	0,695	2-4	0,699	2-4	0,680	2-3	0,675	3-4	0,709	2-3	0,695	2-3	0,695	2-3
Директор заводу	0,657	2-4	0,660	2-4	0,666	4	0,755**	1-2	0,619	4	0,656	4	0,656	4
Адвокат, юрист	0,454	5	0,436	5-6	0,427	5-6	0,486	5-7	0,425	5-7	0,439	5-6	0,439	5-6
Вчений	0,330	6-10	0,485**	5-6	0,407*	5-6	0,527**	5-7	0,397	5-7	0,413	5-6	0,413	5-6
Викладач вищого навчального закладу	0,339	6-10	0,398*	7-8	0,356	7-10	0,445**	5-7	0,401**	5-7	0,382	7	0,382	7
Лікар	0,290	6-10	0,374**	7-8	0,322	7-10	0,422**	8	0,360*	8-9	0,346	8	0,346	8
Підприємець	0,282	6-10	0,324	9-10	0,322	7-10	0,286	9-11	0,332	8-9	0,314	9	0,314	9
Журналіст	0,271	11-12	0,310	9-10	0,302	7-10	0,336	9-11	0,248	10-11	0,283	10-11	0,283	10-11
Актор	0,296	6-10	0,260	11-12	0,229*	11-13	0,280	9-11	0,239	10-11	0,256	10-11	0,256	10-11
Бухгалтер	0,167	13-14	0,234*	11-12	0,152	14	0,153	12-19	0,185	12-13	0,181	12-13	0,181	12-13
Комерсант	0,215	11-12	0,148*	13-19	0,180	11-13	0,208	12-19	0,123**	14-15	0,165	12-13	0,165	12-13
Фермер	0,111	13-14	0,166*	13-19	0,179*	11-13	0,167	12-19	0,154	12-13	0,153	14	0,153	14
Агроном	-0,071	19-20	0,128**	13-19	0,081**	15-18	0,167**	12-19	0,104**	14-15	0,073	15-17	0,073	15-17
Інженер	-0,010	15-18	0,120**	13-19	0,009	19-20	0,099**	20	0,059*	16-19	0,050	15-17	0,050	15-17
Художник	0,009	15-18	0,095*	13-19	0,062	15-18	0,121*	12-19	0,007	16-19	0,044	15-17	0,044	15-17
Військовослужбовець	-0,049	15-18	0,100**	13-19	0,033*	15-18	0,176**	12-19	0,032**	16-19	0,041	18-19	0,041	18-19
Вчитель	-0,064	19-20	0,133**	13-19	0,033**	15-18	0,131**	12-19	0,034**	16-19	0,040	18-19	0,040	18-19

Розділ четвертий

Продовження таблиці 1

Професії/заняття	Тип і розміри поселення												Україна в цілому	
	Найбільші міста		Великі міста		Невеликі міста		Селища міського типу		Села		Україна в цілому			
	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг		
Ветеринар	-0,031	15-18	0,013	20	-0,051	19-20	0,131**	12-19	-0,037	20-22	-0,014	20		
Медсестра	-0,182	21-23	-0,096**	21-25	-0,139	21-22	-0,106	21-26	-0,054**	20-22	-0,110	21-22		
Будівельник	-0,198	21-23	-0,098**	21-25	-0,107**	21-22	-0,137	21-26	-0,069**	20-22	-0,115	21-22		
Перукар	-0,177	21-23	-0,091**	21-25	-0,195	23-25	-0,139	21-26	-0,161	23-25	-0,156	23-24		
Гелемеханік	-0,241	24-26	-0,122**	21-25	-0,188*	23-25	-0,141**	21-26	-0,181*	23-25	-0,180	23-24		
Водій	-0,253	24-26	-0,133**	21-25	-0,191*	23-25	-0,221	27-29	-0,223	26-28	-0,206	25		
Майстер-годинникар	-0,248	24-26	-0,185*	26-29	-0,282	26-30	-0,205	27-29	-0,253	26-28	-0,241	26-27		
Продавець	-0,320	27-29	-0,237	26-29	-0,251**	26-30	-0,178**	21-26	-0,202**	23-25	-0,241	26-27		
Швачка	-0,346	27-29	-0,193**	26-29	-0,294	26-30	-0,194**	21-26	-0,281*	29-31	-0,273	28-29		
Офіціант	-0,307	27-29	-0,271	30-31	-0,294	26-30	-0,307	30-31	-0,279	29-31	-0,289	28-29		
Слюсар	-0,384	30-31	-0,227**	26-29	-0,326	31	-0,315	30-31	-0,283**	29-31	-0,305	30-31		
Механізатор, тракторист, комбайнер	-0,418	30-31	-0,266**	30-31	-0,306**	26-30	-0,299**	27-29	-0,261**	26-28	-0,307	30-31		

Примітки:

- 1) професії та заняття впорядковано за зменшенням індексу престижу в цілому по Україні;
- 2) знак "*" означає, що відмінності середніх статистично значущі на рівні $p = 0,05$, а знак "***" – на рівні $p = 0,01$; відмінності між індексами з сумішними рангами статистично не значущі;
- 3) відмінності індексів престижу професій та занять серед населення поселень розраховувались стосовно мешканців найбільших міст.

ченнями престижу занять у різних країнах коливалися від 0,68 до 0,91 [4; 5]. Згодом колеги назвали це явище “константою Треймана”. Американські дослідники М.Хоут і Т.Діпріт вважають константу Треймана, ймовірно, єдиною виявленою соціологами універсалією, і не лише в галузі соціальної стратифікації, а й соціології загалом [4].

В усіх трьох випадках рангового впорядкування престижності професій і занять (найбільші, великі й невеликі міста) за даними аналізованого дослідження у верхній третині переліків представлені професії та заняття висококваліфікованої розумової праці – управлінської, законодавчої, юридичної, підприємницької, науково-викладацької та творчої. Оцінки престижу таких професій мають найвищі позитивні значення. У середній третині ієрархій оцінок престижу знаходяться заняття, що здебільшого також потребують повної чи неповної вищої освіти, і кілька з яких можна було б назвати масовими (вчитель, інженер, бухгалтер), чого ніяк не скажеш про художника, агронома чи фермера. Престиж цих професій тяжіє до середнього (близько 0), а оцінки змінюють значення від мінімально позитивного до негативного. У нижній частині престижної ієрархії традиційно бачимо професії й заняття зі сфери обслуговування та фізичної праці, престиж яких вважається переважно низьким.

Проте ані рангові впорядкування оцінок престижу, ані тим більше їхні номінальні значення не є цілком ідентичними, якщо порівнювати диференційовані за розмірами міських поселень результати дослідження. Укажемо на основні статистично значущі відмінності.

З тридцяти одного наведеного в переліку заняття немає відмінностей між мешканцями найбільших, великих і невеликих міст стосовно оцінювання престижу восьми професій і занять: міністр, керівник банку, директор заводу, адвокат, підприємець, журналіст, ветеринар, офіціант. Указані професійні заняття, окрім двох останніх, належать до престижних, які потребують високого рівня освіти й частково хороших управлінських навичок.

Водночас мешканці великих і невеликих міст статистично значуще відрізняються від співгромадян із найбільших міст тим, як оцінюють престиж цілої низки професій та занять. Спрямованість відмінностей однозначна – оцінки престижу вищі. Стосується це як занять розумової (вчений, вчитель, військовослужбовець), так і фізичної праці (будівельник, телемеханік, водій), а також загалом занять, характерних для неміського ринку праці (агроном, фермер, механізатор, тракторист, комбайнер). До того ж оцінювання престижу праці вчителя, агронома й військовослужбовця в найбільших містах має негативне значення, а у великих і невеликих містах усе ще залишається позитивним, хоча й наближається до середнього.

Існують також статистично значущі відмінності в оцінюванні престижу деяких професій та занять мешканцями найбільших, великих і невеликих міст. Щодо останніх зафіксовано три таких випадки: мешканці невеликих міст порівняно з мешканцями найбільших статистично значуще вище оцінюють заняття депутата, відомого їм радше з засобів масової інформації, аніж безпосередньо з повсякденного життя, і добре відомого зі щоденного спілкування продавця, а також нижче оцінюють престиж професії актора.

Значно ближчими щодо структури зайнятості, можливостей ринку праці загалом є міста великі й найбільші. Проте між мешканцями цих типів міст зафіксовано більше відмінностей, аніж між мешканцями найбільших і невеликих міст окремо. Йдеться про вище оцінювання у великих містах престижу таких занять, як викладач вищого навчального закладу, лікар, бухгалтер, художник, інженер, медсестра, перукар, майстер-годинник, швачка та слюсар. Ці заняття представляють як висококваліфіковану розумову працю, так і обслуговуючу та фізичну. Щодо професії інженера, то серед мешканців великих міст оцінка престижу зберігається позитивною, хоча й близькою до середньої, а серед мешканців найбільших міст із професії інженера розпочинається перелік негативно оцінюва-

них занять, який складає половину, а не третину від загальної кількості запропонованих для оцінювання престижу професій, як у великих, так і невеликих містах.

Отже, для всього міського простору країни характерне подібне рангове впорядкування оцінок престижу професій та занять. Проте розмір міських поселень зумовлює суттєві модифікації уявлень про престижність різних професій і занять, тобто престиж – один з основних суб'єктивних вимірів соціальної стратифікації. Найбільшою мірою статистично значуще різняться оцінки престижу професій та занять між мешканцями найбільших і великих міст. Характер відмінностей однозначний – у великих містах вище оцінюється престиж цілої низки занять, аніж у найбільших, включаючи оцінки типових для міської структури зайнятості професій кваліфікованої розумової праці (викладач, лікар, інженер, художник, бухгалтер, медсестра).

Література

1. *Оксамитна С.* Ієрархія престижності професій і занять / С. Оксамитна, А. Патракова // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. – К. : ІС НАНУ, 2007. – С. 170–179.
2. *Оксамитна С. М.* Престиж професій і занять в українському суспільстві / С. М.Оксамитна // Наукові записки НаУК-МА. – 2002. – Т. 20: Соціологічні науки. – С. 39–47.
3. *Паніотто В. І.* Статистичний аналіз соціологічних даних / Паніотто В. І., Максименко В. С., Харченко Н. М. – К. : Видавничий дім “КМ Академія”, 2004.
4. *Hout M.* What we have learned: RC28's contributions to knowledge about social stratification / Michael Hout, Thomas A. DiPrete // Research in Social Stratification and Mobility. – 2006. –Vol. 24. – No. 1. – P. 1–20.
5. *Treiman D.* Occupational Prestige in Comparative Perspective / Donald Treiman. – New York : Academic, 1977.

*О.Іващенко,
кандидат філософських наук*

МІСТО “МАЙСТРІВ”, АБО ЗАЙНЯТІСТЬ ГОРОДЯН: ДЕ НАШ ОСВІТНЬО-КВАЛІФІКАЦІЙНИЙ РЕЗЕРВ?

Місто зазвичай розглядається як інституційно зумовлене зосередження висококваліфікованих кадрів, але головно як простір кар’єрних і професійних можливостей, що приваблює не тільки тих, хто просто шукає роботу для заробітку, тікаючи від безробіття, а й тих, хто прагне реалізації свого освітньо-кваліфікаційного рівня. Лише за умови кількісної і якісної переваги останніх можна сподіватись поступу економічного і соціального зокрема і модернізаційного суспільного розвитку загалом. За даними державної статистики, рівень зайнятості в країні поступово зростає упродовж останнього десятиріччя, досягши 2010 р. позначки 58,5% (59,3% – 2008 р.), становлячи в міських поселеннях 56,8% і 62,7% у сільських. Однак у Києві рівень зайнятості завжди був вищим не тільки по країні, а й серед міських поселень узагалі: з 2000 р. цей показник зріс з 60,5% до 63,6% (64,9% – 2008 р.) і навіть співмірним з зайнятістю найбільших економічно активних областей – Донецькою і Дніпропетровською на тлі не надто суттєвих зрушень загальної динаміки зайнятого населення України за місцем проживання (*табл. 1*).

За даними соціального моніторингу, зайнятих на оплачуваній роботі в столиці завжди було і зараз є значно більше – 64,3%, ніж у решті великих міст з населенням понад 250 тис. – 50%, невеликих містах – 45,7%, а на селі таких лише 26,5%. Усі працюючі незалежно від місця проживання переважно отримують за цю роботу щомісячну заробітну плату 53–60%, хоча й вирізняється більша частка (18,7%) працюючих киян, що отримують зарплату з преміями/бонусами порівняно з мешканцями інших

Таблиця 1
Динаміка зайнятого населення за місцем проживання
 (тис. осіб)

	2000	2008	2009	2010
<i>Усе населення</i>	20 175,0	20 972,3	20 191, 5	20 266,0
з нього працездатного віку	18 520,7	19 251,7	18 365,0	18 436,5
<i>Міські поселення</i>	13 745,7	14 416,8	13 684,8	13 791,8
з нього працездатного віку	12 850,7	13 557,5	12 756,4	12 838,3
<i>Сільські поселення</i>	6 429,3	6 555,5	6 506,7	6 474,2
з нього працездатного віку	5 670,0	5 694,2	5 608,6	5 598,2
<i>м. Київ</i>	1 218,3	1 420,2	1 381,0	1 387,8

Джерела: Праця України у 2010 році. – К., 2011. – С.27;
 Економічна активність населення України 2010. – К., 2011. – С.128.

міст (14,3%–9,7%), – на протидію погодинній оплаті праці, наявність роботи за якою простежується в зворотному напрямі – від села (11,5%) до столиці (6,6%) та майже однаковою мірою поширеній у містах роботі з відрядною оплатою праці 17%.

На тлі суттєвого скорочення державного сектору і збільшення приватного сектору за часи незалежності відповідно змінилась частка зайнятих у цих секторах, найкраще таку секторальну зміну представлено у Києві, де, зважаючи на найбільшу присутність державних інституційних установ, частка працюючих у державному секторі є найвищою і становить 24% (по Україні – 17,7%), а у приватному секторі тут працює вдвічі більше – 47,9% (по Україні – 33,3%) і до 6% (2,3%) – в обох секторах. У великих і невеликих містах частка працюючих у державному секторі ще нижча – від 17 до 19%, так само як і у приватному – від 38,8 до 35,7%, і працюючі в обох секторах тут нечасте явище – 2,7–1,5%. Важливо зазначити, що й непрацюючих у Києві – 21,9% – удвічі менше, ніж у решті міст і великих, і невеликих – 40,8–43,7%, коли на селі такими себе вважають 57,8%. Роботу за сумісництвом для додаткового заробітку мають переважно кияни – 17,7%, а у великих містах таких працівників

налічується вже менше – до 9%, і це ще раз доводить, що в столиці все ж таки більше можливостей для бажаючих підробити, адже саме мешканці великих і невеликих міст частіше заявляють про те, що їм не вистачає можливостей підробітку – 49–52%, коли в столиці таких значно менше – 37,5%. Хоча принагідно варто зауважити, що загалом підходящої роботи однаковою мірою – 51% не вистачає киянам і мешканцям невеликих міст та 43,4% – городянам великих міст.

Українці за всіма соціологічними опитуваннями найбільше бояться безробіття, й за останні роки загалом по країні цей показник сягнув 80%. І якщо в Києві побоювання щодо втрати роботи спостерігаються найнижчими – 65,6%, у великих містах високими – 77%, то в невеликих містах означено найвищий ступінь – 82,4%, що повною мірою віддзеркалює стан трудової сфери міського середовища – чим більше місто, тим менше городяни бояться безробіття, і навпаки. І це аж ніяк не суперечить тому, що кияни удвічі частіше заявляють про втрату роботи впродовж останніх 12 місяців – до 20%, ніж решта мешканців міст і сіл незалежно від масштабу, адже в Києві, де більший простір можливостей, є більшою і пропозиція робочих місць, тому, втративши одну роботу, столичні мешканці мають більше шансів, щоб знайти іншу, чим користаються й найбільш мобільні мешканці інших міст, що полишають їх задля пошуку роботи й заробітку.

Найбільше в столиці серед працюючих налічується найманих працівників – до 70%, а в решті міст їх менше половини зайнятих: у великих містах 49% і невеликих містах – 46%, коли на селі тільки 32,5%. Роботодавців по країні завжди фіксується мало, та все ж у Києві таких 2,2%, а в решті міст 1–1,5%; самозайнятих у столиці – 8,8%, коли в інших містах від 6 до 7%. А от працюючих у сімейному бізнесі в Києві моніторингом не було зафіксовано взагалі, хоча поміж решти міст їх найбільше виявилось у невеликих містах – 2,1% та майже однаковою мірою у великих містах і на селі – 1,1–1,3%.

Важливим показником кваліфікаційної якості когорти працюючих та можливостей її реалізації в роботі виступає оцінка респондентами відповідності свого професійно-освітнього рівня роботі, котра загалом по країні почала знижуватись ще у відповідь на масове безробіття в 90-х, коли ця відповідність спостерігалась лише в одній третині працюючих, а другій третині було важко визначитись, остання ж третина вказала на наявну невідповідність їхньої роботи освіті. За детальнішого вивчення цієї проблеми тепер було виявлено, що найбільш кваліфіковані кадри відповідно до свого професійно-освітнього рівня зосереджені в столиці, таких там працює 45,7%, що вище навіть порівняно з працюючими інших великих міст, де ця частка становить 38%, а в невеликих містах є ще меншою – 34,8%. На селі ж такі працюючі становлять за ледве чверть зайнятих. Селянам взагалі виявилось найважче визначитись з відповіддю на це запитання, певно з огляду специфіки сільськогосподарської роботи та й непрацюючих поміж них найбільше. Однак і працюючих не відповідно до свого освітньо-професійного рівня у Києві теж налічується більше, ніж у решті міст – це третина киян, коли в решті міст таких тільки 21%. Ті, хто вагався з відповіддю на це запитання, становлять майже скрізь приблизно десятину працюючих, за винятком сільських працівників (14,8%), хоча все ж найбільш помітною видалась різниця у розмірах частки непрацюючих – у великих і невеликих містах вона скрізь удвічі більша, ніж у Києві (15%), доходячи на селі до 40%.

У цьому аспекті завжди цікаво дізнатись думки опитаних стосовно того, а який рівень кваліфікаційної підготовки вони вважають достатнім для своєї роботи і тут на загал по країні картина виглядає досить песимістичною – рівень професійних вимог до робіт низький, про що повідомляють респонденти, особливо зважаючи на місце проживання (табл. 2).

Дані моніторингового дослідження свідчать, що запит на освічені професійні кадри існує лише в столиці, де

Таблиця 2

**Яка підготовка/кваліфікація необхідна
для виконання Вашої роботи? (%)**

	Київ	Місто з населенням більше 250 тис. осіб	Невелике місто	Село
Ніяка або дуже незначна	13,2	22,4	24,4	26,1
Декілька тижнів/місяців навчання	15,4	20,2	21,2	21,9
Професійно-технічна освіта	16,5	18,4	18,4	17,0
Середня-спеціальна освіта	16,5	18,2	14,7	13,8
Базова вища освіта	4,4	2,7	2,5	1,5
Повна вища освіта	29,7	12,2	10,1	2,9
Науковий ступінь	-	0,4	0,2	-
Важко відповісти	4,4	8,3	8,3	9,2

третина респондентів вказала на рівень повної вищої освіти, необхідної для виконання своєї роботи, що *втричі* вище за такі ж вимоги належного рівня до виконання професійних обов'язків у великих і невеликих містах. Запит же в цих містах щодо необхідної підготовки для виконання своєї роботи, як зазначили опитувані працюючі, переважно виражений рівнем середньої спеціальної та професійно-технічної освіти, проте найбільше поширений такий, що взагалі не вимагає жодної підготовки чи лише декількох тижнів/місяців. Підвищували ж свою кваліфікацію на різних семінарах, тренінгах, курсах зразу після працевлаштування переважно кияни – 16,3%, у решті міст і на селі таких працівників менше 10%, а от одноразово на кілька років підвищенням кваліфікації займалися скрізь по містах 15% працівників, щорічно ж до такого виду професійного освіти долучались майже однаковою мірою, незалежно від міста проживання, близько 7% працюючих городян, хоча все ж у нас найбільше працюючих мешканців міст, які жодного разу не підвищували своєї кваліфікації – від 55,4% у Києві до 63–64% в інших містах.

Дані *таблиці 2* увиразнюють реальну картину кваліфікаційного рівня пропонуванних робіт, оголюючи проблему поширення явища нефаховості згідно з характером робіт, що пропонуються, і відповідно зниження вимог до їх виконавців. Таке явище вимагає постійного моніторингу та ретельного вивчення для того, щоб вчасно запобігти викликаним соціально негативним і навіть конфліктним наслідкам не стільки в трудовій, як загалом у суспільній сфері. Адже за умов освітньої експансії останнього десятиріччя ситуація на ринку праці України, а точніше попиту і пропозиції при неререформованій економіці, склалась не на користь високоосвічених кадрів, причому навіть у великих і невеликих містах. Згідно з даними державної статистики за професійними групами потреба у працівниках на кінець 2010 р., наприклад, склала 63,9 тис. осіб, причому найбільше це стосувалось групи кваліфікованих робітників з інструментом – 13,2 тис. осіб і найпростіших професій – 9,9 тис. осіб, коли на професіоналів попит обмежився лише 9 тис. осіб, ще менше запитані були фахівці – 7,4 тис. осіб [1, с. 56].

Єдиним містом, що потребує спеціалістів з повною вищою освітою, за даними моніторингу, залишається столиця, і дійсно саме тут 9% опитаних займається науково-дослідною та експертною діяльністю, коли навіть у великих містах ця частка зведена до мізерних 1,4%. Знову ж таки в освітній галузі зайнято 12,4% киян і 7–8% у великих і невеликих містах, у системі державного управління працюють 5,6% столичних мешканців і 2,3% у великих містах та 4,7% – у невеликих. Натомість у промисловості зайняті здебільшого мешканці великих – 24,3% і невеликих – 21,4% міст, у Києві ж цей сегмент зайнятості представлено найменше – 14,6%. На будівництві столичні мешканці зайняті не набагато більше – 13,5%, ніж у цілому по країні: у великих містах 11,2% і 10,5% – у невеликих містах. У сфері торгівлі, готельному та ресторанному секторі залучено до праці в столиці та великих містах однаковою мірою 21% і дещо менше в невеликих містах – 17,9%.

У фінансовому секторі зайнято 4,5% киян і по 2% мешканців інших міст, у сфері надання колективних і індивідуальних послуг працює 5,6% киян, 3,6% мешканців великих міст і 4,9% – невеликих.

Аналіз даних моніторингу вказує на те, що решта міст, де зосереджено чимало освітніх закладів, очевидно втрачають свій професійно-освітній потенціал, пропонуючи здебільшого робочі місця, що не потребують навіть базової вищої освіти. Професійно-освічені кадри, цілком ймовірно, не завжди зважуються займати такі трудові позиції, для яких вони вже переосвічені, тому в соціально-економічній сфері країни формується так званий “навіс” освіченої молоді, що не знаходить вдома належної професійної реалізації, і не має змоги працевлаштуватися за кордоном. До речі, найбільше наших громадян з досвідом закордонної тимчасової праці проживає в невеликих містах – 16,2% і найменше в Києві – 8,5%. Тому варто постійно пам’ятати й нагадувати про причини, котрі призвели до недавніх революційних вибухів у Тунісі та Єгипті, соціально-економічна спорідненість яких може незабаром набути й у нас чітких ознак вже соціально-політичного конфлікту. Дійсно, кризові процеси в ЄС стримують бажаючих емігрувати з метою знайти оплачувану роботу згідно з освітнім рівнем у тому числі, але неререформована українська економіка, що базується переважно на індустрії минулого сторіччя, та освітня експансія, глибоке соціальне розшарування – в сукупності можуть призвести до соціально-вибухових явищ в країні, керівництво якої впродовж всієї новітньої доби виявилось неспроможним у випрацюванні адекватної сучасним викликам модернізаційної соціально-економічної державної політики.

Слід зауважити, що вимоги до державної політики щодо управління економікою розділяють, за даними моніторингу, наш суспільний простір за вибором пріоритетного економічного шляху – вимога про необхідність суміщати державне управління та ринкові методи голосніше звучить у Києві (58,9%) і менше на 10% – у решті міст, а от заклики

про повернення до планової економіки на базі повного державного обліку та контролю лунають найголосніше в сільській місцевості – майже 40%, тоді як у столиці прихильників такого методу управління вдвічі менше – 18,9%, хоча в цілому по містах таких громадян ще достатньо, їх налічується 32%. Таким же чином розподіляються голоси тих, хто згоден працювати у приватного підприємця: якщо в Києві таких налічується до 60%, а в інших містах 40–45%, то тих, хто відмовляється від такої трудової перспективи, у Києві виявляється найменше – лише 23%, коли у великих містах їх уже 40%, а в невеликих ще більше – 46% і стільки ж по селах. Стосовно загалом розвитку приватного підприємництва, то й тут масштаб міста позначається на рівні схвальної підтримки у 64% киян і 56% мешканців великих міст на тлі 40% підтримки в невеликих містах. Проте найважливішим маркером стану ринкової свідомості як потенціалу розвитку ринкової економіки вважається показник бажаючих відкрити власну справу, – і тут кияни ведуть перед, де частка таких становить 55%, знижуючись у міру зменшення масштабу міста до 47–48%.

Загальновідомо, що робота, трудова й професійна зайнятість завдяки оплаті праці здебільшого визначають матеріальний рівень та й загалом якість життя громадян, тому власне аналіз проблем зайнятості, задоволеності наявною роботою і пошуками підходящої невідворотно пов’язане з відповідним аналізом рівня життя працюючих з означенням регіональних і поселенських відмінностей. Упродовж усіх років спостережень рівень життя киян позитивно виділявся на тлі загальноукраїнського (не) добробуту, та й аналіз зайнятості довів, що дійсно в столиці з працевлаштуванням значно легше, вимоги до роботи вдвічі частіше потребують повної вищої освіти, тому й тут зосереджені не тільки високоосвічені кадри, а й значні матеріальні ресурси. Рівень середньої заробітної плати в Києві порівнянний з заробітками в найприбутковіших галузях промисловості – добувній та енергетичній, та й

Розділ четвертий

зважаючи на значне погіршення екологічної ситуації столиці, тепер уже не стільки зумовлене перебуванням в ареалі чорнобильської зони, скільки перевантаженням приватним автотранспортом, агресивним наступом забудов на зелені території все ж не знижує у киян відчуття своєї належності до заможнішого місця проживання, порівняно з мешканцями інших регіонів, міст і сіл (табл. 3).

В оцінках наших громадян помітний відступ від більш “просунутих” їхніх матеріальних позицій попередніх років, який видається відлунням кризових 2008–2009 рр., однак все ж тепер видається більш ймовірною поява певних ознак тенденції вирівнювання загального матеріального

Таблиця 3
Самооцінка матеріального стану сімей
за місцем проживання (%)

	Україна		Київ		Місто понад 250 тис. осіб		Невелике місто		Село	
	2009	2012	2009	2012	2009	2012	2000	2012	2009	2012
1. Часто немає грошей та харчів – інколи жебракуємо	0,6	1,3	2,1	3,1	0,5	1,0	0,6	1,5	0,5	1,2
2. Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	3,3	4,3	2,1	2,1	3,9	1,9	2,9	5,7	3,4	5,8
3. Вистачає лише на продукти харчування	35,0	38,9	21,1	25,0	32,8	34,1	33,7	41,7	40,1	43,7
4. Вистачає загалом на прожиття	37,3	37,0	26,3	34,4	39,5	41,0	39,6	36,0	35,1	34,2
5. Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	18,8	15,5	35,8	30,2	19,1	17,7	16,8	13,8	17,5	12,6
6. Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	4,5	2,7	11,6	5,2	3,4	4,1	5,5	1,1	3,5	2,2
7. Живемо в повному достатку	0,6	0,2	1,1	–	0,7	0,2	1,0	0,2	0,0	0,3
	100		100		100		100		100	

рівня в країні, де кияни вже майже згуртувалися з більшістю співгромадян, поділяючи з ними думку про те, що їм вистачає загалом на прожиття, хоча при цьому й вдвічі частіше вказуючи, за решту українців – мешканців великих і невеликих міст, на те, що їм все ще не до заощаджень. Стосовно ж пошуку свого місця на уявній соціальній драбині, то тут більше третини мешканців міст з населенням понад 250 тис. осіб навіть випередили чверть киян, обравши четверту сходинку й не дуже далеко відійшли від них на наступній шостій – 14,1% проти “київських” 17,9%. Тільки от кияни все ж таки набагато частіше, як зазначалось, працюють на роботах з високими освітніми й кваліфікаційними вимогами, реалізуючи свій професійний рівень, який вже традиційно для пострадянської економіки залишається неадекватно оціненим у матеріальному виразі, адже заробітки в найбільш фахово й інтелектуально навантажених сферах, на противагу промисловості, залишаються низькими. Кваліфікований, фаховий, високоосвічений міський загал, втрачаючи дорогоцінні роки найвищої професійної віддачі та й своїх наймобільніших представників, перебуває в перманентному стані модернізаційного резерву, очікуючи на державницький і політичний перегляд усталеного для вітчизняних псевдоринкових перетворень попиту лише на ділові якості на користь належного запиту на професійність, культуру й освіченість, адже без залучення цього потенціалу суспільний поступ у XXI сторіччі просто неможливий.

Література

1. *Праця України у 2010 році* : Стат. зб. – К., 2011. – 324 с.

*Р.Шульга,
доктор філософських наук*

ТЕНДЕНЦІЇ ХУДОЖНЬОГО СПОЖИВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Процес художнього споживання населення України за останні десятиліття зазнав значних змін. Навіть нефахівцю очевидно, що можливості спілкування з мистецтвом у пересічного громадянина значно зросли. Він сам у змозі обирати і вид мистецтва, і бажаний художній твір, а також, що ще важливіше, місце і час зустрічі з ним. Зрозуміло, що така ситуація стала можливою завдяки здобуткам технічного прогресу, поширенню і доступності аудіо-візуальної техніки, а також неухильному нарощуванню кількості каналів на телебаченні.

Усі ці новації дають підстави стверджувати про те, що нинішній споживач мистецтва може задовольнити свої художні потреби, смаки, не підводячись з власного дивана. Тобто йдеться про домашнє споживання як головну прикмету сучасного спілкування з мистецтвом. Звісно, є всі підстави обговорювати ситуацію в такому ключі. Але, напевно, все ж не варто її абсолютизувати і зводити зміни, що відбуваються в процесах залучення до мистецтва тільки наявністю у багатьох помешканнях наших громадян різноманітних електронних помічників, не кажучи вже про Інтернет, які можуть надати і бажані фільми, і твори літератури, і музику і будь-які відомості про культурні події і творців цих подій не тільки наших сучасників, але, як кажуть, всіх часів і народів.

Але раніше ніж продовжити аналізувати ситуацію, що склалася в сфері художнього споживання, ми хотіли би привернути увагу до тенденції, яка вперше заявила себе в теоретичній думці після виникнення кінематографу. Її суть полягає в тому, що поява в художньому житті нового

виду мистецтва, або ж кардинальних змін у розповсюдженні вже існуючих видів, сприймалася як вирок для іншого виду мистецтва. В даному разі ховали театр. З появою телебачення смерть віщували вже кінематографу. З появою магнітофонів журилися за платівками – вважали, що з ними відходить у небуття особлива аура спілкування з музикою. В свою чергу така ж доля спіткала і так звані магнітофонні бобини, що також були дорогі серцю меломанів. Зараз вже плач стоїть за книжками, за сторінками, які можна загинати, за рядками, які можна підкреслювати. Начебто цьому паперовому існуванню загрожує електронна книжка.

Практика художнього життя за останнє століття довела, що значною мірою страхи щодо загибелі якогось виду мистецтва, не мали реального втілення. Жоден вид не тільки не зник, а продовжив подальший поступ відповідно до своєї специфіки. Звісно, окремо стоїть кінематограф в останні два десятиліття. Проте більшою мірою йдеться не про розвиток цього виду, тим більш про загибель, а про зміни в його функціонуванні. Причини ж втрати його позицій на споживчому полі більшою мірою соціальні, економічні, а не культурні, естетичні.

Ситуація з сучасним художнім споживанням викликає інтерес дослідника тим, що, незважаючи на майже необмежені можливості спілкуватися в домашніх умовах з усіма бажаними для себе видами і жанрами мистецтва, люди продовжують ходити до театру, відвідувати концерти як класичної, так і сучасної та популярної музики. Є свої цінителі і просто зацікавлені відвідувачі, галерей, залів, різних майданчиків, де, зокрема, виставлені твори сучасного мистецтва в усьому розмаїтті нинішніх художніх практик – живописні полотна, інсталяції, перформанси тощо. Як і раніше, є чимало охочих поспілкуватися із визнаними у світі шедеврами із музеїв, які витримали випробування часом. Кінематограф, попри втрачені позиції як наймасовішого і доступного мистецтва, також має свою аудиторію.

Тобто йдеться про те, що домашнє споживання не задовольняє всіх потреб людини. Є якісь важливі причини, які спонукають її відвідувати театри, кінотеатри, концерти, художні галереї, виставки, фестивалі тощо. Звідси в контексті заявленої теми постають два питання, які потребують відповіді: по-перше, які саме потреби прагне задовольнити споживач у спілкуванні з мистецтвом у різноманітних закладах культури; по-друге, важливо визначити динаміку процесів споживання мистецтва як у домашніх умовах, так і в закладах культури і в цілому.

Тож домашнє споживання, певна річ, має свої принади і переваги. Головна принада в тому, що людина практично необмежена в доступі до неосяжного масиву творів мистецтва, як художнього спадку минулих років, так і творів сучасності, адже до аудіо- і відеотехніки наразі додаються практично необмежені можливості Інтернету. Особливо важливо це для мешканців невеликих міст, сіл, де осередків культури не так багато, а гастролі визнаних майстрів – явище рідкісне. Таким чином, нові можливості домашнього споживання надають людині відчуття причетності до подій художнього життя, задоволення від власної поінформованості, зокрема, про перипетії, які супроводжують процеси створення творів, поведінку і вчинки людей, які брали безпосередню участь у цьому процесі.

Щодо переваг, то вони достатньо очевидні й, по суті, революційні стосовно можливостей залучення до мистецтва. Вперше за всю історію художнього життя споживач сам вирішує, коли і що йому дивитись, слухати, читати. Саме такі можливості надихають декого на думку про те, що домашнє спілкування з мистецтвом може повністю витіснити інші форми споживання.

Дійсно, домашнє споживання повністю виключає будь-який контроль, будь-яку регламентацію щодо кількості творів, обраних видів і жанрів. Особливий інтерес тут викликає ситуація із жанрами, які обирають споживачі вдома без контролю з боку пануючої в суспільстві культурної доктрини з її чіткою ієрархією значущих жанрів. З її

подачі маємо кілька жанрів, які знаходяться на нижчих щаблях цієї ієрархії і визначаються як “низькі”. В умовах повної приватності споживач може насолоджуватися як раз низькими жанрами, не боячись втратити статус культурного члена суспільства. До низьких жанрів відносять насамперед детективи, мелодрами, комедії. Як свідчать опитування за кілька десятиліть як за радянських часів, так і за роки незалежності, саме ці жанри є лідерами в споживчих уподобаннях. Та і власний досвід підказує, що небагато знайдеться, скажімо читачів, глядачів, які відмовляться від знайомства з детективом, де присутня таємниця, добре закручена фабула, неочікуваний фінал тощо. Тож принади і переваги домашнього споживання дійсно відчутні. Крім всього іншого, домашнє споживання визначає великою мірою і спосіб життя, і виступає як одна із складових структури повсякденності сучасної людини.

Та постає друге питання – чому за таких можливостей значна частина аудиторії мистецтва не обмежується домашніми формами споживання, і відвідує заклади культури? Для того, щоб відповісти на це, звернімося до чинників, які зумовлюють таку поведінку.

Першими в цьому ряду постають потреби, які неможливо задовольнити при спілкуванні з мистецтвом у домашніх умовах. Вище ми вказали на те, що домашні форми спілкування вбудовані в структури повсякденності. Але повсякденність з усталеним розпорядком дня, повторюваністю дій як у домашніх справах, так і у виробничій діяльності емоційно виснажують людину. Виникає потреба вийти з цього запрограмованого кола життєдіяльності. Отже, провідним мотивом спілкування з мистецтвом поза домом виступає прагнення вийти за межі повсякденності і отримання нових вражень і переживань.

Можна стверджувати, що потреба в емоційному насиченні, у переживанні сильних яскравих почуттів надзвичайно важлива для нормальної життєдіяльності людини. Саме задоволення цієї потреби є важливим чинником

психофізіологічного відновлення людини, що є обов'язковою умовою її здоров'я, душевної рівноваги, гармонізації стосунків з навколишнім світом. Зрозуміло, що мистецтво саме по собі є могутнім джерелом емоційного насичення, позитивного впливу на почуттєву сферу, психологічної розрядки. Але ця його дія посилюється тим чинником, що зустріч з твором за межами власного помешкання сприймається особою як подія, хоча, можливо, й не надто велика, і далеко не завжди як факт біографії, проте набагато значуща, ніж звичний набір подій, з якими стикається людина щодня.

Іншим важливим чинником, що приваблює особу до позадомашнього споживання мистецтва – є потреба в спілкуванні. Спілкування це має кілька аспектів. Перший – спілкування з твором, причому з твором, який виконується безпосередньо в присутності споживача, наживо. Тобто йдеться про види мистецтва, які передбачають наявність виконавця або групи виконавців. Йдеться про театральні постанови, оперні та балетні вистави, музичні концерти – від філармонічних до естрадних, у залах, на стадіонах і майданах тощо. Коли ж йдеться про види мистецтва, специфіка яких передбачає інші форми спілкування з аудиторією, як це притаманно для всіх видів і жанрів живопису, скульптури, воно, це спілкування, набуває дещо іншого характеру. Можна сказати, що відбувається внутрішній діалог між реципієнтом і безпосередньо автором у момент споглядання полотна чи скульптурної композиції.

Якісно іншому характеру спілкування з мистецтвом поза домом сприяє також те, що воно відбувається, так би мовити, на території мистецтва, і людина вже не відволікається на домашні справи і життєві проблеми, а повністю поринає в спілкування з твором.

Ще один аспект – спілкування з приводу мистецтва, коли людина має можливість ділитися враженнями зі своїм супутником або ж супутниками, з оточуючими під час і після зустрічі з творами. Крім того, багато нинішніх форм позадомашнього спілкування з мистецтвом, скажі-

мо, естрадні концерти, концерти рок-музики, виступи так званих культових виконавців та груп спонукує до активного спілкування величезної аудиторії між собою. Причому виникає особлива атмосфера єднання в любові до кумирів, що стає приводом для об'єднання в групи “фанатів”.

Явище останніх років – віртуальне спілкування з приводу спожитих творів. Зрозуміло, що йдеться про Інтернет, де на численних форумах, сайтах обговорюються виступи різних музичних груп, виконавців, нових течій тощо. Тобто така собі післядія в спілкуванні з приводу спожитого. Люди обмінюються враженнями, виставляють свої оцінки, дискутують щодо їхніх заслуг і недоліків.

Якщо говорити в цілому про позадомашнє спілкування з мистецтвом, то, повторимо, – його прикметною рисою можна вважати саме наявність атмосфери подієвості, свята, потреба в якому завжди живе в людині. Тож затребуваність такої форми спілкування з мистецтвом і є гарантом того, що смерть не загрожуватиме будь-якому виду мистецтва. Та й дані соціологічних досліджень це підтверджують. Особливо цікавим у даній ситуації є дослідження, яке проводилося російськими соціологами. Воно відбувалося у два етапи: у 1981 р., і у 1994 р. Тобто є можливість порівняти характер споживання мистецтва за радянських часів із періодом радикальних соціальних та економічних змін у країні.

Керівник цього доволі масштабного дослідження Ю.Фохт-Бабушкін зазначає, що в умовах соціальних потрясінь, тим не менш, не виправдалися песимістичні прогнози щодо зниження інтересу населення Росії до мистецтва. Інша справа, що тенденції, які визначали функціонування мистецтва в ці роки, були неоднозначні. Йдеться передусім про кінематограф, який втратив значною мірою свої позиції. Проте інші види мистецтва в цілому не тільки не втратили, а навіть, хай невеликою мірою, але посилили їх у структурі споживання [1, с. 51].

Щодо позадомашнього споживання наводяться такі дані:

Розділ четвертий

Таблиця

Відвідування	Місто		Село	
	1981	1994	1981	1994
кіносеансів	31	14	37	35
музичних концертів	12	21	13	18
театральних спектаклів	7	9	3	3
художніх музеїв та виставок	3	8	1,5	4

Як бачимо, тільки стосунки з кінематографом набули значних змін – не на користь останнього. (Не будемо тут спинятися на причинах такого стану. Про них уже багато сказано.) Інші ж види мистецтва не тільки не втратили, а навіть зміцнили, хай не зажди вельми відчутно, свої позиції. Таким чином, аудиторія, яка бажала споживати мистецтво “наживо”, не зменшилась, попри інші можливості долучатися до художньої продукції.

Щодо домашнього споживання, то Ю.Фохт-Бабушкін констатує, що прогноз про тотальне переключення людей на домашні форми залучення до мистецтва не підтвердився в процесі дослідження. Особливо він виділяє зниження ролі телебачення в залученні населення до мистецтва. Йдеться саме про художнє мовлення. Фіксується зниження інтересу до фільмів, концертів естрадної музики. Автор пояснює це значною політизацією суспільства в ті часи, та і, власне, засобів масової комунікації.

Щодо інших форм домашньої художньої діяльності, то російський дослідник констатує, що вони, попри прогнози, не набули подальшого розвитку, а по деяких видах мистецтва навіть був зафіксований спад. Зокрема, у 1980 р. прослуховуванню музичних записів віддавали свій вільний час 68% жителів міст і 63% сіл, у 1994 р. – відповідно 65% і 56% [1].

Маємо можливість перевірити ці тенденції, спираючись на багаторічне дослідження моніторингу “Українське суспільство”. Щодо позадомашнього споживання, то український глядач також не вражає кількістю відвідувань кінотеатрів. Починаючи з 1994 р., цей показник коливався

від 7,9% , до найнижчої позначки – 1,4% у 2000 р. і зріс до 4,7% у 2010 р. Останній показник – 3,7% – відвідувань зафіксовано відповідно у 2011 р. Ці цифри показують, що труднощі, які переживає кінематограф, не подолані. Причини такого стану вже не раз аналізувалися. Можемо тільки сказати, що відбувається активний пошук можливостей їхнього подолання.

Певні труднощі для порівняння становлять позиції “відвідування музичних концертів”, “відвідування театральних постанов” та “відвідування художніх музеїв і виставок”. Справа в тому, що в моніторингу вони об’єднані в одне питання. Однак оскільки йдеться саме про тенденції в позадомашньому споживанні, то не буде помилкою задіяти ці дані. Можна стверджувати, що в цілому вони підтверджують висновки російських колег.

Маємо досить незначні коливання, починаючи з 1994 р., відвідувань театрів, концертів, музеїв, художніх виставок протягом подальших років вони становили від 4,1% у 2000 р., до 2,2% у 2004 р. У 2010 р. цей показник дорівнював 3,6%. Отже, за останні майже два десятиліття інтерес до позадомашнього споживання фактично не змінився і залишається доволі стабільним. Хоча дані за 2011 р. знову фіксують коливання у бік зменшення відвідувань – 2,6%.

Доречно подивитися й на тенденції, які фіксує моніторинг “Українське суспільство” у сфері домашнього споживання. Вони свідчать про те, що, крім перегляду телепередач, відсоток яких відчутно зріс з 79,2% у 1994 р. і з 2006 р. по 2010 р. зафіксувався в середньому на показнику 86,6%. Додамо, що дані за 2011 р. засвідчують деяке зниження інтересу до перегляду передач – 83,3%. Щодо інших видів мистецтва, до яких звертаються для домашнього споживання, то також у наявності тенденція до зниження інтересу до цього виду діяльності. Так, прослуховували музику (платівки, диски, магнітозаписи тощо) у 1994 р. – 32,4% респондентів і вже 25,1% – у 2011 р.

Дані про перегляд кінофільмів по відеомагнітофону маємо з 2002 р. Тоді таким чином залучалися до кіномистецтва 10% споживачів. Дані за 2011 р. свідчать, що таких було 9%. Спостерігається тенденція до зниження споживання художньої літератури від 37,7% у 1994 р. до 19% у 2011 р.

Таким чином, підсумовуючи вищесказане щодо тенденцій, які відзначають процеси у сфері споживання мистецтва, слід констатувати, що, незважаючи на величезні можливості, які відкрилися в сфері домашнього споживання, залишаються потреби, задоволення яких можливе тільки від прямих контактів з художніми творами в закладах культури. Серед них – прагнення людини внести в своє життя елементи події, свята, наповнити його яскравими переживаннями, позитивними емоціями. Найбільш ефективно ці потреби задовольняються під час спілкування з “живим” мистецтвом. Тому, попри певні труднощі, у тому числі ціни на квитки і часом невисоку художню якість творів, що відлякує цінителів, загалом аудиторія різних видів мистецтва залишається стабільною і подекуди навіть, хай незначно, збільшується.

Свої переваги має і домашнє художнє споживання. У виборі репертуару особа може керуватися виключно власними уподобаннями, преференціями. Деяке зниження інтересу до домашніх форм споживання свідчить, на наш погляд, не про втрату інтересу до мистецтва, а про ситуацію що склалася на художньому ринку, коли пропозиції перевищують попит.

Література

1. *Фохт-Бабушкин Ю.У.* Что происходит с аудиторией искусства? /Художественная жизнь современного общества. Т. 2: Аудитория искусства в России: вчера и сегодня / под ред. Ю.У.Бабушкина. – С.-Петербург, 1997. – С.51–52.

*Л.Скокова,
кандидат соціологічних наук*

ВІДМІННОСТІ КУЛЬТУРНОГО СПОЖИВАННЯ У РІЗНИХ ТИПАХ ПОСЕЛЕНЬ

Культурне споживання, тобто споживання культурних продуктів, участь у різноманітних культурно-дозвіллевих практиках, може відбуватися у приватному (домашньому) чи публічному просторі. Культурне споживання у домашньому просторі багато в чому залежить від розміру оселі, загальної її комфортності для проживання, обладнання необхідним культурним інвентарем. Проведення вільного часу поза домівкою – у парках, на природі, у закладах культури і дозвілля тощо – в багатьох випадках потребує додаткових витрат коштів, часу, наявності відповідної інфраструктури. Концентрація населення на певній території, зростання чисельності мешканців має супроводжуватися й зростанням мережі комунікацій, культурно-дозвіллевих закладів, які здатні задовольнити потреби місцевих жителів. Спробуємо виявити подібності і відмінності у доступі до культурного споживання мешканців різних типів поселень у нашій країні, бар'єри і перешкоди змістовному проведенню дозвілля.

Існують різні підходи до класифікації типів поселень. У даному випадку приймемо такі назви для типів поселення, які були задіяні у вибірці моніторингу “Українське суспільство–2012”: село (n=572), селище міського типу (n=152), мале місто (місто з населенням менше 20 тис.; місто з населенням від 21 тис. до 50 тис.; n=196), середнє місто (місто з населенням від 51 тис. до 100 тис.; місто з населенням від 101 тис. до 250 тис.; n=217), велике місто (місто з населенням від 251 тис. до 500 тис.; місто з населенням від 501 тис. до 1 млн; n=425), крупне місто/мегаполіс (понад 1 млн мешканців; n=234).

Одомашнення, доместикація дозвілля є загальнопоширеним трендом у багатьох сучасних суспільствах. Більшість культурно-дозвіллевих практик українців проходять саме у приватному просторі. За даними моніторингу 2012 р., в окремій квартирі живуть 53% опитуваних, у будинку (частині будинку) – 43%, тобто 96% респондентів мають окреме житло. Водночас не вистачає хорошого житла 39% опитуваних, у селі 34% дали таку відповідь, у містах ця частка сягає 42–44% респондентів. Більшість сільських мешканців проживають у приватних будинках (87%), у селищах таких 67%; у містах ця частка житла зменшується: до 22% у малому місті; 17–18% – у середньому і великому; до 3% – у крупному. Кількість кімнат в індивідуальних будинках, як правило, вища, за рахунок цього в селах і селищах міського типу середня кількість кімнат на сім'ю становить 3,1 і 2,8 відповідно; в містах ця цифра коливається від 2,2 до 2,5. За даними Європейського соціального дослідження, в Україні середня кількість кімнат на сім'ю становить 3,2. Цей показник близький до таких країн, як Словаччина (3,5), Словенія (3,4), Чехія і Греція (3,3), Польща (3,1), Естонія (2,9), Угорщина (2,6). У більшості розвинених європейських країн ця цифра вища: Ірландія – 5,6; Бельгія – 5,1; Норвегія, Швейцарія – 4,8 і т.п. [1, с. 76]. Отже, сама наявність простору в оселі, можливість усамітнитися для відпочинку, читання, прослуховування музики, перегляду передач і фільмів для багатьох жителів є проблематичною.

Інша завада вільному часу – поглинання його домашніми справами і турботами, хатньою роботою. У зв'язку з цим важливе значення має побутове оснащення помешкань. За даними 2012 р., 61% респондентів, які проживають в індивідуальних будинках, відповіли, що в їх оселях підведено холодну воду; 31% – гарячу воду; 34% вказали на наявність каналізації; 21% – центрального опалення. На запитання 2006 р. у Європейському соціальному дослідженні *“Як би Ви оцінили, наскільки добре обладнаний для домашньої роботи Ваш власний дім? (0 – у домі немає*

водопроводу, 10 – у домі є посудомийна машина)” середній показник у нашій країні, за оцінками опитуваних, становить 4,3 (в Естонії – 6,2; Польщі – 6,4). Найвищі показники в таких країнах, як Ісландія, Люксембург, Норвегія (9–9,2). Мешканці України витрачають найбільшу кількість часу на домашню роботу. У звичайний будній день усі члени родини сумарно витрачають на хатню роботу близько 6,8 годин. В інших країнах цей показник менший: від найнижчих у Данії, Франції, Швеції, Фінляндії, Норвегії (2,6 – 3,1 год.) до найвищих – Польща (4,8), Словаччина (5,0), Словенія, Ірландія (5,2), Ісландія (5,4). За даними опитування 2011, лише 2,6% респондентів відповіли, що користуються у побуті посудомийною машиною, пральну машину-автомат має лише кожен третій.

Рівень оснащення культурним інвентарем багато в чому відрізняється у різних типах поселень. Більш-менш однаково задоволена потреба у кольорових телевізорах – їх наявність відмітили 91–95% опитуваних (табл. 1). У міській місцевості програвачі для прослуховування музики мають 40–46%, на селі – 34%; відеоапаратуру в містах – 25–38% респондентів, у селищах, на селі – 15–17%. Розрив між селом і мегаполісом щодо наявності бібліотеки становить удвічі, але навіть за найвищими показниками ця частка невисока (22% у мегаполісі) і невпинно зменшується останніми десятиліттями (загалом з 31% 1994 р. до 16% 2012 р.). Натомість кількість домогосподарств, що володіють комп’ютером, постійно зростає: вже й на селі його мають майже в кожній третій родині, в малому і середньому місті – майже в кожній другій, в мегаполісах – 74% дали ствердну відповідь.

Яким же чином така оснащеність домогосподарств у різних типах поселень позначається на практиках культурного споживання у домашньому просторі? Як і варто було б очікувати, найвища частка опитуваних обирає у вільний час перегляд телепередач (80–85%) без явних відмінностей за типом поселення (табл. 2). Читання газет поширеніше у селах (54%) порівняно з містами (42–44%).

Таблиця 1
Культурний інвентар у різних типах поселень, 2012 р. (%)

	За вибіркою	Тип поселення					
		Мегаліс (більше 1 млн)	Велике місто (250 – до 1 млн)	Середнє місто (51–250 тис.)	Мале місто (до 50 тис.)	Селище міського типу	Село
Кольоровий телевізор	92,3	93,2	91,3	92,2	94,9	94,7	91,1
Магнітофон, радіоприймач, програвач	39,9	40,2	45,6	42,9	40,8	40,8	33,7
Бібліотека (більше 100 книг)	15,9	22,2	19,5	18,4	14,8	15,8	10,0
Сtereo-, відеоапаратура	25,2	37,6	33,4	24,9	29,6	17,1	14,7
Комп'ютер	46,6	73,5	58,8	48,8	46,4	29,6	30,2
Модний одяг	13,1	16,7	17,6	10,6	13,8	12,5	9,3
Спортивне, туристичне спорядження	5,1	7,7	6,4	6,9	7,1	1,3	2,6
Мисливське, рибальське спорядження	9,5	11,1	8,7	11,1	7,7	8,6	9,6

Селяни частіше передплачують газети, практично не маючи можливості їх купувати за місцем проживання. Вужчий діапазон дозвіллевих занять, які їм доступні, теж, можливо, підвищує зацікавленість пресою. Кількість читачів художньої літератури, невпинно знижуючись з кожним роком, коливається від 15% до 26% в різних типах поселень. Вивчення фахової літератури загалом популярніше серед учнів/студентів; частка “прагматичного читання” вища у великих містах.

Прослуховування музики є регулярною практикою для 20% жителів сільської місцевості і селищ, кожного четвертого – в малих і середніх містах; у великих/крупних містах шанувальників музики більше – 29–34%. Подібна залежність й щодо перегляду фільмів: частка тих, хто споживає ці культурні продукти вдома, збільшується зі зростанням розміру населеного пункту. Ще яскравіше ця тенденція виявляє себе стосовно занять з комп'ютером

Таблиця 2
Домашні види культурно-дозвілєвих практик, 2012 р. (%)

Види занять	За вибіркою	Тип поселення					
		Мегаполіс (більше 1 млн)	Велике місто (251 – до 1 млн)	Середнє місто (51 – 249 тис.)	Мале місто (до 50 тис.)	Селище міського типу	Село
Перегляд телепередач	83,1	83,3	80,5	80,2	84,7	85,5	85,0
Читання газет	47,2	42,3	44,0	42,4	43,4	48,7	54,4
Прослуховування радіопередач	32,3	32,5	27,5	30,0	30,1	34,2	37,1
Прослуховування музики	25,1	34,2	28,5	26,3	25,0	19,7	19,8
Читання художньої літератури	19,9	24,4	22,6	15,7	22,4	25,7	15,2
Вивчення літератури за спеціальністю	6,8	9,8	9,4	6,0	8,7	2,0	4,5
Отримували газети поштою (за останні 30 днів)	32,5	14,1	19,5	22,6	38,8	46,1	47,6
Отримували журнали поштою (за останні 30 днів)	5,8	5,6	5,2	11,4	8,7	3,3	6,3
Перегляд фільмів по відеомагнітофону	9,0	17,5	10,6	11,5	7,1	5,3	4,9
Заняття з комп'ютером	29,2	47,0	39,1	30,4	26,5	17,1	18,4
Користування Інтернетом (протягом 30 днів)	35,2	57,3	47,8	34,6	39,3	22,4	19,2
Користування мобільним телефоном (протягом 30 днів)	82,3	91,5	89,6	86,6	84,7	80,3	71,2

та користування Інтернетом. Остання практика доступна (протягом останнього місяця) для 19–22% дорослих мешканців сел і селищ; 35–39% – малих і середніх міст; 48% – великих міст; 57% – мегаполісів.

Отже, структура вільного часу, практики культурного споживання у домашньому просторі є доволі різними для

мешканців різних типів поселень. У сільській місцевості, у менших за розміром містечках і містах наявні гірші умови для відпочинку у зв'язку з підвищеною обтяженістю хатньою роботою/оброблянням присадибних ділянок, гірша оснащеність побутовими приладами і культурним інвентарем, гірша комунікаційна оснащеність. Усе це утворює потенційні перешкоди для залучення до культури, споживання культурних продуктів. У цих умовах відбувається соціалізація та інкультурація підростаючого покоління, і чекати формування в такому середовищі усталених преференцій на споживання складних зразків культури досить важко. Споживання культурних продуктів зводиться здебільшого до перегляду телевізора, де домінують передачі розважально-сенсаційного змісту. Вибір культурних продуктів у домашньому просторі мешканців великих міст є обширнішим не в останню чергу завдяки комфортнішим умовам проживання, кращій оснащеності домівок, розвиненій системі комунікацій (кабельне ТБ, Інтернет).

Культурно-дозвілєві практики в публічному просторі передбачають наявність інфраструктури, повноцінне функціонування закладів культури і дозвілля. У розвинених економічно країнах вертикальні поділи “центр – периферія”, “столиця – провінція” відходять у минуле. Проживання значної частини населення за містом у комфортних будинках, функціонування широкої мережі закладів культури і дозвілля в різних типах поселень, наявність автомобіля в домогосподарствах, розвиненої системи громадського транспорту уможливають доступ до культурних продуктів різним категоріям споживачів.

У нашому культурному ландшафті маємо більш-менш рівномірний доступ до церковних закладів, де люди можуть задовольнити свої релігійні потреби (табл. 3). Для суспільства споживання є характерними й інші “храми” – супер-, гіпермаркети, торгові молли, речові ринки, відвідування яких відбувається не лише з метою здійснення конкретної покупки, а й для розваги, відпочинку, виконуючи релакса-

ційні, компенсаторні, комунікаційні і навіть естетичні функції. До того ж у сучасних торговельних закладах можуть бути розміщені кінотеатри, кафе, боулінг, каток, плавальний басейн тощо, перетворюючи їх на торговельно-розважальні центри. Мережа цих закладів розширюється, вони стають дедалі популярнішими серед жителів міст, особливо молодшого і середнього віку, краще забезпечених. Про відвідування непродуктових магазинів та ринків на тижні, за даними опитування, повідомили 27–28% мешканців міст з вищою кількістю населення, 23% – жителів малих міст, 17% – жителів села.

Таблиця 3
Публічні види культурних практик, спілкування
та проведення дозвілля протягом тижня
у різних типах поселень, 2012 р. (%)

Види занять	За вибіркою	Тип поселення					
		Мегалополіс (більше 1 млн)	Велике місто (251–до 1 млн)	Середнє місто (до 250 тис.)	Мале місто (до 50 тис.)	Селище міського типу	Село
Відвідування церкви	25,1	26,9	22,6	25,8	20,4	23,0	28,1
Відвідування кінотеатру	3,7	9,4	4,5	1,4	3,1	3,3	1,9
Відвідування бібліотеки	2,6	1,3	3,3	1,8	4,6	0,7	2,8
Відвідування клубів, дискотек	4,1	2,6	4,9	4,6	5,1	2,6	3,8
Відвідування спортивних видовищ	2,5	4,7	3,1	0,9	2,0	2,0	2,1
Відвідування театрів, концертів, музеїв, виставок	2,6	5,6	4,5	0,9	3,1	0,7	0,9
Екскурсійна подорож	1,6	1,7	1,9	1,8	2,6	0,7	1,0
Відвідування непродуктових магазинів та ринків	23,8	26,9	30,6	28,1	23,0	19,7	17,1
Відвідування ресторану, кав'ярні, пивбару	5,2	5,6	5,4	4,1	7,7	3,3	4,9

Розділ четвертий

За статистичними даними, відвідування населенням закладів культури і мистецтв порівняно із 1990 р., значуще зменшилося. Так, протягом 1990 р. відвідування музеїв становило 61%, 2000 р. – 32%, 2011 р. – 48% (табл. 4). Удвічі за два десятиліття зменшилася відвідуваність театрів, утричі – концертних організацій. Щодо відвідування кіносеансів, зміни є радикальними і на сьогодні відвідуваність становить 33 на 100 осіб, тоді як 1990 р. ця цифра була 1062.

Таблиця 4

Динаміка відвідування населенням закладів культури і мистецтв в Україні

	1990	1995	2000	2005	2008	2009	2010	2011
<i>На 100 осіб</i>								
музеїв	61	34	32	40	47	45	47	48
театрів	34	16	11	13	15	13	14	15
концертних організацій	29	14	8	9	9	8	9	9
демонстраторів фільмів	1062	69	12	22	23	23	20	33

Джерело: [2, с.10].

У сільській місцевості клуби і бібліотеки були осередками доступу до літератури, преси, мистецтва. Кількість бібліотек порівняно із 1990 р. зменшилася на 5,5 тис. і становить 20,1 тис. у 2011 р. Хоча мережа бібліотек у сільській місцевості розгалужена, видача книжок та журналів у розрахунку на одного читача є нижчою: 20 одиниць порівняно із 26 у міських поселеннях (табл. 5). Скорочується й кількість клубів: з 25,1 тис. 1990 р. до 18,5 тис. 2011 р. Враховуючи, що переважна їх кількість зосереджена у сільській місцевості, скорочення клубів та місць в них торкається саме сільських жителів. За даними статистики, існує мережа кінозалів у сільській місцевості, проте кількість відвідування кіносеансів незіставно нижча. Це говорить й про те, що кіноустановки не працюють, не користуються попитом у зв'язку із застарілим обладнанням та репертуаром.

Таблиця 5
Функціонування закладів культури і дозвілля в Україні,
2011 р.

<i>Показники</i>	<i>Всього, одиниць</i>	<i>У міських поселеннях</i>	<i>У сільській місцевості</i>
Кількість бібліотек, тис.	19 326	4 615	14 711
Кількість бібліотек у розрахунку на 100 000 осіб	42,4	14,7	103,2
Бібліотечний фонд (примірників) у розрахунку на 100 осіб	696	588	933
Кількість читачів	15 277,7	8 388,2	6 889,5
Видано книжок та журналів читачам за рік (у розрахунку на 1 читача)	23	26	20
Кількість клубних закладів	18 537	2 119	16 418
Кількість місць у клубних закладах	4 713 983	864 842	3 849 141
Кількість клубних закладів у розрахунку на 100 000 осіб	40,6	6,8	115,2
Кількість місць у клубних закладах у розрахунку на 100 осіб	10	3	27
Кількість демонстраторів фільмів	2 206	580	1 626
Кількість місць для глядачів у залах демонстрування фільмів	581 529	203 782	377 747
Кількість демонстраторів фільмів у розрахунку на 100 000 осіб	4,8	1,9	11,4
Кількість місць для глядачів у залах для демонстрування фільмів у розрахунку на 100 осіб	1	1	3
Кількість відвідувань демонстраторів фільмів	14 995,2	14 619,1	376,1
Кількість відвідувань демонстраторів фільмів у розрахунку на 100 осіб	33	47	3
Кількість шкіл естетичного виховання (управління Мінкультури України)	1 476	1 189	287
Кількість учнів шкіл естетичного виховання	341 704	308 125	33 579
Чисельність вчителів шкіл естетичного виховання	39 888	35 933	3 955

Джерело: [2].

У містах кількість відвідувань кіносеансів становить понад 14 млн на 2011 р., у селах – 376 тис.; у розрахунку на 100 осіб ці цифри будуть такими: 47 і 3. На запитання

омнібусу–2007 “Коли Ви в останній раз були на перегляді художнього фільму в кінотеатрі?” негативні відповіді (“ще за радянських часів” або “не пам’ятаю, коли це було в останній раз”) дали 84% жителів села; 80% – мешканців селищ міського типу; по 70% опитуваних у містах до 50 тис. мешканців, і містах від 51 тис. до 100 тис.; 59% – у містах від 101 тис. до 1 млн; 53% – у місті понад 1 млн мешканців.

У великих містах, столиці зростає мережа новітніх кінотеатрів, мегаплексів, де постійно оновлюється репертуар і застосовуються новітні технології на кшталт 3D для привабливання глядачів. Перегляд кінофільму стає дедалі доступнішим у домашніх умовах і власники новітніх кінотеатрів роблять ставку на молоду, активну, краще забезпечену публіку, яка любить суміщати похід у кіно зі спілкуванням з друзями, отриманням яскравих вражень, розвагами. Цей різновид культурно-дозвіллевих практик, популярний у великих містах, залишається недоступним для жителів сіл, селищ, містечок. Поїздки “провінціалів” у велике місто на театральну виставу, художню виставку, на концерт тощо стали нереальними для більшості населення внаслідок зростання вартості квитків на проїзд, вхідних квитків та інших складнощів. Звісно, для виникнення подібного бажання (відвідати культурну подію), потрібна складна соціалізаційна робота з виховання мистецьких, художніх смаків. Кількість шкіл естетичного виховання у сільській місцевості становить близько 20% їх загальної кількості, кількість учнів – близько 10%. Варто нагадати, що в сільській місцевості станом на 1 січня 2011 р. проживає 31,2% населення країни [3].

Отже, домашній і публічний простори культурного споживання якісно відрізняються залежно від розміру населеного пункту, в якому проживають респонденти. Місця споживання культурних продуктів у приватному просторі оселі залишаються гірше обладнаними у сільській місцевості, менших за розміром містах. Разом із практичною відсутністю новітньої мережі публічних закладів

культури і дозвілля і скороченням традиційної – клубів, кінозалів, бібліотек – ці типи поселень стають дедалі менш придатними для зростання “людини культурної” – із розвиненим естетичним смаком, сформованими художніми преференціями, широким діапазоном культурно-дозвіллевих запитів і практик. Разом із іншими негативними факторами (економічними, соціальними) культурна деградація села і менших за розміром міст сприяє вимиванню з них активної частини населення і закріпленню збіденого взірця культурного споживання.

Література

1. Головаха Є. Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження / Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006.
2. *Заклади культури, мистецтва, фізкультури та спорту України у 2011 році*. Статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. – К., 2011.
3. *Статистичний щорічник України за 2010 рік* Державна служба статистики України. – К. : Август-Трейд, 2011.

*Н.Бойко,
кандидат соціологічних наук*

СТРУКТУРАЦІЙНІ ОЗНАКИ ПЕРЕБУВАННЯ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

Результати моніторингового дослідження фіксують тенденції постійного зростання використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій пересічними українцями. Безсумнівно, входження Інтернету в пересічне життя українців впливає і на видові зміни, й на якість їх соціальної діяльності. Використання Інтернету певним чином зумовлює структурні та функціональні зміни, що стосуються і дієвої, і пізнавальної, і комунікаційної, і особистісної сфер буття, трансформують механізми та інструментарій реалізації і регуляції поведінки сучасної людини, її взаємовідносини в суспільстві.

Дослідження засвідчує, що динамічно зростає як загальна кількість користувачів Інтернету в Україні, так і інтенсивність використання мережі українськими Інтернет-користувачами (*рис.*).

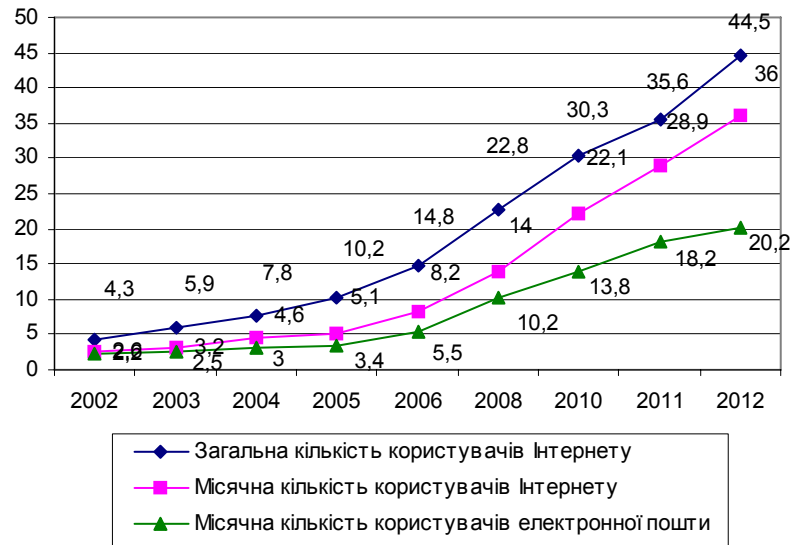
Сьогодні користувачами Інтернету визнають себе 45% мешканців України, при цьому постійними користувачами (користування Інтернетом впродовж останнього місяця) вважають себе 36% населення. Слід зазначити, що група постійних користувачів Інтернету в Україні сьогодні становить близько 75,7% від загальної кількості користувачів серед дорослого населення України.

Аналіз результатів нашого дослідження щодо цілей використання мережі Інтернет засвідчує, що з кожним роком користувачі дедалі частіше використовують Інтернет-мережу для реалізації своїх планів та інтересів. Відбуваються значні якісні зміни у використанні Інтернет-мережі. Підвищується загальна активність перебування в мережі, урізноманітнюються інтереси користувачів, а також форми та цілі використання Інтернету (*табл. 1*).

Сьогодні українці в Інтернеті спілкуються; отримують інформацію, потрібну для навчання/підвищення кваліфі-

Рисунок

Динаміка інтенсивності користування Інтернетом в Україні (%)

Таблиця 1

Динаміка розподілу відповідей на запитання
“З якою метою Ви використовуєте Інтернет?”
[серед користувачів Інтернет-мережі (%)

Варіанти відповідей:	2006 N=293	2007 N=340	2009 N=452	2010 N=544	2011 N=690	2012 N=799
Знайомлюся з останніми новинами, поточною інформацією	38,8	39,4	47,8	49,1	59,4	52,5
Шукаю інформацію для навчання/підвищення кваліфікації	36,5	38,5	42,7	39,3	36,1	32,8
Знаходжу нові комп'ютерні ігри	*	11,2	10,4	*	*	*
Просто блукаю по мережі	20,5	15,3	21,2	28,3	32,5	28,5
Спілкуюся в чатах, iSQ, соціальних мережах (“Однокласники”, “В контакт” тощо)	16,4	17,9	36,7	37,1	57,3	44,5
Беру участь у форумах, конференціях	7,8	4,4	6,2	8,3	10,4	8,0
Користуюся електронною поштою	28,3	35,6	47,8	48,2	48,4	45,2

Розділ четвертий

Продовження таблиці 1

Варіанти відповідей:	2006 N=293	2007 N=340	2009 N=452	2010 N=544	2011 N=690	2012 N=799
Шукаю інформацію, потрібну для виконання професійних обов'язків	35,6	40,0	40,0	35,1	34,1	30,5
Знаходжу й читаю/перепишу у свою електронну бібліотеку художні книги	6,4	7,4	9,1	11,4	12,2	10,6
Читаю анекдоти, гумор	*	12,6	14,2	*	*	*
Шукаю інформацію на теми, які мене цікавлять (кулінарія, автомобілі, садівництво, спорт, живопис тощо)	33,8	30,9	48,7	43,6	45,3	45,2
Шукаю інформацію про вакансії, можливості працевлаштування	*	*	18,8	25,0	18,7	21,7
Знаходжу й слухаю/перепишу музику, фільми	22,4	24,7	33,4	39,5	43,2	42,1
Граю в комп'ютерні ігри он-лайн	*	*	14,4	20,4	18,4	26,3
Слухаю передачі радіостанцій через Інтернет	*	3,8	6,4	*	*	*
Шукаю однодумців, партнерів для реалізації нових ідей, проєктів, ініціатив	*	*	5,1	6,8	6,3	5,4
Спілкуюсь за допомогою спеціальних програм (Скайп, Сіпнет тощо)	*	*	11,5	17,3	20,5	32,2
Шукаю інформацію про товари/послуги	14,2	14,7	19,9	28,5	24,0	31,2
Здійснюю покупки он-лайн	2,7	2,6	5,1	7,0	9,2	16,2
Веду віртуальний щоденник, "Живий Журнал", маю свій сайт	*	1,2	1,8	*	1,3	*
Підробляю (створюю сайти на замовлення, поширюю рекламу тощо)	2,3	1,5	1,5	3,3	2,4	2,3
Відвідую сайти державних, громадських структур тощо	*	*	10,6	12,7	5,8	11,7
інше (напишіть)	2,7	0,9	1,1	0,6	0,9	1,1
Знаходжу інформацію на теми сексу, еротики	*	5,3	*	*	*	*
Звертаюсь до офіційних (владних, громадських, міжнародних) структур	*	*	*	*	1,0	*

* Цей варіант відповіді в запитанні того року не надавався.

кації, для виконання професійних обов'язків; знайомляться з останніми соціально-політичними, економічними, культурними новинами, поточною інформацією з різних напрямів; шукають родичів, друзів та партнерів по споріднених інтересах; консультуються зі спеціалістами в різних сферах; ведуть бізнес; здійснюють банківські розрахунки, подають документи в податкову службу та інші владні, навчальні заклади; контактують з офіційними владними, міжнародними, громадянськими структурами; отримують інформацію про товари та послуги, а також здійснюють покупки; шукають інформацію про вакансії та можливості працевлаштування, а також працюють безпосередньо в мережі. Крім того, в Інтернеті українці відпочивають та розважаються – слухають музику, шукають та дивляться фільми, читають книжки, слухають радіо, грають у комп'ютерні ігри тощо.

Враховуючи зазначені зміни збільшення кількості постійних користувачів мережі Інтернет в Україні, підвищення різновекторної активності її використання було визнано доцільним дослідження наявності або відсутності певних факторів цільової активності користувачів Інтернету та проведення факторного аналізу за результатами дослідження.

Факторний аналіз відповідей щодо запропонованого в обстеженні 2011 р. переліку цілей використання мережі Інтернет дав змогу об'єднати певні вияви поведінкової активності в мережі Інтернет (табл. 2).

Критерій адекватності вибірки Кайзера–Мейєра–Олкіна, який характеризує можливість використання факторного аналізу для даної вибірки, дорівнює 0,917, що свідчить про безсумнівну адекватність. Значення p -рівня менше 0,05 (в даному випадку 0,001). Це також вказує на те, що дані прийнятні для проведення факторного аналізу. Завдяки трифакторній моделі комплекси (фактори) уможливили опис 43,2% дисперсії результуючої ознаки.

Перший фактор, який пояснює 17,222% сумарної дисперсії, об'єднав ознаки, які ми умовно можемо окреслити, як *когнітивні* ознаки використання мережі Інтернет –

Розділ четвертий

Таблиця 2

Факторний аналіз* цільової активності користувачів
у мережі Інтернет 2011 р.**

Мета використання мережі Інтернет	F1	F2	F3
Знайомлюся з останніми новинами, поточною інформацією	0,678	0,368	
Шукаю інформацію, потрібну для виконання професійних обов'язків	0,664		
Користуюся електронною поштою	0,638	0,397	
Шукаю інформацію для навчання/підвищення кваліфікації	0,618		
Шукаю інформацію на теми, які мене цікавлять (кулінарія, автомобілі, садівництво, спорт, живопис тощо)	0,600	0,394	
Відвідую сайти державних, громадських структур тощо	0,594		
Шукаю інформацію про товари/ послуги	0,427	0,338	
Знаходжу й читаю/ переписую у свою електронну бібліотеку художні книги	0,326		
Граю в комп'ютерні ігри он-лайн		0,683	
Спілкуюсь в чатах, ICQ, соціальних мережах ("Однокласники", "В контакті" тощо)	0,313	0,680	
Знаходжу й слухаю/ переписую музику, фільми	0,387	0,641	
Просто блукаю по мережі		0,615	
Шукаю інформацію про вакансії, можливості працевлаштування		0,421	
Спілкуюсь за допомогою спеціальних програм (Скайп, Сіпнет тощо)	0,367	0,414	
Підробляю (створюю сайти на замовлення, поширюю рекламу тощо)			0,657
Здійснюю покупки он-лайн			0,590
Звертаюсь до офіційних (владних, громадських, міжнародних) структур			0,536
Шукаю однодумців, партнерів для реалізації нових ідей, проектів, ініціатив			0,524
Беру участь у форумах, конференціях			0,413

*Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a Rotation converged in 7 iterations.

**У таблиці наводяться коефіцієнти, значення яких перевищує 0,3.

ознаки інформаційного запиту. Другий фактор, інформативність якого становить 16,004% сумарної дисперсії, об'єднав, так би мовити, *емоційні* компоненти, увібравши насамперед розважальні та комунікаційні форми використання мережі. І нарешті третій виділений фактор, з інформативністю сумарної дисперсії – 9,956% , містив ознаки, які можна окреслити як *дієвої поведінкової соціальної активності* в мережі.

Факторний аналіз відповідей щодо запропонованого в обстеженні 2012 р. переліку цілей використання мережі Інтернет також виокремив трифакторну модель та дав змогу об'єднати певні стратегічні вияви поведінкової активності в мережі Інтернет, завдяки якій комплекси (фактори) уможливили опис 45,4% дисперсії результуючої ознаки (*табл. 3*).

Критерій адекватності вибірки Кайзера–Мейєра–Олкіна дорівнює 0,926, що засвідчило безсумнівну адекватність цієї величини в контексті застосування факторного аналізу для вибірки. Значення *p*-рівня менше 0,05 (в даному випадку 0,000). Це також вказує на те, що дані прийнятні для проведення факторного аналізу.

Перший фактор (1 фактор), який пояснює 17,806% сумарної дисперсії, як і у попередньому році, об'єднав *когнітивні* ознаки використання мережі Інтернет, включивши такі позиції цільового використання мережі Інтернет – шукаю інформацію, потрібну для виконання професійних обов'язків; відвідую сайти державних, громадських структур тощо; шукаю інформацію для навчання/підвищення кваліфікації; користуюся електронною поштою; шукаю інформацію на теми, які мене цікавлять (кулінарія, автомобілі, садівництво, спорт, живопис тощо); знайомлюся з останніми новинами, поточною інформацією; шукаю інформацію про товари/послуги; знаходжу й читаю/переписую у свою електронну бібліотеку художні книги.

Другий фактор (2 фактор), інформативність якого становила 17,618% сумарної дисперсії, об'єднав передусім *емоційно-розважальні* компоненти, включаючи насамперед розважальні та комунікаційні форми використання мережі, а саме – граю в комп'ютерні ігри он-лайн; знаходжу

Розділ четвертий

Таблиця 3

Факторний аналіз* цільової активності користувачів
у мережі Інтернет 2012 р.**

Форми цільової активності в мережі Інтернет	F1	F2	F3
Шукаю інформацію, потрібну для виконання професійних обов'язків	0,727		
Відвідую сайти державних, громадських структур тощо	0,668		
Шукаю інформацію для навчання/підвищення кваліфікації	0,654		
Користуюся електронною поштою	0,609	0,399	
Шукаю інформацію на теми, які мене цікавлять (кулінарія, автомобілі, садівництво, спорт, живопис тощо)	0,532	0,463	
Знайомлюся з останніми новинами, поточною інформацією	0,515	0,485	
Шукаю інформацію про товари/послуги	0,487	0,374	0,304
Знаходжу й читаю/переписую у свою електронну бібліотеку художні книги	0,350		
Граю в комп'ютерні ігри он-лайн		0,680	
Знаходжу й слухаю/переписую музику, фільми	0,349	0,670	
Спілкуюсь в чатах, iCQ, соціальних мережах ("Однокласники", "Вконтакті" тощо)		0,614	
Просто блукаю по мережі		0,601	
Спілкуюсь за допомогою спеціальних програм (Скайп, Сінет тощо)	0,351	0,511	
Шукаю інформацію про вакансії, можливості працевлаштування		0,349	
Підробляю (створюю сайти на замовлення, поширюю рекламу тощо)			0,779
Шукаю однодумців, партнерів для реалізації нових ідей, проектів, ініціатив			0,664
Здійснюю покупки он-лайн		0,309	0,517
Беру участь у форумах, конференціях			0,431

*Rotated Component Matrix (3 components extracted). Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

**У таблиці наводяться коефіцієнти, значення яких перевищує 0,3.

й слухаю/переписую музику, фільми; спілкуюсь у чатах, iSQ, соціальних мережах (“Однокласники”, “Вконтакті” тощо); просто блукаю по мережі; спілкуюсь за допомогою спеціальних програм (Скайп, Сіпнет тощо); шукаю інформацію про вакансії, можливості працевлаштування.

І нарешті *третій виділений фактор (3 фактор)*, з інформативністю сумарної дисперсії – 9,939%, містив ознаки *поведінкової (дієвої) соціальної активності*, включивши такі позиції цільового використання мережі Інтернет – підробляю (створюю сайти на замовлення, поширюю рекламу тощо); шукаю однодумців, партнерів для реалізації нових ідей, проектів, ініціатив; здійснюю покупки он-лайн; беру участь у форумах, конференціях. А 2011 р. ще й позицію звертаюсь до офіційних (владних, громадських, міжнародних) структур, яка 2012 р. не включалась до переліку позицій запитання моніторингу через об’єктивні обставини.

Підсумовуючи результати дослідження, слід зазначити, що за допомогою факторного аналізу було виділено три фактори, які окреслюють структурно-функціональне перебування в мережі Інтернет: перший – інформаційний (когнітивний), другий – розважальний (емоційний), третій – дієвий (поведінковий). Ці фактори, певним чином, відтворюють і трикомпонентну структурну модель регуляції соціальної поведінки особистості в соціальному середовищі і включає когнітивну, емоційну та поведінкову складові, що віддзеркалюють основні властивості диспозиційної структури, утворюючи самостійні підсистеми в межах загальної диспозиційної ієрархії. Таким чином, виокремлені за допомогою факторного аналізу структурно-функціональні ознаки поведінки в мережі Інтернет певною мірою відтворюють трикомпонентну структуру соціально-психологічних чинників регуляції соціальної поведінки в суспільстві.

Отже, аналіз означених соціологічних досліджень дає підстави констатувати поступову структурацію цільових особливостей використання мережі Інтернет. Зокрема, засвідчує, що намічається певна кристалізація форм цільової активності в мережі, а саме – когнітивна, емоційна та дієва структурні ознаки перебування в мережі.

*М.Паращевін,
кандидат соціологічних наук*

ВПЛИВ РЕЛІГІЙНОСТІ НА СТАН ДОВІРИ/НЕДОВІРИ В СУСПІЛЬСТВІ

Довіра є одним із важливих чиників як міжособистісних взаємин, так і діяльності соціальних інститутів. Переважна більшість соціальних дій неможливі без більшого чи меншого ступеня довіри. Адже наші знання і про інших людей, і про поточні ситуації взаємодії з соціальними інститутами (організаціями) завжди обмежені. Тому більшість соціальних взаємодій ми можемо оцінювати скоріше з позиції довіри/недовіри, а не знання (впевненості). Тому, наприклад, П.Штомпка говорив про довіру/недовіру як про важливу ознаку ставлення людей одне до одного, а також до суспільства загалом. Крім цього, вона може виступати однією з характеристик соціальних очікувань і поведінкових стратегій. Відповідно наявність/відсутність довіри є суттєвим компонентом суспільних відносин як за умов стабільності, так і у випадку здійснення масштабних структурних змін. Високий рівень довіри пришвидшує соціальні взаємодії, зменшує транзакційні витрати цих взаємодій, невизначеність та ризик, підвищуючи їх ефективність.

Інтерес до проблематики довіри посилюється в періоди соціальної нестабільності та змін. У цей час довіра широких верств населення до політичного устрою (режиму), різних соціальних інститутів та організацій, просто до інших людей стає ресурсом трансформації суспільства, тоді як масова недовіра, навпаки, – перепорою на шляху ефективного впровадження реформ, спрямованих на модернізацію політичних, економічних та соціальних відносин.

У моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України протягом багатьох років фіксується рівень довіри до цілої низки об'єктів – як окремих людей, так і організацій та інститутів. Деякі з них можна розглядати як самостійні (ЗМІ, армія), інші можна об'єднувати в ширші групи за своєю близькістю в сприйнятті людей. Зокрема, можемо

виділити міжособистісну довіру (довіру до інших людей – членів сім'ї, родичів, сусідів, колег, співвітчизників загалом), довіру до органів влади (Президента, уряду, Верховної Ради, місцевих органів влади, політичних партій), довіру до правоохоронних органів (міліції, прокуратури, податкової інспекції, судів) та довіру до економічних акторів (банків, страхових компаній, приватних підприємців). Отже, розглянемо показники довіри до цих об'єктів, які було зафіксовано в опитуванні 2012 р.

У цьому році (як і в попередні роки) наше населення демонструвало загалом негативний баланс довіри за більшістю перелічених вище індикаторів. Якщо порівняти середні показники довіри¹ на рівні міжособистісних відносин, ставлення до влади, правоохоронних органів та економічних інститутів, то побачимо, що довіра переважає недовіру лише на рівні міжособистісному. Найбільше наші люди довіряють членам своєї сім'ї та родичам (середній бал 4,5), дещо менше – колегам (середній бал 3,38), співвітчизникам (середній бал 3,31) та сусідам (середній бал 3,29). Решта ж інститутів (і правоохоронні, і владні, і економічні) знаходяться в “зоні недовіри”, маючи середні показники довіри менше 2,5. Причому такий стан практично не змінювався принаймні останні п'ять років (відзначена перевага недовіри зберігається на тому ж рівні, який фіксувався в моніторингових опитуваннях 2008 та 2010 р.).

Дуже низький рівень довіри до різних інститутів також побачимо, звернувшись до даних минулорічного всеукраїнського репрезентативного опитування, здійсненого в межах міжнародного дослідницького проекту ESS². У ньому ста-

¹ В анкеті моніторингу довіра вимірювалася за п'ятибальною порядковою шкалою від “1 – повна недовіра” до “5 – повна довіра”; тому для порівняння показників у різних групах можна використовувати показник середнього арифметичного, який коливатиметься в межах від 1 до 5, і збільшення якого вказує на збільшення довіри. Середній бал більший за 3 говорить про перевагу довіри, тоді як менше за 3 – про перевагу недовіри.

² Остання “хвиля” даного дослідження проводилася у 26 країнах Європи протягом 2010–2011 рр. В Україні опитування проводилося 13.05–30.07.2011 р., загальна кількість опитаних склала 1931 осіб. Опитування за докладний опис дослідження див. на сайті europeansocialsurvey.org.

вилися кілька запитань щодо довіри до національних парламентів, правової системи, міліції/поліції, політиків та політичних партій. У результаті Україна опинилася на останньому, порівняно з іншими європейськими країнами, місці, продемонструвавши вкрай низькі показники за всіма цими індикаторами (максимальний середній бал становив 2,5 з 10 можливих), значно відставши від економічно найрозвиненіших європейських країн (Німеччини, Франції та Великої Британії). Хоча й у цих країнах рівень довіри до різних об'єктів не є однаковим. Високим він є до поліції (від 5,6 до 6,9 бала у різних країнах) та правової системи (від 4,9 до 5,9 бала), трохи нижчим за середній рівень – до національних парламентів (від 4,1 до 4,3 бала) і невисоким – до політиків (від 3,2 до 3,4 бала) та політичних партій (від 3,1 до 3,5 бала).

З одного боку, це підтверджує обґрунтованість уявлень про недостатність довіри в нашому суспільстві, що може створювати перепони для швидшого наближення до економічно розвинених країн. З другого боку, це може свідчити про те, що довіра є хоча і важливим, але не життєво необхідним компонентом суспільних відносин. Адже недовіра до політиків та політичних партій не заважає Німеччині, Франції та Великій Британії залишатися успішними демократіями.

Крім загальних показників, нас має цікавити, що може впливати на останні, тобто що саме визначає більшу чи меншу схильність до довіри. Зрозуміло, тут може йтися про вплив на готовність довіряти залежно від вікових особливостей (наприклад, виховані в дусі колективізму та патерналізму люди похилого віку можуть довіряти державі більше, ніж індивідуалістично вихована молодь), різного рівня освіти, різного соціального та майнового статусу. І одним з таких чинників може бути релігійність людини. Релігія є однією з найдавніших форм світогляду, вплив якої на свідомість є багатогранною, глибинною, нерідко неусвідомлюваною. Релігія пропонує комплексне розуміння світу, місця в ньому людини, способів взаємодії

людини з іншими людьми, соціальними інститутами та суспільством загалом. Як соціальний інститут вона виконує низку функцій, серед яких можна виділити функцію комунікативну та інтегративну; тобто вона створює та підтримує зв'язки (а, відповідно, і довіру) між прихильниками одного віровчення. Релігійні вчення спрямовують увагу не лише на потойбічний, а й на цей світ, висуваючи певні вимоги до повсякденної поведінки віруючих та правил взаємодії людей у суспільстві. І якщо ми говоримо про наявність релігійних переконань, то вправі очікувати, що людина виконуватиме освячені цією релігією вимоги. Відповідно можна припустити, що наявність релігійних переконань здатна впливати на готовність чи неготовність довіряти іншим. Зокрема, можна згадати позицію православних церков, які виходять з ідеї необхідності коритися земній владі і молитися за неї, або про загальнохристиянську вимогу любові та уваги до ближнього. А ці речі дотичні до довіри. Тому можна було б очікувати від нашого переважно релігійного загалу³ більшої довіри принаймні до органів влади, а також більших показників довіри до інших людей.

З іншого боку, питання здатності релігії в сучасних індивідуалізованих, технізованих, освічених, гедонізованих суспільствах до безпосередньої регуляції поведінки й орієнтацій залишається дискусивним. Характер сучасної релігійності (слабка воцерковленість, висока міра індивідуалізму в тлумаченні релігійних вчень, перевага ритуалістичності над змістом вчень тощо) викликає обґрунтовані сумніви в здатності релігії суттєво впливати на ті орієнтації, які пов'язані із соціальним життям і які виходять за межі простої етики відносин. Відповідно це стосується і

---

³ В аналізованому моніторинговому опитуванні на запитання “До якого віросповідання Ви себе відносите?” лише близько 10% респондентів відмітили, що вони не є релігійними, тоді як 90% вважали себе належними до певного віросповідання; переважну більшість релігійних осіб (близько 89%) становили православні.

Розділ четвертий

стану міжособистісної та системної довіри в суспільстві. Тож спробуємо з'ясувати, чи можемо обґрунтувати або спростувати наявними емпіричними даними вплив наявності чи відсутності релігійних переконань на рівень довіри.

Аналізуючи стан довіри в групах релігійних та нерелігійних (за самовизначенням) респондентів ми отримуємо доволі неоднозначні дані. Так, є дані, які підтверджують гіпотезу про можливість впливу релігійності принаймні на певні аспекти довіри. Звернувшись до індикаторів міжособистісної довіри, побачимо, що за більшістю з них релігійні особи дещо випереджають нерелігійних. Статистично значущі відмінності середніх балів фіксуються щодо довіри до сім'ї/родичів, сусідів та співвітчизників, і відмінності ці саме на користь релігійних осіб (табл. 1).

Але, по-перше, ми бачимо, що ці відмінності є не великими; серед нерелігійних осіб довіра до інших людей (як близьких, так і просто знайомих, або людей взагалі) так само знаходиться на рівні, трохи вищому за середній (за винятком сім'ї та родичів, які користуються високою мірою довіри). По-друге, ці результати дещо суперечать розподілу відповідей на подібне за змістом моніторингове запитання щодо згоди/незгоди з твердженням "Нікому не довіряти – найбільш безпечно". Варто було б очікувати, що за умов трохи більшого за середній рівень довіри до сусідів, колег, співвітчизників загалом переважатимуть відповіді негативні, тобто переважатиме незгода. Проте в реальності маємо перевагу згоди з правильністю недовіри.

Таблиця 1

Показники міжособистісної довіри релігійних та нерелігійних респондентів

	<i>Релігійні</i>	<i>Нерелігійні</i>
Довіра сім'ї та родичам	4,53*	4,36*
Довіра співвітчизникам	3,33*	3,1*
Довіра сусідам	3,31*	3,11*
Довіра колегам	3,39	3,29

*Відмінності за процедурою t-test статистично значущі на рівні 0,05.

І такий стан не залежить від наявності чи відсутності релігійних переконань. Більшість і релігійних, і нерелігійних респондентів (близько 57% в обох групах) підтримали ідею бажаності тотальної недовіри. Причому високий рівень орієнтації на недовіру до всіх фіксується навіть серед тих осіб, які відмічали найвищий рівень довіри (обрали варіант відповіді “повністю довіряю”) до співвітчизників, сусідів та колег.

Крім міжособистісної довіри, статистично значущі відмінності між релігійними та нерелігійними особами фіксуються за показниками довіри до правоохоронних органів. Причому на відміну від індикаторів міжособистісної довіри винятків тут не спостерігається – і міліції, і прокуратурі, і податковій інспекції, і судам релігійні особи довіряють трохи більше, ніж нерелігійні (*табл. 2*).

Таблиця 2

Показники довіри до правоохоронних органів релігійних та нерелігійних респондентів, 2012 р. (середні бали)

	<i>Релігійні</i>	<i>Нерелігійні</i>
Довіра міліції	2,15*	1,9*
Довіра прокуратурі	2,16*	1,94*
Довіра судам	2,14*	1,9*
Довіра податковій інспекції	2,27*	2,11*

*Відмінності за процедурою t-test статистично значущі на рівні 0,05.

А от щодо довіри до органів влади та економічних інститутів значущих відмінностей між релігійними та нерелігійними особами немає. Тобто і релігійні, і нерелігійні особи практично однаковою мірою демонструють переважно недовіру до цих інститутів; винятком є лише довіра до політичних партій та профспілок (*табл. 3*).

Водночас варто відмітити, що, незважаючи на відсутність статистично значущих відмінностей, майже в усіх випадках оцінок довіри до політичних та економічних інститутів середні показники віруючих були трохи більшими за показники невіруючих.

Таблиця 3

Показники довіри до органів влади та економічних інститутів у релігійних та нерелігійних респондентів, 2012 р. (середні бали)

	<i>Релігійні</i>	<i>Нерелігійні</i>
Довіра до органів влади		
<i>Президенту</i>	2,25	2,25
<i>Верховній Раді</i>	2,02	1,95
<i>Уряду</i>	2,1	2,11
<i>Місцевим органам влади</i>	2,37	2,24
<i>Політичним партіям</i>	2,06*	1,83*
Довіра до економічних інститутів		
<i>Приватним підприємцям</i>	2.52	2.39
<i>Банкам</i>	2.21	2.26
<i>Страховим компаніям</i>	2.12	2.07
<i>Профспілкам</i>	2.52*	2.36*

*Відмінності за процедурою t-test статистично значущі на рівні 0,05.

Відмітивши таку перевагу релігійних осіб за низкою показників довіри, маємо звернути увагу на один момент, який необхідно перевірити, перш ніж робити висновки про значущість саме параметру релігійності. Можна припустити, що ці відмінності є відбитком впливу інших характеристик респондентів, які водночас впливають і на сам факт наявності або відсутності релігійних переконань. Йдеться про те, що релігійність не є поширеною рівномірно в різних соціальних групах. Частка релігійних є дещо більшою серед жінок, і серед осіб середнього і старшого віку (30–54 і старших за 54 роки), і саме ці категорії респондентів демонстрували вищі показники довіри за низкою аналізованих індикаторів довіри. Тому, фіксуючи, наприклад, більшу довіру релігійних осіб до різних людей та інститутів (і враховуючи невеликий розмір цих відмінностей), можемо припустити, що тут відіграє роль не стільки параметр релігійності, скільки параметри статі та віку, оскільки жінки і особи старшого віку більш схильні до довіри, а чоловіки і молодь – менш схильні, і водночас перші є більш релігійними, а другі – менш. Тому для підтвердження

ня або спростування гіпотези про вплив саме релігійності на готовність довіряти необхідно порівняти відмінності в рівнях довіри релігійних та нерелігійних осіб усередині статевих та вікових груп.

Порівнявши підгрупи релігійних та нерелігійних у групах чоловіків та жінок, побачимо, що статистично значущі відмінності зберуться між релігійними та нерелігійними чоловіками щодо довіри до сім'ї та родичів, співвітчизників, прокуратури та суддів, а між релігійними та нерелігійними жінками – щодо довіри до співвітчизників та міліції. В усіх цих випадках релігійні демонстрували більші рівні довіри.

Подібні результати побачимо порівнявши релігійних та нерелігійних осіб у різних вікових групах. Щодо більшості об'єктів довіри статистично значущі відмінності не фіксуються, а там, де вони фіксуються (серед молоді до 30 років – стосовно довіри до прокуратури та судів; серед осіб 30–54 роки – стосовно довіри до співвітчизників; серед осіб, старших за 54 роки, – стосовно довіри до співвітчизників та всіх правоохоронних органів), вони мають аналогічне спрямування, тобто трохи більшими показники довіри є серед релігійних осіб.

Тобто бачимо, що в низці випадків більша схильність до довіри серед релігійних респондентів проявляється незалежно від статевих та вікових особливостей, що дає змогу припускати наявність хоча і невеликого, але реального впливу релігії на співвідношення довіри/недовіри у свідомості наших респондентів.

Водночас зафіксовані відмінності показників довіри у релігійних та нерелігійних осіб виявляються досить нестійкими в часі. Звернувшись до попередніх моніторингових опитувань, побачимо, що в опитуваннях 2010 та 2008 рр. показники довіри релігійних та нерелігійних до всіх розглянутих осіб та інститутів статистично значуще не відрізнятимуться. В опитуваннях 2006, 2004 та 2002 рр. статистично значущі відмінності фіксуються лише стосовно довіри до окремих органів влади: у 2006 та 2004 рр. до

Розділ четвертий

Президента, Верховної Ради та уряду, у 2002 р. – до Верховної Ради та уряду. І так само, як у цьому році, коли відмінності мали місце, вони були невеликими. Хоча знову в усі роки, коли відмінності фіксувалися (крім 2004 р.), вони фіксувалися саме як більший рівень довіри серед релігійних осіб. Так само не фіксувалися значущі відмінності між релігійними та нерелігійними респондентами у вищезгадуваному опитуванні 2011 р. проекту ESS (табл. 4).

Таблиця 4

Показники довіри у релігійних та нерелігійних респондентів, 2011 р. (середні бали)

	<i>Релігійні</i>	<i>Нерелігійні</i>
Довіра до Верховної Ради	2.00	1.97
Довіра до правової системи	2.27	2.30
Довіра до міліції	2.52	2.43
Довіра до політиків	1.85	1.83
Довіра до політичних партій	2.03	1.88

Цікаво порівняти зафіксовані в нашій країні показники довіри з показниками інших країн. За такого порівняння виявляється, що в інших країнах Європи, які брали участь у дослідженні ESS, є значущі відмінності у рівні довіри між релігійними та нерелігійними особами. Зокрема, з-поміж великих європейських країн у Росії, Німеччині, Англії, Іспанії фіксувалися статистично значущі відмінності між релігійними та нерелігійними особами у рівні довіри до всіх відзначених об'єктів, а у Франції такі відмінності були в усіх випадках, крім довіри до правової системи. І ці відмінності полягали саме в більшій “довірливості” віруючих респондентів. Серед великих країн єдиним винятком стала Польща, де значущих відмінностей не було щодо жодного об'єкта довіри. Щодо цього факту можна припустити, що це зумовлюється порівняно невеликою кількістю респондентів у групі невіруючих (у польській вибірці вони становили трохи менше 9%), яка

не дає змоги фіксувати ті порівняно невеликі відмінності, які фіксуються в інших країнах.

Відмінності в бік більших показників довіри серед релігійних осіб фіксувалися й у багатьох невеликих європейських країнах. У Данії, Ірландії, Угорщині, Фінляндії та Швейцарії мали місце відмінності за всіма індикаторами довіри, у Бельгії та Чехії – за трьома з п’яти індикаторів, у Болгарії, Греції, Нідерландах та Норвегії – за двома індикаторами, у Португалії та Швеції – за одним. І в усіх випадках це був вищий рівень довіри серед релігійних респондентів.

В опитуванні проекту ESS 2011 р., крім фіксації самого факту релігійності чи відсутності релігійних переконань, фіксувалася й самооцінка рівня власне релігійності⁴, що дає нам змогу поглянути на можливий взаємозв’язок готовності до довіри й за цим параметром. Розбивши українських респондентів залежно від самооцінки своєї релігійності на три групи (тих, хто оцінив свою релігійність від 0 до 3 балів, вважатимемо зовсім нерелігійними або малорелігійними, тих, хто оцінив свою релігійність від 4 до 6 балів, – релігійними середньою мірою, і тих, хто оцінив свою релігійність від 7 до 10 балів, – релігійними високою мірою), і, порівнявши їх за показниками довіри, побачимо, що між першою та третьою виділеними групами статистично значущі відмінності є за всіма індикаторами, а між першою та другою групами – майже за всіма (крім міліції). І в усіх випадках більшу довіру демонструють особи, які визначили себе як більш релігійних (тобто у осіб із середнім рівнем релігійності показники довіри більші, ніж у осіб з низькою релігійністю, і так само особи з високим рівнем релігійності проявляють довіри більше, ніж особи із середнім рівнем релігійності).

---

⁴ В анкеті ESS містилося запитання “Незалежно від того, відносите Ви себе до певного віросповідання, скажіть, будь-ласка, наскільки Ви релігійні” з 11-ти бальною шкалою відповідей від “0 – зовсім нерелігійні” до “10 – дуже релігійні”.

Така ж тенденція спостерігається, принаймні у великих європейських країнах (Німеччині, Франції, Великої Британії, Росії). Тобто наявний більший рівень довіри практично до всіх її об'єктів з боку тих, хто ідентифікує себе як більш релігійних.

Таким чином, наведені дані дають змогу як припускати наявність впливу релігійних переконань та почуттів людей на їх більшу готовність довіряти іншим людям та соціальним інститутам, так і висловлювати сумніви з цього приводу. Адже, нагадаємо, в моніторингу 2012 р. фіксувалися більші рівні довіри релігійних, порівняно з нерелігійними, особами, до інших людей та правоохоронних органів, і ці відмінності не пов'язані з впливом інших можливих характеристик респондентів (зокрема статі та віку); проте в попередніх роках таких відмінностей не спостерігалось. Водночас у дослідженні ESS 2010–2011 серед українського населення рівень довіри до різних інститутів та окремих осіб (політиків) залежав від міри релігійності, і така ж тенденція мала місце в інших європейських країнах, які брали участь у цьому дослідженні. Так само загальноєвропейською тенденцією є порівняно вищі показники довіри саме серед релігійних осіб. Тобто переважають свідчення наявності впливу з боку релігії на рівень довіри. Відмічена нами нестійкість зв'язку релігійності та готовності до довіри може бути пов'язаною з порівняно невеликою часткою нерелігійних в українській вибірці, які не достатньо повно репрезентують відповідну частку нашого населення. На відміну від України в економічно найрозвиненіших країнах Європи частка нерелігійних осіб є доволі значною, що й дає змогу на статистичному рівні чіткіше фіксувати особливості позицій останніх.

Представлені дані дають можливість підтвердити наявність хоча й досить слабкого, але зв'язку між фактом релігійності (й інтенсивністю останньої), та готовність особи ставитися до інших з довірою. Можна стверджувати, що релігія, навіть займаючи далеко не центральне місце в житті сучасних людей, продовжує чинити тиск на ос-

танні якщо не з погляду безпосередніх соціальних дій та взаємодій, то принаймні з погляду загальних орієнтацій. Навряд чи можна говорити як про пряму “агітацію” представників різних церков за підвищення в суспільстві довіри, так і про готовність віруючих до сприйняття таких закликів (враховуючи обмеженість релігійного життя більшості наших віруючих відвідуванням храмів під час релігійних свят або для здійснення хрещень та відспівувань). Релігійність впливає не безпосередньо, а опосередковано. Соціалізація в релігійному колі (не лише безпосередньому колі родини, а й на ширшому суспільному тлі) спричиняє формування певних ціннісних орієнтацій, які можуть сприяти готовності довіряти.

*О.Шульга,
кандидат соціологічних наук*

СПРИЙНЯТТЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК ІНДИКАТОР ЗМІНИ СИМВОЛІЧНИХ УНІВЕРСУМІВ В УКРАЇНІ

Проблема сприйняття Другої світової війни є одним зі свідчень тих докорінних змін, які відбулися в українському суспільстві за роки незалежності. Йдеться не лише про заміну соціально-економічного ладу в країні, а й заміщення одного символічного універсуму іншим. Нагадаємо, що символічний універсум – це замкнута смислова система, що пропонує власну матрицю бачення та інтерпретації об'єктивних (природних), інтерсуб'єктивних (соціальних) і суб'єктивних подій чи явищ. Він задає межі комунікації та інтерпретації. Існування символічного універсуму зумовлене як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Суб'єктивна потреба в універсумі пояснюється передусім через потребу індивіда в інтерпретативній схемі, системі координат, які допомагають йому досягнути соціальний світ, існуючі в ньому статусні взаємодії, а також через подолання страху індивіда перед хаосом. Об'єктивна необхідність у символічному універсумі, зумовлена прагненням соціальної системи до стабільності, він задає рамки комунікації, уніфікує та впорядковує соціальну реальність для акторів. До цього ж можна віднести і впорядкування історії, її інтерпретацію.

Говорячи про об'єктивну зумовленість, слід уточнити і розділити “символічний універсум” на бінарну опозицію – “домінуючий” та “альтернативний” символічні універсуми. Задовольнити прагнення соціальної системи до стабільності на соціальному рівні може у кожен окремий момент лише один універсум, який і дістає назву домі-

нуючого. З іншого боку, у соціумі завжди існують універсуми, які не мають цього положення або втратили його (як сталося із “радянським” універсумом), але усіляко прагнуть до нього. Вони можуть бути прийняті окремими групами і виступають альтернативою домінуючому універсумові. Відтак кожен з універсумів пропонує своє бачення історії, однак домінуюче положення у кожній окремий період часу може займати лише одна версія.

Символічний універсум виступає своєрідною матрицею бачення та інтерпретації об’єктивних і суб’єктивних подій та явищ. Щодо відхилень – тобто альтернативних, інколи протилежних версій смислів у цілому й інтерпретації історії зокрема символічний універсум здійснює, користуючись поняттями П.Бергера і Т.Лукмана, “терапію” та “анігіляцію” [1]. Обидва процеси іманентні універсумові. Терапія позначає утримання індивідів у рамках системи та приведення смислових нестикувань у рівновагу. Своєю чергою анігіляція є спробою системи хоча б теоретично виключити з поля рефлексії акторів інші смислові комплекси та загалом альтернативні смислові універсуми. Можна виділити, окрім цих двох процесів, ще декілька. Йдеться передусім про смислову агресію та контрагресію, що здійснюють універсуми. Дуже часто інститути освіти та медіа, транслюючи смисли, з метою їхньої об’єктивації для маси та інтерналізації, використовують так звані пресупозиції – висловлювання, яке сприймається його автором чи презентується як таке, що є загальновідомим. Автори пресупозиційних тверджень переважно посиляються на те, що вони і так усім відомі, тому обґрунтування не потребують. Ті ж, хто претендує на більшу ґрунтовність, як підтвердження, наводять такі ж абстрактні тексти, які, своєю чергою, відсилають до інших текстів і так далі. Другий прийом – створення колокацій. У сучасних підручниках з історії це явище особливо широко представлено. Утворення колокацій полягає у постійному згадуванні якоїсь категорії у зв’язку із іншими категоріями.

Відтак вони утворюють цілий смисловий комплекс, стають її фоном. У підсумку категорія може бути присутньою вже без супроводжуючих її категорій, однак фон, які вони створювали, – залишається. Наприклад, якщо говоримо про “демократію”, то водночас найчастіше згадуються “свобода”, “прогрес” тощо. У більш загальному вигляді можна сказати, що контекст вживання даної категорії майже завжди є позитивним. Натомість, коли нині йдеться про “комунізм”, то його найчастіше згадують у зв’язці із категорією “тоталітаризм”.

Наступними засобами боротьби за утвердження універсуму є десимволізація, або смислова агресія та переінтерпретація. Під цим мається на увазі, що універсуми здійснюють пряму чи опосередковану атаку на універсума-конкурента. Якщо йдеться про домінуючий універсум, який прийшов на зміну попередньому і його панування не є остаточно закріпленим, подібна діяльність є особливо доцільною. Його власна інтелігенція переінтерпретує базові смисли тепер уже альтернативного універсуму і представляє їх як анахронізми, породжує міфи та здійснює смислову агресію стосовно його основних символів. Особливо дієвою у цьому сенсі є сатира, оскільки через свою трансцендуючу природу ламає фонові очікування індивідів та таким чином виводить з рангу самозрозумілих базові смисли універсуму-конкурента.

Усі ці засоби боротьби символічних універсумів, заміна “радянського” на “капіталістичний” чітко спостерігаються останні двадцять років. Тема Другої світової війни, її символізм, “святенність” цієї війни, перемога у ній червоною ниткою проходили через “радянський” універсум. Підрив цього символізму є замахом на підрив усього “радянського” універсуму. Як свідчать останні дані моніторингу за 2012 р., цей підрив є доволі успішним. Повна ревізія системи викладання та тлумачення історії, яку складала сімдесят років; нові підручники з історії для школярів та студентів, що містили в собі зовсім іншу інтер-

претацію; новий дискурс у засобах масової інформації, включаючи численні документальні фільми, передачі, розслідування, нові художні фільми про Другу світову війну, роль у ній СРСР, а також у цілому новий дискурс, що склався у новітній Україні, привели до нового бачення Другої світової війни загалом та окремих її процесів зокрема.

Для підтвердження цього порівнюємо відповіді на питання, які стосуються Другої світової війни: те, як відповідали на них представники різних поколінь. Ми виділяємо дві вікові групи – ті, хто народився у вже незалежній Україні (їхній вік становить 18–21 років), і ті, хто народився і більшу частину життя провів за часів СРСР (їхній вік становить 50 років і старші). Відтак ми порівнюємо між собою сприйняття цієї війни, її причин між українцями, які соціалізувалися за умов двох зовсім різних символічних універсумів.

Відповіді на запитання між виділеними групами доволі помітно відрізняються. Так, коли представникам різних поколінь було запропоновано визначити, хто був винним у розв'язанні Другої світової війни, то серед молоді фашистську Німеччину назвали близько 49%, тоді як серед представників старшого покоління таких було близько 60%. Також відмітимо, що серед молоді значно більше тих, хто ще не визначився з цього питання – близько третини. І це можна пояснити не тільки тим, що їх не цікавить дане питання, а й тим, що вони стикаються із різними смислами стосовно цих подій, часто навіть протилежними. Адже заміна смислових універсумів є доволі тривалим процесом і потребує зміни кількох поколінь для свого повного утвердження, за умови відсутності якихось суттєвих суспільних змін (*табл. 1*).

Ще одне важливе нині питання, яке за радянських часів мало однозначну відповідь – на чиєму боці воювала ОУН–УПА. Як бачимо, уявлення молоді, яка соціалізувалася за нових умов, та старшого покоління доволі відрізняються. Особливо якщо порівняти між собою серед різних

Таблиця 1

Хто винен у початку Другої світової війни?

	Загалом по Україні		Народжені в незалежній Україні (вік: 18–21 років)		Народжені в СРСР (вік: 50 років і старші)	
	Час-тота	%	Час-тота	%	Час-тота	%
Фашистська Німеччина	1058	58,9	52	48,6	1006	59,6
СРСР	30	1,7	2	1,9	28	1,7
Обидві: і Німеччина, і СРСР	301	16,8	18	16,8	283	16,8
Інше	14	0,8	2	1,9	12	0,7
Важко сказати	392	21,8	33	30,8	358	21,2
Загалом	1795	100,0	107	100,0	1687	100,0

поколінь частки тих, хто вважає, що ОУН–УПА воювала на боці фашистів. Звичайно, кількість респондентів, які належать до виділеної молоді, не дозволяє говорити про належну наповнюваність, однак тенденція добре помітна. Слід також відзначити, що серед народжених у незалежній Україні помітно більше тих, хто не може визначитися з даного питання. Адже, як ми зазначили, якщо у СРСР відповідь на це запитання була однозначною, то за нових умов, коли “старий” універсум ще не витіснений остаточно, молодь зустрічає різні смисли, які часто є протилежними між собою і тому часто не може визначитися зі своїм ставленням (табл. 2).

Так само відрізняються відповіді на запитання, чи можна виправдати співпрацю із фашистськими військами боротьбою за незалежність України. Серед представників старшого покоління незгодних із цим твердженням – більшість. Тоді як серед молоді таких менше половини. Крім того, серед молоді децю більше тих, хто згодний із цим

Таблиця 2

**На чийому боці воювала ОУН–УПА
під час Другої світової війни?**

	Загалом по Україні		Народжені в незалежній Україні (вік: 18–21 років)		Народжені в СРСР (вік: 50 років і старші)	
	Частота	%	Частота	%	Частота	%
На боці фашистської Німеччини	548	30,6	22	20,8	526	31,2
Воювала і проти СРСР, і проти фашистської Німеччини	621	34,7	30	28,3	591	35,1
Інше	14	0,8	-	-	14	0,8
Важко сказати	608	33,9	54	50,9	553	32,7
Загалом	1791	100,0	106	100,0	1684	100,0

Таблиця 3

**Чи Ви згодні, що співпраця з фашистськими
військами може бути виправдана боротьбою
за незалежність України?**

	Загалом по Україні		Народжені в незалежній Україні (вік: 18–21 років)		Народжені в СРСР (вік: 50 років і старші)	
	Частота	%	Частота	%	Частота	%
Повністю не згоден	731	40,7	27	25,2	704	41,7
Не згоден	283	15,8	20	18,7	262	15,5
Важко сказати	629	35,0	47	43,9	582	34,5
Згоден	95	5,3	10	9,3	85	5,0
Повністю згоден	58	3,2	3	2,8	55	3,3
Загалом	1796	100,0	107	100,0	1688	100,0

аргументом. І знову частка тих, хто не може визначитися з цього запитання, серед молоді також вища (табл. 3).

Продовжимо наш аналіз тим, що виділимо в окремі дві групи тих респондентів, хто повністю чи скоріше згоден із твердженням про можливість співпраці із фашистськими військами заради боротьби за незалежність країни, і тих, хто повністю або скоріше не згоден. Після цього розглянемо їхніх представників за різними соціально-демографічними характеристиками. Представників першої групи – 8,5%, що значно менше, аніж кількість тих, хто не згоден із подібними твердженням – їх 56,5%. Відтак наповнюваність першої групи за різними характеристиками дасть змогу нам говорити лише про тенденції.

Як соціально-демографічні характеристики для порівняння двох виділених груп візьмемо вік, освіту, регіон проживання, тип поселення, віросповідання та мову.

Щодо вікових відмінностей, то можна констатувати, що серед першої групи дещо більше молоді та середнього покоління, тоді як серед противників такої співпраці помітно більше представників старшого покоління.

Освітні відмінності не є такими яскравими. Можна лише відмітити, що серед першої групи дещо більше людей із освітою не вище середньої шкільної, а серед другої – тих, хто отримав професійно-технічну освіту.

Усі інші виділені нами характеристики для порівняння демонструють доволі яскраві відмінності між представниками обох груп. Так, особливо чітко простежуються регіональні особливості ставлення до цього питання. Різні регіони країни явно по-різному ставляться до даного питання. Особливо яскраві відмінності демонструють Захід, Схід, Південь та Крим, де концентрація прихильників та противників співпраці із фашистськими військами є майже прямо протилежною. На Заході перших майже у чотири рази більше, тоді як у східних областях та в Криму противників колабораціонізму набагато більше.

Таблиця 4

**Порівняння прихильників та противників
співпраці із фашистськими військами заради
боротьби за незалежність України**

	Згодні		Незгодні	
	Частота	%	Частота	%
Вікова група				
Молодь (до 30 років)	30	19,6	168	16,6
Середній вік (30–55 років)	85	55,6	530	52,3
Старше покоління (від 55 років)	38	24,8	315	31,1
Рівень освіти				
Середня шкільна	93	61,2	581	57,8
Професійно-технічна	33	21,7	258	25,6
Повна/неповна вища	26	17,1	167	16,6
Регіон				
Захід	59	38,7	109	10,8
Центр	22	14,4	131	12,9
Схід	25	16,2	268	26,5
Південний Схід	12	7,8	134	13,2
Північ	12	7,8	129	12,7
Південь	4	2,6	129	12,7
Київ	16	10,5	35	3,5
Крим	2	1,3	77	7,6
Тип поселення				
Велике місто (від 501 тис.)	36	23,7	199	19,7
Середнє місто (51–500 тис.)	38	24,9	297	29,4
Мале місто (до 50 тис.) та СМТ	23	15,2	222	21,9
Село	55	36,2	294	29,1
Віросповідання				
Нерелігійний	19	12,4	103	10,2
Православ'я	99	64,7	852	84
Католицизм	1	0,7	11	1,1
Греко-католицизм	31	20,3	33	3,3
Протестантизм	1	0,7	4	0,4
Інше	2	1,3	11	1,1
Мова				
Українська	125	82	599	59,1
Російська	28	18	394	38,9
Інша	-	-	17	1,7

Деякі розбіжності у поселенській структурі прихильників та противників співпраці із фашистськими військами можна пояснити окресленими тільки що регіональними особливостями цих двох груп: більша частка сільського населення пояснюється тим, що представники першої групи значно частіше проживають у західних областях, які, своєю чергою, мають набагато більшу частку сільського населення, порівняно зі східними та південними областями (табл. 4).

Та найбільш цікавими і знаковими є розбіжності обох груп за такими характеристиками, як віросповідання та мова. Щодо першої характеристики, то тут необхідно виділити дві особливості: хоча православні становлять більшість і серед прихильників, і серед противників колабораціонізму заради боротьби за незалежність, тим не менш серед перших частка їх помітно менша. Натомість частка представників греко-католицизму у багато разів вища. Таку особливість можна, зокрема, пояснити вже описаними вище регіональними особливостями цієї групи.

Ще більш помітними є розбіжності між групами за мовною ознакою. Пропорції використання української та російської мов представниками виділених груп демонструють, що серед противників колабораціонізму набагато більша частина віддає перевагу саме російській мові. Можна констатувати, що розбіжності у сприйнятті окремих сторін Другої світової війни доволі тісно переплетені із мовною та релігійною самоідентифікацією.

Таким чином, ми розглянули розбіжності між різними поколіннями у ставленні до такої глибокої проблеми, як сприйняття Другої світової війни та того, хто в ній воював. Крім того, ми спеціально виділили прихильників та противників співпраці із фашистськими військами заради незалежності, аби порівняти їх за соціально-демографічними характеристиками. Блок питань щодо сприйняття Другої світової війни був обраний нами не випадково, адже, як ми зазначали на початку, тема цієї війни

була одним з наріжних каменів “старого” універсуму. Усі ці роки “новий” універсум із необхідністю намагається різними способами, у тому числі завдяки системі освіти та створенню відповідного дискурсу у засобах масової інформації, здійснити переформатування, заміну смислових комплексів, які стосуються Другої світової війни. Симптоматично, що соціалізована за нових умов молодь явно по-іншому ставиться до тих самих проблем порівняно зі старшим поколінням. І ще більш симптоматично, що серед молоді набагато більша частка тих, хто не визначився. Адже вони живуть за умов зміни універсумів і тому відчують на собі боротьбу їхніх смислів кожен день, дивлячись телевизор, читаючи новини в Інтернеті або просто в процесі повсякденного спілкування. На даний момент цей процес триває і для його успішного завершення необхідна зміна кількох поколінь.

Література

1. *Berger P.L.* Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit: Eine Theorie der Wissenssoziologie / *P.L.Berger, Th.Luckmann*. – Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, 1987.

ЗДОРОВ'Я І ЧИННИКИ, ЩО НА НЬОГО ВПЛИВАЮТЬ, ЗА ОЦІНКАМИ ГРОМАДЯН

Поняття здоров'я населення давно вийшло за межі суто медичної тематики. І соціологічний погляд на цю проблему – лише один з багатьох.

Українці старшого віку, як і більшість вихідців з пострадянського простору, звикли, що проблемами їхнього здоров'я має опікуватись держава. Адже раніше на медицину виділялись суттєві кошти, і переважна більшість населення знала, що має можливість отримати якісну, а головне, безкоштовну медичну допомогу. Соціально-економічна політика держави була спрямована на запобігання захворюванням, адже це було економічно вигідним – не потрібно оплачувати лікарняні, платити за лікування хворих, замінити працівника на робочому місці іншими на час лікування.

На жаль, нинішнє фінансування медицини не надає можливості отримувати гарантовану ст. 49 Конституції України належну безкоштовну медичну допомогу повною мірою. Частка витрат на медицину зростає, але дуже мало – якщо у 2002 р. витрати на медицину становили 2,9%, то у 2010 р. – 3,7% ВВП України [1]. Проте це аж ніяк не покриває потрібні витрати на цю галузь, адже близько 70% виділених коштів йде на зарплату лікарів, 8% – на оплату комунальних послуг і лише близько 11% – на медикаменти. За рекомендаціями Всесвітньої організації охорони здоров'я, не може бути ефективною робота галузі охорони здоров'я, якщо витрати на неї становлять менше 5% ВВП. У своїй доповіді на засіданні президії НАМН України 21 червня 2012 р. міністр охорони здоров'я Р.Богатирьова зазначила, що “поступове збільшення обсягів державних асигнувань на охорону здоров'я до 5% ВВП заплановано за рахунок пріоритетного фінансування цієї галузі та шля-

хом запровадження з 2015 р. державного соціального медичного страхування або системи фінансування охорони здоров'я, побудованої на цільових податках як додатковому джерелі фінансових надходжень" [2]. За даними Комітету Верховної Ради України з питань охорони здоров'я, державні витрати на медичне обслуговування одного мешканця країни становили 920 грн, або близько \$ 115. Для порівняння, у середньому у світі цей показник становить \$ 478, а у Європі – \$ 1546 [3].

У зв'язку з цими та іншими зовнішніми обставинами турбота про здоров'я цілком і повністю перекладена на самих українців. Але через інертність свідомості населення виявилось неготовим адаптуватися до нових реалій зміною своєї поведінки щодо власного здоров'я. Наслідком цього є погіршення ситуації зі здоров'ям, зростання захворюваності серед населення.

Це підтверджують і дані моніторингового дослідження: 27,5% опитаних вказали, що мають одне, а 16,7% – навіть декілька хронічних захворювань. Суб'єктивне сприйняття стану власного здоров'я за останні 20 років змінилось так (табл. 1).

За цього річними даними, частіше схильні вважати своє здоров'я поганим жінки – таких 28,7% проти 18,7% чоловіків. З гарним здоров'ям маємо 16% жінок і 24,9% чоловіків. Закономірно, що люди старшого віку частіше мають вади зі здоров'ям, ніж молодші: 9,8% молодих людей віком до 30 років вважають своє здоров'я поганим або дуже поганим, а 41,6% – добрим чи чудовим. Серед респондентів середнього віку (30–55 років) 17% мають проб-

Таблиця 1

Оцінка респондентами стану свого здоров'я,
2012 р., N=1800 (%)

	1992	2012
Дуже поганий	1,9	3,2
Поганий	15,4	20,9
Задовільний	53,1	55,8
Добрий	25,5	18,6
Відмінний	3,5	1,4

Розділ четвертий

леми зі здоров'ям, 21,1% – не мають, а 61,9% вважають своє здоров'я задовільним. А от 46,3% респондентів віком від 55 років скаржаться на різні захворювання, і всього 3,6% літніх людей вважають своє здоров'я добрим. Втішає, що половина старшого населення (50,1%) вважає своє здоров'я задовільним.

Здоров'я – важливий ресурс у нових економічних реаліях. І в системі цінностей населення воно займає одну з основних позицій (табл. 2).

Таблиця 2

**Оцінка респондентами важливості володіння
міцним здоров'ям, 2012 р., N=1800 (%)**

Зовсім не важливе	0,3
Переважно не важливе	0,6
Важко сказати, важливе чи ні	2,3
Переважно важливе	18,2
Дуже важливе	78,6

Половині респондентів (50,1%) здоров'я бракує, а вистачає його менше, ніж третині опитаних (31,2%). Зрозуміло, що чим старші наші респонденти, тим більше здоров'я їм не вистачає (табл. 3).

Так само не вистачає і необхідної медичної допомоги: 57,7% респондентів вказали, що її бракує, і всього 18,6% – що вистачає. І знову спостерігаємо залежність оцінювання від віку – чим старші респонденти, тим частіше їм доводиться звертатись до лікарів, і тим менше вони задоволені отриманою допомогою (табл. 4).

Таблиця 3

**Оцінка респондентами достатності здоров'я
залежно від віку, 2012 р., N=1800 (%)**

	<i>Не вистачає</i>	<i>Важко сказати, вистачає чи ні</i>	<i>Вистачає</i>
Молодь до 30 років	28,8	16,4	54,2
Середній вік 30–55 років	43,0	21,9	34,5
Старший вік більше 55 років	76,8	12,8	9,9

Таблиця 4

Оцінка респондентами достатності необхідної медичної допомоги залежно від віку, 2012 р., N=1800 (%)

	Не вистачає	Важко сказати, вистачає чи ні	Вистачає
Молодь до 30 років	43,9	25,1	27,0
Середній вік 30–55 років	56,4	21,4	19,7
Старший вік більше 55 років	69,1	17,3	10,9

І покращень щодо цього не спостерігається. На запитання “Як Ви оцінюєте характер змін, що відбулися з Вами за останні 12 місяців: Медичне обслуговування” 55,7% опитаних вказали, що ніяких змін у галузі медицини вони не бачать. 41% вказали, що ситуація погіршилась або значно погіршилась, і тільки 3,3% – що покращилась або значно покращилась.

На жаль, норми поведінки українців як щоденної діяльності щодо власного здоров'я не орієнтовані на ведення здорового способу життя. Більше третини населення (34,9%) палить: 5,6% – не кожного дня, 7,3% – до 7-ми цигарок на день, 18,2% – 8–20 цигарок, а 3,8% – понад пачку на день (табл. 5).

Серед молоді до 30 років палять 46,1% опитаних, серед респондентів середнього віку (30–55 років) – 40,3%, серед людей віком понад 55 років – 17,9%. Викликає занепокоєння той факт, що серед молоді – найрепродуктивнішого віку – палять, але не щодня частіше жінки (10,3% проти 7,0% чоловіків) (табл. 6).

Таблиця 5

Паління населенням України, 2012 р., N=1800 (%)

	Чоловіча	Жіноча
Ні	32,4	67,6
Так, але не щодня	50,5	49,5
Так, до 7 сигарет на день	56,5	43,5
Так, 8–20 сигарет на день	77,4	22,6
Так, більше пачки на день	89,7	10,3

Таблиця 6

Паління населенням України залежно від віку та статі, 2012 р., N=1800 (%)

	Ні		Так, але не щодня		Так, до 7 сигарет на день		Так, 8–20 сигарет на день		Так, більше пачки на день	
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
Молодь (до 30 років)	39,2	67,6	7,0	10,3	12,3	10,8	35,1	11,4	6,4	0
Середній вік (30–55 років)	41,8	76,3	6,6	5,7	9,5	6,9	34,1	9,9	8,0	1,3
Старший вік (понад 55 років)	61,8	95,3	4,8	1,3	5,3	1,3	20,8	1,9	7,2	0,3

Ця проблема набуває дедалі більшої значущості, адже від цигарок страждають не тільки самі курці, а й оточуючі. Експерти Всесвітньої організації охорони здоров'я в результаті дослідження, проведеного в 192 країнах, дійшли висновку, що пасивне куріння щорічно вбиває 600 тис. людей, з яких близько третини – діти, чиї батьки при них курять [4]. Пасивне куріння викликає серцево-судинні, респіраторні захворювання, астму, рак. Тому дуже хочеться сподіватись, що Закон України “Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення окремих положень про обмеження місць куріння тютюнових виробів”, підписаний Президентом 13 червня 2012 р., існуватиме не лише на папері.

Не менш сумна ситуація в Україні і з вживанням спиртних напоїв. За даними ВООЗ, середній показник вживання алкоголю у світі становить 6,1 л на людину в рік. В Україні ж він – 15,6 л. А тому в рейтингу “найбільш питущих” країн Україна опинилась на п'ятому місці [5]. Про це свідчать і дані моніторингу, за якими лише п'ята частина українців (а це 12,9% чоловіків і 26,1% жінок; молодь до 30 років – 15,7%, середній вік (30–55 років) – 16,3%, старший вік (понад 55 років) – 29,9%) не вживають спир-

тних напоїв. Кілька разів на рік вживають спиртне 34,7% опитаних, 25,2% п'ють один раз–двічі на місяць, 12,7% – три–чотири рази на місяць, 6,3% – двічі–тричі на тиждень, а 1% – щоденно. Не вживають спиртного частіше жінки (всіх вікових категорій), і вони ж частіше вживають алкогольні напої кілька разів на рік (табл. 7).

Таблиця 7

Вживання респондентами спиртних напоїв залежно від віку та статі, 2012 р., N=1800 (%)

	Ні, ніколи		Кілька разів на рік		Інколи, 1–2 рази на місяць		3–4 рази на місяць		2–3 рази на тиждень		Щоденно	
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
Молодь (до 30 років)	10,5	20,5	24,0	36,8	29,2	23,8	18,0	13,5	9,9	5,4	2,3	0
Середній вік (30–55 років)	12,3	20,1	21,8	43,6	35,0	26,8	18,0	6,5	11,8	2,7	1,1	0,2
Старший вік (понад 55 років)	16,3	38,6	31,7	45,6	21,2	10,1	18,8	4,4	8,7	0,9	3,4	0,3

Ще одним чинником, який негативно впливає на здоров'я населення, є надлишкова вага. За останні десять років можемо спостерігати тільки погіршення ситуації, адже якщо у 2002 р. тією чи іншою мірою надмірну вагу мали 58,3% українців, то у 2012 р. – уже 64,1% (табл. 8).

Таким чином, серед нашого населення відсутня мода на здоров'я. Українці задумуються про нього тільки тоді, коли щось починає їх турбувати. А тому займаються не профілактикою, а лікуванням, намагаючись змінити погіршене, а не працювати на упередження. Здоровий спосіб життя, фізичні навантаження, профілактика, щорічні медичні огляди – це той мінімум, який доступний кожному. Звичайно, потрібна і підтримка держави у вигляді розробки спеціальних програм, пропагування здорового способу життя, особливо серед молоді, яка дозвілля часто проводить не на свіжому повітрі чи у спортзалі, а за переглядом телепрограм чи комп'ютером. Адже лише 11,6%

Розділ четвертий

Таблиця 8
Динаміка пропорційності ваги, 2012 р., N=1800 (%)

	2002	2012
Недостатня вага	4,1	4,2
Нормальна	37,6	31,7
Дещо надмірна	45,0	45,8
Надмірна	12,7	17,2
Надто надмірна	0,6	1,1

респондентів вказали, що у вільний від основної та домашньої роботи час вони займались ранковою гімнастикою та фізкультурою, 6,6% – бігом та оздоровчими процедурами, 3,3% – відвідуванням басейну та спортзалу. Зате 29,3% опитаних займались за комп'ютером, 83,3% – переглядали телепрограми, 47,2% – читали газети, а 48,1% взагалі нічого не робили, “просто відпочивали”.

Література

1. *Бахтєєв Т.* Виступ на комітетських слуханнях “Здоров’я – 2020: основні принципи державної політики України у сфері формування здорового способу життя і профілактики неінфекційних захворювань і шляхи її реалізації” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/news/475928-vidatki-na-meditsinu-v-ukrajini-v-10-15-raziv-nijchi-za-evropeyski.html>
2. *Устїнов О.* МОЗ України має намір суттєво знизити витрати домогосподарств на ліки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.apteka.ua/article/149324>
3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rb.com.ua/ukr/marketing/tendency/8283/>
4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/svit/vooz-pasivne-kurinna-vbivaye-schorichno-600-tisyach-lyudey.html>
5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/ukrayina/ukrayina-stala-p-yatoyu-u-spisku-krayin-de-naybilshe-lyublyat-vipiti.html>

*М.Шульга,
доктор соціологічних наук*

НЕСКІНЧЕННИЙ КАСКАД БІФУРКАЦІЙ (ПІСЛЯМОВА)

Найбільш узагальненим визначенням, що характеризує українське суспільство впродовж двох останніх десятиліть, є його визначення “нестабільне”, а синонімами “нестійке”, “турбулентне”, “неврегульоване”, “дезорганізоване”, “малокероване”, “непередбачуване” суспільство. У такий стан, як свідчить світова практика, суспільства входять, потрапляють у перехідні періоди і в часовому масштабі подібні стани тривають по декілька років. Після цього соціум знаходить певний алгоритм змін, виходить на стійку траєкторію соціального руху, вступає в смугу відносно стійкого розвитку (швидкого, інтенсивного або помірною, повільного). Можливий і інший варіант розвитку. Якщо дезорганізація соціальних інститутів затягується в часі, якщо нестійкість суспільного організму поглиблюється, якщо державні структури стають дедалі аморфнішими, якщо суспільство втрачає ряд ознак суверенності і до вищої міри хаотизується, хоча ще і зберігає деякі контури окремого (не можна сказати самостійного) суспільного організму, то його називають державою, що не відбулася. Проте ні та, ні інша згадана модель суспільних змін не відповідають реальним процесам, що відбуваються в українському суспільстві. Воно знаходиться десь у проміжку між цими моделями.

Феномен нестабільності українського суспільства з початку 90-х років минулого століття по теперішній час має подвійну природу. Початок кардинальних перетворень у нашій країні збігся за часом з новим етапом світової інтеграції – з активною фазою глобалізації, що посилюється. Однією з головних характеристик останньої є те, що суспільства за багатьма параметрами стають нестійки-

ми, невизначеними і непередбачуваними. Ці особливості прояву глобалізації стали предметом дослідження ряду соціологів, які описали сучасні феномени нестабільності. Е.Гідденс назвав свою книгу, присвячену розвитку нестійкості сучасних суспільств – “Вислизаючий світ. Як глобалізація змінює наше життя”, пояснюючи таку назву тим, що вона передає відчуття людей, які живуть в епоху швидкоплинних змін [1]. Він також акцентував на тому, що світ стає дедалі менш керованим, передбачуваним, вислизаючим з-під контролю. У ньому зростають ризики і невизначеності. Ці тенденції є системними, вони проникають у всі країни і однаковою мірою впливають на людей, незалежно від того, до якого прошарку суспільства належать – бідних або багатих, привілейованих або знедолених. Інший відомий соціолог З.Бауман описав нові якості сучасних суспільств, пов’язаних зі зростанням нестійкості, у книзі з характерною назвою “Плинна сучасність” [2]. На його думку, найважливішою особливістю суспільств, у яких ми живемо, є неспрямованість змін, їх несподівані появи. У таких суспільствах у людей зникає ілюзія досягнення повного задоволення всіх потреб, отримання повного щастя. Швидкі й несподівані перемини створюють відчуття невпевненості, незнання віддалених наслідків своїх дій породжує невпевненість. Для світу, в якому тепер живе людина, характерна непостійність, ненадійність. Нестабільність, мінливість, невизначеність, які охоплюють дедалі нові сфери суспільства, надлишок у суспільстві смислів, на думку німецького соціолога Дірка Беккера, ведуть до нової парадигми організації суспільства. У недавно виданій книзі “Дослідження наступного суспільства” (2007 р.) він висуває ідею, що сучасний тип суспільства переходить від парадигми рівноваги в парадигму системи, для якої характерні крижкість і постійне оновлення складових її ненадійних елементів [3]. Вказані вище всесвітні процеси розбалансування суспільств у процесі глобалізації торкнулися, звичайно, і України.

Проте в нашому суспільстві відбуваються процеси дезорганізації, нескоординованості, протистояння, хаотиза-

ції, флуктуації, які ведуть до суспільної нестабільності на іншій основі. Українське суспільство живе у подвійно плінній сучасності – його пронизують всі тенденції сучасного глобалізованого світу і водночас воно перебуває у власній зоні соціальної турбулентності. Остання визначається тим, що в суспільстві ще співіснують елементи різних економічних устроїв, діють правила різних соціальних систем, регіони країни мають різні картини історичного минулого, орієнтуються на духовні цінності, що суттєво відрізняються, в суспільстві не консолідовані політичні й гуманітарні еліти, не зміцнилася вертикаль влади, ще залишаються суперечності в геополітичних орієнтаціях не лише різних політичних утворень, а й у представників державних інститутів та їх керівників. Свідченням геополітичної невизначеності позицій правлячої еліти є політика багатовекторності або її антипод – відхід від відповідей на нагальні виклики, відкладання рішень на потім і так далі. Дослідники підкреслюють різні аспекти нестабільного суспільства. Однією з основних рис нестабільного суспільства є несподівані, непередбачувані, часто різкі й швидкі, зміни в економіці, політиці, праві, у соціальному середовищі [4; 5].

Вміщені у збірнику статті свідчать, наскільки складним, багатогранним, різноманітним і суперечливим є сучасне українське суспільство, що природно підсилює його нестійкість. Завдяки багаторічному моніторинговому дослідженню, фіксації в ньому поглядів, поширених у соціумі, вдається показати різноманіття суспільних груп, які розрізняються сприйняттям соціальних процесів, що відбуваються, оцінками подій, свідками і учасниками яких є респонденти, ставленням їх до фактів у основних сферах життя. Крім того, зібраний масив даних дає змогу розглянути динаміку відповідних процесів впродовж двох десятиліть, яка теж підтверджує відсутність помітних тенденцій, які б сприяли зростанню стійкості й стабільності суспільства.

Звичайно, моніторинг суспільної свідомості фіксує передусім безпосередню реакцію різних груп населення на про-

цеси, що відбуваються в суспільстві, перші емоційно насичені враження від них, збереження в пам'яті того, що лежить на поверхні. Хоча в міру накопичення суспільством у цілому й окремими особами досвіду включеності в соціальні стосунки певного типу, навіть у буденній свідомості люди починають фіксувати процеси, що проходять на глибших рівнях, краще їх розуміти, проникати в їх сутність.

Згадані дестабілізуючі українське суспільство процеси не просто відбуваються, але вони вже виробили певні алгоритми і механізми власного відтворення. З великою частотою і повторюваністю в різних сферах суспільства, на різних ділянках державного будівництва, при визначенні стратегій розвитку виникають ситуації біфуркації. Правлячі еліти, а нерідко і все суспільство, стоять перед черговим вибором на пряму розвитку, стратегії дії. Причому дуже часто масштабні виклики, на які, можливо і недавно, вже давалися відповіді, знову повторюються, оскільки, як виявилось, відповіді були вкрай неефективними, непрофесійними, недалекоглядними. У результаті, в часі вишиковується, якщо користуватися мовою теорії Фейгенбаума, каскад біфуркацій [6].

Для такого сценарію розвитку суспільних процесів характерна непередбачуваність, яка впливає з черги подвоєння вибору рішень, вибору моделей поведінки. З кожним новим вибором зростає невизначеність і відкривається ще більш ускладнена багатоваріантність наступного вибору. Подібна послідовність поведінки соціальних суб'єктів у точках біфуркації є одним із сценаріїв переходу від порядку до безладу, до хаосу [7; 8].

На особистісному рівні дискомфорт невизначеності становища в суспільстві переживається дуже хворобливо. І особливо гостро він відчувається в пострадянських суспільствах з подвійною нестабільністю – глобалізаційною і внутрішньою. У нестабільному суспільстві людині неможливо планувати свої життєві стратегії, тому в ньому формуються особливі стратегії особистісної поведінки.

Дослідники вказують на те, що в такому соціумі скорочується індивідуальний життєвий ресурс, руйнуються системи соціальної регуляції поведінки, особистість готується до непередбаченої і найбільшої кількості можливих варіантів розвитку подій. Така величезна кількість невизначеностей блокує логіку раціонального вироблення рішень [9].

У останні декілька років майже всі країни світу увійшли до смуги фінансово-економічної нестабільності. Фінансово-економічна криза, що розпочалася у 2008 р., по суті, так і не припинилася в зоні ЄС. У деяких європейських країнах вона набула характеру системної, охопивши не лише фінанси і економіку, а й політику. Такі суспільства характеризуються соціальними вибухами, відставками урядів, парламентів. Сьогодні до нестабільних можна віднести частину держав, що входять до ЄС, – Грецію, Іспанію, Ірландію, Італію. Та й сам Союз, на думку багатьох відомих аналітиків, знаходиться у вкрай небезпечній зоні. “Європейський Союз – це не країна, і малоімовірно, що він виживе”, – передбачає Дж. Сорос [10]. Проте ці країни переживають явище дестабілізації все ж у меншому обсязі, ніж наше суспільство. За всього драматизму їхнього становища вони мають менше дестабілізуючих чинників, ніж наше суспільство.

У нашій країні соціально-економічна розбалансованість характеризується ще й тим, що має затяжний, багатолітній характер. Вона накладається на різке зубожіння основної маси населення, соціальну поляризацію, яка сталася в процесі приватизації державної власності і олігархізації економіки. Нинішні тренди соціального розвитку українського суспільства ведуть до поглиблення майнової, соціальної диференціації, а не до її пом'якшення. Про подолання поляризації поки що не йдеться навіть у далекому майбутньому. У цих умовах в суспільстві дедалі частіше ставляться питання соціальної справедливості. Благородна сама по собі тема в історії нерідко використовувалася окремими соціальними групами для досягнення власних цілей. Наприкінці 80-х років минулого століття

у нашій країні вона трансформувалася в ідею про перерозподіл суспільного багатства. Тоді на цю “наживку” багато хто “клюнув”. Всім хотілося розділити радянське багатство й отримати по престижному в СРСР автомобілю “Волга”. В Україні риторика про соціальну справедливість набула ширшої тематики. Тема перерозподілу багатств доповнювалася темою державної незалежності. Деякі шановані вчені до цього часу вважають, що “ті перші українські політики, націонал-демократи щиро хотіли нової держави”. Але, як виявилось, це була лише ідеологічна вуаль. Насправді ж, націонал-демократи, які прийшли до влади, лукаво проголошуючи гасла “про розбудову держави”, за словами того ж Б.Гаврилишина, “не відмовлялися і від думок про те, як саме вони переберуть собі економічні підприємства... і це не сприяло справедливості та довірі” [11].

Та перебрати собі підприємства мріяли не тільки націонал-демократи. Результатом цієї боротьби, причому часто кривавої, став обманний перерозподіл багатств через механізм ваучеризації – декілька сімей стали мільярдерами, а більшість громадян залишилися ні з чим. За понад двадцять років ситуація ще більше загострилася, майнова поляризація в суспільстві досягла соціально небезпечних масштабів. Для того, щоб пом’якшити соціальну напруженість, сьогодні олігархи через своїх ставлеників при владі заговорили про соціальну справедливість і про необхідність перерозподілу багатства – від надбагатих до бідних через оподаткування. У міру наближення парламентських виборів дедалі частіше у промовах представників влади лунають слова про соціальну справедливість, про допомогу бідним, заяви про те, що уряд реалізує 13 ініціатив Президента Януковича і тому подібне [12].

Але передвиборні обіцянки нічого не змінять у сутності самої економічної політики, яка проводиться вже не один десяток років. Її спрямованість на задоволення інтересів невеликої купки олігархів і вищих чиновників завела країну в безвихідь. За історичними мірками вона

недовговічна і скоро вичерпає себе, ще більше загостривши цілий комплекс протиріч у суспільстві. Вона вже продемонструвала, що веде до наростання соціальних проблем, збільшення сектору масової бідності, формування прошарку соціальної ексклюзії. Даний тип соціальних проблем стає причиною відтворення і поширення патерналістських настроїв, звуження життєвих ініціатив різних соціальних груп, оскільки вони не бачать перспектив для своєї економічної, соціальної і політичної активності. У суспільстві з масовою бідністю неможливий стійкий і демократичний розвиток. Воно перенасичене соціальними елементами, які відтворюють суспільну нестабільність.

Наше дослідження свідчить, що в суспільстві наростають негативні тенденції з цілого ряду життєво важливих напрямів у соціальній сфері. Якщо смислотворячі (так зване експертне співтовариство) і правлячі еліти своєчасно не реагуватимуть на ці загрози, країна ще глибше зануриться в кризу. Причому йдеться про такі тенденції, які позбавляють країну перспектив і на віддалене майбутнє. Наприклад, бажаючи створити уявлення у населення про ефективну діяльність уряду, віце-прем'єр-міністр С.Тігіпко повідомляє, що за січень–травень 2012 р. середня зарплата зросла на 9,4% і становить 2880 грн [12]. Можливо, це й так. Але якщо говорити про майбутнє країни, а воно може бути успішним лише в опорі на знання, на науку, то дані цифри є гнітючими. Річ у тому, що реально, на руки, молодий кандидат наук в академічному інституті отримує 2200–2300 грн. Інакше кажучи, набагато менше середньої зарплати по країні. А якщо врахувати, що переважна більшість академічних інститутів знаходяться в Києві, а в столиці середня зарплата дорівнює 4200 грн, то неважко уявити, що чекає науку найближчими роками. По-перше, подальший відтік з неї молоді. Найбільш талановиті молоді люди будуть, як і сьогодні, залишати країну. По-друге, престиж науки й ученого в суспільстві ще більше падатиме.

Еліта країни несе відповідальність за те, що виявилася нездідною донести всьому суспільству – як вищому керів-

ництву країни, вищим державним чиновникам, великим власникам, так і “простим” людям, що для досягнення стабільності в товаристві засобу треба вкладати не в “електорат” перед виборами, а в розвиток науки, освіти, людського капіталу. Не можна допустити розтринькування одного з останніх наших капіталів – високого престижу освіти і науки в громадській думці всіх соціальних прошарків. Практика бідних країн, у лоно яких ми нестримно скочуємося, свідчить, що цінність освіти і науки в громадській думці не вічні. Якщо наше суспільство перейде цю межу, то воно втратить на багато десятиліть перспективу стати благополучним, розвиненим стабільним суспільством. Необхідно терміново вживати заходів для запобігання ще одній, серйозній соціальній загрозі, що вже намітилася: закупорки соціального літування – неможливості здобування освіти в престижних вузах вихідцями з сімей з невисоким рівнем освіти. Треба не лише запобігти звуженню цих каналів, а й передбачити заходи щодо їх розширення, створення умов для успішної кар’єри талановитим людям з будь-яких соціальних страт.

Значна кількість проблем, пов’язаних з соціальною стабільністю, упирається в проблему пожвавлення економіки, а отже, і створення нових робочих місць, розширення ринку робочої сили. Вже не один майбутній президент, і не один майбутній уряд обіцяли створення мільйонів робочих місць у разі приходу до влади. Але реально в цій сфері нічого не міняється. Вихід з цієї ситуації знаходять самі трудящі. Проте він згубний для суспільства як цілого, як самостійного соціального організму. Країна втрачає кваліфіковані молоді кадри через канал зовнішньої трудової міграції, залишаючись усередині з менш активною і менш підготовленою частиною робочої сили. Трудові мігранти з різних причин, передусім через неможливість рівних умов для конкуренції з місцевою робочою силою, громадянами країни перебування, які мають преференції в праві на працевлаштування порівняно з нашими співгромадянами займають найнижчі щаблі на ринку праці.

У результаті наша країна несе подвійні втрати: по-перше, через те, що виїздять найбільш перспективні працівники, а по-друге, через те, що ці перспективні працівники займають найменш привабливі робочі місця, місця, що не вимагають високої кваліфікації, а отже, втрачають свою кваліфікацію. Але через низьку вартість робочої сили в нашій країні процес трудової міграції продовжується.

У політичному аспекті тривала невизначеність і нестабільність у нас стали можливими внаслідок протистояння між політичними блоками, які по черзі приходять до влади, і в гострі політичні моменти лідери цих блоків були здатні на компроміс, що давало змогу вберегти суспільство від катастрофи. Проте до політичної рівноваги нашому суспільству ще далеко. І річ не лише в тому, що поки що не передбачається кінця жорсткому протистоянню двох груп політичних еліт – орієнтованих на виробничий сектор і на торгівлю, на проросійський геополітичний вектор і на прозахідний, на євроазійські цінності і західні цінності. А ще й у тому, що в кожному з цих напрямів закладена маса чинників, які підривають їх єдність, їх стійкість (напрямів), а значить, обіцяють і на майбутнє флуктуації різної довжини хвилі. Наведемо лише один приклад. Перед парламентськими виборами 2012 р. йшли інтенсивні переговори про об'єднання всіх політичних сил, які перебували не при владі. Першим кроком у цьому напрямі було створення Комітету опору диктатурі (наразі не згадуватимемо, що послугувало приводом для цього). Як завжди, були пафосні заяви, меморандуми, обіцянки, які доволі швидко затихли. Чим ближче до виборів, тим ближчою ставала своя сорочка кожній з політичних організацій, що входили в КОД. До моменту реєстрації партій у ЦВК по загальнонаціональному округу на вибори від партій, що не входили на той час до коаліції, яка представляла більшість у Верховній Раді, йшли “Батьківщина” (Об'єднана опозиція), “Україно, вперед!”, “УДАР”, “Свобода”, “Наша Україна”, “Собор” і ще деякі інші партії. Від тієї єдності, яка проголошува-

лася у час створення КОД, практично нічого не залишилося. Калейдоскоп політичних союзів, вочевидь, як до початку роботи парламенту VII скликання, так і в процесі його роботи, ще не раз змінюватиметься. Особливо істотні зміни стануться після виборів до парламенту. Підставою для такого прогнозу слугує не лише практика багатьох років поведінки згаданих політичних суб'єктів, а й вже зроблені ними заяви. Так, учасники тієї організації, яка на вибори йде під брендом “Батьківщина”, заздалегідь попередили, що після виборів, увійшовши до парламенту, вони розпадуться на ряд фракцій. Ну, а там, де буде декілька фракцій, буде і така ж кількість, у кращому разі, незбіжних інтересів. Тобто навіть усередині того, що називається об'єднаною опозицією, стійкості не передбачається.

У суспільстві і державі в останні роки робилися зусилля для зниження рівня нестабільності. З приходом В.Януковича у 2010 р. на пост Президента України розпочалося відновлення і зміцнення інститутів держави. Це був виправданий і необхідний на той час напрям діяльності Президента, оскільки попередні команди – В.Ющенко і Ю.Тимошенко – ослабили до критичного рівня інститути влади (особливо внаслідок протистояння гілок влади). Проте зусилля по відновленню вертикалі влади (повернення до Конституції зразка 1996 р., посилення ролі інституту Президента, формування в парламенті більшості за рахунок переходів з фракції у фракцію, вплив виконавчої влади на судову тощо) стали викликати в суспільстві тривогу. Причинами занепокоєння стали не стільки спрямованість дій, скільки методи, якими вирішувалося згадане завдання: прямолінійно, інколи грубо, з порушенням процедур, без пояснення своїх дій суспільству (“продавлювання” законопроектів у парламенті, вибіркоче правосуддя, розстановка кадрів на всіх рівнях на основі регіонального походження, формування фінансово-політичної “Сім'ї”, зміцнення силових структур людьми, наближеними до “Сім'ї”). У відповідь реакція з боку опозиції на дії влади не сприяла зміцненню стійкості в державі і суспільстві.

Ситуація загострювалася ще й тим, що само чинне законодавство є суперечливим: якщо виконаєш норму одного закону, то тим самим порушиш норму іншого. Громадянин опиняється в просторі правового хаосу, який перетворює його учасників на нерівних суб'єктів, – у вигравшій той, хто при владі, хто привласнив собі право інтерпретації норм. Крім того, у соціальних стосунках повсюдно мотиви поведінки учасників не збігаються з нормами, закладеними в законах. Такий стан речей веде до подальшої хаотизації соціального життя, а держава не в змозі проконтролювати весь океан соціальних контактів. Керованість у суспільстві падає, хаос у суспільних відносинах зростає. Повсякденне життя стає хистким, турбулентним і непередбачуваним.

На практиці вийшло, що виправдане прагнення владної команди здолати безлад в організації роботи державних органів і органів місцевого самоврядування, безвідповідальність чиновників по всій вертикалі, які, дійсно, дуже-таки набридли пересічному громадянину, не досягло успіху. Бажаючи “сильної руки”, яка б навела лад, обиватель створив у своїй уяві образ безкорисливого державного мужа, що живе турботою про державу, про його процвітання і потужність, безкорисливого державного діяча, пристрасно бажаючого вивести країну на передові рубежі наукового і технічного прогресу, встановити в суспільстві порядок і соціальну справедливість, добитися високого рівня добробуту населення. Проте реальність знову розчарувала його. Освоєння наукового і технічного прогресу було в черговий раз відкладено, оскільки ні приватний бізнес, ні державні структури не квапляться вкладати кошти в науку і інновації. До добробуту широких верств населення теж ще дуже далеко. 81% дорослого населення побоюється того, що можуть зрости ціни, 79% – безробіття, а 66% – невиплати зарплат, пенсій. Відновлення порядку в суспільстві обернулося розчаруванням обивателя і звуженням можливостей опозиції (правда, на даному етапі – це швидше приборкання всездозволеності)

та деяким зростанням дисципліни у держслужбовців. Першими тривогу з приводу обмежень стали бити політична опозиція, художня і наукова інтелігенція. У ЗМІ з'явилася низка статей, у яких автори звертають увагу на становлення в правлячого режиму рис авторитаризму, попереджають про загрозу згорання демократії, свободи слова. Соціальна і політична стабільність у суспільстві за таких обставин знову не досягнуті. Більше того, на шляху до їх досягнення виник новий, хоча і планований, чинник дестабілізації – вибори до Верховної Ради України.

Парламентська гілка влади останніми роками є одним з чинників, що дуже дестабілізують суспільне життя. Внутрішнє життя парламенту часто стає генератором суспільних протистоянь, конфліктів, протестних кампаній. Таким же був і парламент шостого скликання, який у ході п'ятирічної каденції не просто трансформувався за своєю фракційною структурою, а й політично перетворився на свою протилежність. Це ще один показник нестійкості українського суспільства. Починав він свою діяльність з “пропомаранчевою” більшістю, а закінчує – з більшістю з протилежного політичного табору: фракції Партії регіонів, КПУ, Народної партії і “Реформи заради майбутнього”, групи позафракційних депутатів. Це стало результатом переходу значної кількості депутатів зі своїх фракцій в інші або в групу позафракційних. Таких депутатів охрестили “тушками”. Роботу Верховної Ради України супроводжували всілякі скандали, бійки між більшістю й опозицією. Стало повсякденною практикою невідвідування народними обранцями пленарних засідань, голосування декількома картками. Все це дало підстави багатьом політикам і експертам говорити про кризу парламентаризму в Україні.

Проте такий діагноз представницьким органам дають не лише в Україні. Вже багато років учені й політики багатьох країн заявляють про фундаментальну кризу представницької демократії в суспільстві споживання [13; 14]. Тому слід відокремити риси кризи парламентаризму як загаль-

ної сучасної тенденції від специфічних рис кризи українського парламентаризму. Звичайно, наші особливі проблеми пов'язані з тим, що в українському суспільстві інститути буржуазної демократії ще молоді, вони лише формуються. Але ще важливіше те, що в нас дуже повільно йде процес кристалізації нових соціальних груп, прояви їх соціальних контурів і формування політичної самоідентичності. У зв'язку з цим немає чіткого політичного представництва соціальних груп у владних структурах, насамперед у парламенті. Виходить замкнуте коло: розмитість кордонів соціальних груп породжує розмитість соціальних і політичних самоідентифікацій, а розмитість самосвідомості груп породжує рихлу політичну структуру суспільства, що складається з політичних утворень з туманними програмними цілями і слабо вираженими цінностями. В умовах розмитих кордонів суспільних груп голосування на виборах президента, парламенту, органів місцевого самоврядування набувають ситуативного характеру і не є віддзеркаленням структури політичних груп суспільства.

Ще однією особливістю як парламентаризму, так і політичного життя в Україні, є те, що в усі роки незалежності відносини між владою і опозицією мають характер не політичного суперництва, не змагальності, а холодної громадянської війни. Кожна із сторін бореться з протилежною на знищення. Мається на увазі, що інша сторона не суперник, а ворог, не мій співвітчизник, який бажає добра своєму народові, своїй батьківщині, але бачить дорогу до його досягнення інакше, по-своєму, а засланий диверсант, бандит, іноземний агент, "п'ята колона", що на виборах проходить не політичне змагання, а відбувається "Льодове побоїще". Справедливість цих слів підтверджує найпростіший аналіз текстів кандидатів у депутати на парламентських виборах, які вони адресували виборцям. Не маючи жодних змістовних ідей по виведенню суспільства з кризи, але горячи бажанням залишитися в парламенті, деякі епатажні депутати, аби привернути до себе увагу,

обіцяють: “Вилами ми наведемо порядок” [15]. Особливо багато всіляких мілітаристських “перлів” у неофітів, котрі прагнуть за будь-яку ціну потрапити може не стільки в політику, скільки до жаданих щедрот парламенту. Брати-близнюки, що позиціонують себе як письменники, говорять вже не про холодну, а про кровопролитну війну і сповіщають народів, що політика сама прийшла до них (щоб, не дай Боже, не подумали, що це їм з якихось меркантильних міркувань туди дуже хочеться) і вони зрозуміли, що “якщо зараз не спробувати вирішити все мирним шляхом, то не буде вже наступних виборів, або буде серйозне кровопролиття і втрата територіальної цілісності України”. І з допомогою такої ж військово-польової риторики продовжують: “Ми свою позицію не зрадімо і кажемо, що йдемо в бій”. А для переконливості один з братів підпис присяги кандидата в депутати від партії “Собор” зробив кров’ю [16]. Ще один письменник вирішив податися в депутати і пояснює своє рішення тим, що “є справді загроза побудови неукраїнської держави” [17]. Не відстають від новобранців і політики з багатолітнім досвідом. Один із них у передвиборному запалі, застерігає Президента України від підписання закону про мови і страхає народ, нібито “п’ятою колоною”, що реве від задоволення, яка не зустрічає ніде опору від влади, та й сам Президент України, передбачає політик, очолює цю “п’яту колону”, оскільки це він призначив на чолі Уряду “русского человека” (що, мабуть, автор, за умовчанням, вважає злочином) [18]. На жаль, сьогодні це поширений стиль риторики українського політикуму. Посиланням на те, що це роблять політичні маргінали, цього не виправдаєш, оскільки подібний стиль проник в усі партії. Подібні моделі публічної поведінки сприймаються так званою громадськістю без здригання, без спротиву. Ніхто з політичної еліти не обурюється нею, не засуджує. Цей стиль вже переведений у суспільній свідомості в звичайний, повсякденний. Мова ворожнечі стала буденним елементом публічних виступів багатьох політиків, експертів, письменників і навіть священ-

нослужителів, що ще більше поглиблює нестабільність суспільства і примножує його ризики.

Політики, що ділять суспільство навпіл, на своїх і ворогів, ігнорують те, що вони апелюють до єдиного громадянського співтовариства (принаймні того, що усвідомлює в особі багатьох громадських організацій, авторитетних членів суспільства – учених, письменників, релігійних діячів і ін., – необхідність такої єдності), члени якого мають різні політичні й ідеологічні преференції. Такими діями вони примітивізують і спрощують реальне різноманіття українського соціуму, прагнуть позбавити його членів власних думок і позицій, що відрізняються від точок зору влади й опозиції. Особливо небезпечна така поведінка політичних еліт у нестабільному суспільстві, у вкрай слабо консолідованому соціумі. Воно кожен момент політичного життя перетворює на точку політичної біфуркації, потенційний момент розлому суспільства на протистояючі, непримиренні групи.

Для боротьби з політичними суперниками використовуються будь-які засоби. Політики, що знаходяться в опозиції до діючої влади, готові перенести боротьбу з суперниками на міжнародний рівень, завдаючи шкоди іміджу країни. Для завдання ударів по політичному опонентові притягується владна еліта інших країн (як діючі лідери – А.Меркель, так і відставні – А.Квасневський, П.Кокс), керівники міжнародних організацій, міжнародних інститутів (Європарламент, Конгрес США, Парламентська асамблея Ради Європи, ОБСЄ і та ін.). Нинішня опозиція (керівництво фракції “БЮТ–Батьківщина”, партійні лідери “Батьківщини”, “Фронту змін”, “Нашої України”) всіляко компрометували підготовку до чемпіонату Європи з футболу 2012 р., прагнули зірвати дану подію, хоча на словах і відхрещувалися від такої мети. І тим не менш, вони багато зробили для того, щоб лідери європейських держав проігнорували європейський футбольний чемпіонат.

Однією з причин такої поведінки опозиційних еліт є те, що значна її частина спирається на ідеологію націона-

лізму. Як відомо, ця ідеологія сформувалася в період жорсткого ідеологічного протиборства в світі, у період, коли в політиці панували радикальні цінності типу “той, хто не з нами, той проти нас”. Українська політична еліта, що спирається на націоналізм, консервативна в своїй ідеології. Вона погано пристосована до сучасного глобалізованого світу, до світу, який подолав радикальні політичні ідеї, вона відтворює не лише застарілу ідеологію, а й оживляє в суспільній свідомості стереотипи півстолітньої і вікової давності. До парламентських виборів 2012 р. так звана об’єднана опозиція (так звана – тому, що ще декілька політичних груп оголосили себе опозицією до діючої влади – “Наша Україна”, КУН, УНП, УДАР, Радикальна партія та ін.) нічого нового не змогла придумати, як видозмінити гасло “хто не з нами, той проти нас” на “хто не з об’єднаною опозицією – той з Януковичем. Третього не дано”, яке проголосив А.Яценюк [19]. Без сумніву, що опора на подібні політичні цінності утримує суспільство в стані протиборства, нестійкості.

Безвихідь націонал-демократичної ідеології, опора на віджилі політичні цінності, відсутність конструктивних ідей щодо виведення суспільства з економічного і соціального паралічу сприяли кризі опозиції. Вона знесиліла в парламенті (багато разів розкололася, перелаялася). Курс опозиції на вуличну активність не мав успіху. Багаторазові спроби закласти наметові містечка поблизу Печерського суду на Хрещатику, Українського Дому на Європейській площі в Києві, поблизу Качанівської тюрми в Харкові жодного відчутного політичного результату не дали. Виявилось, що ні влада, ні опозиція наразі не мають широкої підтримки у населення. За даними моніторингу, рівень довіри до Президента дорівнює 16%, парламенту – 7%, уряду – 10%, місцевих органів влади – 16%. Але і до опозиційних сил довіри немає.

Спроба оновлення політичного поля за рахунок рекрутування нових осіб доки не має особливого успіху. Певний результат отримали на президентських виборах 2010 р.

С.Тігіпко і А.Яценюк. Проте щодо них необхідно зробити застереження. По-перше, обидва політики мають вже доволі довгу політичну біографію, у тому числі і на багатьох вищих державних посадах. По-друге, їх політична ексклюзивність досить сумнівна. Той же С.Тігіпко безболісно перейшов на поле політичних цінностей регіоналів, як тільки йому була запропонована посада віце-прем'єра в уряді М.Азарова. А.Яценюк продовжував демонструвати “свою” позицію, оскільки йому нічого солідного у владі не було запропоновано. Безперспективність такого способу оновлення політичного простору полягає в тому, що його лідерами пропонується не нова програма розвитку країни, а перетасовані старі ідеї, які вже раніше проголошувалися іншими активістами. За такими особами стоїть певний майновий ресурс, що дає змогу їм “розкрутитися” через медіа в громадській думці. Але за ними немає масової організації, що спирається на свої регіональні структури і об'єднує людей, які поділяють певний світогляд, економічні, політичні та культурні цінності. Цим критеріям навряд чи відповідають і порівняно нові в політиці особи – В.Кличко і Н.Королевська. Проте не лише за новизною ідей, а й за складом кандидатів у депутати на парламентські вибори 2012 р. партії цих політиків мало чим відрізняються від партій, що раніше скомпрометували себе. До своїх списків вони включили тих, хто знаходиться в українській політиці не один десяток років – В.Пинзенника, Е.Гурвіца, І.Плачкова, С.Куніцина, І.Геращенко, В.Наливайченка та ін. Багато з них за ці роки неодноразово змінювали свої політичні кольори.

Свій внесок у дестабілізацію життя суспільства роблять і провладні сили. До парламентських виборів 2012 р. правляча партія – Партія регіонів – підійшла в стані внутрішньої ідейно-політичної і організаційно-кадрової кризи. Вона проявляється у таких найважливіших напрямках її діяльності: по-перше, в соціально-економічній політиці, по-друге, в культурно-мовній політиці, по-третє, в кадровій і пропагандистській роботі. Криза першого напряму

полягає в тому, що економічна і соціальна політика партії влади не стала виразником інтересів її електорату – переважно населення південного сходу країни. Основними елементами соціальної структури цієї частини населення країни є наймані працівники машинобудівних, металургійних, хімічних і гірничорудних підприємств, їхні сім'ї, а також пенсіонери, які раніше працювали в названих галузях народного господарства. Виборці Партії регіонів зосереджені переважно у великих і середніх містах. Проте, перебуваючи у владі, маючи реальну більшість у парламенті, маючи почесного голову партії – Президента України, регіонали не реалізували своїх програмних обіцянок, даних основній масі свого електорату. На практиці сутність її політики полягала в обстоюванні інтересів невеликої групи людей, які налічують декілька десятків сімей олігархів. Це призвело до глибокого розчарування значної частини її електорату, переорієнтації на інші політичні сили.

Криза другого напрямку полягає в тому, що партія непослідовна в проведенні культурно-мовної політики. Згідно з нашим моніторингом 53% тих, хто має намір голосувати за Партію регіонів у 2012 р., у сім'ях спілкуються російською мовою. Парламентська фракція регіоналів усі роки лише заявляла про підвищення статусу російської мови в державному і суспільному житті, в освіті і засобах масової інформації. Готувалася безліч законопроектів. Проте, по суті, жоден з них не вніс навіть щонайменшої зміни до статусу російської мови. Перед виборами 2012 р. Партія регіонів знову почала проявляти велику активність у цьому напрямі, що породило недовір'я в щирість її поведінки навіть багатьох прибічників. У результаті навіть Закон “Про основи державної мовної політики”, що із скандалом був прийнятий у Верховній Раді, не рятує становища. Багато тих, що раніше голосували за ПР, підтримуючи по суті цей Закон, не квапляться повторити свій електоральний вибір у 2012 р.

Кадрова криза Партії регіонів проявляється у тому, що в ній немає яскравих професійних політиків, ідеоло-

гів. Коло “голів, що говорять”, у партії дуже обмежене. По суті, її точку зору озвучують п’ять–шість осіб у всіх ЗМІ. Деякі з них демонструють радше нахрапистість, ніж переконливість. Маючи дефіцит у людях, які володіють словом, за останні рік-півтора, по суті, були відлучені від ЗМІ В.Семиноженко, А.Толстоухов, Н.Шуфрич, В.Сівкович, В.Кисельов та деякі інші. У результаті майже всі публічні дебати, різного роду дискусії, ток-шоу в ЗМІ регіонали програють. Причому програють часто не через слабкості своєї позиції в практичних справах, а через невміння пояснити аудиторії, слухачам, глядачам свою точку зору, показати ерудицію, широту поглядів.

Не стануть переломною точкою в розвитку країни і парламентські вибори 2012 р., як сподіваються деякі аналітики, а ще більше політики. У такому прогнозі переконають особливості відповідної передвиборної кампанії. Для неї характерними є, щонайменше, три такі особливості. По-перше, ця кампанія провадитиметься за змішаною системою, тобто половина парламенту обирається за пропорційною системою і друга половина – за мажоритарною. Зрозуміло, що кожна з систем виборів має свою специфіку, якою неодмінно скористаються політтехнологи. З цього випливає друга особливість: ті із кандидатів у народні депутати, які йдуть на одномандатні округи, зосередять свої зусилля як великі організатори і менеджери, а головне як люди, що мають потужні матеріальні й інформаційні ресурси, саме на цій території. За традицією вони будуть щедрі на обіцянки розв’язати соціальні проблеми території округу. А для того, щоб мати довіру виборців, що вони дотримають свого слова, у передвиборний період проявлятимуть щоденну турботу про виборців, демонструватимуть здатність вирішувати складні завдання і втілюватимуть у життя вартісні проекти. З цією метою вони заздалегідь – за рік-півтора до виборів – створили на територіях обраних ними округів благодійні фонди. Через них вони спрямовують кошти на ремонт дитячих садків, шкіл, створюють дитячі майданчики у дворах

багатоквартирних будинків, безоплатно роздають нужденним ліки і пакети з продуктами тощо. Щоправда, така благодійницька активність триватиме лише до 28 жовтня 2012 р. – дня виборів.

Третьою особливістю кампанії парламентських виборів 2012 р. є те, що про бажання балотуватися в народні депутати заявило декілька громадян, які перебували або під слідством, або відбували термін покарання за вироком суду. І на попередніх виборах до парламенту були випадки, коли особи, що перебували під слідством, подавали документи до ЦВК України для участі в парламентських виборах. Проте це стосувалося, по-перше, лише тих осіб, які не мали вироку суду, а по-друге, вони не обіймали раніше високих державних посад. Як відомо, до парламенту були обрані М.Бродський і А.Шкіль, що перебували в період виборів під слідством. Подавав документи на реєстрацію як кандидат у народні депутати і П.Лазаренко, але його документи не прийняла ЦВК. У нинішній же виборчій кампанії висунуто від політичних партій кандидатами в народні депутати значно більше осіб, які мають проблеми з правосуддям. Серед них вже засуджені П.Лазаренко, Ю.Тимошенко, Ю.Луценко, а також ті, хто перебуває під слідством – А.Аваков і Т.Слюз. Щоправда, в цей ряд не потрапив экс-міністр економіки Богдан Данилишин, який перебуває під слідством і знайшов притулок у Чехії як політичний біженець. Наявність цих осіб у висунутому списку кандидатів від відповідної партії буде однією із центральних точок для привернення уваги виборців. Навколо їх включення або виключення з процесу виборів будуть точитись конфлікти, а отже, відповідна політична сила буде постійно присутньою в ЗМІ.

Поки що залишається неподоланою проблема українського громадянського суспільства – орієнтація на лідерів і слабкий інтерес до програм політичних партій, філософсько-світоглядних, політичних, соціально-економічних і культурних цінностей, які вони пропагують (або не пропагують, тобто у своїх програмах взагалі не порушують

ці проблеми). Відповідно, інтерес виборців до партій має ситуативний характер – як тільки втрачає рейтинг лідер партії, так тут же сходить з громадської сцени і партія. Так було з Українською республіканською партією, Українською консервативною республіканською партією, Народним рухом України, Соціалістичною партією України та рядом інших.

Іншою вадою українських політичних партій є те, що ряд з них створювалися як адміністративний проект – згори, самою владою. Тому вони і отримали назву “партії влади”. Щодо них використовують таку логіку “партійного будівництва”: береться бренд якої-небудь політичної партії і адміністративним способом її зміцнюють – “розкручують” через ЗМІ, формують позитивний імідж, використовуючи владні повноваження, багато разів збільшують її склад, застосовуючи різні схеми, підтримують її матеріально. Владна партія стає численною, велика частина її членів опиняється в організації або за наполегливою “порадою” представників державних структур, або за власними відверто кон’юнктурними міркуваннями майбутніх “партійців”. Але ціна таким масовим партіям відома – вже через декілька місяців після того, як її лідери втрачають владу, “партійців” не знайдеш вдень із вогнем. Так трапилося з Народно-демократичною партією України, Соціал-демократичною партією України (об’єднаною), “Нашою Україною”. Цей тип партій не відмер. Він продовжує існувати. Суспільство ще не виробило в собі механізми їх відторгнення.

Цей текст пишеться за декілька місяців до виборів 2012 р. до парламенту. Ми не знаємо, які будуть їх результати, які політичні сили переможуть на них. Але можемо упевнено сказати, що описані вади існування політичної сфери суспільства, моделей функціонування політичних партій збережуться, передусім виявляться в результатах виборів за партійними списками. Тому про сьогоднішній стан політичної сфери українського суспільства узагальнено можна сказати так. По-перше, інтерес до політики

у громадян є досить високим (11% дуже цікавляться і 67% до певної міри цікавляться політикою). По-друге, суспільна активність основної маси населення, їх готовність захищати свої інтереси низька (67% респондентів не зробили б жодних реальних кроків, якби їхні інтереси своїми рішеннями ущемив уряд і 56% теж би нічого не зробили, якби подібне рішення прийняла місцева влада). По-третє, політичні партії, за винятком двох–трьох, далекі від класичних політичних організацій. Скоріше, це клуби різних типів еліт, насамперед бізнес-еліт. По-четверте, довіра до партій у населення невисока: 1% повністю довіряють, 5% – швидше довіряють, при тому, що 33% зовсім не довіряють і 37% швидше не довіряють їм. По-п'яте, жодна з політичних сил не запропонувала вихід на траєкторію руху до політичної і соціально-економічної стабільності суспільства. По-шосте, авторитет громадських організацій в суспільстві не високий. З одного боку, масова пасивність громадян, їх нечутливість до громадських проблем, роз'єднаність і тотальне недовір'я населення, а з другого – безліч тих, хто скомпрометував себе, метушливих керівників різного роду контор з кон'юнктурними назвами, що перетворилися на професійних грантоїдів. Крім того, практично, неурядові організації існують за рахунок іноземних коштів (донорами виступають зарубіжні фонди і міжнародні організації), що викликає недовір'я в більшості населення. Соціальної категорії вітчизняних спонсорів доки не існує. Є окремі ентузіасти з наших співгромадян, які вкладають якісь кошти в діяльність неурядових організацій. Але таких людей украй мало.

Усе це свідчить про те, що найближчими роками вихід українського суспільства на траєкторію стійкого соціально-економічного і політичного розвитку не відбудеться. Результати взаємодії елементів внутрішньої системи українського суспільства малопередбачувані. Стан економічних, соціальних, політичних і культурних інститутів доки такий, що в них закладено багато можливих варіантів розвитку. Розбалансованість відносин, нестійкість інститутів,

пасивність і аморфність соціального середовища зумовляють у майбутньому появу численних точок біфуркації, подолання яких, як відомо, напружують соціум. Українському суспільству належить прожити ще досить тривалий період пошуку своєї дороги і свого місця у складному сучасному світі.

Література

1. Гидденс Э. Ускользящий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь / Гидденс Э. – М., 2004.
2. Бауман З. Текущая современность / Бауман З. – СПб., 2008.
3. Общество будущего: какое оно? Беседа с Дирком Беккером [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Obschestvo-buduschego-kakoe-ono>
4. Див.: Ядов В.А. Социология в России. Человек в кризисном обществе / В.А.Ядов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://society.polbu.ru/yadov_sociology/ch100_i.html;
5. Бляхер Л. Нестабильные социальные состояния / Бляхер Л. – М., 2005.
6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%B4_%D0%B1%D0%B8%D1%84%D1%83_%D1%80%D0%BA%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B9
7. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / Пригожин И., Стенгерс И. – М., 1986.
8. Пригожин И. Философия неустойчивости / И.Пригожин // Вопросы философии. – 1991. – № 6.
9. Див.: Ядов В.А. Социология в России. Человек в кризисном обществе / В.А.Ядов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://society.polbu.ru/yadov_sociology/ch100_i.html)
10. Сорос Джордж: Кризис еврозоны вступил в смертоносную фазу [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://finance.liga.net/economics/2012/4/12/articles/27614.htm?utm_source=finansii&utm_medium=banner&utm_campaign=pravda
11. Гаврилишин Б.: Ситуация в Україні нині найгірша з 1980-го року. Вікторія Сюмар для УП [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2012/07/18/6969085/>

12. *С.Тігіпко*: проблем з фінансуванням немає, доходи українців зростають [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.ua/articles/business/_tigipko-problem-z-finansuvannyam-nemaie-dohodi-ukrajinciv-zrostayut/446676

13. Див., напр.: *Вдовиченко Л.Н.* Социальные отношения в турбулентное время / Л.Н.Вдовиченко // Социс. – 2012. – №3.

14. *Пшизова С.Н.* От “гражданского общества” к “сообществу потребителей”: политический консьюмеризм в сравнительной перспективе / С.Н.Пшизова // Полис. – 2009. – №1.

15. *У першу п’ятірку партії Ляшка увійшли “вагітна дівчина” та багатодітна мати* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukranews.com/uk/news/ukraine/2012/08/07/76389>

16. *Брати Капранови* про вибори: Це мобілізація, бо війна вже прийшла [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2012/08/7/6970357/>

17. *Шкляр Василь*: Не багато гріха в тому, що хтось проголошує чиеюсь карткою [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/person/2012/08/8/109420/>

18. *Курilenko В’ячеслав*. Підпис проти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/kyrylenko/50224ede17bc8/>

19. *Яценюк*: Кто не с нами, тот с Януковичем [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mignews.com.ua/ru/articles/94453.html>

Додаток

**Результати
національних щорічних
моніторингових опитувань
1992—2012 років**

ВСТУП

Вибіркова сукупність кожного опитування в середньому становить *1800 осіб* і репрезентує доросле населення України (віком понад 18 років). За типом побудови вибірка є триступеневою, стратифікованою, випадковою, із квотним скринінгом на останньому щаблі (автори вибірки — Н.В.Паніна, М.М.Чурилов). На першому щаблі здійснюють відбір населених пунктів (точок опитування), на другому — добір адрес (вихідних точок маршруту), на третьому — добір респондентів. Квотний скринінг на останньому щаблі дає можливість у підвибірках кожної області України зберігати пропорції населення за типом поселення (обласний центр/місто/село), статтю, віком і рівнем освіти, характерними для даної області й даного типу населеного пункту. Такий підхід дає змогу під час аналізу даних робити перегрупування областей з метою уточнення регіональних особливостей громадської думки стосовно різних проблем.

Усі опитування здійснюються за методом самозаповнення анкет (self-administered) на основі республіканської опитувальної мережі, створеної Інститутом соціології НАНУ і центром “Соціс”. Організацію польового етапу дослідження забезпечує центр “Соціс”. Загальний контроль якості роботи здійснює Інститут соціології НАНУ.

А. Економічна ситуація**а1. Як Ви оцінюєте нинішню економічну ситуацію в Україні?***(Обведіть кружечком оцінку на шкалі, де 0 — дуже погана, 10 — дуже добра)*

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
0 Дуже погана	38.4	41.3	44.5	33.2	25.1	18.3	11.1	15.9	15.3	19.0	13.9	11.9
1	16.0	17.3	15.9	15.5	13.7	11.6	5.2	7.4	8.5	11.6	13.2	10.7
2	17.5	16.9	17.2	19.3	17.2	16.1	12.7	15.7	14.0	20.3	16.2	19.5
3	17.3	14.2	14.6	19.6	22.2	24.2	26.4	26.1	22.3	24.0	21.4	25.9
4	4.5	4.9	3.6	6.2	9.6	13.0	15.5	15.3	14.9	10.6	15.0	15.3
5	3.8	3.8	3.4	4.3	8.0	11.3	18.7	12.7	15.7	10.2	14.9	11.3
6	0.4	0.6	0.3	1.0	1.7	2.8	5.6	3.6	5.9	2.3	2.9	3.6
7	0.1	0.6	0.2	0.4	1.3	1.6	2.0	1.7	2.4	1.3	1.6	1.3
8	0.1	0.0	0.2	0.2	0.6	0.7	0.8	0.7	0.7	0.4	0.3	0.2
9	0.1	0.0	0.0	0.0	0.2	0.2	0.3	0.2	0.0	0.1	0.1	0.1
10 Дуже добра	1.9	0.2	0.1	0.1	0.3	0.3	1.6	0.4	0.2	0.1	0.4	0.2
Не відповіли	0.0	0.2	0.1	0.2	0.2	0.1	0.1	0.3	0.1	0.1	0.0	0.2
Середній бал	1.6	1.4	1.3	1.7	2.2	2.6	3.4	2.9	3.0	2.5	2.8	2.8

а2. Як Ви ставитесь до розвитку приватного підприємництва (бізнесу) в Україні?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не схвалюю	4.9	15.3	13.1	13.6	9.3	12.2	10.6	7.8	7.8	7.3	6.9	7.2
2. Скоріше не схвалюю	9.7	15.6	14.2	13.3	13.0	10.6	12.7	10.6	11.9	12.2	12.8	13.2
3. Важко сказати, схвалюю чи не схвалюю	31.3	25.0	26.6	27.6	25.0	28.7	29.5	28.8	22.2	23.9	25.4	25.3
4. Скоріше схвалюю	24.1	21.4	22.4	21.2	25.1	33.0	34.0	34.6	36.0	34.3	35.1	34.2
5. Цілком схвалюю	28.6	22.2	23.7	24.1	26.7	15.2	13.2	16.3	18.4	19.5	18.8	16.5
Не відповіли	1.5	0.5	0.0	0.3	0.8	0.3	0.1	1.8	3.7	2.8	1.1	3.7
Середній бал	3.6	3.2	3.3	3.3	3.5	3.3	3.3	3.4	3.5	3.5	3.5	3.4

а3. Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації)... великих підприємств?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Скоріше негативно	31.6	38.4	45.5	54.0	51.4	55.1	56.1	60.9	67.2	64.1	61.3	62.7
2. Важко сказати, негативно чи позитивно	41.8	34.2	31.7	28.0	30.0	26.3	26.3	25.3	21.8	21.4	24.5	23.9
3. Скоріше позитивно	25.1	24.7	22.8	17.5	17.8	18.3	17.5	13.3	10.6	13.9	12.9	12.6
Не відповіли	1.4	2.7	0.0	0.5	0.8	0.2	0.1	0.6	0.4	0.6	1.3	0.8
Середній бал	1.9	1.9	1.8	1.6	1.7	1.6	1.6	1.5	1.4	1.5	1.5	1.5

а4. Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації)... малих підприємств?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Скоріше негативно	13.6	18.3	19.3	20.9	18.7	21.4	25.2	23.3	28.6	25.7	28.1	31.1
2. Важко сказати, негативно чи позитивно	28.8	24.4	27.2	24.9	28.6	27.7	27.6	32.3	27.3	29.0	30.4	32.0
3. Скоріше позитивно	56.2	54.8	53.4	53.7	52.0	50.5	47.2	43.7	43.4	44.6	39.8	34.9
Не відповіли	1.4	2.5	0.0	0.4	0.8	0.4	0.0	0.7	0.7	0.8	1.7	1.9
Середній бал	2.4	2.4	2.3	2.3	2.3	2.3	2.2	2.2	2.1	2.2	2.1	2.0

а5. Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації)... землі?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Скоріше негативно	13.9	26.8	27.4	36.7	37.3	27.0	31.4	45.2	52.8	53.1	51.4	55.8
2. Важко сказати, негативно чи позитивно	21.8	19.1	22.7	22.9	22.8	24.5	26.2	26.6	22.8	20.5	23.2	24.3
3. Скоріше позитивно	63.5	52.6	49.8	40.1	39.5	48.0	42.1	27.8	23.8	25.7	24.0	18.6
Не відповіли	0.8	1.4	0.0	0.3	0.4	0.5	0.2	0.4	0.5	0.7	1.4	1.3
Середній бал	2.5	2.3	2.2	2.0	2.0	2.2	2.1	1.8	1.7	1.7	1.7	1.6

а6. Чи можна, на Вашу думку, дозволити купівлю-продаж землі?

	1994	1996	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012
1. Так	38.5	39.2	33.6	32.3	24.8	22.0	29.2	25.8	21.4
2. Ні	44.4	41.8	49.4	47.9	56.4	60.5	53.8	57.2	61.3
3. Важко відповісти	16.8	19.1	17.0	19.7	18.7	17.5	17.0	16.9	17.0
Не відповіли	0.3	0.0	0.0	0.1	0.1	0.0	0.1	0.1	0.2

а7. Яким чином, на Вашу думку, держава має брати участь в управлінні економікою?*(Відзначте одну відповідь, що найбільше підходить)*

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Треба мінімізувати участь держави — все регулює ринок	6.5	6.1	5.7	4.7	6.6	5.3	6.1
2. Треба поєднати державне управління і ринкові методи	46.1	45.5	46.2	49.5	49.9	48.4	42.4
3. Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	29.3	31.6	29.3	29.6	28.8	31.6	33.4
4. Важко сказати	17.8	16.5	17.1	14.6	13.7	13.8	16.3
Не відповіли	0.3	0.3	1.8	1.6	1.0	0.8	1.8

а8. Чи згодні Ви особисто працювати у приватного підприємця?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні	25.2	26.7	26.6	21.6	21.7	23.5	21.1	36.1	34.8	31.6	28.3	27.8
2. Скоріше ні	9.9	4.8	8.4	10.6	9.6	13.3	19.3	12.5	13.2	12.8	13.0	14.6
3. Важко сказати	20.5	15.3	14.5	13.9	13.2	20.7	19.8	14.8	15.1	14.5	15.1	14.0
4. Скоріше так	17.2	14.7	16.2	17.0	16.6	28.0	29.6	18.1	17.4	21.4	21.9	23.0
5. Так	26.7	38.2	34.4	36.9	39.0	14.2	10.1	18.3	19.4	19.6	21.6	20.4
Не відповіли	0.6	0.4	0.0	0.1	0.0	0.4	0.2	0.2	0.1	0.1	0.1	0.2
Середній бал	3.1	3.3	3.2	3.4	3.4	3.0	2.9	2.7	2.7	2.8	3.0	2.9

а9. Чи хотіли б Ви відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство тощо)?

	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні	27.9	31.7	30.8	29.1	28.4	28.4
2. Скоріше ні	13.8	9.6	10.1	11.6	9.2	12.6
3. Важко сказати	16.7	14.8	13.5	13.4	13.1	13.3
4. Скоріше так	20.7	16.5	16.7	16.8	18.7	19.1
5. Так	20.6	27.3	28.9	29.0	30.6	26.3
Не відповіли	0.4	0.0	0.1	0.1	0.1	0.3
Середній бал	2.9	3.0	3.0	3.1	3.1	3.0

а10. Якщо б у Вас несподівано з'явилась велика сума грошей, де б Ви захотіли її зберегти?
(Відмітьте одну відповідь, що найбільше підходить)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. У державному українському банку	8.0	11.3	21.1	21.1	19.4	14.4	15.9
2. У комерційному українському банку	3.2	5.2	6.4	6.7	7.8	4.4	5.4
3. У банку за кордоном	16.6	14.8	13.9	15.8	16.1	12.5	15.1
4. Жодним банкам я б свої гроші не довірив (шукав би інший спосіб збереження своїх грошей)	50.2	50.4	39.5	39.0	39.5	51.4	46.7
5. Інше	6.5	6.2	7.6	5.8	5.7	6.0	4.1
6. Важко відповісти	15.2	12.1	11.3	11.6	11.5	11.2	12.3
Не відповіли	0.4	0.0	0.1	0.1	0.0	0.1	0.6

В. Політична ситуація**в1. Якою мірою Вас цікавить політика?**

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Зовсім не цікавить	22.5	27.2	30.4	27.2	21.9	19.2	20.8	11.3	15.4	15.4	18.7	28.2	22.1
2. Певною мірою цікавить	63.1	62.5	60.0	63.2	67.1	68.5	67.9	67.7	67.0	69.7	67.4	62.4	67.1
3. Дуже цікавить	12.3	9.8	9.3	9.4	10.9	12.0	11.1	21.1	17.4	14.8	13.8	6.3	10.8
Не відповіли	2.0	0.6	0.3	0.2	0.1	0.2	0.2	0.0	0.1	0.1	0.1	3.1	0.1
Середній бал	1.9	1.8	1.8	1.8	1.9	1.9	1.9	2.1	2.0	2.0	2.0	1.7	1.9

в2. Одні політичні сили хочуть, щоб Україна обрала шлях соціалізму, інші — капіталізму. Як Ви особисто ставитесь до цих сил?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Підтримую прихильників соціалізму	22.1	20.1	23.6	22.5	27.5	25.2	23.7	26.7	22.5	20.3	21.8	22.9
2. Підтримую прихильників капіталізму	12.7	13.3	11.1	17.1	12.1	11.7	11.1	12.0	11.6	11.4	8.7	8.9
3. Підтримую і тих, і тих, аби не конфліктували	23.7	17.8	19.6	18.0	16.3	19.9	26.0	21.7	22.3	24.5	22.7	19.9
4. Не підтримую нікого з них	20.0	25.3	23.5	20.4	22.4	22.6	18.6	21.3	26.4	24.4	31.0	26.9
5. Інше	1.8	2.0	2.9	3.5	3.2	2.3	2.4	2.4	1.6	1.1	0.5	1.3
6. Важко сказати	19.3	21.6	19.4	18.5	18.3	18.1	18.2	15.6	15.5	18.2	15.4	20.0
Не відповіли	0.4	0.0	0.0	0.0	0.2	0.2	0.1	0.3	0.1	0.1	0.0	0.1

в3. У політичному спектрі зазвичай вирізняються окремі, більш або менш самостійні течії. Нижче наведено декілька таких течій. Виберіть, будь ласка, одну з них, яку найбільш чітко Вам.

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Комуністична	2.9	10.3	9.7	21.9	15.5	15.1	14.4	7.4	8.3	8.0	7.1	7.5	8.1
2. Соціалістична	5.2	10.7	7.7	5.6	5.4	9.7	11.1	12.9	16.0	11.5	10.6	10.7	11.9
3. Соціал-демократична	8.0	5.0	4.7	7.1	7.8	17.2	10.2	13.9	15.1	12.7	11.4	9.2	10.8
4. Зелена	—	—	—	—	—	5.2	3.3	2.7	2.1	2.9	2.8	1.9	2.2
5. Ліберальна	3.9	1.9	2.7	1.3	1.0	0.8	1.2	1.2	2.2	1.9	1.9	1.7	1.2
6. Християнсько-демократична	8.0	3.3	2.4	2.2	2.9	2.5	2.5	3.1	2.3	3.3	3.3	3.9	2.6
7. Національно-демократична	8.4	6.4	6.1	6.2	7.5	6.8	8.4	10.2	9.3	10.7	9.3	8.4	7.4
8. Націоналістична	—	2.0	1.3	2.9	2.3	2.0	2.1	2.0	2.8	2.4	2.3	1.5	2.3
9. Інше	3.9	2.9	1.5	3.8	1.6	1.3	0.7	1.7	1.8	1.2	0.6	0.1	0.3
10. Жодна згагалі	25.6	12.3	13.1	11.7	13.2	7.6	11.8	9.9	9.6	13.9	11.3	11.5	12.6
11. Ще остаточно не визначив своєї позиції	33.4	17.9	18.8	16.6	17.8	15.2	16.3	15.6	14.1	13.8	14.6	10.4	14.7
12. Я не розуміюся на цих течіях	—	27.6	32.1	20.7	24.9	16.3	17.9	19.3	16.4	17.5	24.8	26.9	25.7
Не відповіли	0.6	0.9	0.0	0.2	0.1	0.3	0.2	0.0	0.1	0.2	0.1	0.0	0.2

Ь4. Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є?
(Відзначте всі відповіді, що підходять)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Клуб за інтересами	2.0	1.6	1.3	2.5	1.2	1.7	1.8	1.7	2.2	1.1	1.0	1.8
2. Політична партія	0.7	0.5	0.9	0.8	2.2	1.9	2.5	4.6	2.8	3.0	1.4	2.2
3. Суспільно-політичний рух	0.4	0.4	0.4	0.2	0.7	0.6	0.4	0.8	0.7	0.4	0.3	0.3
4. Екологічний рух	1.3	0.9	1.5	1.1	2.0	1.3	1.1	0.9	0.7	1.1	0.9	1.1
5. Громадська організація, фонд, асоціація	0.9	0.6	0.6	0.8	0.7	0.7	0.7	0.9	1.3	1.2	0.7	0.6
6. Нетрадиційна профспілка	3.3	1.0	1.4	1.5	0.3	0.4	0.5	0.2	0.4	0.2	0.1	0.4
7. Творча спілка	1.2	0.4	0.7	0.6	0.4	0.5	0.8	0.5	0.8	0.4	0.4	0.8
8. Спортивний клуб, товариство	3.2	2.7	2.7	2.8	2.0	2.1	1.9	1.8	2.4	3.0	1.4	2.5
9. Об'єднання за фахом	2.7	2.3	2.0	2.9	2.8	2.9	3.3	1.9	2.6	2.6	1.5	2.0
10. Студентське товариство, молодіжна організація	1.7	1.6	1.4	2.0	1.8	1.4	1.3	1.3	1.6	2.0	0.9	1.5
11. Релігійна організація, церковна громада	3.0	3.3	3.9	5.2	4.0	4.2	3.8	2.6	2.8	3.6	1.1	2.6
12. Об'єднання фермерів	0.7	0.2	0.3	0.7	0.9	0.4	0.7	0.3	0.5	0.4	0.3	0.6
13. Інша організація, об'єднання, рух	0.7	1.1	0.6	1.0	0.9	0.7	0.8	0.8	0.7	0.7	1.1	0.8
14. Не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів	82.2	86.7	86.6	82.9	83.9	83.8	83.7	83.6	83.3	83.6	87.0	85.9
Не відповіли	0.9	0.0	0.2	0.1	0.2	0.0	0.0	0.1	0.1	0.2	3.6	0.1

б5. Як Ви думаєте, які соціальні групи відіграють значну роль у житті українського суспільства? (Візначте всі відповіді, що підходять)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Робітники	23.4	17.2	18.7	25.4	27.2	22.4	28.4	27.6	23.8	25.2	15.8	23.7
2. Селяни	20.9	14.1	15.8	22.8	22.4	17.8	19.3	19.6	18.9	18.7	11.4	16.2
3. Інтелігенція	16.3	10.8	11.3	16.7	17.3	13.2	18.1	18.8	15.3	13.7	8.7	12.1
4. Підприємці, бізнесмени	24.2	21.7	25.4	32.4	28.0	27.0	31.9	33.4	33.4	32.1	36.1	31.4
5. Керівники держпідприємств	16.2	10.8	12.8	18.3	13.9	13.8	15.4	16.4	14.7	13.4	10.6	12.6
6. Службовці держапарату («чиновники»)	29.1	27.4	29.3	33.3	23.9	23.6	25.7	25.7	29.4	24.5	27.6	28.4
7. Пенсіонери	1.9	1.3	2.3	3.5	6.8	3.1	6.8	4.4	3.8	3.8	4.3	4.9
8. Керівники сілгоспідприємств	10.7	6.8	6.9	9.9	8.6	5.8	7.5	8.8	9.1	7.1	4.5	7.5
9. Лідери політичних партій	—	—	—	—	24.5	25.9	28.3	35.8	36.9	36.5	28.8	32.4
10. Військові	6.6	6.0	5.7	10.0	8.1	4.8	7.5	5.3	7.2	6.7	4.1	5.1
11. Працівники міліції, служби безпеки	7.9	7.3	10.6	13.8	14.5	12.6	12.8	12.1	12.8	14.4	11.2	13.7
12. Судді та працівники прокуратури	—	—	—	—	11.3	9.8	10.7	11.9	13.7	17.0	11.0	18.4
13. Мафія, злочинний світ	33.9	37.3	42.7	43.1	38.3	40.2	30.7	33.9	32.9	32.3	39.3	38.6
14. Інші	0.7	0.8	1.4	1.6	1.1	0.8	1.6	1.5	1.5	1.6	1.9	1.4
15. Ніхто не відіграє	4.2	4.3	3.6	2.8	2.3	2.8	2.3	2.6	2.9	3.6	6.4	4.2
16. Важко сказати	17.4	18.8	14.1	12.2	13.1	12.6	14.2	11.4	9.7	13.3	11.6	13.4
Не відповіли	0.2	0.0	0.2	0.1	0.4	0.1	0.2	0.1	0.1	0.1	0.0	0.1

б6. Чи можуть сьогодні в Україні люди вільно висловлювати свої політичні погляди?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Ні	14.7	14.3	18.0	13.2	21.2	21.1	20.4	13.5	16.5	12.2	24.4	30.1
2. Важко сказати	29.8	25.7	27.6	35.9	23.2	23.9	21.0	20.3	18.3	19.4	24.0	23.4
3. Так	55.2	60.0	54.4	50.7	55.3	54.9	58.4	66.2	65.1	68.3	51.6	46.3
Не відповіли	0.3	0.0	0.1	0.2	0.3	0.1	0.2	0.0	0.1	0.1	0.0	0.2

в7. Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які можуть ефективно керувати країною?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Ні	24.7	30.3	30.7	29.8	33.0	35.3	18.0	25.3	38.3	30.3	36.1	49.1
2. Важко сказати	55.7	58.4	53.5	49.4	36.1	36.0	31.5	32.0	28.5	34.4	32.2	30.8
3. Так	18.5	11.3	15.5	20.6	30.5	28.4	50.4	42.7	33.0	35.2	31.7	19.9
Не відповіли	1.1	0.0	0.4	0.2	0.4	0.2	0.1	0.0	0.2	0.1	0.0	0.2

в8. Чи потрібна, на Вашу думку, Україні багатопартійна система?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Ні	29.8	31.3	39.7	42.7	50.8	42.6	35.7	46.0	42.9	46.3	39.5	43.9
2. Важко сказати	33.7	36.7	32.6	30.9	25.9	33.8	33.8	31.4	30.5	32.2	36.7	32.8
3. Так	36.1	32.0	27.5	26.4	22.7	23.2	29.9	22.2	25.9	21.0	23.7	22.6
Не відповіли	0.4	0.0	0.2	0.1	0.6	0.4	0.6	0.3	0.7	0.5	0.0	0.7

в9. Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Ні	28.0	30.2	26.6	31.2	27.5	30.9	20.3	23.4	39.5	33.1	35.9	46.8
2. Важко сказати	56.9	57.6	49.5	51.8	39.8	43.3	42.1	33.7	30.5	36.9	33.9	34.1
3. Так	13.9	12.2	23.4	16.7	32.4	25.5	37.4	42.9	29.8	29.9	30.2	18.7
Не відповіли	1.2	0.0	0.5	0.3	0.3	0.3	0.2	0.0	0.2	0.1	0.0	0.4

в10. В якій мірі Ви задоволені чи не задоволені тим, як розвивається демократія в нашій країні?

	2008	2010	2012
1. Взагалі не задоволений	24.8	18.8	25.3
2. Переважно не задоволений	32.7	31.4	34.0
3. Важко сказати, задоволений чи ні	24.1	31.2	26.0
4. Переважно задоволений	15.8	16.4	11.6
5. Повністю задоволений	1.7	1.4	1.2
Не відповіли	0.9	0.7	1.9

б11. Яку оцінку Ви б дали діяльності Л.Кучми / В.Ющенка / В.Януковича на посаді Президента України, якщо «1» — найнижча, а «10» — найвища оцінка?

	1998	2000	2002	2004	2005	2005	2005	2006	2008	2010	2012
	Л.Кучми				В.Ющенка						
1 Найнижча оцінка	29.4	19.2	31.8	27.7	38.4	6.4	6.4	23.3	21.9	9.8	22.3
2	15.0	10.2	14.1	13.9	16.1	6.2	6.2	11.0	11.2	7.2	15.1
3	22.8	17.6	19.2	19.1	17.1	12.0	12.0	18.1	16.9	14.7	18.2
4	10.4	12.3	11.3	12.3	9.4	10.4	10.4	11.5	13.5	10.3	14.4
5	13.5	15.9	12.7	14.7	11.3	17.2	17.2	14.5	14.8	19.2	14.1
6	4.2	9.1	4.6	4.6	2.5	7.6	7.6	6.2	7.5	6.6	4.9
7	1.4	5.8	2.6	3.3	2.5	8.3	8.3	5.7	7.3	9.7	3.9
8	1.2	4.6	1.9	2.1	1.3	10.8	10.8	4.4	4.2	8.4	3.5
9	0.3	2.2	0.6	0.6	0.4	6.3	6.3	1.6	0.7	4.1	1.3
10 Найвища оцінка	1.3	2.7	0.8	1.5	0.6	11.7	11.7	3.6	1.9	8.7	2.2
Не відповіли	0.5	0.5	0.6	0.3	0.2	2.9	2.9	0.2	0.1	1.4	0.2
Середній бал	3.0	4.0	3.0	3.2	2.7	5.6	5.6	3.8	3.8	5.1	3.5

в12. Яку оцінку Ви б дали діяльності Б.Єльцина / В.Путіна / Д.Медведєва на посаді Президента Росії, якщо «1» — найнижча, а «10» — найвища оцінка?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
	Б.Єльцина		В.Путіна		Д.Медведєва				
1 Найнижча оцінка	17.3	20.8	2.1	2.9	6.8	6.3	3.1	4.4	7.5
2	10.6	14.2	1.6	2.7	3.1	3.3	1.5	3.4	6.2
3	18.3	19.0	4.7	4.8	7.5	5.8	3.8	6.2	10.2
4	13.4	12.3	8.9	7.1	9.8	7.8	4.0	6.3	10.6
5	18.3	15.5	17.0	16.3	19.3	16.4	13.2	17.3	21.7
6	7.4	6.7	11.0	10.3	11.1	10.2	7.8	7.4	10.2
7	4.8	3.9	10.5	12.2	10.6	11.2	11.9	11.2	11.5
8	4.4	3.6	15.4	15.1	11.9	13.7	15.8	15.4	9.5
9	1.3	0.8	8.4	8.9	6.0	7.8	11.2	8.7	5.0
10 Найвища оцінка	1.2	1.0	18.1	18.8	12.6	15.9	26.8	18.1	6.2
Не відповіли	3.0	2.2	2.5	0.8	1.4	1.6	0.9	1.6	1.6
<i>Середній бал</i>	3.9	3.5	6.8	6.8	6.0	6.3	7.3	6.6	5.3

в13. Яку оцінку Ви б дали діяльності О.Лукашенка на посаді Президента Білорусі, якщо «1» — найнижча, а «10» — найвища оцінка?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
	О.Лукашенка								
1 Найнижча оцінка	11.2	16.3	9.5	7.7	7.8	9.9	3.7	2.3	7.3
2	9.2	10.4	6.5	6.1	6.0	5.6	2.5	1.8	4.7
3	14.3	13.3	8.8	9.4	9.6	6.3	4.8	2.4	6.6
4	11.5	10.3	8.7	11.1	9.5	7.4	5.6	3.8	6.8
5	15.4	15.5	16.1	20.2	17.4	10.2	15.5	13.3	15.2
6	6.4	6.9	7.1	8.8	8.1	7.5	8.4	6.9	9.1
7	5.3	6.2	7.9	8.1	9.3	9.1	11.1	8.9	10.6
8	7.6	7.1	7.8	8.4	9.4	10.7	14.4	14.8	12.0
9	3.9	2.5	5.6	5.2	5.3	8.5	9.8	12.8	9.4
10 Найвища оцінка	9.1	8.1	18.7	13.0	15.6	23.2	22.6	31.4	16.9
Не відповіли	6.1	3.3	3.1	1.9	2.1	1.5	1.6	1.4	1.4
<i>Середній бал</i>	4.9	4.6	5.8	5.6	5.8	6.3	6.9	7.6	6.3

в14. Яку оцінку Ви б дали діяльності Б.Клінтона / Дж.Буша / Б.Обами на посаді Президента США, якщо «1» — найнижча, а «10» — найвища оцінка?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
	Б.Клінтона		Дж.Буша				Б.Обами		
1 Найнижча оцінка	1.6	2.3	6.5	16.8	12.3	16.2	13.8	2.9	4.2
2	0.9	1.6	4.7	8.9	7.1	7.1	6.8	2.0	4.3
3	2.9	2.5	9.0	13.0	10.9	13.1	8.7	5.1	7.6
4	3.3	3.8	6.7	9.8	10.8	9.0	6.9	7.4	9.1
5	10.5	10.3	16.2	18.6	18.8	16.5	18.0	25.9	24.4
6	6.8	6.2	8.3	8.2	8.2	8.4	7.8	12.2	10.8
7	9.9	9.1	10.0	7.0	9.6	7.9	9.5	12.3	11.8
8	20.7	21.1	11.2	7.1	8.9	8.0	11.0	13.1	11.3
9	15.1	13.9	8.3	3.3	4.3	4.5	7.2	8.2	7.6
10 Найвища оцінка	22.9	25.7	15.3	5.7	7.0	7.2	8.3	8.4	6.8
Не відповіли	5.4	3.5	3.8	1.6	2.1	2.2	1.9	2.5	2.2
Середній бал	7.6	7.6	6.1	4.6	5.0	4.8	5.3	6.2	5.8

Зведена таблиця (в11–в14)

ОЦІНКА ДІЯЛЬНОСТІ ПРЕЗИДЕНТА... Середній бал: шкала 1–10 балів

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
Україні	Л.Кучми			В.Ющенко					
Середній бал	3.0	4.0	3.0	3.2	5.6	3.8	3.8	5.1	3.5
Росії	Б.Єльцина			В.Путіна					
Середній бал	3.9	3.5	6.8	6.7	6.0	6.3	7.3	6.6	5.3
Білорусі	О.Лукашенка								
Середній бал	4.9	4.6	5.8	5.6	5.8	6.3	6.9	7.6	6.3
США	Б.Клінтона			Дж.Буша					
Середній бал	7.6	7.6	6.1	4.5	5.0	4.8	5.3	6.2	5.8

в15. Якою, на Вашу думку, має бути роль Президента в Україні?
(Відмітьте одну відповідь, що найбільше підходить)

	1994	1996	1998	2000	2002	2006	2008	2010	2012
1. Президент має бути головою уряду і брати на себе всю повноту відповідальності за зовнішню та внутрішню політику (як у США)	52.5	47.1	60.1	62.3	56.8	37.2	42.0	58.3	49.6
2. Президент має розділити владу з прем'єр-міністром, який затверджується парламентом (як у Франції)	10.3	10.9	6.7	11.2	12.6	29.5	23.9	20.0	20.1
3. Президент має бути головою держави, «символом нації» без владних повноважень, які має прем'єр-міністр, обраний парламентом (як в Італії та ФРН)	5.0	7.7	4.1	5.1	8.2	11.8	11.0	7.7	9.8
4. Президент України взагалі не потрібен	6.6	5.8	7.1	5.3	5.3	5.0	7.2	3.7	5.9
5. Важко сказати	24.9	28.5	21.8	15.8	17.2	16.5	15.9	10.3	14.6
Не відповіли	0.7	0.0	0.1	0.3	0.1	0.0	0.0	0.0	0.1

в16. Як би Ви оцінили в цілому політичну ситуацію в Україні?
(Відмітьте одну відповідь, що найбільше підходить)

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Благополучна	0.9	3.2	2.7	3.3	4.2	2.1	1.3	1.9	1.9
2. Спокійна	8.2	25.7	16.0	17.9	21.3	12.2	8.3	19.3	15.2
3. Напружена	50.3	45.9	55.3	55.3	57.5	64.0	64.9	61.1	58.4
4. Критична, вибухонебезпечна	33.9	13.6	14.8	11.1	8.3	13.3	18.6	11.1	17.2
5. Важко сказати	6.6	11.5	11.1	12.1	8.4	8.3	6.9	6.6	7.2
Не відповіли	0.1	0.0	0.2	0.3	0.2	0.1	0.1	0.0	0.1

b17. Якому шляху розвитку України Ви віддасте перевагу?
(Відмітьте одну відповідь, що найбільше підходить)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Першою чергою розширювати зв'язки у межах СНД	40.5	31.8	23.8	15.4	13.4	13.1	10.9	13.7	12.5	14.9	14.6	14.5
2. Розвивати відносини переважно з Росією	16.6	14.4	5.0	4.1	8.6	11.4	8.3	9.9	10.5	13.1	12.7	11.3
3. Зміцнювати перш за все східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	—	—	23.7	22.8	34.0	34.3	29.3	31.7	29.8	26.8	26.0	23.4
4. Встановлювати зв'язки першою чергою з розвиненими країнами Заходу	12.6	15.9	12.8	16.5	12.7	14.4	17.9	15.2	17.7	14.1	16.4	16.4
5. Опирається перш за все на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	12.9	18.5	17.7	26.1	22.2	17.1	20.2	20.3	19.3	20.6	19.8	22.2
6. Різні регіони України мають обирати свій шлях	4.1	4.5	5.0	3.5	—	—	2.9	2.3	2.3	2.0	2.8	3.0
7. Інше	3.7	2.6	2.5	1.5	1.0	1.3	1.6	0.6	0.7	0.8	0.8	0.3
8. Важко відповісти	9.5	12.2	9.3	10.1	8.0	8.2	8.9	6.3	7.1	7.8	6.9	8.8
Не відповіли	0.2	0.0	0.2	0.0	0.1	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.0	0.1

b18. Чи підтримуєте Ви ідею подвійного громадянства в Україні?

	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Так	47.6	46.0	45.3	39.3	44.5	41.9
2. Ні	35.6	37.8	38.4	43.8	39.7	42.8
3. Важко відповісти	16.3	16.2	15.5	16.7	15.7	15.0
Не відповіли	0.6	0.0	0.8	0.2	0.1	0.3

b19. Як Ви ставитесь до ...ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Скоріше негативно	21.0	37.0	23.1	20.1	27.8	24.7	24.2	22.1	22.1	24.6
2. Важко сказати	17.5	22.2	18.8	16.8	18.4	14.3	15.4	16.3	19.5	18.7
3. Скоріше позитивно	61.4	40.8	57.8	62.8	53.6	61.0	60.2	61.4	58.4	56.3
Не відповіли	0.2	0.1	0.3	0.3	0.1	0.0	0.2	0.2	0.0	0.3
Середній бал	2.4	2.0	2.3	2.4	2.3	2.4	2.4	2.4	2.3	2.3

b20. Як Ви ставитесь до ...вступу України до Європейського Союзу?

	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Скоріше негативно	9.6	15.0	11.7	19.9	23.2	18.8	19.1	20.5	22.1
2. Важко сказати	34.4	40.1	39.7	32.9	33.8	36.9	35.3	38.1	31.8
3. Скоріше позитивно	56.0	44.4	47.9	47.2	43.0	44.1	45.5	41.4	45.9
Не відповіли	0.1	0.6	0.6	0.1	0.0	0.2	0.1	0.0	0.2
Середній бал	2.5	2.3	2.4	2.3	2.2	2.3	2.3	2.2	2.2

b21. Як Ви ставитесь до ...вступу України до НАТО?

	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Скоріше негативно	33.5	37.9	38.5	50.4	64.4	57.7	53.3	54.7	54.4
2. Важко сказати	41.5	42.6	42.0	34.4	22.8	24.1	30.8	32.7	29.8
3. Скоріше позитивно	24.9	18.8	18.8	14.9	12.7	18.0	15.7	12.6	15.3
Не відповіли	0.1	0.6	0.7	0.2	0.1	0.2	0.3	0.0	0.4
Середній бал	1.9	1.8	1.8	1.6	1.5	1.6	1.6	1.5	1.6

b22. Як Ви ставитесь до ...співпраці України з Міжнародним валютним фондом?

	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Скоріше негативно	23.0	29.1	17.9	19.5	19.6	18.2	18.4	31.2	32.4
2. Важко сказати	40.9	41.8	46.6	45.4	48.6	49.3	44.7	47.6	43.6
3. Скоріше позитивно	36.0	28.6	34.9	35.0	31.8	32.2	36.7	21.2	23.6
Не відповіли	0.1	0.5	0.6	0.1	0.0	0.3	0.2	0.0	0.4
Середній бал	2.1	2.0	2.2	2.2	2.1	2.1	2.2	1.9	1.9

С. Правова свідомість і соціальний протест

с1. Чи зверталися Ви за останні 12 місяців до вказаних установ чи організації щодо розв'язання Ваших особистих проблем та якою мірою Ви задоволені їх розв'язанням?

с1.1 Чи зверталися ... до міліції

	2002	2005	2006	2008	2010	2012
1. Не зверталися	89.1	92.4	92.1	89.6	91.4	90.4
2. Зверталися, але безрезультатно	7.7	5.8	5.4	7.1	6.5	7.1
3. Зверталися і отримали допомогу	2.6	1.8	2.4	3.1	1.9	2.2
Не відповіли	0.7	0.1	0.1	0.2	0.2	0.3

с1.2 Чи зверталися ... до суду

	2002	2005	2006	2008	2010	2012
1. Не зверталися	94.7	93.1	93.9	92.9	92.6	91.9
2. Зверталися, але безрезультатно	3.0	4.7	3.8	4.2	5.0	4.7
3. Зверталися і отримали допомогу	1.7	2.1	2.1	2.8	2.3	3.0
Не відповіли	0.6	0.1	0.1	0.1	0.1	0.3

с1.3 Чи зверталися ... до прокуратури

	2002	2005	2006	2008	2010	2012
1. Не зверталися	96.7	96.2	96.9	96.1	95.5	96.3
2. Зверталися, але безрезультатно	1.7	2.8	2.2	2.6	3.4	2.1
3. Зверталися і отримали допомогу	0.9	0.9	0.8	1.2	1.0	1.2
Не відповіли	0.6	0.2	0.1	0.2	0.1	0.4

с1.4 Чи зверталися ... до адвоката

	2002	2005	2006	2008	2010	2012
1. Не зверталися	94.1	94.1	93.7	91.8	92.3	92.6
2. Зверталися, але безрезультатно	2.3	2.7	2.2	2.7	3.3	2.3
3. Зверталися і отримали допомогу	3.0	2.9	3.8	5.3	4.3	4.8
Не відповіли	0.6	0.3	0.2	0.3	0.1	0.3

с1.5 Чи зверталися ... до місцевої держадміністрації

	2002	2005	2006	2008	2010	2012
1. Не зверталися	90.1	83.0	83.7	81.0	83.7	83.3
2. Зверталися, але безрезультатно	6.1	11.9	10.6	10.7	10.3	9.6
3. Зверталися і отримали допомогу	3.4	4.9	5.7	8.2	5.9	6.9
Не відповіли	0.5	0.2	0.1	0.1	0.1	0.2

с2. Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, нічого не зміг би зробити	65.1	65.4	67.6	66.2	65.8	69.0	57.1	63.2	64.4	63.6	66.6
2. Важко сказати	28.6	29.8	28.2	29.7	26.9	24.7	33.4	28.6	27.1	29.1	26.8
3. Так, зміг би щось зробити	5.6	4.8	4.1	4.0	7.3	6.2	9.4	8.2	8.5	7.2	6.4
Не відповіли	0.7	0.0	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.0	0.1	0.2

с3. А якби аналогічне рішення ухвалила місцева влада, чи змогли б Ви щось зробити проти такого рішення?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, нічого не зміг би зробити	56.1	60.0	58.8	60.1	55.8	54.9	46.2	50.3	53.0	50.7	56.1
2. Важко сказати	30.4	31.7	31.8	32.5	32.9	31.7	36.6	32.9	31.0	34.9	31.2
3. Так, зміг би щось зробити	12.3	8.3	9.2	7.3	11.2	13.3	17.2	16.7	15.9	14.4	12.6
Не відповіли	1.2	0.0	0.3	0.0	0.2	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.2

с4. Як Ви вважаєте, наскільки можливі зараз у Вашому місті/селі масові виступи (мітинги, демонстрації) населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Мало ймовірно	40.1	47.6	53.6	56.5	42.7	54.7	53.8	62.5	59.4
2. Важко сказати	22.6	28.7	25.0	21.2	22.1	19.3	19.9	19.3	18.8
3. Досить ймовірно	37.0	23.7	20.7	22.2	35.2	26.1	26.2	18.1	21.6
Не відповіли	0.3	0.0	0.6	0.1	0.0	0.0	0.2	0.1	0.2

с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Скоріше за все, ні	35.4	43.6	41.7	48.2	39.8	45.8	46.3	50.1	48.1
2. Важко сказати	29.1	31.0	28.1	23.7	24.9	23.5	24.0	21.4	25.0
3. Скоріше за все, так	35.2	25.4	29.7	28.0	35.2	30.7	29.5	28.3	26.8
Не відповіли	0.4	0.0	0.6	0.1	0.1	0.0	0.2	0.1	0.1

сб. У разі, коли порушено Ваші права та інтереси, які заходи та засоби обстоювання своїх прав Ви вважаєте за найефективніші і припустимі настільки, що Ви самі ГОТОВІ ВЗЯТИ в них УЧАСТЬ? (Відзначте всі відповіді, що підходять)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012
1. Участь у передвиборчих кампаніях	15.5	13.7	15.4	20.1	16.5	—	20.3	25.7	20.2	20.2
2. Збирання підписів під колективними петиціями	17.0	12.7	16.9	17.4	15.6	21.8	22.4	25.4	26.7	26.2
3. Законні мітинги і демонстрації	16.6	15.2	22.4	19.9	20.0	19.2	27.9	24.7	26.2	26.5
4. Погрожування страйком	7.9	7.4	9.1	6.7	5.2	3.8	5.2	5.4	5.5	6.6
5. Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	7.1	6.6	7.5	7.2	5.2	2.7	5.0	6.1	6.3	6.9
6. Несанкціоновані мітинги і демонстрації	2.2	2.2	4.4	3.3	2.6	1.3	2.6	2.6	3.1	4.4
7. Незаконні страйки	1.6	1.9	2.5	2.4	1.1	0.9	1.8	1.7	2.8	3.1
8. Голодування протесту	2.0	2.9	3.4	2.6	1.7	1.5	2.3	2.1	2.4	1.8
9. Пікетування державних установ	4.4	5.9	7.7	6.5	5.6	5.1	7.1	7.3	8.4	8.8
10. Захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення	1.0	0.9	2.0	1.7	1.0	1.6	1.2	1.7	3.1	4.0
11. Створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань	2.0	1.6	2.7	2.4	1.7	—	1.0	1.3	1.4	2.0
12. Інше	1.1	0.7	1.2	1.1	0.8	1.2	1.0	0.9	0.5	0.2
13. Жоден із заходів не здається мені ефективним і припустимим настільки, щоб я взяв(ла) в них участь	31.9	33.5	29.8	34.2	37.1	36.6	31.2	34.1	33.6	31.9
14. Важко сказати	29.8	33.3	30.5	26.9	21.9	19.0	18.5	17.3	16.4	18.4
Не відповіді	0.6	0.0	0.2	0.1	0.2	0.2	0.0	0.0	0.1	0.2
«Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу» (ДІП)*	3.2	3.0	4.2	3.7	3.0	2.6	3.7	3.8	4.2	4.6

* 1988 року нами була розроблена методика вимірювання рівня соціальної напруженості, основним показником якої виступає «Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу» (ДІП). Основою обчислення ДІП слугують результати експертних оцінок (100 експертів) різних форм соціального протесту з огляду на міру їх дестабілізаційності. Отримані коефіцієнти дестабілізаційності співвідносяться із часткою громадян, готових взяти участь у тій чи тій формі протесту. Дослідження засвідчили, що значення індексу дестабілізаційності, яке перевищує «критичну точку» 4.4 бала, сполучене із масовими акціями протесту.

с7. Що, на Вашу думку, краще — терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою чи у випадках значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом? *(Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)*

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій	43.8	34.6	29.4	36.1	34.0	34.2	35.2	35.1	37.0	36.6	32.1
2. Важко сказати	31.0	33.3	32.0	33.4	24.2	22.6	19.3	22.6	21.9	23.2	23.4
3. Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя	22.7	32.1	38.5	30.6	41.5	42.1	45.4	42.3	40.8	39.8	44.2
Не відповіли	2.4	0.0	0.1	0.0	0.3	1.2	0.2	0.1	0.2	0.4	0.3

с8. Чи варто було скасовувати смертну кару в Україні?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Так, варто	14.4	14.6	19.4	20.3	23.5	21.7	20.9
2. Важко сказати	18.7	22.2	23.7	24.9	25.1	28.1	22.9
3. Ні, не варто	66.8	61.7	56.8	54.5	51.1	49.8	55.7
Не відповіли	0.1	1.4	0.1	0.3	0.2	0.3	0.4

D. Суспільна мораль, конфлікти й довіра

Люди висловлюють різні думки щодо життя (як свого особистого, так і життя суспільства). Ми зібрали деякі, найбільш поширені висловлювання людей. Відмітьте, будь-ласка, КОЖНУ думку — ЗГОДНІ Ви з нею чи НІ. (Намагайтеся уникати відповіді «не знаю»)

d1.1 Зараз все так хитко, і здається, що може відбутися все, що завгодно

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	84.8	80.9	71.9	76.1	79.9	77.1	80.5
Не згоден	9.4	10.3	18.8	15.9	12.5	13.5	10.2
Не знаю	5.5	8.5	9.3	7.9	7.4	9.4	9.1
Не відповіли	0.3	0.3	0.0	0.0	0.1	0.0	0.2

d1.2 Чого сьогодні нам не вистачає, так це справжньої дружби, як було раніше, — на все життя

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	71.6	64.6	68.2	63.6	67.6	66.6	70.0
Не згоден	17.5	22.4	21.3	24.5	21.9	21.7	18.9
Не знаю	10.6	12.7	10.4	11.8	10.3	11.8	10.8
Не відповіли	0.3	0.2	0.1	0.0	0.2	0.0	0.2

d1.3 За теперішнього безпорядку та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	78.5	78.3	68.4	76.2	75.7	74.0	76.0
Не згоден	14.8	14.4	23.2	16.6	17.0	18.0	15.8
Не знаю	6.4	6.9	8.4	7.2	7.1	7.9	8.1
Не відповіли	0.3	0.3	0.0	0.1	0.2	0.1	0.1

d1.4 Все так швидко зараз змінюється, що не розумієш, яким законам слідувати

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	80.3	79.8	67.8	73.9	76.9	73.4	75.9
Не згоден	14.4	12.7	21.3	17.1	16.5	16.8	13.9
Не знаю	4.9	7.0	10.7	9.0	6.6	9.7	10.0
Не відповіли	0.3	0.4	0.2	0.1	0.1	0.1	0.2

d1.5 Багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	88.1	89.7	79.3	82.1	85.7	83.8	84.9
Не згоден	7.7	6.0	13.1	11.1	8.3	8.6	6.8
Не знаю	3.8	4.3	7.6	6.8	5.9	7.6	7.9
Не відповіли	0.3	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.3

d1.6 Проблема зараз у тому, що більшість людей взагалі ні у що не вірить

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	81.8	87.7	76.3	77.2	78.6	80.6	80.3
Не згоден	11.5	7.3	16.4	15.8	14.1	11.8	11.1
Не знаю	6.3	4.8	7.1	6.9	7.2	7.6	8.4
Не відповіли	0.3	0.2	0.2	0.0	0.1	0.1	0.2

d1.7 Я часто не розумію, що до чого, почувуюся ніяково

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	49.0	51.8	43.6	45.4	49.1	45.7	46.5
Не згоден	39.8	34.3	41.3	42.8	39.3	40.5	37.9
Не знаю	10.7	13.6	14.8	11.6	11.4	13.7	15.3
Не відповіли	0.5	0.3	0.3	0.3	0.2	0.1	0.3

d1.8 Раніше люди краще почувалися, бо кожен знав, як вчинити правильно

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	66.3	71.9	60.9	62.1	66.0	65.6	68.6
Не згоден	21.9	15.8	26.2	25.5	21.9	21.5	17.9
Не знаю	11.4	12.0	12.8	12.4	11.9	12.8	13.1
Не відповіли	0.3	0.2	0.1	0.0	0.2	0.1	0.4

d1.9 Мені здається, інші краще за мене розбираються, що правильно, а що — ні

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	37.0	35.4	33.5	29.7	32.9	29.4	31.8
Не згоден	44.1	42.0	47.7	52.6	49.6	53.4	50.2
Не знаю	18.6	22.5	18.6	17.8	17.3	16.9	17.9
Не відповіли	0.4	0.1	0.2	0.0	0.2	0.2	0.2

d2.4 Декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії

	1992	1994	1996	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	52.3	40.5	42.0	49.3	58.7	59.6	65.7	62.4	63.5	61.2
Не згоден	30.3	17.0	17.2	14.5	21.4	22.1	18.7	20.8	19.6	20.6
Не знаю	16.9	41.7	40.8	36.1	19.8	18.2	15.6	16.7	16.8	17.8
Не відповіли	0.6	0.8	0.0	0.1	0.1	0.1	0.0	0.1	0.1	0.4

d3.1 Потрібно дуже багато доказів, щоб переконати людей в якій-небудь істині

	1992	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	65.8	68.7	68.3	68.4	66.9	67.6
Не згоден	21.2	16.2	17.9	17.9	17.6	17.0
Не знаю	12.6	15.1	13.8	13.5	15.3	15.0
Не відповіли	0.4	0.0	0.0	0.2	0.2	0.4

d3.2 Я думаю, що більшість людей спроможна збрехати, щоб просунутися по службі

	1992	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	68.0	77.1	76.9	77.1	75.2	78.0
Не згоден	20.3	10.6	11.6	12.0	11.6	10.1
Не знаю	11.2	12.1	11.6	10.8	13.2	11.6
Не відповіли	0.5	0.3	0.0	0.1	0.1	0.3

d3.3 Більшість людей чесні лише тому, що бояться, що їх викриють на брехні

	1992	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	42.8	45.9	45.0	47.5	43.6	47.6
Не згоден	42.8	35.0	36.9	35.3	36.6	33.4
Не знаю	14.0	19.0	18.1	17.1	19.8	18.6
Не відповіли	0.4	0.1	0.0	0.1	0.1	0.4

d3.4 Я вважаю, що більшість людей спроможна піти на нечесний вчинок заради вигоди

	1992	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	58.5	64.6	67.3	67.9	69.0	70.6
Не згоден	28.6	20.4	18.7	18.5	17.3	15.7
Не знаю	12.4	14.9	13.9	13.4	13.7	13.7
Не відповіли	0.5	0.1	0.0	0.2	0.1	0.1

d3.5 Нікому не довіряти — найбезпечніше

	1992	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	46.7	50.2	47.5	51.5	49.6	56.6
Не згоден	40.5	34.6	36.8	34.7	36.0	28.8
Не знаю	12.3	14.9	15.7	13.4	14.1	13.9
Не відповіли	0.6	0.3	0.0	0.3	0.3	0.7

d3.6 Думаю, що майже кожен може збрехати, щоб уникнути неприємностей

	1992	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	60.3	64.3	64.1	65.2	68.1	68.3
Не згоден	28.3	21.4	21.6	21.2	18.8	19.1
Не знаю	11.0	14.2	14.4	13.3	13.1	12.4
Не відповіли	0.5	0.0	0.0	0.3	0.1	0.2

d3.7 Більшість людей у душі не люблять обтяжувати себе заради того, щоб допомогти іншим

	1992	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	53.2	55.6	57.7	59.4	56.1	63.9
Не згоден	34.0	28.3	26.3	26.2	28.3	22.3
Не знаю	12.4	16.2	16.1	14.4	15.5	13.5
Не відповіли	0.4	0.0	0.0	0.1	0.1	0.2

d4. Жінки не мають обіймати керівних посад

	1992	2000	2004	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	34.8	16.6	13.0	13.9	15.1	19.1	18.4	19.4
Не згоден	50.1	70.2	75.7	75.7	72.0	70.3	69.1	67.5
Не знаю	14.3	13.2	11.2	10.4	12.9	10.5	12.5	12.8
Не відповіли	0.8	0.1	0.1	0.0	0.0	0.1	0.0	0.2

Індекс аноміїної деморалізованості*: Шкала: 0–18 балів

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012
Середній бал	13.6	13.8	12.4	12.7	13.1	12.9	13.3

* Індекс аноміїної деморалізованості Л. Сроула (шкала апробована для застосування у масових опитуваннях в Україні Н.В. Паніною у 1990 р.). Значення індексу від 9 до 12 балів – підвищений рівень аноміїної деморалізованості. Значення індексу вище 12 балів – високий рівень аноміїної деморалізованості.

д5. Чи були у Вас упродовж останнього місяця які-небудь конфлікти, що вивели Вас з душевної рівноваги? (Відмітьте всі відповіді, що підходять)

	1992	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. На вулиці, в транспорті	19.2	9.2	10.0	8.9	13.4	11.9	14.8	12.9	12.5
2. В магазині, в установах побутових послуг	19.2	5.5	6.4	5.4	9.9	8.1	10.1	9.2	7.3
3. З чиновниками державних установ	8.6	7.4	8.8	9.3	8.8	5.7	7.9	5.3	5.3
4. З керівництвом свого підприємства (установи)	12.9	9.7	8.4	6.4	8.1	6.8	6.6	6.6	6.1
5. З колегами по роботі	14.3	6.8	7.9	7.7	8.2	8.6	8.7	8.1	7.9
6. З представниками правоохоронних органів	2.4	4.0	3.2	3.3	3.1	2.1	3.2	2.9	2.5
7. З приїжджими з інших країн	1.9	0.8	0.7	0.1	0.9	0.3	0.6	0.4	0.4
8. З людьми інших політичних переконань	3.5	2.2	2.5	1.4	6.4	6.1	3.6	4.4	2.8
9. З людьми, які ображають чужу національну гідність	3.0	1.1	3.0	2.1	2.9	2.5	3.2	2.6	1.9
10. З батьками	12.3	9.0	5.4	4.8	5.7	6.2	6.0	6.1	7.2
11. З дітьми	15.2	11.7	6.8	7.1	9.0	9.3	9.4	8.3	9.4
12. З дружиною / чоловіком	21.4	14.4	10.5	10.3	10.2	11.1	10.3	11.3	11.6
13. З іншими родичами	7.3	6.4	4.2	3.4	5.9	4.9	4.8	6.4	5.3
14. З друзями	6.8	5.9	3.3	3.4	4.2	4.2	4.1	5.8	3.9
15. Інші	0.8	1.7	1.1	1.1	1.9	1.8	1.3	1.2	1.4
16. Не було ніяких конфліктів	27.1	48.4	51.5	53.3	47.1	50.6	50.8	50.4	53.9
Не відповіли	0.3	0.0	0.2	0.0	0.0	0.1	0.0	0.2	0.2

д6.1 Який рівень Вашої довіри сім'ї та родичам?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не довіряю	1.3	1.9	1.5	1.5	1.1	1.9	0.9	1.1	0.4	0.6	0.7
2. Переважно не довіряю	2.3	1.2	2.2	1.1	1.6	2.8	1.3	1.4	1.2	1.1	1.7
3. Важко сказати, довіряю чи ні	6.9	5.1	5.9	4.3	5.3	4.6	4.2	4.2	2.5	3.2	3.1
4. Переважно довіряю	27.5	21.8	24.1	26.2	28.0	30.2	34.8	33.7	30.9	30.6	34.1
5. Цілком довіряю	59.4	70.0	65.6	66.5	63.9	60.4	58.7	59.6	64.9	64.4	60.3
Не відповіли	2.5	0.0	0.7	0.3	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
Середній бал	4.5	4.6	4.5	4.6	4.5	4.4	4.5	4.5	4.6	4.6	4.5

д6.2 Який рівень Вашої довіри співвітчизникам?

	1994	1996	1998	2000	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не довіряю	5.9	7.6	7.6	7.1	5.1	2.6	2.9	3.9	3.0	3.6
2. Переважно не довіряю	12.8	10.7	12.3	13.3	12.9	9.5	8.3	9.6	10.7	12.2
3. Важко сказати, довіряю чи ні	46.5	48.1	44.8	48.6	42.3	38.7	41.9	37.4	40.6	41.2
4. Переважно довіряю	23.0	23.1	23.1	22.8	32.8	42.3	39.8	41.2	38.5	35.6
5. Цілком довіряю	7.2	10.6	10.4	7.3	6.7	6.8	6.9	7.6	7.0	7.4
Не відповіли	4.5	0.0	1.8	0.9	0.2	0.2	0.2	0.2	0.3	0.2
Середній бал	3.1	3.2	3.2	3.1	3.2	3.4	3.4	3.4	3.4	3.3

d6.3 Який рівень Вашої довіри сусідам?

	1994	1996	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не довіряю	7.0	8.8	8.5	8.7	5.8	5.7	5.6	4.8	5.1
2. Переважно не довіряю	13.3	12.7	15.1	12.8	14.3	12.9	14.6	14.1	16.8
3. Важко сказати, довіряю чи ні	35.9	35.2	34.9	38.9	27.9	29.6	25.1	27.1	28.8
4. Переважно довіряю	28.2	28.3	28.3	29.3	43.3	44.6	46.5	45.5	42.5
5. Цілком довіряю	12.5	15.1	12.2	9.3	8.6	7.2	8.2	8.6	6.6
Не відповіли	3.2	0.0	0.9	0.9	0.2	0.1	0.1	0.0	0.2
Середній бал	3.3	3.3	3.2	3.2	3.3	3.3	3.4	3.4	3.3

d6.4 Який рівень Вашої довіри колегам?

	1994	1996	1998	2000	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не довіряю	5.4	6.4	6.5	6.2	4.3	3.2	3.6	3.1	2.9	3.4
2. Переважно не довіряю	10.1	9.2	10.3	11.4	9.3	9.7	9.3	9.8	8.3	10.3
3. Важко сказати, довіряю чи ні	40.3	42.4	39.8	42.7	33.7	32.1	34.9	31.5	36.5	36.2
4. Переважно довіряю	29.7	29.7	32.3	30.3	40.2	46.2	46.1	46.6	44.7	43.2
5. Цілком довіряю	7.8	12.2	9.3	7.8	11.3	7.7	5.9	8.1	7.1	5.8
Не відповіли	6.8	0.0	1.8	1.7	1.1	1.1	0.3	0.8	0.5	1.1
Середній бал	3.3	3.3	3.3	3.2	3.5	3.5	3.4	3.5	3.5	3.4

d6.5 Який рівень Вашої довіри церкві та духовенству?

	1994	1996	1998	2000	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не довіряю	13.6	18.1	16.4	15.2	11.0	9.1	8.5	7.4	6.5	9.3
2. Переважно не довіряю	13.7	13.6	15.7	14.5	12.8	9.4	11.2	10.4	10.2	12.4
3. Важко сказати, довіряю чи ні	32.8	33.3	32.7	30.9	33.0	28.8	30.6	26.3	26.7	26.1
4. Переважно довіряю	18.9	17.6	19.3	20.6	25.4	32.1	35.2	35.4	36.9	38.2
5. Цілком довіряю	16.7	17.4	14.6	18.0	17.4	20.4	14.3	20.2	19.4	13.5
Не відповіли	4.3	0.0	1.3	0.8	0.4	0.2	0.2	0.4	0.3	0.5
Середній бал	3.1	3.0	3.0	3.1	3.3	3.5	3.4	3.5	3.5	3.3

d6.6 Який рівень Вашої довіри астрологам?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не довіряю	23.5	30.3	27.0	25.8	26.0	29.5	26.2	23.6	26.0	26.8	24.0
2. Переважно не довіряю	21.2	19.2	24.4	25.1	25.4	24.3	27.9	29.1	28.4	28.9	30.9
3. Важко сказати, довіряю чи ні	34.3	33.7	32.3	32.6	32.0	32.3	30.6	32.3	28.4	28.4	29.7
4. Переважно довіряю	13.4	11.3	11.5	13.0	13.4	11.2	12.8	12.9	14.8	14.1	13.4
5. Цілком довіряю	3.5	5.6	3.0	2.7	2.7	2.4	2.2	2.1	2.1	1.6	1.6
Не відповіли	4.0	0.0	1.9	0.8	0.6	0.4	0.2	0.1	0.4	0.2	0.4
Середній бал	2.5	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4

d6.7 Який рівень Вашої довіри засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не довіряю	13.8	19.2	12.7	10.4	10.3	10.5	8.6	9.9	12.5	10.0	8.6
2. Переважно не довіряю	22.8	20.1	19.2	20.8	20.3	24.3	22.2	22.8	24.0	23.4	25.9
3. Важко сказати, довіряю чи ні	39.7	39.2	40.7	39.4	39.2	37.0	33.6	35.8	30.3	35.9	35.4
4. Переважно довіряю	17.2	17.6	21.5	25.1	25.8	24.4	31.9	29.1	29.9	29.0	27.6
5. Цілком довіряю	2.7	4.0	4.7	3.8	3.6	3.5	3.6	2.3	3.1	1.7	2.3
Не відповіли	3.8	0.0	1.2	0.6	0.8	0.3	0.2	0.0	0.2	0.0	0.2
Середній бал	2.7	2.7	2.9	2.9	2.9	2.9	3.0	2.9	2.9	2.9	2.9

d6.8 Який рівень Вашої довіри податковій інспекції?

	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не довіряю	25.4	19.9	18.8	17.3	21.2	24.2
2. Переважно не довіряю	28.2	29.1	29.8	27.8	28.1	35.1
3. Важко сказати, довіряю чи ні	35.6	40.9	39.0	41.6	41.2	32.5
4. Переважно довіряю	8.3	8.4	10.6	11.8	8.7	7.2
5. Цілком довіряю	2.2	1.4	1.7	1.3	0.7	0.8
Не відповіли	0.3	0.3	0.1	0.2	0.2	0.2
Середній бал	2.3	2.4	2.5	2.5	2.4	2.3

d6.9 Який рівень Вашої довіри міліції?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не довіряю	27.9	34.7	33.3	28.6	31.2	27.9	22.2	22.6	22.8	26.3	30.9
2. Переважно не довіряю	29.2	24.7	27.2	28.2	26.7	30.1	32.4	31.7	32.8	32.4	35.6
3. Важко сказати, довіряю чи ні	26.3	26.7	26.2	30.2	28.6	27.7	32.9	32.4	30.6	27.7	24.6
4. Переважно довіряю	10.0	10.0	9.2	9.8	10.6	11.4	10.9	11.5	12.4	12.4	8.0
5. Цілком довіряю	2.8	3.8	3.3	2.6	2.6	2.8	1.4	1.8	1.2	1.1	0.8
Не відповіли	3.8	0.0	0.9	0.6	0.2	0.1	0.2	0.0	0.1	0.1	0.2
Середній бал	2.3	2.2	2.2	2.3	2.3	2.3	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1

d6.10 Який рівень Вашої довіри прокуратурі?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не довіряю	27.7	25.4	21.4	21.2	21.7	26.9	29.9
2. Переважно не довіряю	26.5	26.9	29.6	29.3	31.4	29.5	34.8
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.3	32.7	36.6	37.4	35.3	32.5	27.1
4. Переважно довіряю	9.8	11.9	11.2	10.7	10.2	10.2	7.2
5. Цілком довіряю	2.4	2.8	1.1	1.4	1.3	0.8	0.8
Не відповіли	0.3	0.2	0.2	0.0	0.1	0.1	0.2
Середній бал	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1

d6.11 Який рівень Вашої довіри судам?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не довіряю	27.4	25.2	21.0	20.9	22.5	27.6	31.7
2. Переважно не довіряю	27.0	26.3	29.3	29.1	31.9	29.2	34.5
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.0	32.8	35.2	36.3	33.2	31.6	24.8
4. Переважно довіряю	9.6	12.5	12.6	12.0	10.5	10.4	7.5
5. Цілком довіряю	2.6	3.1	1.6	1.7	1.7	1.2	1.1
Не відповіли	0.4	0.2	0.4	0.1	0.1	0.0	0.4
Середній бал	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1

d6.12 Який рівень Вашої довіри Президентові?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
	Л.Кравчук			Л.Кучма			В.Ющенко				
1. Зовсім не довіряю	32.2	29.4	38.5	24.4	34.5	30.2	8.3	19.9	23.3	14.6	31.7
2. Переважно не довіряю	20.6	16.5	22.3	18.7	24.7	27.9	11.4	21.1	26.5	18.3	29.8
3. Важко сказати, довіряю чи ні	27.1	30.7	28.7	29.6	27.4	26.7	30.9	29.4	26.8	36.3	22.5
4. Переважно довіряю	11.6	16.3	7.0	20.3	10.2	12.6	32.7	23.9	19.7	24.5	13.2
5. Цілком довіряю	4.5	7.1	2.7	6.6	2.9	2.4	16.5	5.6	3.6	6.3	2.6
Не відповіли	3.9	0.0	0.8	0.4	0.3	0.2	0.1	0.1	0.2	0.1	0.2
Середній бал	2.3	2.6	2.1	2.7	2.2	2.3	3.4	2.7	2.5	2.9	2.2

d6.13 Який рівень Вашої довіри Верховній Раді?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не довіряю	29.1	39.7	38.3	36.8	34.3	28.9	10.9	18.7	25.0	22.3	35.7
2. Переважно не довіряю	22.1	22.3	26.7	25.2	30.8	34.2	17.8	30.9	33.9	28.1	35.5
3. Важко сказати, довіряю чи ні	35.2	29.3	26.8	30.3	27.4	27.7	42.5	35.3	28.7	35.3	21.4
4. Переважно довіряю	7.4	6.7	5.7	5.7	6.1	7.9	24.4	13.6	11.0	12.8	6.6
5. Цілком довіряю	2.3	2.0	1.6	1.4	1.3	1.2	4.1	1.6	1.2	1.4	0.7
Не відповіли	3.8	0.0	0.8	0.6	0.2	0.2	0.2	0.0	0.2	0.1	0.1
Середній бал	2.3	2.1	2.1	2.1	2.1	2.2	2.9	2.5	2.3	2.4	2.0

д6.14 Який рівень Вашої довіри Уряду?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не довіряю	28.2	32.1	36.2	27.1	30.1	25.6	10.1	18.8	25.6	18.8	33.8
2. Переважно не довіряю	22.6	22.2	25.4	22.3	28.7	32.1	15.0	29.2	28.1	24.7	33.7
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.8	32.8	29.9	36.2	31.4	30.9	37.8	36.4	27.7	36.7	22.4
4. Переважно довіряю	8.6	9.4	6.0	11.2	8.1	9.6	28.7	13.6	15.4	17.2	8.6
5. Цілком довіряю	2.8	3.6	1.6	2.5	1.5	1.6	7.9	2.1	3.1	2.4	1.3
Не відповіли	4.0	0.0	0.9	0.6	0.3	0.3	0.4	0.1	0.2	0.2	0.1
Середній бал	2.3	2.3	2.1	2.4	2.2	2.3	3.1	2.5	2.4	2.6	2.1

д6.15 Який рівень Вашої довіри місцевим органам влади?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не довіряю	27.2	22.0	15.3	19.2	20.8	19.9	24.8
2. Переважно не довіряю	27.6	28.9	26.2	29.6	29.9	28.5	31.3
3. Важко сказати, довіряю чи ні	30.6	32.1	38.3	34.2	28.2	33.7	28.2
4. Переважно довіряю	12.3	14.8	17.8	15.4	19.4	16.8	14.5
5. Цілком довіряю	2.0	1.8	2.3	1.6	1.5	1.1	1.0
Не відповіли	0.3	0.4	0.2	0.1	0.2	0.1	0.2
Середній бал	2.3	2.5	2.7	2.5	2.5	2.5	2.4

д6.16 Який рівень Вашої довіри армії?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не довіряю	11.8	15.4	15.6	12.9	12.5	10.2	8.5	10.7	11.6	12.2	13.3
2. Переважно не довіряю	12.3	11.8	14.5	12.9	12.4	15.9	15.7	16.2	17.5	16.8	20.3
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.9	35.7	36.5	39.1	36.1	39.0	39.8	41.5	38.1	36.8	39.7
4. Переважно довіряю	26.4	23.9	23.6	24.6	29.1	27.5	28.7	25.3	28.2	29.1	23.2
5. Цілком довіряю	11.7	13.2	8.8	9.9	9.6	7.2	7.2	6.2	4.4	5.1	3.4
Не відповіли	4.0	0.0	0.9	0.6	0.3	0.2	0.2	0.1	0.1	0.1	0.2
Середній бал	3.2	3.1	3.0	3.1	3.1	3.1	3.1	3.0	3.0	3.0	2.8

d6.17 Який рівень Вашої довіри профспілкам?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не довіряю	23.9	20.2	14.3	18.7	19.3	20.1	19.3
2. Переважно не довіряю	18.5	21.4	22.4	21.7	23.7	23.3	27.9
3. Важко сказати, довіряю чи ні	40.0	40.8	43.7	43.9	39.9	40.5	37.7
4. Переважно довіряю	13.9	14.3	17.6	13.6	15.4	14.4	12.8
5. Цілком довіряю	3.4	2.8	1.8	2.1	1.6	1.4	1.9
Не відповіли	0.4	0.5	0.2	0.2	0.3	0.3	0.4
Середній бал	2.5	2.6	2.7	2.6	2.6	2.5	2.5

d6.18 Який рівень Вашої довіри політичним партіям?

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не довіряю	41.3	34.8	36.1	34.1	28.0	18.3	22.2	28.0	28.7	32.8
2. Переважно не довіряю	22.2	27.1	27.0	27.6	31.9	28.9	31.3	32.9	31.7	36.9
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.3	34.0	32.7	30.6	31.2	42.2	36.6	29.4	31.8	24.2
4. Переважно довіряю	2.2	2.4	3.1	6.2	7.6	9.3	8.6	8.8	6.9	5.1
5. Цілком довіряю	1.1	0.8	0.7	1.1	0.9	1.1	1.2	0.7	0.8	0.7
Не відповіли	0.0	0.9	0.5	0.6	0.4	0.2	0.1	0.1	0.2	0.3
Середній бал	2.0	2.1	2.1	2.1	2.2	2.5	2.4	2.2	2.2	2.0

d6.19 Який рівень Вашої довіри Комуністичній партії?

	1994	1996	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не довіряю	35.7	43.3	32.7	40.6	30.9	34.3	35.4	35.6	36.4
2. Переважно не довіряю	20.1	17.8	19.7	18.3	25.6	25.7	24.6	24.9	30.7
3. Важко сказати, довіряю чи ні	26.1	26.3	26.1	23.6	30.7	27.8	26.0	27.5	21.8
4. Переважно довіряю	7.9	6.8	11.4	10.0	9.9	8.9	10.5	9.2	8.4
5. Цілком довіряю	6.5	5.8	9.3	6.9	2.4	3.2	3.0	2.7	2.3
Не відповіли	3.7	0.0	0.8	0.5	0.5	0.1	0.5	0.2	0.4
Середній бал	2.3	2.1	2.4	2.2	2.3	2.2	2.2	2.2	2.1

d6.20 Який рівень Вашої довіри керівникам державних підприємств?

	1994	1996	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не довіряю	20.5	29.1	28.3	24.3	13.3	13.6	15.2	17.1	18.0
2. Переважно не довіряю	21.6	21.9	23.8	22.5	26.1	23.5	24.8	24.9	29.8
3. Важко сказати, довіряю чи ні	39.8	36.9	37.6	40.2	44.0	44.6	41.5	43.6	40.2
4. Переважно довіряю	11.9	9.7	7.2	10.3	14.8	16.9	17.2	13.7	10.9
5. Цілком довіряю	2.0	2.5	2.2	2.1	1.5	1.4	1.1	0.7	0.8
Не відповіли	4.2	0.0	0.9	0.6	0.3	0.1	0.2	0.1	0.3
Середній бал	2.5	2.3	2.3	2.4	2.6	2.7	2.6	2.6	2.5

d6.21 Який рівень Вашої довіри приватним підприємцям?

	1994	1996	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не довіряю	24.3	29.3	28.2	23.6	15.1	15.1	14.8	17.4	17.9
2. Переважно не довіряю	21.1	18.0	20.6	22.3	25.8	24.7	25.8	23.8	28.1
3. Важко сказати, довіряю чи ні	36.6	39.4	36.3	36.7	42.6	41.9	39.8	42.7	39.6
4. Переважно довіряю	11.9	10.4	12.1	14.4	15.2	16.8	18.1	15.1	13.3
5. Цілком довіряю	1.9	2.9	1.8	2.2	1.1	1.4	1.3	0.8	0.8
Не відповіли	4.2	0.0	1.0	0.8	0.2	0.1	0.2	0.1	0.2
Середній бал	2.4	2.4	2.4	2.5	2.6	2.6	2.7	2.6	2.5

d6.22 Який рівень Вашої довіри банкам?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не довіряю	38.5	32.2	21.0	19.3	18.2	35.3	30.2
2. Переважно не довіряю	23.6	24.0	27.5	27.3	28.7	31.8	31.4
3. Важко сказати, довіряю чи ні	28.4	28.5	32.3	33.3	31.7	22.6	25.2
4. Переважно довіряю	8.1	13.2	17.7	18.3	19.2	9.2	12.2
5. Цілком довіряю	1.3	2.0	1.3	1.6	1.8	0.8	0.7
Не відповіли	0.2	0.2	0.2	0.2	0.5	0.2	0.2
Середній бал	2.1	2.3	2.5	2.6	2.6	2.1	2.2

d6.23 Який рівень Вашої довіри страховим компаніям?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не довіряю	45.3	38.3	31.9	29.8	25.7	37.8	31.0
2. Переважно не довіряю	23.1	26.8	30.6	31.7	30.3	30.4	34.3
3. Важко сказати, довіряю чи ні	24.6	26.1	27.1	29.7	31.9	24.1	26.5
4. Переважно довіряю	5.3	6.9	9.2	7.8	10.5	6.5	7.4
5. Цілком довіряю	1.5	1.7	0.8	0.9	1.3	1.1	0.5
Не відповіли	0.2	0.2	0.3	0.1	0.3	0.1	0.3
Середній бал	1.9	2.1	2.2	2.2	2.3	2.0	2.1

d6.24 Який рівень Вашої довіри благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням?

	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не довіряю	27.3	22.7	23.2	19.3	22.2	18.8
2. Переважно не довіряю	22.5	25.7	26.8	23.7	25.2	25.1
3. Важко сказати, довіряю чи ні	34.9	37.8	37.8	40.6	36.9	42.4
4. Переважно довіряю	12.2	12.0	10.3	15.0	13.7	12.4
5. Цілком довіряю	3.0	1.5	1.9	1.3	1.8	1.2
Не відповіли	0.1	0.2	0.0	0.1	0.1	0.1
Середній бал	2.4	2.4	2.4	2.6	2.5	2.5

Додаток

Зведена таблиця (дб.1-дб.24). ІНДЕКС ДОВІРИ (Середній бал: шкала 1–5 балів)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
Сім'ї та родичам	4.5	4.6	4.5	4.6	4.5	4.4	4.5	4.5	4.6	4.6	4.5
Службовцям	3.1	3.2	3.2	3.1	—	3.2	3.4	3.4	3.4	3.4	3.3
Сусідам	3.3	3.3	3.2	3.2	—	—	3.3	3.3	3.4	3.4	3.3
Колегам	3.3	3.3	3.3	3.2	3.5	3.3	3.5	3.4	3.5	3.5	3.4
Церкві та духовенству	3.1	3.0	3.0	3.1	3.3	3.3	3.5	3.4	3.5	3.5	3.3
Астрономам	2.5	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4
Засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)	2.7	2.7	2.9	2.9	2.9	2.9	3.0	2.9	2.9	2.9	2.9
Податковій інспекції	—	—	—	—	—	2.3	2.4	2.5	2.5	2.4	2.3
Міліції	2.3	2.2	2.2	2.3	2.3	2.3	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1
Прокуратурі	—	—	—	—	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1
Судам	—	—	—	—	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1
Президенту	2.3	2.6	2.1	2.7	2.2	2.3	3.4	2.7	2.5	2.9	2.2
Верховній Раді	2.3	2.1	2.1	2.1	2.1	2.2	2.9	2.5	2.3	2.4	2.0
Уряду	2.3	2.3	2.1	2.4	2.2	2.3	3.1	2.5	2.4	2.6	2.1
Місцевим органам влади	—	—	—	—	2.3	2.5	2.7	2.5	2.5	2.5	2.4
Армії	3.2	3.1	3.0	3.1	3.1	3.1	3.1	3.0	3.0	3.0	2.8
Профспілкам	—	—	—	—	2.5	2.6	2.7	2.6	2.6	2.5	2.5
Політичним партіям	—	2.0	2.1	2.1	2.1	2.2	2.5	2.4	2.2	2.2	2.0
Комуністичній партії	2.3	2.1	2.4	2.2	—	—	2.3	2.2	2.2	2.2	2.1
Керівникам державних підприємств	2.5	2.3	2.3	2.4	—	—	2.6	2.7	2.6	2.6	2.5
Приватним підприємцям	2.4	2.4	2.4	2.5	—	—	2.6	2.6	2.7	2.6	2.5
Банкам	—	—	—	—	2.1	2.3	2.5	2.6	2.6	2.1	2.2
Страховим компаніям	—	—	—	—	1.9	2.1	2.2	2.2	2.3	2.0	2.1
Благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням	—	—	—	—	—	2.4	2.4	2.4	2.6	2.5	2.5

Е. Міжнаціональні відносини і мова спілкування

Чи доводилось Вам за останні 12 місяців стикатися з випадками дискримінації (утиску прав та інтересів) щодо людей таких національностей?

е1. Чи доводилось Вам за останні 12 місяців стикатися з випадками дискримінації (утиску прав та інтересів) щодо українців?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Так	6.8	9.2	9.6	8.4	7.1	6.4	7.2	6.9	7.1	7.8	8.4
2. Ні	88.1	90.4	89.6	91.0	92.6	93.2	92.7	93.1	92.6	92.1	91.2
Не відповіли	5.1	0.4	0.9	0.6	0.4	0.4	0.2	0.1	0.4	0.2	0.4

е2. Чи доводилось Вам за останні 12 місяців стикатися з випадками дискримінації (утиску прав та інтересів) щодо росіян?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Так	8.6	9.3	8.8	5.7	5.8	4.4	6.1	7.1	8.8	4.3	3.7
2. Ні	85.7	90.1	90.2	93.6	93.6	95.2	93.8	92.8	90.6	95.5	95.7
Не відповіли	5.7	0.6	1.0	0.6	0.6	0.3	0.2	0.1	0.3	0.2	0.7

е3. Чи доводилось Вам за останні 12 місяців стикатися з випадками дискримінації (утиску прав та інтересів) щодо євреїв?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Так	7.2	6.8	5.2	4.7	4.1	3.3	3.2	3.9	3.8	4.6	3.4
2. Ні	86.0	92.7	93.4	94.8	95.2	96.3	96.6	96.0	95.7	95.2	95.9
Не відповіли	6.8	0.5	1.4	0.6	0.7	0.4	0.2	0.1	0.5	0.2	0.7

е4. Чи доводилось Вам за останні 12 місяців стикатися з випадками дискримінації (угиску прав та інтересів) щодо інших національностей?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Так	4.5	6.2	5.9	5.2	2.7	2.4	3.0	2.8	2.3	2.9	1.6
2. Ні	83.5	92.2	91.5	90.4	80.4	83.2	46.9	91.6	60.8	31.5	57.9
Не відповіли	12.0	1.6	2.6	4.3	16.9	14.4	50.1	0.1	36.9	65.6	40.5

е5. Стосовно кожної з національностей, наведених нижче, виберіть ОДНЕ з положень, НАЙБІЛЬШ БЛИЗЬКЕ особисто ВАМ, на яке б Ви допустили представників цієї національності (Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)

е5.1 Я згоден допустити азербайджанців

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Членів моєї сім'ї	1.2	0.9	1.7	1.2	1.3	1.5	1.1
2. Близьких друзів	3.6	2.6	2.7	2.3	3.4	2.5	2.1
3. Сусідів	4.1	4.2	5.6	4.3	4.6	5.4	5.1
4. Колег по роботі	3.5	2.6	3.0	3.1	2.3	2.6	3.1
5. Мешканців України	9.7	13.1	12.4	9.6	12.6	11.8	12.2
6. Відвідувачів України	41.8	45.4	47.8	53.2	51.7	52.7	55.0
7. Взагалі не допускав би в Україну	32.9	29.8	26.3	26.1	23.3	22.7	21.1
Не відповіли	3.2	1.4	0.6	0.2	0.8	0.9	0.5
Середній бал	5.8	5.8	5.7	5.8	5.7	5.7	5.7

е5.2 Я згоден допустити американців

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Членів моєї сім'ї	10.4	9.3	9.9	9.7	7.1	3.1	1.9	2.6	1.3	2.1	1.8	1.7
2. Близьких друзів	12.4	11.2	11.7	9.3	10.7	5.6	5.3	5.7	3.7	4.1	4.6	3.5
3. Сусідів	8.1	7.0	5.3	6.7	6.6	3.9	3.2	4.4	2.7	3.7	3.4	3.6
4. Колег по роботі	14.7	5.6	7.3	6.1	7.1	9.4	5.7	7.8	6.2	5.1	7.1	5.8
5. Мешканців України	9.7	14.1	14.4	13.8	11.5	8.6	8.9	8.4	8.3	8.8	7.9	9.2
6. Відвідувачів України	35.9	34.0	40.9	41.5	46.9	49.4	58.2	56.8	61.0	59.5	63.8	65.7
7. Взагалі не допустав би в Україну	4.1	3.7	6.1	7.7	7.3	17.2	15.1	13.9	16.6	16.1	10.4	10.1
Не відповіли	4.7	15.2	4.3	5.1	2.7	2.8	1.6	0.6	0.3	0.6	0.9	0.6
Середній бал	4.3	4.4	4.6	4.7	4.8	5.4	5.5	5.4	5.7	5.6	5.5	5.6

е5.3 Я згоден допустити арабів

	1992	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Членів моєї сім'ї	3.1	0.8	0.4	0.9	1.3	0.5	0.7	0.6
2. Близьких друзів	5.5	1.9	1.5	1.6	3.7	1.6	1.6	1.0
3. Сусідів	5.1	1.8	2.6	2.3	2.7	1.6	1.5	1.9
4. Колег по роботі	6.4	2.8	1.6	2.3	6.2	1.6	2.4	1.5
5. Мешканців України	10.4	6.0	6.1	6.4	8.3	6.2	5.1	5.8
6. Відвідувачів України	48.3	42.6	54.3	55.3	61.0	59.6	60.6	61.2
7. Взагалі не допустав би в Україну	16.0	41.3	31.8	30.9	16.6	28.3	27.4	27.3
Не відповіли	5.2	2.7	1.6	0.4	0.3	0.6	0.7	0.7
Середній бал	5.1	6.1	6.1	6.0	6.1	6.1	6.0	6.1

е5.4 Я згоден допустити афганців

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Членів моєї сім'ї	0.9	0.4	0.9	0.5	0.8	0.7	0.6
2. Близьких друзів	1.7	1.1	1.3	1.1	1.6	1.3	1.2
3. Суусідів	1.8	1.8	2.2	1.5	2.1	2.0	2.2
4. Колег по роботі	1.5	1.3	1.9	1.5	1.1	1.3	1.6
5. Мешканців України	6.4	7.3	6.4	6.3	5.6	5.8	7.0
6. Відвідувачів України	37.3	47.7	50.2	54.7	54.7	53.9	54.9
7. Взагалі не допускав би в Україну	47.6	38.8	36.5	34.2	33.5	34.1	31.2
Не відповіли	2.7	1.6	0.8	0.3	0.6	0.9	1.3
Середній бал	6.2	6.2	6.1	6.1	6.1	6.1	6.1

е5.5 Я згоден допустити білорусів

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Членів моєї сім'ї	27.1	32.4	36.1	39.3	32.7	10.5	8.8	9.8	9.8	9.1	9.4	9.2
2. Близьких друзів	25.7	18.8	22.1	20.4	23.4	13.0	14.2	16.8	16.7	17.7	15.5	14.6
3. Суусідів	13.8	9.7	12.6	12.4	14.5	14.3	18.1	18.9	16.8	19.1	18.4	18.6
4. Колег по роботі	3.9	2.8	3.6	4.0	4.1	6.2	5.6	6.1	5.2	7.2	6.7	6.2
5. Мешканців України	12.2	12.0	13.0	10.1	9.7	21.5	25.8	22.3	19.1	21.5	21.9	22.3
6. Відвідувачів України	11.0	8.5	7.0	7.7	11.7	25.5	21.8	22.9	28.2	21.5	24.4	25.2
7. Взагалі не допускав би в Україну	1.2	1.5	1.3	1.5	1.9	6.4	4.1	2.8	4.0	3.0	3.1	3.6
Не відповіли	5.1	14.3	4.3	4.6	2.0	2.7	1.7	0.6	0.2	0.9	0.6	0.5
Середній бал	2.9	2.7	2.6	2.5	2.8	4.2	4.1	3.9	4.1	3.9	4.0	4.1

е5.6 Я згоден допустити угорців

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Членів моєї сім'ї	8.7	7.4	8.2	7.2	5.2	2.2	1.7	2.4	1.8	1.5	2.1	1.3
2. Близьких друзів	13.3	9.5	7.7	6.5	6.5	4.3	3.2	5.8	4.2	5.2	4.1	3.9
3. Сусідів	16.3	8.1	6.9	7.7	7.6	7.7	8.6	12.9	9.7	13.3	12.8	11.1
4. Колег по роботі	5.2	3.0	3.6	3.3	3.3	5.1	4.2	5.4	5.6	6.2	5.1	6.4
5. Мешканців України	14.0	18.5	20.7	20.3	16.4	14.3	16.0	15.2	14.2	14.6	15.4	16.0
6. Відвідувачів України	33.0	32.1	40.2	41.5	50.2	49.7	55.5	50.9	56.0	51.0	52.1	53.0
7. Взагалі не допустав би в Україну	3.9	5.2	7.9	8.1	8.1	13.2	8.7	6.7	8.3	7.3	7.6	7.6
Не відповіли	5.6	16.3	4.8	5.3	2.7	3.4	2.2	0.7	0.3	0.8	0.9	0.7
Середній бал	4.2	4.6	4.8	4.9	5.1	5.4	5.4	5.1	5.3	5.1	5.2	5.2

е5.7 Я згоден допустити грузинів

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Членів моєї сім'ї	3.3	6.6	7.9	7.2	4.4	1.3	0.9	2.2	1.5	1.6	1.1	1.2
2. Близьких друзів	7.2	8.0	8.3	6.5	6.2	5.4	4.0	4.4	5.1	4.5	4.4	5.2
3. Сусідів	8.8	6.6	5.8	6.3	5.8	9.2	8.8	9.1	7.9	10.1	7.0	10.6
4. Колег по роботі	4.4	3.5	3.6	2.8	2.2	5.6	3.8	4.3	3.7	5.0	3.3	4.7
5. Мешканців України	14.8	17.0	17.2	17.3	12.0	13.3	16.7	15.1	12.2	15.0	14.1	14.7
6. Відвідувачів України	32.1	29.3	36.1	38.8	45.2	40.1	43.9	45.7	51.8	46.5	50.6	48.7
7. Взагалі не допустав би в Україну	24.6	13.1	16.7	15.8	21.4	22.1	20.3	18.6	17.6	16.6	18.6	14.2
Не відповіли	4.9	15.9	4.5	5.2	2.7	2.9	1.6	0.5	0.3	0.7	1.0	0.7
Середній бал	5.3	4.9	5.0	5.1	5.4	5.4	5.5	5.4	5.5	5.4	5.5	5.3

е5.8 Я згоден допустити євреїв

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Членів моєї сім'ї	9.2	13.2	14.4	14.3	12.5	2.8	1.9	3.2	1.6	2.2	2.6	3.0
2. Близьких друзів	13.1	13.7	15.6	13.6	15.5	7.4	5.8	6.9	5.4	7.0	5.9	6.5
3. Сусідів	13.8	12.6	13.5	14.1	14.9	9.8	9.6	10.1	9.9	12.4	9.9	9.8
4. Колег по роботі	10.7	6.7	8.6	8.9	9.0	7.3	8.2	7.1	6.8	7.8	6.7	7.1
5. Мешканців України	21.9	18.5	23.1	22.7	21.9	21.2	27.9	24.9	21.1	24.0	23.8	23.3
6. Відвідувачів України	16.8	13.4	12.1	12.7	16.9	32.1	32.1	35.1	40.9	33.1	37.6	36.3
7. Взагалі не допускав би в Україну	9.6	6.5	8.1	8.4	6.7	16.5	12.9	12.3	13.9	12.7	12.7	13.1
Не відповіли	4.9	15.4	4.7	5.4	2.5	2.8	1.7	0.6	0.3	0.7	0.8	0.8
Середній бал	4.2	3.8	3.8	3.9	3.9	5.0	5.1	5.0	5.2	5.0	5.1	5.0

е5.9 Я згоден допустити китайців

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Членів моєї сім'ї	0.7	0.4	1.3	0.6	0.5	0.7	0.7
2. Близьких друзів	2.4	1.6	1.7	1.4	1.6	1.3	1.2
3. Сусідів	3.2	2.3	2.9	2.2	1.8	2.3	2.2
4. Колег по роботі	4.1	2.7	4.4	3.7	3.6	3.8	3.7
5. Мешканців України	8.8	8.3	7.4	7.6	7.1	7.1	7.7
6. Відвідувачів України	52.5	61.1	62.5	65.0	64.1	64.5	64.8
7. Взагалі не допускав би в Україну	25.3	21.9	19.1	19.1	20.4	19.4	18.9
Не відповіли	2.9	1.7	0.8	0.3	0.9	0.8	0.7
Середній бал	5.9	5.9	5.8	5.9	5.9	5.9	5.9

е5.10 Я згоден допустити кримських татар

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Членів моєї сім'ї	3.2	6.3	7.3	7.0	4.8	0.8	1.0	2.2	1.1	0.8	1.9	1.8
2. Близьких друзів	5.7	8.5	7.7	6.1	7.0	2.6	1.7	2.3	2.0	3.2	2.3	2.6
3. Сусідів	8.3	9.6	8.2	8.9	9.8	5.5	5.2	6.4	5.4	8.3	7.1	6.6
4. Колег по роботі	5.0	4.0	3.9	2.8	2.9	2.4	2.5	2.7	3.1	2.2	2.6	3.1
5. Мешканців України	29.1	28.9	34.9	35.6	34.6	27.4	37.0	35.2	33.4	34.8	40.3	35.8
6. Відвідувачів України	27.0	16.7	17.9	18.8	20.6	32.4	31.4	33.2	34.9	31.4	29.9	34.6
7. Взагалі не допустав би в Україну	16.3	9.8	15.4	15.8	17.6	25.8	19.4	17.4	19.9	18.2	15.3	14.7
Не відповіли	5.5	16.1	4.6	5.1	2.8	3.1	1.8	0.6	0.3	0.9	0.6	0.8
Середній бал	5.1	4.6	4.7	4.8	4.9	5.6	5.5	5.4	5.5	5.4	5.3	5.3

е5.11 Я згоден допустити молдаван

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Членів моєї сім'ї	7.3	8.4	7.7	5.6	1.8	1.6	2.7	1.3	1.5	1.7	1.8
2. Близьких друзів	8.9	8.7	6.9	6.1	4.2	4.2	4.1	3.4	2.8	2.7	3.3
3. Сусідів	8.1	8.1	8.3	8.1	9.4	9.2	12.3	8.1	13.0	12.2	9.9
4. Колег по роботі	4.0	3.6	3.5	2.0	4.1	3.6	4.0	4.2	4.6	3.2	3.1
5. Мешканців України	20.0	22.1	21.0	17.0	21.8	27.3	25.2	20.9	25.6	24.2	22.8
6. Відвідувачів України	29.5	35.4	38.7	47.4	39.3	40.6	40.7	47.6	41.0	43.7	46.9
7. Взагалі не допустав би в Україну	6.3	8.9	8.6	11.1	16.3	11.9	10.5	14.3	10.8	11.3	11.4
Не відповіли	15.9	4.7	5.2	2.7	2.9	1.7	0.5	0.2	0.7	0.9	0.8
Середній бал	4.6	4.7	4.8	5.1	5.3	5.2	5.1	5.4	5.2	5.2	5.3

е5.12 Я згоден допустити негрів

	1992	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Членів моєї сім'ї	1.8	0.7	0.6	1.1	0.6	0.5	0.6	0.7
2. Близьких друзів	5.4	2.5	1.9	1.4	1.6	1.5	1.7	1.1
3. Сусідів	5.0	2.1	2.8	2.7	1.9	1.7	1.9	1.9
4. Колег по роботі	6.0	2.6	2.3	2.2	2.7	1.8	1.8	1.9
5. Мешканців України	10.0	8.9	8.4	8.6	7.2	8.2	6.8	7.3
6. Відвідувачів України	47.9	50.8	60.1	60.1	64.1	63.1	67.2	64.9
7. Взагалі не допускати в Україну	18.9	29.2	22.3	23.3	21.7	22.4	19.3	21.1
Не відповіли	4.9	3.2	1.5	0.6	0.2	0.9	0.7	0.9
Середній бал	5.5	6.0	5.9	5.9	5.9	6.0	5.9	6.0

е5.13 Я згоден допустити німців

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Членів моєї сім'ї	7.9	8.5	9.2	8.7	6.8	2.4	1.7	3.1	2.2	2.4	2.1	2.6
2. Близьких друзів	12.2	9.9	10.2	8.6	10.3	5.2	5.4	6.1	4.4	4.4	4.3	4.2
3. Сусідів	8.2	7.7	6.1	7.2	7.1	6.1	6.1	7.4	6.1	7.7	6.8	6.4
4. Колег по роботі	15.2	6.3	7.8	5.8	7.1	12.0	11.4	13.2	12.0	10.5	10.8	10.9
5. Мешканців України	11.3	16.2	17.7	15.4	13.2	12.2	14.5	12.1	10.1	12.9	12.1	12.0
6. Відвідувачів України	35.4	31.4	37.2	41.0	44.9	45.4	50.6	49.5	55.7	50.7	55.4	54.7
7. Взагалі не допускати в Україну	4.9	5.0	7.4	8.2	7.9	13.6	8.8	8.1	9.2	10.7	7.8	8.1
Не відповіли	4.9	15.1	4.4	5.1	2.7	3.1	1.5	0.7	0.4	0.7	0.8	1.1
Середній бал	4.3	4.5	4.6	4.8	4.8	5.2	5.2	5.1	5.3	5.2	5.3	5.2

е5.14 Я згоден допустити поляків

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Членів моєї сім'ї	14.6	8.5	9.9	9.4	8.2	3.4	3.2	4.6	3.4	3.5	3.2	3.7
2. Близьких друзів	20.9	10.0	9.6	8.7	8.3	6.6	6.4	7.6	6.3	7.4	5.1	7.7
3. Сусідів	13.1	9.1	9.4	9.6	9.1	11.2	11.4	14.2	11.0	14.4	12.7	12.1
4. Колег по роботі	4.3	3.9	5.1	4.4	4.4	7.1	6.6	7.2	8.9	8.6	8.4	8.1
5. Мешканців України	11.8	19.3	21.8	20.9	18.6	15.4	20.2	15.8	15.0	16.9	17.7	17.2
6. Відвідувачів України	26.1	27.8	32.6	34.8	42.0	43.6	43.4	44.7	47.4	42.1	46.1	44.1
7. Взагалі не допустав би в Україну	4.3	5.7	7.0	7.2	6.8	10.0	7.3	5.3	7.6	6.4	5.9	6.1
Не відповіли	5.0	15.8	4.5	5.1	2.5	2.8	1.6	0.7	0.3	0.7	0.9	1.1
Середній бал	3.8	4.4	4.5	4.6	4.7	5.0	5.0	4.8	5.0	4.8	5.0	4.9

е5.15 Я згоден допустити росіян

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Членів моєї сім'ї	40.6	46.7	55.3	55.9	51.6	27.5	32.3	29.9	29.9	29.9	24.8	25.4
2. Близьких друзів	22.8	17.3	18.7	19.1	19.9	16.4	17.5	18.6	19.3	20.2	19.4	18.6
3. Сусідів	9.7	4.0	6.7	5.5	6.3	10.0	10.2	13.6	9.8	13.1	13.7	13.1
4. Колег по роботі	3.2	1.8	1.9	1.9	2.8	4.7	4.6	5.8	4.7	4.6	4.6	5.0
5. Мешканців України	10.2	10.7	7.0	7.8	7.7	20.3	19.7	20.7	16.5	18.1	20.3	18.7
6. Відвідувачів України	7.1	4.9	4.6	4.1	7.7	14.4	11.7	10.9	17.1	11.4	13.7	15.1
7. Взагалі не допустав би в Україну	1.8	1.8	1.8	1.5	2.0	3.9	2.7	1.9	2.7	2.1	2.9	3.2
Не відповіли	4.6	12.9	4.0	4.1	2.0	2.7	1.4	0.4	0.1	0.6	0.6	0.9
Середній бал	2.5	2.2	2.0	2.0	2.2	3.3	3.1	3.1	3.2	3.0	3.3	3.3

е5.16 Я згоден допустити румунів

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Членів моєї сім'ї	7.3	6.6	7.3	7.0	4.7	1.3	1.4	2.5	1.4	1.7	1.6	1.5
2. Близьких друзів	11.4	8.7	7.4	6.5	6.1	4.5	3.7	4.9	4.3	4.3	2.9	3.5
3. Сусідів	12.3	7.5	6.7	8.0	7.3	9.0	9.7	12.5	9.2	12.3	10.7	11.1
4. Колег по роботі	5.5	3.7	3.3	2.8	2.9	5.2	3.6	5.2	4.9	5.3	4.2	4.9
5. Мешканців України	13.5	19.0	20.3	19.9	16.5	12.5	14.7	13.7	13.4	14.8	13.1	13.8
6. Відвідувачів України	36.4	32.2	39.5	40.6	50.7	48.6	53.7	52.9	57.3	52.2	57.3	54.7
7. Взагалі не допускав би в Україну	8.0	6.4	10.6	10.1	9.0	15.8	11.4	7.7	9.1	8.5	9.2	9.2
Не відповіли	4.5	15.9	4.8	5.1	2.7	3.0	1.9	0.6	0.4	0.9	1.1	1.2
Середній бал	4.6	4.7	4.9	4.9	5.1	5.4	5.4	5.1	5.3	5.2	5.4	5.3

е5.17 Я згоден допустити словаків

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Членів моєї сім'ї	7.8	9.1	8.1	5.4	2.0	1.9	4.0	1.7	2.5	2.1	2.2
2. Близьких друзів	8.9	8.6	7.5	8.3	7.3	5.7	7.2	6.8	6.6	4.3	6.4
3. Сусідів	8.7	6.7	7.8	7.2	10.6	11.2	12.8	10.6	15.0	12.6	11.7
4. Колег по роботі	3.0	3.4	3.4	3.4	5.6	5.2	6.4	5.1	6.9	5.5	5.7
5. Мешканців України	18.8	19.8	18.1	15.6	14.2	18.4	15.8	17.2	16.2	16.4	16.3
6. Відвідувачів України	32.7	40.9	43.3	50.4	46.0	48.4	48.3	52.2	46.2	51.6	51.1
7. Взагалі не допускав би в Україну	4.0	6.9	6.4	6.9	11.3	7.7	4.8	6.2	5.5	6.6	5.4
Не відповіли	16.1	4.6	5.4	2.8	3.0	1.6	0.7	0.3	1.2	0.8	1.3
Середній бал	4.6	4.7	4.8	5.0	5.1	5.1	4.9	5.1	4.9	5.1	5.0

е5.18 Я згоден допустити турків

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Членів моєї сім'ї	5.6	6.3	5.0	3.0	0.7	0.5	1.6	1.9	1.4	1.4	1.1
2. Близьких друзів	7.1	5.6	4.8	3.9	2.2	2.1	2.1	1.1	1.9	1.9	1.4
3. Сусідів	6.5	4.5	4.8	5.0	3.5	3.6	5.6	3.3	4.0	3.8	5.1
4. Колег по роботі	3.7	2.9	2.3	2.0	3.4	1.9	3.7	3.2	2.1	3.7	2.8
5. Мешканців України	16.3	16.0	14.9	9.9	8.9	8.7	7.8	8.2	8.1	6.7	8.5
6. Відвідувачів України	35.6	43.8	47.2	52.7	50.9	62.0	60.1	63.6	62.6	65.4	64.8
7. Взагалі не допускав би в Україну	8.6	16.6	15.9	20.6	27.0	19.6	18.3	18.1	18.2	14.9	14.5
Не відповіли	16.5	4.4	5.1	2.8	3.3	1.6	0.8	0.8	1.7	2.1	1.9
Середній бал	4.9	5.2	5.3	5.6	5.9	5.9	5.7	5.8	5.8	5.7	5.7

е5.19 Я згоден допустити українців

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Членів моєї сім'ї	75.6	65.1	81.1	79.9	75.5	55.0	56.9	60.6	61.9	61.7	62.0	58.2
2. Близьких друзів	8.3	6.4	6.9	5.6	9.1	11.0	12.6	10.6	11.3	12.2	8.8	11.7
3. Сусідів	2.7	1.7	2.1	2.0	2.5	3.5	5.3	5.0	3.3	3.1	3.3	6.1
4. Колег по роботі	1.0	0.9	0.6	0.7	0.7	1.3	2.1	2.4	1.6	1.4	1.5	1.6
5. Мешканців України	6.3	12.6	6.0	7.4	9.3	21.1	18.9	19.6	18.4	17.3	20.4	17.2
6. Відвідувачів України	1.9	2.0	0.1	0.4	0.8	4.7	2.7	1.9	2.5	2.5	2.8	3.6
7. Взагалі не допускав би в Україну	0.3	0.2	0.0	0.1	0.1	0.8	0.4	0.5	0.8	0.8	0.3	1.0
Не відповіли	3.9	11.2	3.3	3.8	2.0	2.6	1.1	0.8	0.2	1.0	0.9	0.7
Середній бал	1.6	1.8	1.4	1.5	1.6	2.4	2.2	2.2	2.1	2.1	2.2	2.2

е5.20 Я згоден допустити українців, які проживають в інших країнах

	1992	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Членів моєї сім'ї	22.4	18.8	16.5	20.6	20.3	26.8	25.2	29.1	25.5	26.7
2. Близьких друзів	20.5	16.3	16.5	24.7	24.8	25.3	23.8	27.8	28.0	26.4
3. Сусідів	7.1	5.6	6.3	5.9	8.8	7.3	9.5	6.1	6.9	9.1
4. Колег по роботі	4.1	3.4	2.9	3.7	3.2	3.4	3.1	2.6	2.1	3.2
5. Мешканців України	17.1	23.3	20.3	22.8	25.1	22.4	22.1	20.5	24.3	20.6
6. Відвідувачів України	21.4	23.8	31.4	15.9	14.9	12.9	13.8	11.2	10.7	11.6
7. Взагалі не допускав би в Україну	2.1	3.3	2.9	3.4	1.3	1.7	2.2	2.2	1.8	1.6
Не відповіли	5.4	5.6	3.1	2.9	1.6	0.4	0.3	0.7	0.7	0.9
Середній бал	3.5	3.9	4.0	3.5	3.4	3.1	3.2	3.0	3.1	3.1

е5.21 Я згоден допустити циган

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Членів моєї сім'ї	2.4	5.0	5.8	4.6	2.8	0.6	0.6	1.4	1.0	0.5	0.5	0.4
2. Близьких друзів	4.3	5.1	5.3	4.3	3.3	2.0	1.2	1.2	0.7	1.3	1.2	1.1
3. Сусідів	6.3	6.6	4.6	4.9	4.8	2.0	3.1	2.7	1.8	3.0	2.5	2.6
4. Колег по роботі	3.2	2.9	1.7	1.1	1.3	1.6	0.7	0.9	0.7	0.7	1.0	1.4
5. Мешканців України	21.2	24.6	29.4	28.2	28.6	19.2	21.2	22.9	20.0	21.1	19.1	20.3
6. Відвідувачів України	24.9	20.0	20.2	19.6	22.5	28.6	25.7	28.5	30.3	29.9	30.3	28.4
7. Взагалі не допускав би в Україну	33.0	19.5	28.2	32.3	34.1	42.9	46.0	42.1	45.3	42.6	44.8	44.8
Не відповіли	4.8	16.3	4.8	5.1	2.7	3.1	1.6	0.6	0.2	0.8	0.7	0.9
Середній бал	5.6	5.1	5.3	5.4	5.6	6.0	6.1	6.0	6.1	6.0	6.1	6.1

е5.22 Я згоден допустити чехів

	2002	2004	2006	2008	2010	2012
1. Членів моєї сім'ї	1.6	1.8	1.8	2.0	2.1	2.1
2. Близьких друзів	5.7	4.6	5.3	4.6	4.3	5.5
3. Сусідів	7.4	8.6	7.3	12.0	9.8	9.1
4. Колег по роботі	6.3	6.4	6.7	6.7	6.8	7.8
5. Мешканців України	13.8	15.6	13.6	15.3	14.1	14.8
6. Відвідувачів України	49.4	52.6	55.6	49.4	55.1	52.8
7. Взагалі не допустав би в Україну	12.7	8.7	9.4	9.2	7.1	7.1
Не відповіли	3.1	1.8	0.3	0.8	0.8	0.8
Середній бал	5.3	5.3	5.3	5.2	5.2	5.2

е5.23 Я згоден допустити чеченців

	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012
1. Членів моєї сім'ї	2.7	0.6	0.5	1.2	0.5	1.3	0.8
2. Близьких друзів	3.0	2.1	0.9	0.6	1.2	1.1	1.0
3. Сусідів	3.5	1.8	2.1	1.9	2.1	1.4	1.8
4. Колег по роботі	1.1	1.3	0.4	0.9	0.7	0.8	1.1
5. Мешканців України	6.8	5.6	5.6	5.4	5.5	4.9	6.7
6. Відвідувачів України	29.7	29.5	29.9	37.3	40.2	38.8	42.1
7. Взагалі не допустав би в Україну	50.4	56.3	58.9	52.4	48.9	51.1	45.6
Не відповіли	2.8	2.9	1.6	0.2	0.8	0.7	0.9
Середній бал	6.1	6.3	6.4	6.3	6.3	6.3	6.2

Додаток

Зведена таблиця (єс. 1–єс.23)
ІНДЕКСІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДІСТАНЦІЙОВАНOSTI. Середній бал: шкала 1–7 балів
Результати моніторингу показників національної дистанційованості населення України (шкала Богардуса)

Національна дистанційованість населення України від...	Індекс національної дистанційованості (шкала: 1-7 балів)										
	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
Азербайджанців	—	—	—	—	5.8	5.8	5.7	5.8	5.7	5.7	5.7
Американців*	4.4	4.6	4.7	4.8	5.4	5.5	5.4	5.7	5.6	5.5	5.6
Арабів	—	—	—	—	6.1	6.1	6.0	6.1	6.1	6.0	6.1
Афганців	—	—	—	—	6.2	6.2	6.1	6.1	6.1	6.1	6.1
Білорусів*	2.7	2.6	2.5	2.8	4.2	4.1	3.9	4.1	3.9	4.0	4.1
Грузинів*	4.9	5.0	5.1	5.4	5.4	5.5	5.4	5.5	5.4	5.5	5.3
Євреїв*	3.8	3.8	3.9	3.9	5.1	5.1	5.0	5.2	5.0	5.1	5.0
Китайців	—	—	—	—	5.9	5.9	5.8	5.9	5.9	5.9	5.9
Кримських татар*	4.6	4.8	4.8	4.9	5.6	5.5	5.4	5.5	5.4	5.3	5.3
Молдаван	4.6	4.7	4.8	5.1	5.3	5.2	5.1	5.4	5.2	5.2	5.3
Негрів	—	—	—	—	6.0	5.9	5.9	5.9	6.0	5.9	6.0
Німців*	4.5	4.6	4.8	4.8	5.2	5.2	5.1	5.3	5.2	5.3	5.2
Поляків*	4.4	4.5	4.6	4.8	5.0	5.0	4.8	5.0	4.8	5.0	4.9
Росіян	2.3	2.1	2.0	2.3	3.3	3.1	3.1	3.2	3.0	3.3	3.3
Румунів*	4.7	4.9	4.9	5.2	5.4	5.4	5.1	5.3	5.2	5.4	5.3
Сербів	4.8	5.0	5.1	5.4	—	—	—	—	—	—	—
Словаків	4.6	4.8	4.8	5.0	5.1	5.1	4.9	5.1	4.9	5.1	5.0
Турків	4.9	5.2	5.3	5.6	5.9	5.9	5.7	5.8	5.8	5.7	5.7
Угорців*	4.6	4.8	4.9	5.1	5.4	5.4	5.1	5.3	5.1	5.2	5.2
Українців	1.8	1.4	1.5	1.6	2.4	2.2	2.2	2.1	2.1	2.2	2.2
Українців, які мешкають в інших країнах	—	—	3.9	4.0	3.5	3.4	3.1	3.2	3.0	3.1	3.1
Циган*	5.1	5.3	5.4	5.6	6.0	6.1	6.0	6.1	6.0	6.1	6.1
Чехів	—	—	—	—	5.3	5.3	5.1	5.3	5.2	5.2	5.2
Чеченців	—	—	—	6.1	6.3	6.4	6.4	6.3	6.3	6.3	6.2
Інтегральний індекс національної дистанційованості за 10 національностями, позначеними*	4.4	4.5	4.6	4.7	5.3	5.3	5.1	5.3	5.2	5.2	5.2

* У таблиці наведено індекси національної дистанційованості (середній бал за семібальною шкалою соціальної дистанції) стосовно представників кожної національності; а також інтегральний індекс національної дистанційованості (ІІНД) — усереднене значення стосовно всіх національностей за винятком українців, росіян та української діаспори. Оскільки впродовж десяти років відбувалися зміни у переліку національностей, з метою нівелювання можливого впливу цих змін у таблиці наведено інтегральний індекс національної дистанційованості за десятьма національностями, ставлення до яких оцінювали в усіх дослідженнях моніторингу.

s8. Ваша рідна мова:

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Українська	61.9	62.3	62.5	61.9	63.8	63.9	61.1	64.3	62.3	65.1	65.1	61.3	66.2
2. Російська	34.9	34.7	36.1	36.5	35.1	34.5	35.7	34.1	36.4	33.1	32.5	34.4	32.4
3. Інша	3.0	2.6	1.4	1.5	1.2	1.5	1.8	1.5	1.2	1.7	2.3	2.5	1.2
Не відповіли	0.3	0.4	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1	0.2	0.0	0.1	0.1	0.0	0.2

e6. Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтесь у Вашій родині (вдома)?
(Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Переважно українською	36.8	36.7	36.9	37.6	39.1	38.2	38.4	41.8	38.0	42.0	41.7	42.8	42.9
2. Переважно російською	29.0	32.4	33.1	33.4	36.0	33.2	34.3	36.4	39.2	36.8	34.9	38.6	35.4
3. І українською, і російською (залежно від обставин)	32.0	29.4	29.6	28.4	24.8	28.0	26.3	21.6	22.6	19.9	22.1	17.1	20.9
4. Іншою	2.0	0.7	0.4	0.5	0.2	0.5	0.9	0.2	0.3	0.8	0.9	1.2	0.3
Не відповіли	0.2	0.8	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1	0.0	0.0	0.4	0.4	0.0	0.4

s14. Якою мовою Ви б хотіли заповнювати анкету наступного разу?

	1992	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Українською	51.9	43.6	47.8	48.7	49.8	47.4	48.6	49.6
2. Російською	43.1	53.3	50.7	51.3	49.5	51.6	51.4	49.4
Не відповіли	5.0	3.1	1.4	0.0	0.7	1.1	0.0	1.1

е7. Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні?

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Ні	32.9	37.0	36.2	31.1	32.2	34.4	37.6	38.4	39.6	47.1	41.6
2. Важко сказати	16.1	15.3	19.3	20.0	20.0	16.8	14.0	13.0	17.0	11.4	14.8
3. Так	50.9	47.6	44.0	48.6	47.5	48.6	48.4	48.6	43.3	41.6	43.4
Не відповіли	0.0	0.1	0.5	0.3	0.3	0.1	0.0	0.0	0.1	0.0	0.2

е8. Яку мову, окрім української, на Вашу думку, необхідно обов'язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах? (Відзначте всі відповіді, що підходять)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Російську	75.8	72.9	74.3	71.9	71.2	69.5	65.9	63.5
2. Англійську	81.9	84.5	82.7	83.7	80.6	81.8	81.7	84.5
3. Іншу	13.9	10.2	11.9	11.0	9.4	7.3	–	8.4
Не відповіли	0.7	0.1	0.0	0.1	0.6	0.5	0.0	0.9

Ф. Соціальне самопочуття і суспільні настрої

f1. Уявіть собі, що на сходинах деякої «драбинки» розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій — ті, хто має найнижче становище, а на найвищій — ті, хто має найвище становище. НА ЯКУ З ЦИХ СХОДИНОК ВИ ПОСТАВИЛИ Б СЕБЕ?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1 Найнижче становище	19.4	22.6	23.9	21.6	17.2	14.3	8.3	8.3	7.7	7.1	5.9
2	25.3	22.2	28.1	26.9	24.0	20.4	15.2	14.3	13.4	15.8	16.6
3	32.3	33.0	32.7	31.5	31.8	33.2	35.2	36.1	31.9	33.7	36.2
4	18.6	18.1	13.2	16.6	21.6	23.9	30.1	29.3	29.4	28.1	28.4
5	2.2	2.6	1.2	2.4	4.2	6.7	9.3	10.0	14.3	11.9	10.8
6	0.4	0.5	0.4	0.4	0.3	0.8	0.8	1.0	2.4	2.6	1.2
7 Найвище становище	0.4	0.5	0.5	0.7	0.5	0.7	0.8	0.9	0.9	0.8	0.8
Не відповіли	1.4	0.7	0.0	0.0	0.3	0.0	0.2	0.1	0.1	0.1	0.2
Середній бал	2.6	2.6	2.4	2.6	2.7	2.9	3.2	3.2	3.4	3.3	3.3

f2. Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Скоріше не задоволений	50.5	62.4	63.4	77.5	69.4	63.2	58.2	46.6	49.0	46.6	46.8	51.1
2. Важко сказати, задоволений чи ні	33.0	24.8	25.3	15.2	22.1	23.7	26.4	33.9	30.6	31.6	31.4	29.5
3. Скоріше задоволений	16.0	12.6	11.3	7.0	8.5	12.2	15.4	19.5	20.2	21.5	21.6	19.2
Не відповіли	0.4	0.3	0.0	0.3	0.0	0.8	0.0	0.1	0.3	0.2	0.2	0.3

f3. Ким Ви себе передусім вважаєте? (Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)

	1992	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24.0	31.3	31.6	30.5	24.6	27.7	24.5	27.2	29.8
2. Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6.8	6.9	5.9	6.7	6.4	6.6	9.3	6.6	7.6
3. Громадянином України	45.6	41.0	41.0	44.2	54.6	51.6	51.7	51.2	48.4
4. Представником свого етносу, нації	—	—	3.0	3.1	2.1	1.8	2.6	3.1	1.8
5. Громадянином колишнього Радянського Союзу	12.7	12.2	12.7	10.7	8.1	7.3	9.0	6.9	8.4
6. Громадянином Європи	3.8	2.8	0.7	0.7	0.8	1.3	0.4	0.9	1.2
7. Громадянином світу	6.4	5.6	2.7	2.4	2.5	2.9	1.7	3.1	2.4
8. Інше	—	—	1.6	1.4	1.0	0.7	0.6	0.8	0.3
Не відповіли	0.6	0.2	0.8	0.2	0.1	0.1	0.1	0.3	0.1

f3a. Чи могли б Ви віднести себе до СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ в Україні?

	2006	2008	2010	2012
1. Мабуть, ТАК	38.9	38.0	38.0	35.1
2. Мабуть, НІ	45.6	48.1	49.3	52.2
3. Важко сказати	15.4	13.8	12.6	12.6
Не відповіли	0.0	0.0	0.1	0.1

f4. Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Здебільшого від зовнішніх обставин	20.4	28.2	31.2	38.6	28.5	24.0	19.3	18.6	18.9	17.5	16.1	16.8
2. Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	34.9	30.6	27.7	28.1	30.7	28.1	29.3	27.2	29.5	30.0	30.6	32.3
3. Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	25.7	21.3	22.2	18.7	23.7	25.6	28.8	29.8	31.8	31.1	31.1	30.5
4. Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	12.3	10.0	9.2	7.2	8.8	10.7	12.1	12.8	10.4	11.9	11.7	10.2
5. Здебільшого від мене	6.6	9.2	9.7	7.1	8.1	11.5	10.2	11.4	9.3	9.4	10.5	10.2
Не відповіли	0.2	0.8	0.0	0.4	0.3	0.2	0.3	0.2	0.1	0.1	0.1	0.0
Середній бал	2.5	2.4	2.4	2.2	2.4	2.6	2.7	2.7	2.6	2.7	2.7	2.6

f5. Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не задоволений	14.2	16.8	29.6	36.2	25.7	22.2	18.0	12.7	12.1	9.9	10.6	11.5
2. Скоріше не задоволений	31.8	31.9	32.2	34.1	35.2	34.4	34.2	31.8	31.9	30.9	29.1	31.2
3. Важко сказати, задоволений чи ні	28.9	27.6	21.4	16.1	21.9	25.8	24.7	27.2	26.3	22.9	25.3	26.6
4. Скоріше задоволений	22.6	20.5	14.9	12.0	15.7	15.6	21.4	25.7	27.4	33.5	32.5	28.3
5. Цілком задоволений	2.1	2.5	1.8	1.5	1.4	1.9	1.1	2.7	2.2	2.6	2.3	2.3
Не відповіли	0.5	0.6	0.0	0.1	0.0	0.2	0.6	0.0	0.1	0.1	0.2	0.1
Середній бал	2.7	2.6	2.3	2.1	2.3	2.4	2.5	2.7	2.8	2.9	2.9	2.8

f5a. Ви відчуваєте себе молодшим чи старшим за свій вік?

	2008	2010	2012
1. Відчуваю себе набагато молодшим	5.5	7.6	6.6
2. Відчуваю себе дещо молодшим	22.3	23.8	25.3
3. Відчуваю себе на свій вік	57.5	54.9	53.5
4. Відчуваю себе дещо старшим	11.0	11.9	12.1
5. Відчуваю себе набагато старшим	3.6	1.7	2.4
Не відповіли	0.2	0.1	0.1
Середній бал	2.8	2.8	2.8

f6. Чого з наведеного Вам не вистачає?**f6.1 ...Вміння жити в нових суспільних умовах**

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Не вистачає	52.6	45.5	43.2	39.7	38.3	35.2	30.5	34.9	33.2	38.5	32.1
2. Важко сказати, вистачає чи ні	31.8	36.9	37.0	36.6	32.7	35.7	36.4	31.2	32.8	26.2	34.9
3. Вистачає	12.2	10.8	14.2	17.1	24.6	23.5	27.7	28.4	28.4	30.8	27.2
4. Не цікавить	3.4	5.6	5.1	6.0	4.2	5.0	4.6	5.1	5.2	4.6	5.1
Не відповіли	0.0	1.2	0.5	0.7	0.2	0.6	0.8	0.4	0.4	0.0	0.8

f6.2 ...Здоров'я

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Не вистачає	51.8	56.8	52.0	54.9	49.0	51.3	47.3	45.8	46.5	43.7	50.1
2. Важко сказати, вистачає чи ні	17.4	16.5	17.9	13.9	14.1	17.5	18.4	18.5	17.1	16.5	18.1
3. Вистачає	29.7	25.5	28.8	29.7	36.0	30.3	33.4	34.9	35.6	39.3	31.2
4. Не цікавить	1.0	0.7	0.9	1.1	0.8	0.8	0.4	0.7	0.7	0.5	0.6
Не відповіли	0.0	0.5	0.3	0.4	0.1	0.1	0.4	0.1	0.1	0.0	0.1

f6.3 ...Роботи, що підходить

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Не вистачає	46.8	54.8	56.0	54.1	45.5	45.9	43.0	37.0	46.5	39.0	48.6
2. Важко сказати, вистачає чи ні	15.6	14.9	12.2	14.6	14.2	15.4	15.9	15.9	13.7	12.8	15.1
3. Вистачає	23.4	17.2	19.0	19.6	25.3	23.5	26.4	32.0	24.6	24.6	22.6
4. Не цікавить	14.2	11.7	12.4	10.7	14.9	14.9	14.2	14.7	14.9	23.6	13.4
Не відповіли	0.0	1.4	0.4	1.1	0.2	0.2	0.4	0.4	0.3	0.0	0.4

f6.4 ...Необхідного одягу

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Не вистачає	42.9	46.6	43.7	44.9	32.3	31.1	25.7	21.0	23.7	18.0	24.0
2. Важко сказати, вистачає чи ні	19.3	20.1	19.1	18.0	16.5	19.4	20.4	15.2	17.4	16.3	20.9
3. Вистачає	33.4	28.0	31.2	31.2	45.5	43.4	46.6	57.6	52.4	61.1	50.3
4. Не цікавить	4.4	4.4	5.8	5.3	5.5	5.9	6.8	5.9	6.4	4.6	4.5
Не відповіли	0.0	1.0	0.2	0.7	0.2	0.2	0.5	0.3	0.1	0.0	0.3

f6.5 ...Добротного житла

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Не вистачає	34.7	39.4	35.4	42.4	36.3	40.9	36.1	34.1	35.1	31.7	38.8
2. Важко сказати, вистачає чи ні	15.5	18.7	17.8	16.2	15.0	14.2	17.3	14.9	15.8	18.7	19.1
3. Вистачає	46.7	36.7	41.9	36.0	43.4	40.6	42.7	46.3	45.6	45.1	39.1
4. Не цікавить	3.2	4.1	4.2	5.0	5.1	4.2	3.4	4.4	3.4	4.4	2.7
Не відповіли	0.0	1.0	0.6	0.6	0.2	0.1	0.5	0.3	0.2	0.0	0.3

f6.6 ...Сучасних економічних знань

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Не вистачає	48.1	44.2	42.3	46.2	46.3	46.3	38.6	38.2	38.5	32.4	39.6
2. Важко сказати, вистачає чи ні	20.3	24.6	22.3	23.4	20.7	20.9	24.4	21.8	22.6	21.0	26.1
3. Вистачає	9.7	8.6	11.4	11.6	15.4	15.4	18.2	21.2	19.0	23.0	18.1
4. Не цікавить	21.9	21.7	23.6	18.2	17.3	17.2	18.3	18.5	19.8	23.6	15.9
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.7	0.3	0.2	0.5	0.2	0.2	0.0	0.4

f6.7 ...Упевненості в своїх силах

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Не вистачає	34.4	33.5	34.7	35.7	29.9	33.8	29.0	29.7	28.2	34.5	34.6
2. Важко сказати, вистачає чи ні	31.4	35.5	32.9	29.4	28.8	27.9	28.8	26.5	27.1	23.4	29.0
3. Вистачає	30.5	26.6	29.5	31.3	37.6	34.8	39.4	40.4	42.1	39.4	34.1
4. Не цікавить	3.7	3.4	2.5	3.0	3.3	3.3	2.3	3.1	2.6	2.8	2.1
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.7	0.4	0.2	0.4	0.4	0.1	0.0	0.3

f6.8 ...Необхідної медичної допомоги

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Не вистачає	58.4	62.8	61.9	63.4	55.8	58.8	54.2	48.4	52.1	47.1	57.4
2. Важко сказати, вистачає чи ні	22.9	21.2	19.4	17.3	20.9	21.0	23.3	23.1	20.8	20.4	20.8
3. Вистачає	14.8	10.7	13.6	14.2	18.8	16.7	18.2	25.4	22.9	28.0	18.5
4. Не цікавить	3.8	4.4	4.8	4.5	4.3	3.3	3.8	2.9	3.8	4.5	2.8
Не відповіли	0.0	1.0	0.3	0.6	0.2	0.2	0.5	0.2	0.4	0.0	0.4

ф6.9 ...Модного та красивого одягу

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Не вистачає	44.3	48.7	44.0	44.8	41.3	38.5	35.2	32.3	35.6	33.4	36.3
2. Важко сказати, вистачає чи ні	17.9	14.7	15.8	17.3	13.9	18.1	19.2	18.3	16.7	16.5	18.3
3. Вистачає	9.9	8.3	10.2	10.8	14.9	15.8	20.1	23.4	21.4	20.2	20.6
4. Не цікавить	27.8	27.3	29.8	26.6	29.5	27.5	24.9	25.6	26.2	29.9	24.4
Не відповіли	0.0	0.9	0.2	0.4	0.4	0.2	0.6	0.4	0.2	0.0	0.3

ф6.10 ...Необхідних меблів

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Не вистачає	35.5	37.6	32.0	40.2	33.0	35.2	30.9	27.0	27.4	21.5	28.8
2. Важко сказати, вистачає чи ні	18.3	17.8	16.2	15.1	15.4	15.4	16.7	14.5	15.1	14.8	17.2
3. Вистачає	32.6	29.4	35.4	28.9	38.7	35.0	40.0	45.9	46.4	54.8	42.9
4. Не цікавить	13.6	14.3	16.0	15.2	12.7	14.2	11.9	12.0	10.9	9.0	10.6
Не відповіли	0.0	0.9	0.3	0.5	0.2	0.2	0.5	0.6	0.2	0.0	0.5

ф6.11 ...Сучасних політичних знань

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Не вистачає	35.6	33.6	28.7	31.0	34.6	35.2	27.5	27.5	24.7	24.0	29.3
2. Важко сказати, вистачає чи ні	23.2	26.7	24.5	25.1	22.1	15.4	25.2	23.4	23.6	22.7	25.1
3. Вистачає	12.1	9.4	15.4	14.6	15.4	35.0	21.3	24.4	22.4	23.1	20.2
4. Не цікавить	29.1	29.0	31.0	28.6	27.6	14.2	25.6	24.4	29.3	30.1	25.1
Не відповіли	0.0	1.2	0.3	0.7	0.3	0.2	0.4	0.3	0.1	0.0	0.4

f6.12 ...Рішучості в досягненні своїх цілей

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Не вистачає	26.7	31.1	31.2	31.8	29.2	30.9	28.3	27.2	27.9	35.5	33.8
2. Важко сказати, вистачає чи ні	37.1	39.8	33.3	31.9	31.6	28.7	30.3	27.1	29.7	26.4	28.7
3. Вистачає	26.2	19.7	25.4	27.0	31.5	31.9	33.2	37.5	34.9	30.9	31.2
4. Не цікавить	10.0	8.7	10.0	8.8	7.7	8.4	7.6	7.6	7.4	7.1	5.8
Не відповіли	0.0	0.8	0.2	0.6	0.1	0.1	0.5	0.6	0.1	0.0	0.5

f6.13 ...Юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Не вистачає	46.9	52.4	50.0	56.0	57.2	51.3	47.3	48.4	49.4	50.5	54.4
2. Важко сказати, вистачає чи ні	29.1	28.7	25.9	23.3	22.7	26.4	27.4	25.4	25.2	21.7	25.7
3. Вистачає	8.1	5.5	8.8	8.3	9.4	12.1	12.9	14.8	12.8	14.1	10.8
4. Не цікавить	15.9	12.6	15.0	11.8	10.5	10.1	11.8	11.0	12.2	13.7	8.4
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.6	0.2	0.1	0.5	0.4	0.4	0.0	0.7

f6.14 ...Можливості повноцінно проводити відпустку

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Не вистачає	68.0	63.6	65.1	59.0	59.9	52.9	53.6	58.8	59.6	60.6
2. Важко сказати, вистачає чи ні	13.0	12.4	12.6	13.9	14.2	19.7	17.1	14.9	13.1	15.8
3. Вистачає	5.1	8.1	8.7	13.9	13.4	14.9	16.8	14.8	13.5	14.1
4. Не цікавить	13.0	15.6	13.1	12.9	12.2	11.9	12.2	11.4	13.8	9.0
Не відповіли	0.8	0.3	0.6	0.2	0.2	0.5	0.3	0.1	0.0	0.5

f6.15 ...Можливості мати додатковий зарібок

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Не вистачає	55.6	55.9	48.8	39.3	47.6	44.8	41.0	47.2	41.2	51.1
2. Важко сказати, вистачає чи ні	18.5	16.2	19.6	20.7	16.9	18.2	16.8	16.6	15.5	16.2
3. Вистачає	9.3	11.7	13.2	21.3	16.7	18.9	23.8	17.6	17.3	15.9
4. Не цікавить	15.2	16.1	17.7	18.6	18.5	17.5	17.9	18.4	26.1	16.3
Не відповіли	1.3	0.2	0.7	0.2	0.3	0.5	0.5	0.2	0.0	0.6

f6.16 ...Можливості купувати найнеобхідніші продукти

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Не вистачає	60.6	57.8	49.6	37.4	43.6	35.7	32.2	32.4	28.0	31.8
2. Важко сказати, вистачає чи ні	18.2	17.2	17.5	17.8	17.3	19.4	17.5	17.8	17.5	21.5
3. Вистачає	19.4	22.8	29.6	41.6	37.5	42.3	47.5	47.3	53.2	44.3
4. Не цікавить	1.0	1.9	2.7	2.4	1.6	2.0	2.4	2.3	1.3	1.8
Не відповіли	0.8	0.3	0.6	0.7	0.1	0.6	0.4	0.2	0.0	0.6

f6.17 ...Ініціативи і самостійності у розв'язанні життєвих проблем

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Не вистачає	26.3	24.5	27.8	29.0	22.7	26.3	23.6	22.4	23.9	29.4	28.7
2. Важко сказати, вистачає чи ні	36.7	41.4	32.7	33.7	31.7	28.9	31.7	27.2	28.3	23.6	30.6
3. Вистачає	30.4	28.1	33.6	32.0	40.0	39.1	40.0	45.2	43.3	42.3	36.0
4. Не цікавить	6.6	5.0	5.5	4.8	5.2	5.6	4.3	4.8	4.3	4.6	4.3
Не відповіли	0.0	0.9	0.3	0.6	0.4	0.2	0.4	0.4	0.2	0.0	0.4

fb.18 ...Повноцінного дозвілля

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Не вистачає	53.5	53.3	51.9	51.6	44.9	46.1	41.4	44.1	45.7	50.5	47.3
2. Важко сказати, вистачає чи ні	22.5	24.5	19.7	22.6	22.2	21.4	23.9	21.5	22.1	16.6	21.9
3. Вистачає	14.9	12.8	18.3	16.2	22.6	23.2	24.4	26.3	25.2	23.7	23.1
4. Не цікавить	9.1	8.6	9.7	9.1	10.0	9.1	9.6	7.8	6.8	9.2	7.2
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.5	0.3	0.2	0.6	0.2	0.2	0.0	0.4

fb.19 ...Можливості працювати з повною віддачею

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Не вистачає	38.9	44.5	45.5	38.0	30.2	32.2	30.1	27.2	32.7	35.1	35.0
2. Важко сказати, вистачає чи ні	24.3	23.0	20.9	21.9	21.6	21.2	22.8	20.7	20.1	16.4	24.2
3. Вистачає	26.1	20.7	23.0	28.0	33.5	34.3	35.1	39.3	37.5	30.3	28.7
4. Не цікавить	10.6	10.8	10.2	11.5	14.2	12.2	11.5	12.5	9.5	18.2	11.7
Не відповіли	0.0	0.9	0.3	0.7	0.4	0.1	0.6	0.4	0.2	0.0	0.4

fb.20 ...Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Не вистачає	72.1	77.2	72.8	71.0	61.1	63.0	53.6	48.9	49.8	60.2	51.9
2. Важко сказати, вистачає чи ні	14.6	13.9	13.8	13.3	15.9	15.3	20.1	19.0	20.8	18.4	21.9
3. Вистачає	11.8	7.3	11.4	12.2	18.8	19.8	24.2	29.5	26.8	20.3	23.8
4. Не цікавить	1.6	1.0	1.8	2.8	4.0	1.8	1.8	2.2	2.4	1.2	2.1
Не відповіли	0.0	0.6	0.2	0.6	0.2	0.1	0.4	0.3	0.2	0.0	0.3

fb.45 ...Порядку в суспільстві

	2002	2005	2006	2008	2010	2012
1. Не вистачає	75.4	68.7	74.3	73.7	72.2	73.2
2. Важко сказати, вистачає чи ні	16.7	21.5	18.1	14.9	17.9	17.9
3. Вистачає	4.1	7.5	5.4	8.9	7.2	6.2
4. Не цікавить	3.2	2.2	1.7	2.3	2.5	2.3
Не відповіли	0.6	0.1	0.5	0.1	0.2	0.4

fb.46 ...Дотримання діючих у країні законів

	2002	2005	2006	2008	2010	2012
1. Не вистачає	70.8	68.7	69.9	68.3	68.8	71.8
2. Важко сказати, вистачає чи ні	19.5	22.1	21.7	19.3	20.2	19.0
3. Вистачає	5.2	6.3	5.7	9.3	7.7	6.1
4. Не цікавить	3.9	2.8	2.3	2.9	2.9	2.6
Не відповіли	0.7	0.2	0.4	0.2	0.3	0.5

fb.47 ...Заощаджень, які б підтримали Ваш добробут принаймні впродовж року

	2002	2005	2006	2008	2010	2012
1. Не вистачає	86.1	83.4	76.7	74.7	80.2	80.4
2. Важко сказати, вистачає чи ні	8.8	10.4	15.6	14.5	12.6	13.3
3. Вистачає	3.0	3.7	5.9	8.8	5.7	4.5
4. Не цікавить	1.6	2.3	1.3	1.9	1.5	1.6
Не відповіли	0.5	0.2	0.4	0.2	0.1	0.2

fb.48 ...Упевненості у власному майбутньому

	2002	2005	2006	2008	2010	2012
1. Не вистає	72.2	66.9	67.1	64.4	63.8	72.3
2. Важко сказати, вистає чи ні	18.7	20.4	22.6	21.3	23.3	19.4
3. Вистає	6.7	11.2	8.4	12.8	11.8	6.7
4. Не цікавить	1.9	1.4	1.3	1.3	1.1	1.4
Не відповіли	0.6	0.1	0.6	0.1	0.1	0.2

fb.49 ...Можливості дати дітям повноцінну освіту

	2002	2005	2006	2008	2010	2012
1. Не вистає	67.3	59.8	52.2	47.2	51.9	55.1
2. Важко сказати, вистає чи ні	17.5	19.0	23.2	23.8	21.3	24.1
3. Вистає	6.2	8.9	11.6	15.6	11.2	8.8
4. Не цікавить	8.4	12.2	12.6	13.0	15.3	11.7
Не відповіли	0.7	0.1	0.5	0.3	0.3	0.3

Інтегральний Індекс соціального самопочуття*

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
IIC-20	—	—	35.1	33.7	34.8	34.8	37.3	36.8	38.3	39.4	38.6	38.8	37.4

* Діапазон шкали соціального самопочуття IIC-20 — від 20 до 60 балів; 40 балів — середнє значення (умовний нуль), нижче якого перебувають показники негативного рівня задоволення потреб

17. Відзначте, будь ласка, в яких із наведених нижче ситуацій Вам довелося хоча б раз перебувати впродовж останніх 12 місяців? (Відзначте всі відповіді, що підходять)

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зазнати тяжкої хвороби, операції	8.6	14.2	12.4	13.9	13.5	13.7	13.9	16.2	14.2	9.8	11.3	11.6
2. Пережити тяжку хворобу або смерть близьких	17.5	24.9	26.1	24.8	26.4	16.7	19.0	20.1	16.7	15.4	14.1	16.1
3. Перебувати у стані, близькому до самогубства	2.5	2.6	2.9	3.1	3.5	2.6	2.3	1.9	1.4	1.2	1.3	1.8
4. Втратити роботу, бути вимушено безробітним	—	9.9	11.2	14.4	16.2	10.2	10.6	11.2	7.8	7.1	12.0	10.3
5. Потерпіти від якого-небудь злочину (крадіжки, пограбування, нападу, шахрайства тощо)	4.9	7.9	7.9	7.9	10.7	6.7	7.3	8.2	5.8	5.2	5.2	4.4
6. Опинитися у великій матеріальній скруті, коли немає за що купити навіть необхідні продукти	—	34.0	40.1	46.1	41.4	33.8	27.5	24.7	19.2	15.9	22.6	18.7
7. Відчувати свою безпорадність перед свавіллям влади	—	16.5	19.9	24.1	23.8	17.6	15.1	16.4	13.1	14.5	16.2	14.0
8. Втратити великі суми грошей через невдалі комерційно-фінансові операції	—	4.0	5.5	3.6	3.9	2.3	2.7	2.3	1.3	1.6	2.4	1.8
9. Звертатися за допомогою до суду, прокуратури, адвоката	—	3.1	3.4	5.0	4.9	3.8	3.9	5.6	3.7	5.0	5.4	5.0
10. Втратити соціальний оптимізм, надію на те, що стан у країні зміниться на краще	—	24.8	29.6	32.2	28.3	20.6	16.4	17.1	19.9	20.6	21.3	20.6
11. Зневіритися в людях, стикаючись із підлістю, зрадництвом	—	29.8	29.7	27.0	28.5	17.5	16.0	15.8	16.2	16.1	17.6	16.9
12. Втратити віру у свої сили такою мірою, що буквально нічого не хотілося робити	—	18.5	20.8	21.5	18.8	12.0	10.6	11.7	9.8	9.1	11.1	13.3
13. Серйозно конфліктувати з оточенням	—	9.8	9.3	7.6	9.1	3.4	4.1	4.6	5.5	4.9	5.9	4.2
14. Переживати інші скрутні ситуації	30.3	4.5	5.4	7.3	5.1	1.6	2.7	1.4	2.2	1.7	1.3	1.2
15. Ніяких скрутних ситуацій за останні 12 місяців я не переживав	49.7	19.0	20.4	14.6	18.0	28.4	30.8	33.7	36.9	40.0	33.2	38.4
Не відповіли	0.6	0.9	0.0	0.3	0.0	0.2	0.2	0.0	0.5	0.2	0.1	0.1

18. Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше? (Відмітьте всі відповіді, що підходять)

	1992	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Зростання злочинності	68.0	71.0	61.5	54.9	46.5	43.2	43.1	43.2	32.2	45.5
2. Безробіття	60.3	86.4	73.0	67.9	68.6	64.9	54.4	80.1	63.5	79.4
3. Нападу зовнішнього ворога на Україну	14.2	17.9	16.4	10.5	8.6	6.6	6.7	6.9	—	6.8
4. Міжнаціональних конфліктів	48.9	27.7	17.9	12.8	16.7	19.2	18.5	12.7	—	10.7
5. Міжрелігійних конфліктів	—	—	8.0	6.4	6.6	8.4	7.2	6.1	—	5.6
6. Напливу біженців, переселенців і приїжджих	—	—	11.0	7.4	7.4	7.8	10.1	9.2	—	9.8
7. Зулинки підприємств	13.2	16.5	39.1	35.3	34.7	34.2	29.9	43.2	—	35.7
8. Повернення до старих порядків часів застою	13.2	11.3	7.3	5.2	9.9	7.9	7.4	9.9	—	7.7
9. Голоду	50.3	71.8	51.2	45.5	33.8	33.8	31.8	34.7	33.5	37.3
10. Масових вуличних безпорядків	21.2	21.4	18.6	16.1	16.2	13.4	16.3	15.9	21.6	16.6
11. Невиплати зарплат, пенсій тощо	—	—	64.7	56.5	56.2	55.8	51.6	73.8	63.8	65.8
12. Зростання цін	66.4	77.2	71.3	75.2	77.8	80.8	86.0	84.2	70.3	80.6
13. Встановлення диктатури в країні	11.6	11.8	12.0	10.2	10.7	9.3	10.0	9.9	12.8	14.3
14. Розпаду України як держави	17.2	11.9	14.7	10.8	18.9	22.9	21.9	16.7	—	11.8
15. Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	46.5	40.3	30.4	24.9	21.0	22.3	18.1	16.3	—	16.7
16. Зараження заразливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	—	—	40.6	43.0	32.9	38.3	39.2	37.3	—	34.5
17. Холоду в квартирі	17.2	45.4	33.4	30.7	26.8	29.9	21.2	17.5	24.1	23.7
18. Інше	2.1	6.7	2.8	3.4	2.4	2.1	2.8	1.6	1.3	1.6
19. По-справжньому нічого не бояться	2.0	0.8	5.0	2.6	3.1	2.6	2.2	1.3	2.2	2.7
Не відповіли	0.3	0.1	0.1	0.1	0.0	0.4	0.2	0.0	0.0	0.1

19. Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань більше відповідає ситуації, що склалася в країні?

	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012
1. Все не так погано, і можна жити	4.1	4.4	17.9	13.4	11.7	9.5	9.2
2. Жити важко, але можна терпіти	30.6	38.9	51.4	48.5	53.5	53.4	48.8
3. Терпіти наше тяжке становище вже неможливо	59.9	50.4	21.1	29.1	27.3	29.8	33.1
4. Важко сказати	5.4	6.1	9.6	8.9	7.4	7.3	8.7
Не відповіли	0.1	0.2	0.0	0.0	0.2	0.0	0.2

110. Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться чи ніякого покращення не відбудеться?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ніякого покращення не буде	70.3	56.2	43.8	42.7	18.3	35.2	44.0	26.1	51.3
2. Важко сказати	18.7	24.3	43.1	38.8	41.5	43.2	36.3	43.2	33.7
3. Більш-менш налагодиться	11.1	19.3	13.0	18.4	40.2	21.6	19.6	30.6	14.9
Не відповіли	0.0	0.2	0.2	0.1	0.0	0.0	0.1	0.1	0.1
Середній бал	1.4	1.6	1.7	1.8	2.2	1.9	1.8	2.0	1.6

111. Що Ви можете сказати про свій настрій останнім часом?

	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012
1. Чудовий настрій	2.3	3.3	5.3	4.4	3.3	4.7	4.6
2. Нормальний, рівний стан	26.5	36.1	48.6	47.4	48.3	48.5	49.0
3. Відчуваю напруження, роздратованість	48.2	39.3	26.8	30.2	31.5	26.9	28.8
4. Відчуваю страх, тугу	12.8	10.4	6.2	6.1	5.4	7.4	7.6
5. Важко сказати	10.3	10.7	12.9	11.8	11.4	12.3	9.9
Не відповіли	0.0	0.2	0.1	0.0	0.2	0.2	0.1

112. Як часто Ви відчуваєте себе самотньою людиною?

	1992	2005	2006	2008	2010	2012
1. Практично ніколи	27.6	33.7	34.5	35.0	35.9	35.6
2. Іноколи	38.7	33.1	34.3	34.8	34.5	36.2
3. Час від часу (не дуже часто, але й не рідко)	20.0	20.7	19.0	19.7	18.3	16.7
4. Досить часто	8.9	8.9	9.2	7.1	8.5	8.7
5. Постійно	3.7	3.6	2.9	3.3	2.7	2.8
Не відповіли	1.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1

Г. Здоров'я і соціальна підтримка**г1. Як Ви загалом оцінюєте стан свого здоров'я?**

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Дуже поганий	1.9	5.8	6.5	6.1	4.3	5.4	4.4	4.1	4.5	2.4	3.1	3.2
2. Поганий	15.4	25.8	24.7	28.0	22.0	25.6	21.6	20.8	21.8	18.0	18.5	20.9
3. Задовільний	53.1	47.5	47.7	46.6	52.0	49.7	57.8	57.6	53.3	56.5	57.8	55.8
4. Добрий	25.5	16.5	18.8	17.2	18.3	17.5	14.4	15.6	18.1	21.1	17.8	18.6
5. Відмінний	3.5	4.1	2.4	2.2	2.5	1.8	1.8	1.8	2.3	1.8	2.8	1.4
Не відповіли	0.5	0.2	0.0	0.0	0.9	0.1	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1	0.0
Середній бал	3.1	2.9	2.9	2.8	2.9	2.8	2.9	2.9	2.9	3.0	3.0	2.9

г2. Чи перебуваєте Ви на медичному обліку?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, не перебуваю	73.0	73.3	73.4	75.6	79.0	80.7	77.2
2. Перебуваю на дистансному обліку, але не маю інвалідності	19.5	20.6	18.7	18.6	16.6	14.2	17.0
3. Інвалід 3 групи	2.8	2.6	3.2	2.2	2.2	2.7	2.8
4. Інвалід 2 групи	3.5	3.1	3.8	2.8	1.7	1.8	2.3
5. Інвалід 1 групи	1.0	0.3	0.7	0.7	0.4	0.4	0.6
Не відповіли	0.1	0.1	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2

г3. Чи маєте Ви хронічні захворювання?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, не маю	45.4	44.1	44.2	39.3	43.9	50.0	52.0	54.5	54.7	59.5	59.7	55.8
2. Так, одне	32.5	29.6	32.1	33.2	32.2	31.0	31.7	27.6	27.2	24.9	25.7	27.4
3. Так, декілька	21.5	25.5	23.7	27.5	23.6	18.8	16.2	17.7	17.8	15.3	14.4	16.7
Не відповіли	0.6	0.9	0.0	0.1	0.3	0.2	0.1	0.2	0.3	0.3	0.1	0.1

g4. Скільки разів за останні 12 місяців у Вас були простудні захворювання?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Жодного разу	22.0	22.5	24.9	20.4	21.7	20.3	23.9	22.6	23.8	25.9	26.2	23.3
2. Один раз	33.8	30.2	27.7	27.7	31.3	30.2	33.2	37.9	34.8	34.5	35.0	34.9
3. Два–три рази	34.6	32.6	34.3	38.7	37.9	38.2	34.3	32.3	35.2	35.0	33.3	34.9
4. Чотири і більше разів	9.3	13.8	13.1	13.0	9.0	10.6	7.7	7.2	6.0	4.4	5.4	6.7
Не відповіли	0.3	0.9	0.0	0.2	0.2	0.7	0.8	0.1	0.1	0.2	0.1	0.2

g5. Скільки днів (приблизно) за останні 12 місяців Ви хворіли так, що довелося брати бюлетень або дотримуватися постільного режиму?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
В середньому днів на рік	11.3	11.6	11.3	11.7	9.9	11.1	8.8	10.2	8.1	6.5	6.7	5.7
Не відповіли	6.1	6.5	0.1	6.6	3.6	4.3	3.3	4.4	0.0	2.3	3.6	3.4

g6_1. Прочитайте уважно кожне із наведених нижче суджень і обведіть відповідну цифру праворуч, залежно від того, ЯК ВИ ПОЧУВАЄТЕСЯ НА ДАНИЙ МОМЕНТ.**g6_t1 ... Я відчуваю спокій**

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, це не так	23.8	35.8	44.0	27.3	29.3	29.2	27.8	30.4
2. Мабуть, так	42.6	39.5	34.5	45.1	43.7	40.8	40.1	43.8
3. Правильно	23.5	15.9	15.2	20.7	20.7	22.6	23.9	19.5
4. Цілком правильно	8.9	8.3	4.9	6.4	6.4	6.9	7.7	5.9
Не відповіли	1.2	0.4	1.4	0.5	0.0	0.5	0.5	0.3

g6_t2 ... Мені ніщо не загрожує

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, це не так	21.0	25.8	29.7	19.2	22.9	19.4	19.2	20.8
2. Мабуть, так	45.1	44.7	46.6	50.9	48.1	48.2	48.8	51.8
3. Правильно	23.7	19.2	16.8	23.1	22.4	25.1	24.1	20.8
4. Цілком правильно	8.8	9.8	5.4	6.2	6.5	6.8	7.4	6.1
Не відповіли	1.3	0.4	1.5	0.7	0.1	0.6	0.4	0.5

g6_t3 ... Я в напруженні

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, це не так	66.7	54.7	51.6	64.2	65.7	66.7	66.4	62.9
2. Мабуть, так	22.8	28.2	29.1	24.1	23.6	22.2	23.3	26.1
3. Правильно	7.8	12.7	14.4	9.5	9.0	8.5	8.4	9.2
4. Цілком правильно	1.4	3.9	3.6	1.6	1.7	1.9	1.3	1.4
Не відповіли	1.3	0.5	1.3	0.7	0.1	0.8	0.5	0.4

g6_t4 ... Я шкодую

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, це не так	60.8	47.4	48.5	60.9	61.9	64.0	61.1	59.0
2. Мабуть, так	26.3	32.2	33.5	27.7	28.1	25.0	26.1	29.9
3. Правильно	8.3	14.5	12.7	9.2	7.5	8.8	9.7	8.7
4. Цілком правильно	2.4	5.4	3.9	1.4	2.5	1.5	2.1	1.6
Не відповіли	2.2	0.5	1.4	0.7	0.1	0.7	0.6	0.8

g6_t5 ...Я почувуюся вільно

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, це не так	24.5	34.6	39.7	25.4	26.5	25.5	27.0	27.7
2. Мабуть, так	42.0	38.0	38.1	45.3	43.9	45.3	44.1	47.8
3. Правильно	23.7	18.8	15.9	22.8	23.2	22.2	21.9	19.6
4. Цілком правильно	7.9	7.9	4.9	5.7	6.3	6.3	6.4	4.1
Не відповіли	1.9	0.7	1.4	0.8	0.1	0.7	0.6	0.8

g6_t6 ...Я засмучений

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, це не так	64.2	54.4	49.5	65.8	63.7	67.4	65.9	61.2
2. Мабуть, так	24.5	28.4	33.1	24.3	25.6	22.4	23.7	26.9
3. Правильно	7.4	11.8	12.3	7.2	8.6	7.8	7.7	9.1
4. Цілком правильно	2.2	4.8	3.6	1.9	2.2	1.5	2.1	1.9
Не відповіли	1.7	0.5	1.5	0.8	0.0	0.9	0.5	0.8

g6_t7 ...Мене непокоять можливі невдачі

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, це не так	36.3	27.1	25.5	34.3	34.8	37.0	37.0	36.9
2. Мабуть, так	41.1	42.4	45.7	42.9	44.2	40.9	43.4	41.4
3. Правильно	17.0	21.7	20.0	18.0	16.7	17.8	15.4	17.3
4. Цілком правильно	3.8	8.4	7.2	4.1	4.3	3.4	3.4	3.5
Не відповіли	1.8	0.5	1.6	0.7	0.0	0.8	0.7	0.9

g6_t8 ...Я почувуюся відпочилим

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, це не так	45.7	68.8	67.0	52.5	55.2	53.9	52.3	54.5
2. Мабуть, так	33.4	20.0	22.4	32.3	31.4	32.7	32.6	33.5
3. Правильно	14.2	8.4	7.6	11.9	11.2	11.4	12.4	9.6
4. Цілком правильно	4.5	2.3	1.4	2.7	2.2	1.4	2.1	1.9
Не відповіли	2.2	0.4	1.6	0.6	0.0	0.6	0.6	0.6

g6_t9 ...Я стривожений

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, це не так	62.8	53.6	42.9	58.4	61.8	63.6	61.6	59.7
2. Мабуть, так	24.7	30.9	35.6	29.9	26.3	26.2	25.6	28.7
3. Правильно	8.9	11.7	15.0	8.8	9.3	7.8	9.7	8.4
4. Цілком правильно	1.6	3.4	4.7	1.9	2.4	1.5	2.6	2.2
Не відповіли	2.0	0.3	1.8	0.9	0.2	0.9	0.5	0.9

g6_t10 ...Я відчуваю внутрішнє задоволення

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, це не так	49.0	68.1	70.8	48.2	48.3	46.0	45.7	46.2
2. Мабуть, так	34.0	22.9	21.2	37.1	37.2	37.8	38.8	41.3
3. Правильно	12.2	6.4	5.2	11.3	11.8	13.7	12.2	10.2
4. Цілком правильно	2.8	2.1	1.3	2.9	2.8	1.9	2.7	1.6
Не відповіли	2.1	0.4	1.5	0.6	0.0	0.6	0.7	0.7

g6_t11 ...Я впевнений у собі

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, це не так	29.9	37.8	45.8	30.8	29.0	28.2	28.7	31.1
2. Мабуть, так	41.8	37.4	35.9	40.9	43.4	41.7	43.1	43.8
3. Правильно	19.2	17.8	12.8	21.6	22.5	23.0	21.3	18.9
4. Цілком правильно	7.3	6.4	4.0	5.9	5.1	6.4	6.4	5.7
Не відповіли	1.8	0.5	1.5	0.7	0.1	0.6	0.4	0.5

g6_t12 ...Я нервую

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, це не так	66.3	55.9	51.0	62.3	64.2	65.9	65.2	61.6
2. Мабуть, так	21.7	27.7	31.7	27.4	25.6	23.5	24.4	27.1
3. Правильно	7.6	11.2	10.7	8.1	7.8	8.3	7.9	8.3
4. Цілком правильно	2.2	4.8	5.1	1.6	2.3	1.4	1.9	2.4
Не відповіли	2.2	0.4	1.5	0.7	0.1	0.8	0.6	0.6

g6_t13 ...Я не знаходжу собі місця

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, це не так	80.2	74.9	71.3	79.9	81.8	80.8	81.6	78.7
2. Мабуть, так	12.8	15.4	17.8	13.6	11.6	12.5	12.7	14.7
3. Правильно	3.7	5.8	6.4	4.4	5.1	4.9	4.0	4.7
4. Цілком правильно	1.5	3.4	2.9	1.4	1.5	1.1	1.2	1.4
Не відповіли	1.8	0.5	1.5	0.7	0.1	0.6	0.5	0.6

g6_t14 ...Я збуджений

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, це не так	73.1	72.2	67.4	75.7	80.1	78.5	79.5	76.2
2. Мабуть, так	17.9	18.7	21.2	17.2	14.4	14.6	13.8	16.4
3. Правильно	5.5	6.4	6.9	5.3	4.3	5.3	4.6	5.7
4. Цілком правильно	1.3	2.2	3.0	1.1	1.1	0.9	1.2	1.1
Не відповіли	2.3	0.5	1.6	0.7	0.1	0.7	0.8	0.7

g6_t15 ...Я не відчуваю скутості, напруження

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, це не так	34.8	44.4	47.0	38.9	38.2	38.0	37.3	43.8
2. Мабуть, так	38.8	36.8	34.5	39.8	40.6	38.8	39.9	38.7
3. Правильно	18.3	13.7	13.8	16.4	17.6	19.3	18.4	14.5
4. Цілком правильно	5.5	4.5	3.0	4.1	3.7	3.4	3.7	2.4
Не відповіли	2.6	0.6	1.7	0.7	0.0	0.6	0.6	0.7

g6_t16 ...Я задоволений

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, це не так	43.1	58.9	64.7	39.7	40.5	38.3	38.8	39.7
2. Мабуть, так	37.4	28.1	25.2	41.9	40.8	40.9	40.0	42.7
3. Правильно	13.8	9.0	6.6	14.1	15.6	16.8	17.2	14.5
4. Цілком правильно	3.5	3.5	1.7	3.6	3.0	3.4	3.3	2.4
Не відповіли	2.1	0.4	1.8	0.8	0.1	0.6	0.6	0.7

g6_t17 ...Я стурбований

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, це не так	54.3	38.6	31.3	56.1	54.0	56.3	54.7	54.8
2. Мабуть, так	31.7	39.9	44.1	32.2	33.7	31.4	32.8	33.2
3. Правильно	8.4	14.6	16.0	8.7	9.7	9.7	9.4	9.3
4. Цілком правильно	2.6	6.4	6.7	2.2	2.6	1.6	2.3	1.8
Не відповіли	2.9	0.6	1.8	0.8	0.1	1.0	0.7	0.9

g6_t18 ...Я занадто збуджений і мені не по собі

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, це не так	75.6	75.3	69.2	78.6	79.4	80.2	81.2	77.4
2. Мабуть, так	14.8	15.8	19.6	14.1	14.6	14.9	12.8	15.6
3. Правильно	5.4	5.9	6.7	5.1	4.7	3.4	4.6	5.4
4. Цілком правильно	2.1	2.4	3.0	1.3	1.2	0.9	0.8	0.9
Не відповіли	2.2	0.6	1.5	0.9	0.1	0.6	0.5	0.7

g6_t19 ...Мені радісно

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, це не так	56.8	68.8	73.4	49.3	51.6	48.2	47.5	48.8
2. Мабуть, так	29.0	23.3	19.8	36.4	35.8	36.5	37.8	39.1
3. Правильно	8.0	5.1	3.9	9.9	10.6	11.7	10.9	9.2
4. Цілком правильно	3.4	2.3	1.2	3.7	2.0	3.2	3.2	2.3
Не відповіли	2.0	0.4	1.7	0.7	0.1	0.5	0.6	0.6

g6_t20 ...Мені присмішно

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, це не так	46.4	57.7	57.4	40.2	40.5	36.9	38.1	39.9
2. Мабуть, так	34.3	31.4	31.3	41.2	42.8	42.6	44.3	44.5
3. Правильно	12.0	7.1	6.7	13.4	13.1	15.0	12.6	11.6
4. Цілком правильно	5.3	3.4	2.1	4.6	3.4	4.8	4.6	3.3
Не відповіли	1.9	0.4	2.4	0.6	0.2	0.6	0.6	0.7

g6Та. Індекс тривожності (сумарний). Шкала: 20–80 балів

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010	2012
Індекс тривожності	45.5	49.3	50.7	46.0	46.1	45.4	45.5	46.6

g6Тс. Рівні тривоги

	1996	1998	2005	2006	2008	2010	2012
Низький	1.4	1.4	3.6	2.8	3.4	3.4	2.2
Нормальний	37.7	31.6	52.0	50.2	51.6	50.0	47.8
Підвищений	16.8	17.1	15.5	15.3	15.5	16.3	15.8
Високий	31.7	36.4	23.4	25.4	22.4	22.4	23.8
Гіпертривожність	12.4	13.5	5.5	5.2	4.1	4.9	5.8

g7. Ваш зріст:

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
У середньому см	168.2	168.3	168.8	168.9	169.2	169.3	169.0
Не відповіли	1.4	0.1	0.4	0.5	1.0	0.8	0.6

g8. Ваша вага:

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
У середньому (кг)	71.6	72.7	73.2	73.1	74.3	74.1	74.5
Не відповіли	2.1	0.2	0.6	0.7	1.6	1.3	1.5

g8b. Категорії пропорційності ваги (ІМТ*)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
Недостатня вага	4.1	3.6	4.1	3.6	3.2	3.6	4.2
Нормальна вага	37.6	34.8	34.9	34.1	34.0	33.6	31.2
Невелика надлишкова вага	45.0	46.9	45.7	47.0	46.0	46.1	45.1
Надлишкова вага	12.7	14.0	14.7	14.1	15.9	14.3	16.9
Дуже надлишкова вага	0.6	0.8	0.7	0.4	0.9	0.7	1.6

* ІМТ (індекс співвідношення маси тіла та зросту) є коефіцієнтом пропорційності ваги та зросту. ІМТ обчислюють за формулою, в якій маса тіла (у кілограмах) ділиться на зріст (у метрах), зведений у квадрат. Отриманий коефіцієнт являє собою шкалу від 15 до 45 балів. Значення, нижчі 19, характеризують недостатню вагу; від 19 до 24 балів — нормальну; від 24 до 30 — незначна надлишкова; від 30 до 40 — надлишкова; понад 40 балів — дуже надлишкова.

g9. Чи палите Ви?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні	66.1	64.8	64.6	64.4	65.1	64.9	65.1
2. Так, але не щодня	6.3	7.2	7.5	5.4	6.1	6.3	5.6
3. Так, до 7 сигарет на день	8.9	7.9	8.6	9.0	9.5	7.8	7.3
4. Так, 8–20 сигарет на день	15.2	16.4	14.1	18.4	15.2	17.4	18.2
5. Так, більше пачки на день	3.3	3.6	5.1	2.7	3.9	3.4	3.8
Не відповіли	0.2	0.1	0.2	0.1	0.2	0.2	0.1

g10. Чи вживаєте Ви спиртні напої?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ні, ніколи	18.5	19.2	20.1	19.5	19.5	19.6	20.2
2. Кілька разів на рік	29.7	32.0	33.3	32.6	34.1	33.9	34.7
3. Іноколи, 1–2 рази на місяць	32.1	27.9	27.7	27.5	27.0	26.3	25.2
4. 3–4 рази на місяць	12.7	13.8	11.6	13.7	12.4	12.5	12.7
5. 2–3 рази на тиждень	5.7	6.1	6.2	5.9	5.4	6.2	6.3
6. Щоденно	1.0	0.9	1.1	0.7	1.4	1.4	1.0
Не відповіли	0.3	0.1	0.1	0.1	0.1	0.0	0.0

g11. Які види реальної соціальної допомоги Ви отримали за останні 12 місяців? (Відзначте всі відповіді, що підходять)

	2002	2005	2006	2008	2010	2012
1. Одноразові грошові виплати	6.4	8.7	7.3	7.8	5.3	5.3
2. Щомісячні грошові виплати	6.3	17.3	14.4	16.2	14.4	16.7
3. Пільги	5.9	7.6	7.8	8.8	7.9	7.7
4. Послуги соціальних працівників	0.7	1.6	2.0	1.3	1.1	1.7
5. Співчужлива допомога родичів, друзів, сусідів, колег	10.3	12.2	10.4	9.4	12.4	12.4
6. Отримав путівку на оздоровлення, допомога в госпіталізації	0.1	2.4	1.7	2.3	1.4	1.2
7. Інше	1.8	3.1	3.0	1.3	1.3	2.7
8. Потребував допомоги, але не отримав ніякої підтримки	36.2	25.3	23.4	16.5	21.8	21.0
9. Не мав потреби в допомозі	35.8	32.9	40.2	43.8	41.3	40.1
Не відповіли	1.6	0.2	0.4	2.1	0.5	0.7

Н. Вільний час, дозвілля

h1. Як Ви відпочивали, провели більшу частину своєї відпустки, канікул минулого року?
(Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)

	1992	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Відпочивав за півковою, курсівкою (лікувальною, туристичною тощо) в Україні	12.4	2.6	2.1	3.1	3.7	3.3	3.7	2.4	2.4
2. Відпочивав у курортному місці без путівки (в Україні)	7.6	3.7	5.5	6.4	6.8	9.9	8.4	9.6	10.3
3. Відпочивав за кордоном	2.0	0.6	0.7	0.5	0.6	0.6	0.9	1.2	1.4
4. Відпочивав за містом, на дачі	6.4	7.1	7.0	5.1	6.9	6.7	6.6	8.3	7.2
5. Їздив відпочивати, гостювати до родичів, знайомих	16.0	5.4	7.0	8.6	8.9	8.3	10.2	8.7	9.0
6. Їздив за покупками, у сімейних справах	3.1	0.6	0.8	0.6	1.1	1.1	0.7	0.5	1.2
7. Провів відпустку вдома, займався домашніми справами	32.0	29.2	31.9	32.2	30.6	28.4	25.3	29.2	23.4
8. Займався під час відпустки додатковою роботою	4.2	5.4	4.2	6.5	5.1	5.4	5.2	3.9	4.2
9. Не мав відпустки	11.4	42.6	37.6	34.4	35.9	34.6	37.8	34.8	38.6
10. Провів відпустку інакше	3.7	2.7	2.3	2.7	0.3	1.3	1.1	1.1	1.8
Не відповіли	1.3	0.3	0.8	0.3	0.1	0.3	0.3	0.2	0.6

h2. Нижче наведено перелік занять людей у вільний від основної та домашньої роботи час. Відзначте всі ті з них, якими Ви займалися принаймні раз впродовж останніх 7 днів (разом із вихідними).

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Ранкова гімнастика і фізкультура	17.9	16.3	17.5	18.3	11.3	11.6	16.6	17.1	13.8	13.4	11.6
2. Біг, оздоровчі прогулянки	8.4	7.2	8.2	9.3	4.0	3.5	4.8	6.2	5.5	6.2	6.6
3. Відвідування плавального басейну, заняття в спортивній залі, на стадіоні, спортивних майданчиках	4.7	4.8	4.9	4.5	2.9	2.4	3.1	3.3	3.4	4.3	3.3

Додаток

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
4. Поїздка за місто для відпочинку на природі	21.5	20.4	18.2	8.7	8.2	9.5	6.6	13.3	16.0	12.6	12.9
5. Екзурсійна подорож	2.9	2.1	2.3	1.7	1.1	0.4	1.3	1.5	2.1	1.4	1.6
6. Відвідування спортивних видовищ (як глядач)	3.8	3.8	4.0	3.2	1.7	2.1	3.2	3.1	2.9	2.4	2.5
7. Відвідування кінотеатру	7.9	2.6	1.5	1.4	2.0	2.7	3.4	4.3	3.4	4.7	3.7
8. Відвідування театрів, концертів, музеїв, художніх виставок	3.4	3.4	3.9	4.1	3.7	2.2	2.9	2.9	3.6	3.6	2.6
9. Перебування в гостях	39.6	34.3	36.1	49.1	35.2	52.6	39.1	38.8	38.3	45.4	45.3
10. Прийом гостей	38.2	34.9	34.7	47.1	31.5	35.6	37.9	38.9	37.6	45.6	43.3
11. Відвідування ресторану, нічного клубу тощо	9.3	9.3	9.8	11.7	4.4	4.8	8.3	10.7	4.7	5.9	5.2
12. Написання листів	15.3	11.4	11.8	15.4	—	—	11.0	8.2	5.1	4.3	3.2
13. Праця за сумісництвом, додатковий підробіток	11.5	12.0	10.1	11.0	6.9	7.7	8.1	8.8	10.3	7.7	8.1
14. Громадська робота	5.0	4.5	4.3	4.2	4.2	3.9	3.6	4.4	5.1	3.8	3.2
15. Відвідування бібліотек	7.2	5.8	5.9	5.9	5.8	4.9	5.5	5.1	4.7	3.7	2.6
16. Читання художньої літератури	37.7	33.5	35.0	39.0	24.4	26.7	27.1	24.1	25.9	21.1	19.9
17. Відвідування курсів, гуртків, студій	1.9	1.8	1.9	2.0	1.6	1.6	1.3	1.5	1.0	1.6	1.3
18. Художня творчість (створення музики, віршів, прози, малювання, гра на музичних інструментах тощо)	4.5	4.1	3.5	4.9	2.1	2.3	2.7	3.1	2.3	2.7	2.3
19. Прикладна творчість (рукоділья, вишивання, виготовлення дрібних виробів, різьблення по дереву, карбування тощо)	12.9	9.5	9.2	10.6	6.7	6.9	7.1	5.6	4.5	4.6	5.0
20. Прослуховування музики (платівки, диски, магнітозаписи тощо)	32.4	32.4	32.9	34.5	22.2	25.6	26.3	27.7	28.2	26.0	25.1
21. Відвідування церкви (косяголу, синагоги, мечеті, молитовного дому)	14.4	13.6	14.0	22.7	13.5	14.2	16.7	16.8	17.6	27.6	25.2

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
22. Заняття з дітьми (уроки, ігри, прогулянки)	38.6	32.3	35.1	33.0	28.1	24.1	26.0	27.8	27.5	27.7	27.3
23. Настільні ігри (шахи, шашки, карти, доміно тощо)	11.9	12.7	13.1	15.5	12.7	9.2	10.1	9.2	8.0	7.6	6.6
24. Заняття з комп'ютером (пошук інформації, ігри, створення програм тощо)	4.7	7.9	6.6	5.4	5.3	7.4	10.8	15.6	18.4	20.3	29.3
25. Відвідування непродуктових магазинів та ринків	22.9	15.1	14.1	14.7	20.7	22.7	27.0	33.6	27.6	26.6	23.8
26. Перегляд телепередач	79.2	79.7	80.1	86.5	76.5	83.3	86.4	87.4	86.6	86.6	83.2
27. Прослуховування радіопередач	47.3	45.1	50.2	58.2	43.6	38.8	47.1	50.4	38.6	32.7	32.3
28. Читання газет	53.6	56.2	61.9	70.3	61.2	58.3	67.7	66.6	57.6	51.9	47.2
29. Рибальство, мисливство, збирання грибів тощо	—	—	—	—	6.0	3.9	4.2	4.6	5.3	6.3	5.4
30. Раціоналізаторство, конструювання	—	—	—	—	1.2	0.9	1.2	1.4	0.7	0.8	0.9
31. Вивчення літератури за спеціальністю	—	—	—	—	7.7	8.7	8.7	8.9	9.1	7.0	6.8
32. Перегляд фільмів по відеоманітофону, відеороликів	—	—	—	—	10.0	11.7	11.5	13.6	12.5	10.6	8.9
33. Відвідування клубів, дискотек, вечорів відпочинку	—	—	—	—	4.2	4.9	3.6	5.4	4.1	4.5	4.1
34. Колекціонування, фотографування, кінозйомки	—	—	—	—	1.7	2.5	3.1	3.3	2.6	3.4	2.4
35. Участь у художній самодіяльності	—	—	—	—	0.7	1.2	1.1	1.0	0.5	1.1	1.1
36. Просто відпочинок, нічого не роблячи	42.9	38.2	39.0	43.5	34.4	41.0	39.2	42.2	41.8	42.3	48.0
37. Інше	6.6	5.6	7.2	4.3	2.3	1.9	1.3	1.4	2.2	1.2	1.7
Не відповіли	0.5	0.0	0.3	0.1	0.4	0.2	0.0	0.0	0.2	0.0	0.1
Відвідування речового ринку як продавць	7.8	5.1	5.1	4.9	—	—	—	—	—	—	—
Відвідування речового ринку як покупець	30.0	29.6	26.4	25.6	—	—	—	—	—	—	—

I. Місцеві умови

i1. Якою мірою Ви задоволені життям у Вашому населеному пункті?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не задоволений	13.0	19.6	19.4	20.3	17.0	16.2	12.6	10.9	9.6	9.0	7.6	10.6
2. Скоріше не задоволений	31.0	30.0	23.8	27.3	26.7	26.4	26.7	24.3	25.7	21.5	22.6	21.3
3. Важко сказати, задоволений чи ні	28.6	24.4	25.8	25.6	27.1	28.4	28.5	30.1	27.3	24.0	25.4	25.1
4. Скоріше задоволений	23.6	19.0	24.4	21.7	25.6	23.7	29.2	29.5	33.2	37.8	39.1	36.9
5. Цілком задоволений	3.3	6.4	6.6	5.0	3.5	2.5	3.0	4.7	4.3	7.3	5.1	5.4
Не відповіли	0.5	0.7	0.0	0.2	0.1	2.8	0.1	0.5	0.0	0.3	0.3	0.6
Середній бал	2.7	2.6	2.8	2.6	2.7	2.7	2.8	2.9	3.0	3.1	3.1	3.0

i2.1 Якою мірою Ви задоволені роботою органів місцевої влади?

	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Скоріше не задоволений	61.9	57.0	48.5	46.6	48.7	49.3	44.6	46.1	43.5
2. Важко сказати, задоволений чи ні	29.9	31.8	38.7	38.7	37.7	34.7	37.1	36.1	38.5
3. Скоріше задоволений	8.1	11.1	12.4	14.7	13.4	15.6	18.1	17.7	18.1
Не відповіли	0.0	0.1	0.3	0.1	0.2	0.4	0.1	0.1	0.3
Середній бал	1.5	1.5	1.6	1.7	1.6	1.7	1.7	1.7	1.7

i2.2 Якою мірою Ви задоволені роботою житлово-комунальної служби (ЖЕКів тощо)?

	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Скоріше не задоволений	55.8	53.0	49.3	53.0	56.4	58.4	53.2	48.8	50.5
2. Важко сказати, задоволений чи ні	29.9	29.5	38.7	34.6	33.8	31.9	33.1	38.1	37.0
3. Скоріше задоволений	9.8	13.3	11.0	10.6	9.4	8.8	13.0	11.8	11.1
Не відповіли	4.4	4.2	1.1	1.8	0.3	0.9	0.6	1.3	1.4
Середній бал	1.5	1.6	1.6	1.6	1.5	1.5	1.6	1.6	1.6

і2.3 Якою мірою Ви задоволені роботою місцевого відділення міліції?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Скоріше не задоволений	37.2	34.9	34.9	33.6	34.3	32.6	34.8
2. Важко сказати, задоволений чи ні	49.5	51.7	53.2	52.1	47.8	52.2	51.5
3. Скоріше задоволений	12.8	12.8	11.8	13.8	17.7	14.9	13.2
Не відповіли	0.4	0.5	0.1	0.5	0.2	0.3	1.4
Середній бал	1.8	1.8	1.8	1.8	1.8	1.8	1.8

і2.4 Якою мірою Ви задоволені роботою дільничного міліціонера?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Скоріше не задоволений	32.1	31.0	30.8	28.4	29.9	28.4	30.2
2. Важко сказати, задоволений чи ні	51.6	53.1	55.4	53.6	49.3	53.1	53.6
3. Скоріше задоволений	15.6	15.3	13.2	17.3	20.5	18.0	15.5
Не відповіли	0.8	0.7	0.7	0.7	0.3	0.6	0.8
Середній бал	1.8	1.8	1.8	1.9	1.9	1.9	1.9

і2.5 Якою мірою Ви задоволені благоустроєм та санітарним станом будинку?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Скоріше не задоволений	46.2	47.4	48.3	50.6	45.0	39.5	41.3
2. Важко сказати, задоволений чи ні	23.2	20.8	22.7	19.8	22.1	24.9	25.6
3. Скоріше задоволений	30.3	31.2	28.9	29.1	32.6	35.4	32.7
Не відповіли	0.3	0.6	0.0	0.6	0.3	0.2	0.4
Середній бал	1.8	1.8	1.8	1.8	1.9	2.0	1.9

i2.6 Якою мірою Ви задоволені благоустроєм та санітарним станом подвір'я?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Скоріше не задоволений	43.4	43.0	48.1	47.3	43.2	37.6	36.4
2. Важко сказати, задоволений чи ні	24.8	21.9	21.2	20.6	23.3	24.8	26.2
3. Скоріше задоволений	31.4	34.3	30.6	31.6	33.3	37.4	37.0
Не відповіли	0.5	0.7	0.2	0.5	0.3	0.2	0.4
Середній бал	1.9	1.9	1.8	1.8	1.9	2.0	2.0

i2.7 Якою мірою Ви задоволені благоустроєм та санітарним станом вулиць, парків, довкілля?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Скоріше не задоволений	60.9	54.4	61.6	62.0	60.7	57.4	46.1
2. Важко сказати, задоволений чи ні	25.6	26.3	23.6	21.4	22.5	25.7	28.7
3. Скоріше задоволений	13.3	18.9	14.8	16.2	16.6	16.9	24.9
Не відповіли	0.2	0.3	0.0	0.4	0.2	0.1	0.3
Середній бал	1.5	1.6	1.5	1.5	1.6	1.6	1.8

i3. Наскільки часто трапляються випадки хуліганства та пограбувань у Вашому мікрорайоні (поблизу Вашого будинку)?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Трапляються досить часто	27.3	20.2	22.9	18.1	15.0	11.7	12.0	8.3	8.1
2. Трапляються, але не дуже часто	42.3	44.1	39.5	44.1	43.4	39.9	40.6	39.1	39.4
3. Практично не трапляються	13.1	14.7	14.9	17.4	19.7	24.4	27.9	30.1	27.8
4. Не знаю	17.1	20.9	22.5	20.3	21.8	23.6	19.3	22.6	24.5
Не відповіли	0.1	0.1	0.2	0.1	0.1	0.4	0.1	0.0	0.1

і4. Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де Ви живете?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Так, хотів би	16.1	18.1	18.8	19.3	19.3	21.1	19.2	20.1	19.4	19.6	20.1
2. Важко сказати	18.8	18.4	21.6	21.7	25.1	20.9	20.1	16.8	18.2	16.6	20.4
3. Ні	64.5	63.4	59.4	59.0	55.2	57.8	60.6	62.6	62.4	63.7	59.4
Не відповіли	0.6	0.0	0.2	0.0	0.3	0.2	0.1	0.5	0.1	0.1	0.1

і5. Якби Ви надумали виїхати з Вашого населеного пункту, то куди? (Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. До іншої місцевості в Україні	15.3	10.4	11.3	14.8	9.8	9.9	12.9	12.6	14.4	11.2	10.7
2. До Росії	12.7	13.3	9.7	7.2	10.5	10.3	8.1	7.9	9.6	8.3	7.1
3. До інших республік колишнього СРСР	1.1	1.2	1.4	1.8	0.6	1.1	0.6	1.6	0.8	1.2	0.8
4. За межі колишнього СРСР	4.6	9.1	9.7	9.6	10.2	10.1	7.1	7.0	5.3	7.9	8.4
5. Ще не знаю куди	12.8	12.3	15.9	17.0	19.8	18.4	17.1	16.9	16.3	18.3	19.2
6. Ніколи і нікуди я не виїжджав би	51.3	53.7	51.9	49.6	48.6	49.9	54.1	53.4	53.5	53.0	53.3
Не відповіли	2.0	0.0	0.1	0.0	0.4	0.3	0.2	0.6	0.2	0.1	0.5

16. Як Ви вважаєте, які причини могли б спонукати Вас виїхати з Вашого населеного пункту?

	1994	1996	1998	2000	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Шкідливі для здоров'я екологічні умови	18.6	16.3	15.6	15.4	16.8	15.4	16.4	16.8	16.7	15.4
2. Бажання знайти нове місце роботи	7.1	9.8	14.4	18.0	22.9	17.6	18.1	15.8	19.9	18.9
3. У зв'язку із навчанням	1.9	1.7	1.9	2.6	2.2	2.1	3.0	3.6	3.0	2.3
4. Хочу переїхати ближче до родичів, друзів	6.2	6.1	6.1	5.5	7.9	6.2	5.7	6.6	6.0	5.2
5. Хочу повернутися на батьківщину, де зростає і навчався	2.5	2.9	3.6	3.4	3.7	2.4	2.4	3.0	2.9	2.8
6. Хочу змінити кліматичні умови	3.0	2.1	3.4	3.3	4.2	3.1	2.9	3.8	4.0	4.1
7. Остерігаюся міжнаціональних конфліктів	3.1	1.6	1.7	1.2	2.1	1.3	1.2	1.6	1.2	1.3
8. Просто хочу змінити місце проживання	5.3	7.1	6.3	6.8	8.4	7.8	7.5	8.4	9.0	8.6
9. Через труднощі з мовою спілкування	0.3	0.4	0.8	0.2	0.5	0.4	0.4	1.1	0.4	0.3
10. Інші причини	3.2	2.5	3.0	3.1	4.3	2.2	1.7	2.3	1.8	2.1
11. Не хочу виїздити зі свого населеного пункту*	55.9	59.7	57.7	54.3	36.8	51.9	51.9	52.2	52.2	53.3
Не відповіли	1.7	0.0	0.1	0.3	0.8	0.2	0.4	0.2	0.0	0.2

* У 2004 році альтернатива "Не хочу виїздити зі свого населеного пункту" була відсутня. Замість неї була альтернатива "Важко сказати".

Ж. Екологічна ситуація**Ж1. Як Ви оцінюєте екологічну ситуацію в населеному пункті, в якому Ви живете?**

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Вкрай неблагополучна	19.2	10.8	11.4	11.3	13.0	10.2	8.6
2. Неблагополучна	40.0	36.8	32.3	35.1	33.6	30.9	24.4
3. Важко сказати, благополучна чи ні	22.1	24.2	24.7	23.2	15.6	21.3	19.2
4. Відносно благополучна	17.3	25.8	27.1	28.1	32.4	33.4	39.8
5. Цілком благополучна	1.3	2.3	4.5	1.9	5.2	4.1	8.0
Не відповіли	0.1	0.1	0.0	0.4	0.2	0.1	0.1
Середній бал	2.4	2.7	2.8	2.7	2.8	2.9	3.1

Ж2. Які фактори забруднення навколишнього середовища у місцевості Вашого проживання викликають у Вас серйозне занепокоєння? (Відмітьте всі відповіді, що підходять)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Забруднення повітря хімічними речовинами та викидами виробництва	47.3	34.7	34.3	33.1	32.3	31.4	24.8
2. Забруднення повітря автотранспортом	48.0	41.9	39.9	42.5	42.3	43.7	37.9
3. Забруднення води хімічними речовинами та відходами виробництва	46.1	32.6	32.0	29.8	29.3	28.1	22.1
4. Забруднення ґрунту хімічними речовинами та відходами виробництва	32.4	21.6	22.2	17.8	20.2	21.7	14.9
5. Забруднення території проживання сміттям та іншим брудом	54.8	46.7	49.7	51.1	48.5	48.5	35.7
6. Радіаційне забруднення	35.7	28.5	23.7	26.2	22.0	19.9	14.2
7. Підвищений рівень шуму	16.7	13.2	16.2	16.1	17.7	15.8	13.4
8. Підвищений вміст шкідливих речовин у продуктах харчування	40.4	28.6	28.9	29.1	36.1	37.9	29.2
9. Ніщо серйозного занепокоєння не викликає	9.7	12.4	14.8	13.2	14.2	16.1	25.6
10. Інше	0.7	1.2	0.4	0.9	1.3	0.4	1.5
Не відповіли	0.2	0.3	0.2	0.6	0.3	0.1	0.4

3. Як Ви вважаєте, чи вплинуть на стан Вашого здоров'я наслідки Чорнобильської катастрофи?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Це основний екологічний чинник погіршення мого здоров'я	40.7	37.7	37.0	29.6	29.4	14.8	18.5	17.2	15.2	14.5	11.8
2. Це істотний чинник, але він вплинув на моє здоров'я не більше, ніж інші чинники забруднення навколишнього середовища	26.9	31.6	33.0	35.6	31.5	39.8	37.1	40.2	37.8	36.1	35.6
3. На стан мого здоров'я більшою мірою впливають інші екологічні чинники	9.6	12.1	10.7	10.8	11.0	16.5	15.3	16.8	21.0	21.8	24.2
4. Важко сказати	22.2	18.6	19.2	23.9	25.5	23.9	28.8	25.3	25.5	27.2	28.2
Не відповіли	0.6	0.0	0.1	0.1	2.7	4.9	0.2	0.5	0.4	0.4	0.2

К. Житло**к1. Тип житлового помешкання Вашої сім'ї?**

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Індивідуальний будинок	38.9	34.3	34.7	35.6	43.6	46.0	38.4
2. Частина індивідуального будинку	3.1	2.2	3.7	2.9	3.9	2.8	4.1
3. Окрема квартира	52.0	58.4	55.1	55.4	47.8	46.7	52.7
4. Загальна (комунальна) квартира	2.6	2.6	2.7	2.9	2.4	1.9	1.8
5. Гуртожиток	1.2	0.7	1.2	0.8	0.8	0.7	0.9
8. Інше приміщення	0.4	0.3	0.3	0.1	0.1	0.3	0.3
9. Наймане у громадян житлове приміщення	1.5	1.4	1.8	2.3	1.1	1.3	1.6
Не відповіли	0.4	0.1	0.2	0.5	0.3	0.2	0.2

к2. Чи приватизоване житло, в якому Ви мешкаєте?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Так	65.9	69.6	66.6	74.6	77.1	79.4	79.4
2. Ні	32.7	25.9	26.7	18.5	17.2	15.1	14.6
3. Не знаю	0.0	3.1	5.0	5.8	4.6	5.3	4.7
Не відповіли	1.4	1.3	1.7	1.1	1.1	0.3	1.3

Вкажіть, будь ласка, площу Вашого житла:

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
к3. Загальна площа (кв.м)	58.9	59.2	67.4	62.1	65.9	65.6	60.0
к4. Житлова площа (кв.м)	41.5	41.7	45.5	44.3	45.7	48.9	43.7

к5. Кількість кімнат (на сім'ю без кухні та допоміжних приміщень)

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1 кімната	13.5	11.7	12.4	11.9	13.3	11.9	11.2	9.6	10.7
2 кімнати	35.7	34.6	33.7	37.2	34.5	34.0	31.5	33.6	36.4
3 кімнати	33.3	34.5	32.5	30.7	33.5	32.4	31.8	34.6	31.6
4 кімнати і більше	17.4	18.6	16.3	15.5	15.1	19.1	20.7	17.7	16.2
Не відповіли	0.1	0.6	5.1	4.7	3.7	2.6	4.8	4.6	5.2
<i>В середньому</i>	<i>2.6</i>	<i>2.7</i>	<i>2.6</i>	<i>2.6</i>	<i>2.6</i>	<i>2.8</i>	<i>2.7</i>	<i>2.7</i>	<i>2.6</i>

к6. Скільки членів Вашої сім'ї (разом з Вами) мешкає з Вами в одній квартирі?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1 особа	8.6	10.4	10.5	11.4	12.1	10.9	11.7	9.9	11.8
2 особи	20.8	21.4	23.8	22.8	22.5	23.4	23.6	24.0	26.5
3 особи	25.5	26.9	25.4	28.1	27.6	29.2	26.9	26.8	26.9
4 особи	25.5	24.1	22.3	21.8	21.4	22.4	21.7	21.7	20.6
5 осіб і більше	19.2	16.9	17.8	14.9	15.4	13.0	15.4	16.4	13.1
Не відповіли	0.4	0.4	0.3	0.9	1.1	1.0	0.7	1.2	1.1
<i>В середньому осіб</i>	<i>3.4</i>	<i>3.3</i>	<i>3.2</i>	<i>3.2</i>	<i>3.1</i>	<i>3.1</i>	<i>3.1</i>	<i>3.2</i>	<i>3.0</i>

к7. Скільки осіб (разом з Вами) мешкає з Вами в одній кімнаті?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1 особа	21.8	12.2	32.3	33.1	34.2	36.4	37.9	39.2	40.0	38.8	40.3
2 особи	33.6	26.5	48.3	51.0	49.0	49.5	47.4	47.7	46.6	48.4	44.8
3 особи	21.1	25.0	13.1	11.6	12.3	10.9	11.2	8.5	9.1	8.8	7.3
4 особи	15.2	20.1	5.2	3.5	3.5	2.6	2.4	2.1	2.1	2.2	2.4
5 осіб і більше	8.3	16.3	1.1	0.9	1.2	0.5	1.1	0.6	0.6	0.4	0.8
Не відповіли	9.2	0.3	2.0	1.2	1.3	1.8	3.7	0.0	1.6	1.3	4.4
<i>В середньому осіб</i>	<i>2.6</i>	<i>3.1</i>	<i>2.0</i>	<i>1.9</i>	<i>1.9</i>	<i>1.8</i>	<i>1.8</i>	<i>1.7</i>	<i>1.7</i>	<i>1.8</i>	<i>1.7</i>

к8. Чи маєте Ви в квартирі (будинку)...? (Відмітьте всі відповіді, що підходять)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Холодну воду	79.2	75.7	77.8	76.4	76.9	80.8	80.4	84.2	82.3	82.5	83.6
2. Гарячу воду	56.2	49.7	50.9	56.5	44.0	39.7	38.7	48.9	51.0	54.4	53.8
3. Каналізацію (туалет)	63.5	61.5	65.1	66.5	65.7	71.4	69.8	70.7	69.0	67.4	70.6
4. Центральне опалення	63.7	58.5	61.4	63.0	59.4	62.8	60.0	61.4	57.2	53.4	56.7
5. Телефон	39.9	44.7	49.2	47.5	48.7	53.7	55.8	61.2	59.2	62.9	61.8
6. Газову або електроплиту	—	94.9	93.5	92.7	87.8	91.7	95.4	94.5	95.1	95.9	94.1
Не відповіли	14.1	1.9	2.8	3.0	4.6	3.1	1.0	0.9	0.8	1.2	1.4

к9. Яка температура зазвичай у Вас удома в опалювальний сезон?

	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Дуже холодно – так, що постійно мерзнемо	9.3	20.0	7.1	10.9	9.1	4.7	4.5	5.0
2. Прохолодно, але не настільки, щоб це заважало нормально жити	28.8	34.4	29.0	25.7	25.2	20.9	23.3	21.8
3. Нормальна температура	60.5	44.4	61.9	61.6	63.9	72.2	69.3	69.9
4. Слотно, тільки відкриваючи вікна й квартирки, можна досягти нормальної температури	0.8	0.7	1.2	1.6	1.6	1.9	2.7	3.0
Не відповіли	0.6	0.6	0.8	0.1	0.2	0.3	0.2	0.3

к10. Чи часто у Вас у квартирі (будинку) трапляються перебої з електроенергією?

	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Постійно	26.7	1.2	1.7	2.3	1.7	1.2	2.7	2.0
2. Досить часто	29.0	15.1	9.2	9.7	11.3	11.8	12.1	10.9
3. Рідко	32.8	68.9	70.3	71.5	73.1	70.4	70.7	72.4
4. Ніколи	11.3	14.7	18.7	16.3	13.7	16.3	14.3	14.4
Не відповіли	0.2	0.2	0.1	0.2	0.2	0.3	0.2	0.2

к11. Чи протікають у Вас у помешканні стіни або дах?

	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Так	17.1	18.2	17.9	18.8	16.2	12.4	15.0	16.0
2. Ні	82.8	80.7	79.9	79.9	82.6	85.9	84.6	83.1
Не відповіли	0.2	1.1	2.2	1.3	1.2	1.7	0.4	0.9

L. Матеріальний статус сім'ї

11. Відзначте, будь ласка, що з наведеного нижче має Ваша сім'я?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Дачний будинок	12.3	11.8	11.3	13.6	10.5	10.6	12.6	12.6	10.8	12.0	10.0
2. Садова ділянка	43.2	37.4	39.1	38.0	37.5	29.4	36.6	42.1	34.1	34.1	28.6
3. Легкова машина	19.9	19.5	20.9	20.1	18.8	19.4	20.4	21.8	28.5	28.7	24.5
4. Кольоровий телевізор	64.7	68.1	69.3	71.5	73.9	83.6	86.6	89.7	93.1	92.8	92.3
5. Нові (або гарні, красиві, добротні) меблі	27.9	22.4	18.9	19.7	—	18.2	16.1	17.9	21.6	20.9	16.9
6. Бібліотека (понад 100 книг)	30.7	25.3	22.5	21.7	20.2	20.0	20.1	22.2	20.5	18.4	15.9
7. Стерео- і відеоапаратура	9.9	11.8	15.1	17.4	19.7	21.8	23.2	28.2	35.5	33.7	25.1
8. Магнітофон, радіоприймач, програвач	58.4	59.4	58.5	58.8	56.4	54.7	53.3	55.6	51.2	47.2	39.8
9. Спортивне, туристське знаряддя	17.9	15.4	12.8	11.9	14.4	13.1	4.3	5.1	6.7	6.2	5.1
10. Холодильник	91.6	91.6	90.8	90.5	88.7	90.9	91.6	93.2	95.8	95.7	93.7
11. Пральна машина	77.5	77.7	73.1	74.0	67.8	68.4	71.8	77.0	78.5	82.8	78.3
12. Швейна машина	57.5	57.0	53.3	50.2	46.4	39.8	40.3	40.7	36.9	35.3	31.3
13. Модний одяг	25.1	18.1	11.7	12.2	11.0	10.9	12.4	16.2	17.4	16.7	13.2
14. Комп'ютер	—	—	—	—	4.7	9.0	11.8	18.5	28.4	34.9	46.6
15. Мисливське, рибальське знаряддя	—	—	—	—	10.3	9.3	8.8	8.9	11.5	12.3	9.5
16. Моторний човен, катер	—	—	—	—	1.0	0.4	0.5	0.7	0.9	1.3	1.0
Не відповіли	1.5	0.6	1.2	0.6	1.5	0.8	0.7	0.8	0.3	0.2	0.8

12. Оцініть, будь ласка, матеріальний рівень життя Вашої сім'ї: (Обведіть кружечком оцінку на шкалі, де 0 балів — найнижчий, а 10 балів — найвищий)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
0 Найнижчий	11.3	17.6	15.7	12.2	2.4	2.0	4.0	3.4	2.7	3.6	8.6	3.1
1	8.2	12.6	14.8	12.4	3.2	3.3	6.6	4.9	4.3	5.3	10.0	5.8
2	17.6	18.2	19.3	19.8	17.8	15.0	12.3	11.7	11.3	14.1	16.2	14.4
3	27.9	25.5	26.6	26.6	22.6	20.7	30.1	30.6	26.1	27.4	22.0	30.2
4	16.3	12.6	11.4	13.8	26.5	29.2	19.6	20.0	21.7	19.9	16.7	23.0
5	13.4	10.2	9.1	11.2	21.8	22.6	18.6	19.7	22.8	19.3	19.4	15.5
6	3.3	1.8	1.8	1.8	3.7	5.3	4.6	5.3	5.1	5.7	4.6	4.3
7	1.4	0.7	0.8	1.7	0.9	0.9	1.9	2.7	3.9	2.8	1.7	2.3
8	0.2	0.4	0.3	0.2	0.1	0.3	1.1	0.8	1.3	1.3	0.6	0.7
9	0.1	0.1	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1	0.2	0.1	0.3	0.1	0.1
10 Найвищий	0.3	0.1	0.1	0.2	0.1	0.0	0.4	0.3	0.1	0.0	0.1	0.1
Не відповіли	0.0	0.2	0.2	0.0	1.0	0.5	0.8	0.4	0.6	0.3	0.0	0.5
Середній бал	3.0	2.5	2.4	2.7	3.5	3.7	3.5	3.6	3.8	3.6	3.2	3.5

13. Який розмір Вашої заробітної платні (стипендії, пенсії) за останній місяць?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
У середньому (національна валюта)	1302	637277	6500000	84	96	208	290	393	571	1021	1166	1421
Курс НБУ на час опитування	126	15100	184000	2.05	5.22	5.32	5.30	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99
У середньому (доларовий еквівалент)	10	42	35	41	18	39	54	74	113	202	147	178
Не відповіли	3.3	14.4	7.4	10.1	3.9	14.2	12.6	4.7	5.6	6.6	5.9	6.8

І4. Визначте матеріальний стан Вашої сім'ї загалом за останні 2–3 місяці:

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Часто не маємо грошей та харчів — інколи жebraуємо	3.1	1.7	1.4	0.5	0.8	1.5	1.0	1.3
2. Не вистачає продуктів харчування — інколи голодуємо	9.6	5.9	4.0	4.0	3.0	3.9	6.7	4.3
3. Вистачає лише на продукти харчування	49.3	42.0	41.3	35.5	32.6	36.4	44.3	38.7
4. Вистачає загалом на прожиття	23.5	32.4	30.2	36.2	37.9	38.1	30.8	36.7
5. Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	11.6	13.9	14.4	15.7	20.7	15.9	12.3	15.4
6. Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	2.0	2.1	2.1	3.6	3.8	3.4	2.4	2.7
7. Живемо у повному достатку	0.3	0.6	0.3	0.3	0.4	0.2	0.3	0.2
Не відповіли	0.6	1.4	6.3	4.2	0.7	0.4	0.0	0.7

І5. Вкажіть, будь ласка, сукупний дохід на одного члена Вашої сім'ї за останній місяць.
(Складіть розмір зарплатні (без відрахувань) та всі інші грошові надходження всіх членів сім'ї, отриману суму поділіть на кількість осіб у сім'ї)

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
У середньому (національна валюта)	1025	544155	5707000	74	96	163	235	384	503	867	1085	1389
Курс НБУ на час опитування	126	15100	184000	2.05	5.22	5.32	5.30	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99
У середньому (доларовий еквівалент)	8	36	31	36	18	31	44	72	100	172	137	174
Не відповіли	2.2	9.7	6.3	8.3	6.7	8.1	6.9	5.8	4.6	8.4	8.1	7.9

16. Як Ви вважаєте, який дохід у розрахунку на одну особу на місяць, забезпечує зараз прожитковий мінімум?

	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012
У середньому (національна валюта)	189	241	688	901	1423	1681	2061
Курс НБУ на час опитування	2.05	5.22	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99
У середньому (доларовий еквівалент)	92	43	130	179	282	212	258
Не відповіли	2.1	1.3	1.8	1.8	3.6	3.3	3.7

17. Скільки грошей потрібно зараз Вашій родині у розрахунку на одну особу на місяць, щоб жити, за Вашими уподобаннями, нормально?

	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012
У середньому (національна валюта)	357	486	1204	1425	2556	2942	3481
Курс НБУ на час опитування	2.05	5.22	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99
У середньому (доларовий еквівалент)	175	88	226	282	506	371	436
Не відповіли	2.3	1.3	4.8	3.4	4.3	3.9	2.2

18. Як Ви вважаєте, з яким приблизно рівнем середньомісячного доходу на одну особу сім'ю можна віднести до: злиденної?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
У середньому (національна валюта)	96	127	201	250	480	603	776
Курс НБУ на час опитування	5.32	5.30	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99
У середньому (доларовий еквівалент)	18	24	38	50	95	76	97
Не відповіли	8.8	7.2	3.0	5.1	2.7	3.4	3.1

19. Як Ви вважаєте, з яким приблизно рівнем середньомісячного доходу на одну особу сім'ю можна віднести до: бідної

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
У середньому (національна валюта)	81	103	178	235	364	430	838	1028	1328
Курс НБУ на час опитування	2.05	5.22	5.32	5.30	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99
У середньому (доларовий еквівалент)	40	20	33	44	69	85	166	130	166
Не відповіли	2.4	1.5	5.8	5.9	2.6	3.6	2.2	3.1	2.6

110. Як Ви вважаєте, з яким приблизно рівнем середньомісячного доходу на одну особу сім'ю можна віднести до: середньої

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
У середньому (національна валюта)	416	516	810	957	1957	2516	2992
Курс НБУ на час опитування	5.32	5.30	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99
У середньому (доларовий еквівалент)	78	97	153	190	388	317	374
Не відповіли	5.6	5.9	1.6	3.9	2.0	2.5	2.5

111. Як Ви вважаєте, з яким приблизно рівнем середньомісячного доходу на одну особу сім'ю можна віднести до: заможної

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
У середньому (національна валюта)	1031	1362	2480	2799	5948	6775	10347
Курс НБУ на час опитування	5.32	5.30	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99
У середньому (доларовий еквівалент)	194	256	468	554	1178	854	1295
Не відповіли	6.9	6.8	3.1	4.3	2.7	3.6	3.7

112. Як Ви вважаєте, з яким приблизно рівнем середньомісячного доходу на одну особу сім'ю можна віднести до: багатої

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
У середньому (національна валюта)	1522	3743	12702	16893	15495	19716	28380	30219	54782
Курс НБУ на час опитування	2.05	5.22	5.32	5.30	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99
У середньому (доларовий еквівалент)	743	717	2388	3169	2924	3904	5620	3811	6856
Не відповіли	5.0	3.5	8.4	7.5	6.2	4.8	4.8	5.8	4.7

113. Як би Ви загалом оцінили матеріальне становище Вашої сім'ї?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Злиденне	5.6	5.3	5.9	4.2	4.4	5.7	4.7
2. Бідне	40.4	35.7	40.4	40.7	38.7	42.8	45.7
3. Середнє	52.0	57.1	52.9	53.6	56.0	50.8	48.6
4. Заможне	1.0	1.2	0.6	0.9	0.5	0.7	0.6
5. Багате	0.1	0.1	0.0	0.1	0.0	0.0	0.1
Не відповіли	1.0	0.5	0.1	0.6	0.4	0.1	0.3
Середній бал	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5

Зведена таблиця (ІЗ, І5–І12)
ДОХОДИ І ДУМКИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЩОДО СПІВВІДНОШЕННЯ ДОХОДІВ ТА РІВНЯ ЖИТТЯ
У національній валюті: купонах (1992–1995), гривнях

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
ЗАРОБІТНА ПЛАТА	84	96	208	290	393	571	1021	1166	1421
СРЕДНЬОПОДУШНИЙ ДОХІД	74	96	163	235	384	503	867	1085	1389
ПРОЖИТКОВИЙ МІНІМУМ	189	241	—	—	688	901	1423	1681	2061
ЖИТИ НОРМАЛЬНО	357	487	—	—	1204	1425	3135	2942	3481
ЗЛИДННО	—	—	96	127	201	250	480	603	776
БІДНО	81	103	178	235	364	430	838	1028	1328
СЕРЕДНЬО	—	—	416	516	810	957	1957	2516	2992
ЗАМОЖНО	—	—	1031	1362	2480	2799	5948	6775	10347
БАГАТО	1522	3743	12702	16893	15495	19716	28380	30219	54782

Еквівалент в \$ (доларах США)

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
ЗАРОБІТНА ПЛАТА	41	18	39	54	74	113	202	147	178
СРЕДНЬОПОДУШНИЙ ДОХІД	36	18	31	44	72	100	172	137	174
ПРОЖИТКОВИЙ МІНІМУМ	92	43	—	—	130	179	282	212	258
ЖИТИ НОРМАЛЬНО	175	88	—	—	226	282	621	371	436
ЗЛИДННО	—	—	18	24	38	50	95	76	97
БІДНО	40	20	33	44	69	85	166	130	166
СЕРЕДНЬО	—	—	78	97	153	190	388	317	374
ЗАМОЖНО	—	—	194	256	465	554	1178	854	1295
БАГАТО	743	717	2388	3169	2924	3904	5620	3811	6856

М. Структура сім'ї

m1. Який склад Вашої сім'ї? (Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Живу один (одна)	12.3	12.1	13.0	11.3	11.9	10.5	12.6
2. Подружжя без дітей	15.6	16.2	15.9	16.0	15.7	15.5	15.8
3. Подружжя з дітьми, але з батьками (або одним із них)	2.2	3.2	3.2	2.8	3.8	3.4	3.1
4. Подружжя з дитиною (дітьми)	34.7	35.4	36.2	36.6	34.6	34.9	32.2
5. Подружжя з дитиною (дітьми) і батьками (або одним із них)	12.1	10.0	13.0	9.3	12.3	13.2	12.1
6. Мати (батько) з дитиною (дітьми)	9.1	11.4	11.1	10.9	9.1	12.1	13.2
7. Мати (батько) з дитиною (дітьми) і батьками (або одним із них)	5.3	4.7	5.1	6.0	5.9	5.0	5.2
8. Інше	8.1	6.7	2.3	6.6	6.4	5.2	4.4
Не відповіли	0.7	0.3	0.3	0.6	0.2	0.2	1.4

m2. Чи є у Вас діти і якого вони віку? (Відзначте всі відповіді, що підходять)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Дітей не маю	19.1	21.7	21.3	25.6	23.4	24.8	23.7
2. Маю дітей віком до 6 років	10.7	11.8	11.7	9.9	12.4	11.9	14.7
3. Маю дітей віком 6–9 років	8.9	7.8	7.7	8.8	6.5	8.0	9.1
4. Маю дітей віком 10–14 років	12.6	11.6	10.8	10.2	9.6	10.2	9.0
5. Маю дітей віком 15–18 років	10.4	9.8	8.4	9.9	8.3	8.6	6.3
6. Маю дітей віком понад 18 років	49.7	47.7	48.8	43.9	48.0	46.4	45.6
Не відповіли	0.7	0.9	0.6	1.1	0.1	0.3	1.0

m3. Скільки загалом у Вас дітей віком до 18 років?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
Одна дитина	25.7	25.6	24.4	23.1	22.7	22.4	21.3	21.5	21.7
Двоє дітей	12.7	11.5	10.5	10.2	9.2	9.7	8.8	9.3	10.3
Троє дітей	1.2	1.4	1.2	1.5	1.2	0.9	0.9	1.2	1.3
Більше трьох дітей	0.3	0.5	0.2	0.3	0.4	2.8	0.3	0.7	0.4
Не відповіли	60.2	61.0	63.7	65.1	66.6	64.3	68.7	67.3	66.3
В середньому	1.4	1.4	1.4	1.4	1.4	1.8	1.4	1.4	1.4

N. Робота і зайнятість

n1. Назвіть, будь ласка, тип Вашої зайнятості (роботи) в даний час:

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Професійний політик, керівний працівник держaparату	—	0.1	0.3	0.2	0.0	0.2	0.0	0.1	0.4	0.0	0.1	0.1
2. Керівник (заступник керівника) підприємства, установи, сілгоспідприємства	5.0	0.4	1.4	0.7	0.8	0.6	0.6	0.4	2.5	0.7	1.1	1.0
3. Службовець держaparату (посадова особа)	—	1.5	1.2	0.8	0.8	1.0	0.9	0.8	1.3	1.0	0.5	0.8
4. Спеціаліст технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою)	12.7	7.4	5.9	5.9	4.5	5.9	5.4	5.4	5.3	8.1	4.8	4.8
5. Спеціаліст у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (з вищою або середньою спеціальною освітою)	12.3	7.4	6.7	5.5	5.0	5.0	5.3	5.8	4.8	7.2	4.9	4.7
6. Працівник правоохоронних органів, військовослужбовець	1.1	1.0	1.5	1.4	0.8	0.8	0.8	0.9	0.9	1.3	1.2	0.9
7. Підприємець у великому або середньому бізнесі	—	0.5	1.0	0.7	0.9	0.6	0.7	0.8	0.9	1.1	1.1	0.7
8. Займаюсь дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом	—	2.5	2.6	3.5	3.8	3.3	4.2	3.3	3.0	4.3	3.7	3.3
9. Службовець з числа допоміжного персоналу	12.4	6.3	6.3	6.0	5.4	6.3	6.8	7.3	5.5	5.6	5.9	6.1
10. Кваліфікований робітник	17.4	19.3	18.3	15.2	13.8	14.7	15.6	15.8	14.7	14.4	13.8	14.3
11. Різнораб, підсобний робітник	8.5	4.8	5.6	6.1	6.3	5.0	4.3	5.6	5.1	4.4	7.0	6.8
12. Працівник сілгоспідприємства	4.6	5.2	3.5	2.6	2.3	2.1	2.5	2.3	2.3	1.6	1.9	1.6
13. Фермер	—	0.2	0.2	0.1	0.1	0.4	0.3	0.3	0.2	0.3	0.1	0.1
14. Учень, студент, курсант, аспірант тощо	—	3.5	2.9	2.9	3.4	4.5	3.5	4.0	4.7	4.6	4.8	3.7
15. Непрацюючий пенсіонер	—	23.1	26.7	27.5	27.0	29.0	26.9	28.9	26.3	26.4	25.4	25.9

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
16. Домогосподарка	—	6.0	4.6	5.6	5.8	4.6	4.8	5.7	5.8	5.8	6.2	6.6
17. Не маю постійного місця роботи, але підробляю у різних місцях залежно від обставин	—	3.0	2.9	4.3	4.5	5.0	6.0	5.0	5.2	5.1	6.3	6.6
18. Не працюю і не маю жодних джерел доходу	14.6	4.0	6.3	8.2	11.8	4.4	4.7	2.8	3.2	1.8	4.4	3.9
19. Зареєстрований безробітний	—	—	—	—	—	1.8	1.7	2.0	1.3	1.3	0.9	1.6
20. Інше	4.6	2.8	2.1	2.5	3.0	2.5	3.6	1.3	3.4	3.7	3.1	2.4
21. Важко сказати	—	—	—	—	—	1.7	1.2	0.5	1.2	1.4	2.1	2.6
Не відповіли	—	1.1	0.0	0.2	0.1	0.9	0.2	0.9	1.8	0.1	0.6	1.4

п2. Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті ... за Вашою кваліфікацією та з достатнім заробітком?

	2002	2005	2006	2008	2010	2012
1. Легко	2.7	4.1	4.9	6.5	1.7	2.2
2. Важко	73.7	74.3	73.2	74.1	80.3	82.9
3. Не знаю	21.3	21.2	21.9	18.9	17.3	14.1
Не відповіли	2.3	0.4	0.1	0.5	0.7	0.8

п3. Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті ... за Вашою кваліфікацією без достатнього заробітку?

	2002	2005	2006	2008	2010	2012
1. Легко	13.5	21.6	20.7	28.1	12.8	12.3
2. Важко	54.9	50.1	50.0	47.2	60.9	65.4
3. Не знаю	28.9	28.1	29.2	24.2	25.2	21.4
Не відповіли	2.7	0.3	0.1	0.6	1.1	0.9

п4. Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті ... з достатнім заробітком, але не за кваліфікацією?

	2002	2005	2006	2008	2010	2012
1. Легко	2.7	5.4	7.7	10.5	3.9	3.2
2. Важко	65	63.3	61.6	60.1	71.6	73.6
3. Не знаю	29.5	30.8	30.7	28.8	23.4	22.2
Не відповіли	2.8	0.4	0.1	0.7	1.1	1.1

п5. Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті ... будь-яку роботу?

	2002	2005	2006	2008	2010	2012
1. Легко	13.6	26.5	31.3	38.6	18.5	19.7
2. Важко	55.0	46.5	43.0	38.8	56.9	57.2
3. Не знаю	29.4	26.7	25.7	22.0	23.8	21.9
Не відповіли	1.9	0.3	0.1	0.6	0.8	1.1

п6. У державному чи приватному секторі Ви зараз працюєте?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. У державному	51.2	42.7	37.2	31.8	29.7	28.7	26.8	24.8	24.9	19.6	17.7
2. У приватному	6.1	9.6	11.7	13.8	19.1	22.6	22.8	25.4	30.8	29.8	33.2
3. І в тому, і в тому	1.8	1.8	2.0	1.5	2.4	3.2	3.5	4.7	2.8	2.2	2.4
4. Не працюю	39.3	45.9	48.8	52.9	46.8	45.2	46.8	45.2	41.4	48.1	46.5
Не відповіли	1.6	0.0	0.3	0.0	2.0	0.3	0.1	0.0	0.1	0.3	0.1

п7. Який статус зайнятості Ви маєте на роботі?

	2002	2004	2005	2006	2010	2012
1. Роботодавець (власник, який використовує найману працю інших)	1.5	1.6	1.1	1.7	1.9	1.2
2. Самозайнятий (індивідуальна трудова діяльність, представник вільної професії)	8.6	6.3	5.7	6.0	5.2	5.7
3. Найманий працівник	45.1	43.3	41.8	42.7	40.8	42.7
4. В даний час не працюю	—	43.5	45.0	43.6	48.8	43.5
5. Важко сказати	—	3.9	5.7	5.1	3.0	5.2
Не відповіли	44.9	1.5	0.8	0.9	0.3	1.6

п8. Якою мірою Ви задоволені своєю роботою в цілому?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не задоволений	7.3	10.5	11.9	12.4	8.4	9.5	4.0	4.3	5.2	3.9	4.0	4.7
2. Скоріше не задоволений	16.6	13.0	11.8	14.1	13.6	13.1	13.6	13.8	14.5	13.4	11.7	13.2
3. Важко сказати, задоволений чи ні	26.4	16.0	12.4	11.2	11.7	21.5	17.0	14.8	13.7	14.9	15.1	15.4
4. Скоріше задоволений	26.3	16.3	14.0	13.1	10.6	15.0	19.0	18.8	19.3	23.0	18.3	18.3
5. Цілком задоволений	6.1	4.5	5.1	2.1	2.9	1.8	2.9	2.9	3.3	5.8	3.6	2.9
6. Зараз я не працюю	—	—	44.7	46.9	52.9	—	42.5	44.9	43.2	38.4	46.7	44.1
Не відповіли	17.5	39.6	0.0	0.2	0.0	39.1	0.1	0.4	0.8	0.5	0.6	1.4
Середній бал	3.1	2.9	2.8	2.6	2.7	2.8	3.1	3.0	3.0	3.2	4.5	4.3

п9. Чи маєте Ви або хтось із членів Вашої сім'ї досвід тимчасової роботи за кордоном?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Так	10.1	11.8	12.1	15.7	13.7	13.5	13.7
2. Ні	88.9	88.1	87.4	83.9	86.1	85.9	86.0
Не відповіли	1.0	0.1	0.6	0.3	0.2	0.6	0.3

п10. Скільки разів Ви особисто виїжджали за кордон з метою тимчасової роботи?

	2005	2006	2008	2010	2012
1. Жодного разу	91.7	89.5	89.9	91.6	90.8
2. 1 раз	3.4	4.7	4.2	3.3	3.3
3. 2 рази	1.7	2.2	1.5	1.4	2.1
4. 3 рази	0.8	1.1	0.8	0.4	1.0
5. Більш ніж 3 рази	2.0	2.2	3.3	2.2	2.2
Не відповіли	0.3	0.3	0.3	1.1	0.6

п11. Чи плануєте Ви у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Так	6.9	5.7	6.3	6.1	6.2	6.2	5.3
2. Ні	92.7	94.3	93.6	93.6	93.7	92.9	94.0
Не відповіли	0.4	0.3	0.1	0.4	0.1	0.9	0.7

О. Освіта

о2. Чи задоволені Ви рівнем своєї освіти?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Повністю незадоволений	13.1	8.1	13.2	11.7	8.8	11.3	10.7
2. Скоріше незадоволений	27.1	32.3	29.1	28.2	26.1	26.8	25.0
3. Важко сказати, задоволений чи ні	29.6	25.3	23.6	22.6	21.1	22.1	25.2
4. Скоріше задоволений	23.1	28.3	26.8	27.1	30.2	28.4	28.4
5. Повністю задоволений	6.3	5.1	7.2	10.4	13.5	11.1	10.6
Не відповіли	0.8	0.9	0.1	0.0	0.3	0.3	0.2
Середній бал	2.8	2.9	2.86	3.0	3.1	3.0	3.0

о3. Чи вмієте Ви користуватися комп'ютером?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Не вмію і ніколи не користуюсь	79.8	74.6	70.6	64.8	56.7	54.7	45.5
2. Вмію працювати на комп'ютері, іноді користуюсь	13.3	17.8	21.0	25.2	28.3	29.5	34.2
3. Вмію і постійно використовую в роботі	4.4	6.3	6.8	9.0	13.8	15.2	19.6
4. Інше	2.1	1.2	1.6	0.9	1.0	0.7	0.4
Не відповіли	0.4	0.1	0.0	0.1	0.1	0.0	0.3

о4. Чи користуєтесь Ви Інтернетом? (Відмітьте всі відповіді, що підходять)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Не маю потреби і ніколи не користуюсь	80.7	83.0	80.7	74.4	68.2	59.8	47.1
2. Маю потребу, але не маю можливостей користуватися	13.0	9.1	9.3	10.7	8.8	9.8	8.4
3. Користуюся вдома	1.1	2.5	3.4	6.9	13.2	21.4	38.9
4. Користуюся на роботі	2.6	3.3	4.0	5.3	10.5	9.5	11.8
5. Користуюся в інтернет-кафе, комп'ютерному клубі тощо	1.5	2.9	3.7	3.8	2.8	4.7	2.3
Не відповіли	2.5	0.1	0.1	0.1	0.2	0.2	0.2

о5. Чи плануєте Ви найближчим часом придбати для себе (для Вашої сім'ї) комп'ютер?

	2005	2006	2008	2010	2012
1. Так, планую	11.1	12.7	14.5	10.5	7.6
2. Ні (вже маю)	12.7	16.2	27.8	34.2	43.2
3. Ні (немає потреби)	29.4	35.6	29.7	29.9	26.4
4. Ні (не маю можливості)	41.3	28.2	21.3	20.6	18.5
5. Важко сказати	5.3	7.1	6.2	4.5	3.8
Не відповіли	0.2	0.3	0.4	0.4	0.4

Р. Інформаційний простір

р1. Які газети Ви читали за останні 7 днів? (Відмітьте всі відповіді, що підходять)

	1994	1996	1998	2000	2002	2005	2006	2008	2010	2012
1. Голос України	7.7	4.9	3.9	3.1	5.8	6.1	4.1	5.4	3.6	2.7
2. Демократична Україна	0.4	0.4	0.4	0.1	1.2	0.8	0.2	0.6	0.5	0.3
3. Вечерние вести	—	2.1	2.2	2.9	6.1	4.1	2.8	2.2	2.3	1.8
4. День	—	—	1.7	1.7	1.4	1.3	0.8	1.5	1.2	0.8
5. Дзеркало тижня	—	1.0	1.0	1.0	1.3	1.9	1.5	3.2	1.7	1.4
6. Киевские ведомости	8.2	9.6	9.3	6.6	5.1	4.8	3.3	3.3	1.5	0.5
7. Команда	—	—	—	—	2.6	2.2	2.0	1.1	1.1	0.7
8. Бульвар	3.4	5.1	7.5	5.9	7.8	9.6	6.9	6.3	4.7	3.2
9. Киевский телеграф	—	—	—	—	0.3	0.4	0.5	0.3	0.3	0.2
10. Комуніст	1.1	0.8	0.2	2.2	4.3	1.1	5.3	2.8	2.1	1.8
11. Сьогодні	0.1	0.1	0.1	7.1	7.0	6.2	6.2	8.0	6.1	5.4
12. Сільські вісті	4.3	3.2	4.3	5.0	8.8	10.4	8.7	9.8	5.2	5.5
13. Столичные новости	—	—	—	—	0.6	0.7	0.7	0.5	0.1	0.3
14. Товариш	—	—	—	—	0.7	0.4	2.6	1.7	—	1.9
15. Газета по-українски	—	—	—	—	—	—	—	—	2.2	1.1
16. Україна і світ сьогодні	—	—	—	—	0.3	0.3	0.4	1.1	—	2.2
17. Україна молода	—	—	—	—	2.8	1.7	1.4	2.4	2.0	4.5
18. Урядовий кур'єр	4.0	4.4	3.2	2.9	3.6	4.7	2.8	4.5	3.8	0.4
19. Факты и комментарии	—	—	5.1	17.3	12.7	10.3	8.6	10.1	5.4	9.8
20. Час	—	—	—	—	0.8	1.0	0.9	0.8	0.4	1.1

	1994	1996	1998	2000	2002	2005	2006	2008	2010	2012
21. Аргументы и факты	16.4	10.3	10.5	8.7	17.4	16.9	15.9	19.0	13.2	9.8
22. Известия	—	—	—	—	1.8	1.9	1.6	1.7	0.8	1.1
23. Комсомольская правда	—	—	—	—	5.6	7.4	4.6	5.8	4.4	4.6
24. Московский комсомолец	—	—	—	—	1.6	1.8	1.4	1.3	0.7	0.4
25. Районні газети	27.6	23.6	21.4	21.3	18.0	20.5	20.9	18.4	16.6	20.1
26. Міські газети	43.2	46.8	52.2	50.1	33.4	36.1	29.2	27.8	27.2	21.7
27. Обласні газети	—	—	—	—	24.0	24.5	28.6	21.0	18.9	16.7
28. Інші українські газети	12.9	7.3	10.1	8.5	12.8	14.6	13.9	12.6	11.2	10.1
29. Інші російські газети	9.1	6.4	4.5	4.3	5.1	2.7	1.9	2.3	2.3	1.5
30. Упродовж останніх 7 днів не читали ніяких газет	25.1	29.8	20.8	19.3	15.8	14.9	18.7	22.5	30.2	38.4
Не відповіли	1.1	0.0	0.0	0.1	0.5	0.1	0.0	0.5	0.3	0.2

Q. Транспорт і зв'язок

q1. Якими послугами зв'язку Ви користувалися за останні 30 днів?

(Відзначте всі відповіді, що підходять)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Отримував газети	50.8	56.4	44.7	51.0	42.8	32.4	32.4
2. Отримував журнали	6.6	10.1	6.1	8.4	8.1	6.3	5.8
3. Пересилав чи отримував гроші	5.0	8.2	6.1	7.3	6.4	4.9	6.0
4. Пересилав чи отримував посылки і бандеролі	2.5	2.7	2.9	2.9	4.1	3.2	4.7
5. Пересилав чи отримував листи і листівки	25.1	18.8	17.5	13.3	10.5	6.0	5.4
6. Пересилав чи отримував телеграми	4.1	3.6	2.4	1.3	1.5	0.7	0.4
7. Телефонним звичайним	64.3	69.1	65.0	64.0	60.3	58.6	51.1
8. Телефонним мобільним	5.6	15.3	29.0	47.9	68.5	78.9	82.3
9. Факсом	2.4	2.8	2.8	3.9	5.7	4.6	4.2
10. Електронною поштою (E-mail)	2.2	2.9	3.2	5.4	9.8	13.4	19.8
11. Інтернетом	2.6	4.4	4.8	8.0	13.5	21.4	35.3
Не відповіли	4.8	2.5	4.7	1.9	3.5	2.9	1.9

q2. Чи плануєте Ви найближчим часом стати абонентом мобільного зв'язку?

	2005	2006	2008	2010	2012
1. Так, планую	11.6	9.1	6.9	3.9	2.8
2. Ні (вже маю)	25.5	48.1	67.2	76.7	80.2
3. Ні (немає потреби)	29.0	25.5	15.9	13.8	12.1
4. Ні (немає можливості)	33.6	16.9	9.4	4.9	4.2
Не відповіли	0.3	0.6	0.8	0.7	0.7

q3. Якими видами транспорту Ви користувалися за останні 30 днів?
(Відзначте всі відповіді, що підходять)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Літак	0.4	0.2	0.3	0.6	0.4	0.7	0.4
2. Потяг	6.2	4.6	4.9	5.6	6.3	3.8	4.4
3. Електричка	13.0	11.4	10.4	12.0	11.7	11.2	9.9
4. Автобус міський	11.8	9.7	9.8	12.3	10.5	12.8	13.8
5. Автобус приміський	24.8	23.4	22.7	25.8	23.4	22.7	26.7
6. Автобус міський	39.2	31.3	34.6	32.9	27.6	29.4	29.4
7. Трамвай	26.0	18.9	19.1	17.4	12.5	13.6	14.8
8. Тролейбус	37.2	33.4	30.3	31.4	25.4	29.1	26.2
9. Метро	10.4	9.5	9.0	10.8	10.7	10.3	9.3
10. Маршрутне таксі	36.9	49.1	51.0	57.0	51.4	52.2	47.8
11. Таксі	7.0	9.6	9.2	10.9	10.0	10.7	11.2
12. Випадкове авто	8.1	7.7	8.9	8.3	7.7	7.1	6.4
13. Інше	3.1	3.4	3.3	5.6	6.9	6.3	6.2
14. Жодними	12.5	11.8	11.1	8.8	12.4	10.3	11.8
Не відповіли	0.1	0.0	0.0	0.0	0.2	0.0	0.4

R. Соціальні зміни

r1. Як Ви оцінюєте характер змін, які відбулися у Вашому житті за останні 12 місяців? Для відповіді по кожному рядку використовуйте такі оцінки:

r1.1 ...Матеріальні умови сім'ї

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Значно погіршилися	50.2	47.1	50.7	48.3	28.1	18.8	12.3	16.9	16.0	25.8	18.5
2. Трохи погіршилися	22.6	24.5	23.4	21.0	20.7	19.9	18.9	22.2	23.8	33.1	29.6
3. Залишилися незмінними	17.6	21.3	20.3	24.5	39.0	43.3	48.9	46.9	46.3	35.4	45.1
4. Трохи поліпшилися	5.8	5.3	4.6	5.4	10.7	15.6	18.8	13.3	12.8	4.7	6.2
5. Значно поліпшилися	1.3	1.0	0.6	0.7	0.9	1.2	1.1	0.7	0.9	0.8	0.6
Не відповіли	2.5	0.8	0.5	0.2	0.6	1.2	0.0	0.1	0.2	0.2	0.1
Середній бал	1.8	1.9	1.8	1.9	2.4	2.6	2.8	2.6	2.6	2.2	2.4

r1.2 ...Медичне обслуговування

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Значно погіршилися	53.8	45.5	49.3	44.1	25.7	17.2	11.8	14.2	14.6	19.1	17.9
2. Трохи погіршилися	21.0	21.8	21.8	20.8	17.8	19.9	13.5	16.2	18.8	20.9	22.9
3. Залишилися незмінними	20.7	30.1	26.2	32.3	51.8	57.0	69.8	65.2	61.7	56.3	55.7
4. Трохи поліпшилися	1.1	1.8	1.8	2.0	3.3	4.6	4.5	4.1	4.7	2.7	2.9
5. Значно поліпшилися	0.4	0.4	0.4	0.4	0.6	0.2	0.3	0.3	0.1	0.6	0.4
Не відповіли	2.9	0.4	0.6	0.3	0.8	1.1	0.1	0.0	0.1	0.4	0.1
Середній бал	1.7	1.9	1.8	1.9	2.3	2.5	2.7	2.6	2.6	2.4	2.4

r1.3 ...Умови відпочинку під час відпустки

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Значно погіршилися	47.1	42.2	46.7	38.8	26.0	15.2	10.1	10.9	11.5	16.5	12.2
2. Трохи погіршилися	17.8	18.3	15.5	14.9	14.2	14.1	9.3	11.8	14.7	16.0	19.9
3. Залишилися незмінними	27.2	35.0	33.8	41.5	51.4	61.4	72.4	69.4	64.2	62.2	62.7
4. Трохи поліпшилися	1.5	2.2	1.5	2.3	5.1	6.4	6.1	6.1	6.5	3.6	3.7
5. Значно поліпшилися	0.9	0.8	0.5	0.8	1.0	1.0	1.1	1.1	1.6	0.7	0.6
Не відповіли	5.4	1.5	2.0	1.7	2.3	1.9	1.1	0.7	1.5	1.0	0.9
Середній бал	1.9	2.0	1.9	2.1	2.4	2.6	2.8	2.7	2.7	2.6	2.6

r1.4 ...Умови відпочинку та дозвілля після роботи

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Значно погіршилися	32.3	27.0	29.1	24.9	20.5	9.8	5.9	7.9	8.1	11.4	8.7
2. Трохи погіршилися	17.8	18.7	19.7	14.3	12.5	11.9	9.2	10.1	12.5	14.3	17.6
3. Залишилися незмінними	41.8	49.4	45.5	53.3	58.2	68.1	75.8	71.8	70.2	66.9	68.1
4. Трохи поліпшилися	2.5	2.7	2.3	4.0	5.3	7.3	7.2	8.5	6.7	5.2	4.1
5. Значно поліпшилися	0.6	1.0	0.4	1.0	1.2	1.0	1.0	1.0	1.2	0.9	0.7
Не відповіли	4.9	1.2	3.1	2.5	2.2	1.9	0.9	0.7	1.4	1.3	0.8
Середній бал	2.2	2.3	2.2	2.4	2.5	2.8	2.9	2.8	2.8	2.7	2.7

r1.5 ...Можливість отримання достовірної інформації про те, що діється у країні

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Значно погіршилися	18.2	14.3	10.2	9.9	7.9	5.4	4.3	5.5	5.6	5.7	6.6
2. Трохи погіршилися	18.0	14.8	11.2	11.9	7.8	7.7	6.4	8.1	11.3	10.1	17.7
3. Залишилися незмінними	39.1	52.6	52.7	56.9	58.0	60.8	53.1	58.5	58.9	66.7	64.6
4. Трохи поліпшилися	16.9	13.9	18.9	16.0	18.7	20.6	29.5	21.7	19.7	13.2	9.5
5. Значно поліпшилися	3.9	3.4	5.7	5.0	6.6	4.3	6.5	6.1	4.4	4.0	1.4
Не відповіли	3.9	0.9	1.4	0.4	0.9	1.2	0.2	0.2	0.3	0.4	0.2
Середній бал	2.7	2.8	3.0	2.9	3.1	3.1	3.3	3.1	3.0	3.0	2.8

r1.6 ...Умови виховання дітей

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Значно погіршилися	33.4	22.2	30.2	21.0	14.3	7.3	5.1	6.3	6.3	7.2	6.3
2. Трохи погіршилися	18.9	18.8	20.4	17.7	13.5	12.2	7.7	8.1	12.8	11.5	13.7
3. Залишилися незмінними	37.4	49.2	41.2	52.2	59.1	66.2	75.3	72.4	66.6	70.4	71.1
4. Трохи поліпшилися	3.0	5.2	4.4	5.5	8.0	9.3	9.2	10.7	10.9	7.8	6.9
5. Значно поліпшилися	1.2	1.8	0.8	1.2	2.0	1.8	1.0	1.9	1.8	1.6	1.3
Не відповіли	6.1	2.9	3.0	2.5	3.2	3.2	1.7	0.6	1.6	1.5	0.7
Середній бал	2.2	2.4	2.2	2.5	2.7	2.9	2.9	2.9	2.9	2.8	2.8

r1.7 ...Можливість вільно висловлювати власні погляди

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Значно погіршилися	7.8	7.7	7.0	8.3	6.6	5.3	3.6	3.6	3.3	4.4	6.8
2. Трохи погіршилися	9.5	7.8	8.7	9.6	7.9	7.3	5.7	6.2	9.2	8.3	17.3
3. Залишилися незмінними	47.2	61.0	57.1	62.9	63.1	67.2	61.8	63.4	63.4	72.5	69.2
4. Трохи поліпшилися	23.9	15.2	18.4	13.3	15.7	14.3	23.2	19.7	17.7	10.9	5.6
5. Значно поліпшилися	7.1	7.3	7.4	4.9	5.5	4.6	5.4	6.8	5.9	3.3	1.0
Не відповіли	4.4	1.1	1.4	0.9	1.2	1.3	0.3	0.3	0.5	0.6	0.2
Середній бал	3.1	3.1	3.1	3.0	3.1	3.1	3.2	3.2	3.1	3.0	2.8

r1.8 ...Можливість брати участь у культурному житті

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Значно погіршилися	26.6	20.0	26.2	20.4	13.7	8.7	5.3	6.7	8.7	8.8	8.1
2. Трохи погіршилися	15.8	13.8	14.4	15.9	11.6	11.2	6.1	8.7	11.6	11.9	15.3
3. Залишилися незмінними	43.9	57.3	49.8	54.6	63.0	66.9	76.6	72.6	66.9	70.3	70.4
4. Трохи поліпшилися	6.7	5.1	6.4	6.1	8.6	9.1	10.2	9.8	9.8	6.7	5.1
5. Значно поліпшилися	1.8	2.5	1.8	1.8	1.3	2.3	1.3	1.9	2.2	1.6	1.0
Не відповіли	5.3	1.3	1.4	1.2	1.8	1.8	0.5	0.3	0.8	0.7	0.2
Середній бал	2.4	2.6	2.4	2.5	2.7	2.9	3.0	2.9	2.8	2.8	2.8

r1.9 ...Екологічна ситуація (стан довкілля)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Значно погіршилися	57.0	48.6	47.0	31.3	28.0	17.9	13.0	17.6	20.3	20.3	12.3
2. Трохи погіршилися	20.9	23.9	23.8	27.8	25.6	24.3	18.7	24.2	27.2	24.8	25.3
3. Залишилися незмінними	16.3	24.2	25.0	37.1	43.0	51.6	62.9	54.2	48.5	51.4	59.6
4. Трохи поліпшилися	1.4	1.9	2.8	2.7	1.8	4.5	4.5	3.4	2.9	2.6	2.1
5. Значно поліпшилися	0.7	0.8	0.6	0.3	0.5	0.6	0.5	0.6	0.7	0.5	0.6
Не відповіли	3.7	0.7	0.8	0.8	1.0	1.1	0.4	0.1	0.3	0.3	0.2
Середній бал	1.6	1.8	1.9	2.1	2.2	2.5	2.6	2.5	2.4	2.4	2.5

r1.10 ...Захищеність від свавілля влади, посадовців

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Значно погіршилися	45.7	40.4	40.8	33.1	25.1	16.3	9.6	12.6	16.9	16.2	17.9
2. Трохи погіршилися	18.5	21.3	22.9	21.7	17.6	18.7	11.1	16.5	18.9	18.7	25.6
3. Залишилися незмінними	29.7	35.8	33.1	42.3	53.6	59.8	65.8	65.9	59.5	62.2	53.7
4. Трохи поліпшилися	1.2	1.3	1.7	1.6	1.7	3.1	11.5	4.1	3.2	1.8	2.4
5. Значно поліпшилися	0.7	0.4	0.4	0.5	0.7	0.8	1.5	0.7	0.9	0.6	0.2
Не відповіли	4.2	0.7	1.1	0.9	1.3	1.3	0.6	0.2	0.6	0.4	0.2
Середній бал	1.9	2.0	2.0	2.1	2.3	2.5	2.8	2.6	2.5	2.5	2.4

r1.11 ...Гарантії зайнятості, забезпечення роботою

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Значно погіршилися	61.8	54.2	61.9	56.6	35.8	20.7	13.1	17.4	18.0	31.1	23.7
2. Трохи погіршилися	14.6	17.4	16.9	17.2	18.2	17.3	12.2	15.3	17.9	20.9	24.2
3. Залишилися незмінними	17.0	24.2	17.0	22.4	40.8	51.4	65.5	60.1	55.4	45.0	48.9
4. Трохи поліпшилися	1.2	1.9	2.0	2.2	2.8	8.4	7.8	6.1	7.4	2.0	2.4
5. Значно поліпшилися	1.0	1.2	0.7	0.5	0.9	0.8	0.7	1.0	0.9	0.6	0.5
Не відповіли	4.4	1.1	1.5	1.1	1.4	1.3	0.7	0.1	0.5	0.4	0.3
Середній бал	1.6	1.8	1.6	1.7	2.1	2.5	2.7	2.6	2.6	2.2	2.3

г1.12 ...Особиста безпека (на вулиці, в громадських місцях)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Значно погіршилися	63.0	48.6	45.6	37.5	30.9	18.4	10.0	13.2	13.5	12.9	12.7
2. Трохи погіршилися	18.7	24.2	24.9	22.4	21.0	21.2	14.3	15.6	19.1	17.6	23.2
3. Залишилися незмінними	13.2	24.9	26.8	37.1	43.8	54.4	68.7	64.6	61.6	65.4	61.4
4. Трохи поліпшилися	0.8	1.3	1.8	1.8	2.8	4.3	5.9	5.6	4.6	2.9	2.3
5. Значно поліпшилися	0.9	0.6	0.4	0.7	0.7	0.8	0.9	0.9	1.0	0.7	0.3
Не відповіли	3.4	0.4	0.6	0.4	0.9	0.9	0.2	0.1	0.2	0.4	0.1
Середній бал	1.5	1.8	1.9	2.1	2.2	2.5	2.7	2.7	2.6	2.6	2.5

г2. Якою мірою Ви пишастесь чи не пишастесь тим, що є громадянином України?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Зовсім не пишастоя	6.6	8.9	5.2	7.1	7.5	7.2	7.9
2. Скоріше не пишастоя	11.5	15.8	9.7	12.4	11.4	11.9	14.1
3. Важко сказати	40.8	37.7	31.4	35.2	30.5	31.3	35.2
4. Скоріше пишастоя	30.8	30.0	38.3	33.2	36.6	38.3	34.9
5. Дуже пишастоя	10.1	7.7	15.3	11.9	13.9	11.1	7.7
Не відповіли	0.3	0.0	0.1	0.2	0.0	0.2	0.2
Середній бал	3.3	3.1	3.5	3.3	3.4	3.3	3.2

S. Соціально-демографічний блок**s3. Ваш сімейний стан:**

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Ніколи не був(ла) у шлюбі	13.8	13.5	14.1	14.8	13.7	14.9	15.7	14.1
2. Перебуваю у зареєстрованому шлюбі	60.0	57.2	59.6	57.8	59.1	56.1	58.4	55.2
3. Перебуваю у фактичному, незареєстрованому шлюбі	4.9	5.8	4.9	4.3	5.4	7.3	3.3	6.8
4. Розлучений(на) офіційно	7.3	7.7	6.6	7.6	7.6	8.3	6.4	8.4
5. Розійшовся(лась), хоч офіційно не розлучений(на)	1.8	1.4	1.5	1.9	0.9	1.0	0.8	1.6
6. Вдовець (вдова)	11.8	13.9	12.6	13.2	12.9	12.1	14.9	13.3
Не відповіли	0.3	0.4	0.6	0.3	0.3	0.3	0.6	0.6

s5. Ваша національність:

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Українець	68.9	72.3	73.2	74.8	76.1	77.4	76.6	79.6	80.4	82.1	84.7	77.7	84.1
2. Росіянин	24.4	22.6	22.9	22.2	21.4	19.6	19.7	17.4	17.3	16.0	12.2	18.2	13.9
3. Інша	5.5	4.7	3.9	3.0	2.4	2.8	3.7	2.9	2.3	1.8	3.1	3.8	1.8
Не відповіли	1.1	0.4	0.0	0.0	0.0	0.2	0.0	0.1	0.0	0.1	0.0	0.0	0.2

s6. Чи однієї національності Ваші батьки?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Так	73.7	80.5	80.7	80.5	80.0	82.2	80.9	82.3	82.0	86.1	83.8	84.6	85.4
2. Ні	26.3	18.9	19.3	19.4	19.7	16.6	17.8	16.3	16.7	12.9	14.9	14.5	13.7
3. Не знаю	—	—	—	—	—	1.1	1.2	1.2	1.3	0.9	1.3	0.9	0.8
Не відповіли	0.5	0.7	0.0	0.1	0.3	0.1	0.0	0.1	0.0	0.1	0.0	0.0	0.1

s7. У Вашого чоловіка (дружини) та ж національність, що й у Вас?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. Така сама	53.4	59.0	57.1	58.7	58.3	62.1	60.9	63.8	63.1	64.7	66.7	63.2	69.6
2. Інша	23.5	21.5	19.3	21.3	19.3	17.0	13.5	14.4	11.0	10.5	10.8	11.9	8.4
3. Не в шлюбі	21.1	16.2	23.7	19.3	22.4	18.5	24.6	19.7	25.0	23.9	21.9	24.8	19.2
Не відповіли	2.0	3.3	0.0	0.7	0.0	2.5	0.1	2.1	0.9	0.8	0.6	0.0	2.8

s9. До якого віросповідання Ви себе відносите?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Нерелігійний	12.7	16.7	14.8	12.6	12.8	11.7	9.8
2. Православ'я	74.9	73.5	72.2	76.3	77.6	76.7	79.8
3. Католицизм	1.7	1.2	2.7	1.2	0.8	0.8	1.1
4. Греко-католицизм	7.7	5.7	6.7	7.4	6.6	7.4	7.6
5. Протестантизм	1.1	0.8	1.1	0.9	0.8	0.9	0.7
6. Іслам	0.3	0.5	0.6	0.2	0.3	1.0	0.3
7. Юдаїзм	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
8. Інше	1.1	1.4	1.8	1.3	0.8	1.0	0.6
Не відповіли	0.3	0.1	0.1	0.0	0.2	0.6	0.1

s10. Де Ви народилися?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012
1. В Україні	85.6	86.1	88.9	86.9	88.8	88.9	85.9	89.3
2. У Росії	9.7	10.3	8.5	8.7	8.2	6.9	9.4	7.4
3. В іншій республіці колишнього СРСР	3.7	2.9	2.2	3.6	2.0	3.4	3.7	2.7
4. В іншій країні	0.8	0.7	0.4	0.7	1.0	0.8	0.8	0.6
Не відповіли	0.2	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.2	0.1

s11. В якому населеному пункті переважно минуло Ваше дитинство?

	1992	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. У Києві	3.5	3.4	2.4	3.2	3.3	3.3	3.1	3.9
2. У місті з населенням понад 250 тис. осіб в Україні	19.6	19.1	20.6	21.7	20.4	21.7	21.5	21.6
3. У невеликому місті в Україні	29.9	25.4	25.1	23.3	21.7	24.0	24.1	22.4
4. У селі в Україні	36.9	44.9	42.2	43.5	44.7	43.1	42.8	44.6
5. За межами України, в місті	5.6	2.7	4.2	3.3	3.7	2.9	4.1	3.2
6. За межами України, в селі	2.9	2.8	3.8	4.1	4.2	2.9	2.9	2.5
7. Через часті переїзди в мене не лишилося вражень про місто/село мого дитинства	0.9	0.9	0.8	0.8	1.3	1.0	0.8	0.8
8. Інше	—	0.7	0.9	0.0	0.6	0.9	0.5	0.6
Не відповіли	0.8	0.1	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1	0.5

Зміст

В.Ворона

Роль академічної соціології в модернізації українського суспільства (*Передмова*) 3

Розділ перший **Соціополітичні зрушення** **в соціологічному вимірі**

О.Стегній

Георолітичні пріоритети України:
моніторинг громадської думки. 11

М.Шульга

Деякі питання українського мультикультуралізму 19

А.Ручка

Політико-ідеологічна самоідентифікація
населення сучасної України 29

О.Вишняк

Вимірювання рейтингів у електоральних дослідженнях:
технології та формули 41

І.Бекешкіна

Українські партії на парламентських виборах
і структурованість українського суспільства 59

Є.Головаха, Т.Любива

Довіра до державно-політичних інститутів
і реформи в Україні 72

С.Дембіцький

Роль очікувань, спростування та політичної позиції
у формуванні задоволеності населення
президентською владою 81

В.Степаненко	
Демографічна трансформація і демократія	89
О.Вишняк	
Ставлення громадян до унітарно- федеративного устрою України	97
К.Іващенко	
Міграційна мобільність населення як фактор суспільно-політичних змін	106
І.Мартинюк	
Прагнення порядку як наслідок триваючої аномії	116
Г.Чепурко, Ю.Привалов	
Зміни масової свідомості українців у політико-правовій сфері	128
В.Бурлачук	
Країна без героя	134
І.Буров	
Покірні чи непокорені?	140

Розділ другий

Тенденції соціоекономічних перетворень: сучасність і перспективи

К.Грищенко	
Економічним цілям – статус національної ідеї	148
В.Резнік	
Соціальний потенціал інноваційного розвитку економіки України	155
Т.Петрушина	
Інституційні бар'єри інноваційного розвитку економіки України	165
А.Арсенко, Н.Толстих	
До питання щодо подолання соціальних бар'єрів на шляху інноваційного розвитку економіки України	175

А.Малюк	
Ставлення населення України до імітаційно-периферійної моделі суспільного розвитку в контексті глобальних трансформацій	187
Ю.Саєнко	
Чорнобиль – Фукусіма: комфортно-споживацький колапс	199
С.Макеєв, Л.Малиш	
Уявлення громадян України про соціальну нерівність: глобальна перспектива	204
О.Беленок	
Рівень життя в оцінках населення України (поселенські виміри)	210
В.Матусевич	
Поселенська структура як чинник соціальної диференціації	220
О.Бурова	
Поселенська диференціація життєдіяльності населення України	228
О.Гончарук	
Ресурсний та соціальний потенціал сільських громад в Україні	236
В.Тарасенко	
Деякі актуальні проблеми політики соціального захисту на селі.....	243
М.Сакада	
Захист життєвих потреб сільських респондентів в умовах агрореформування в Україні	251
Н.Лавріненко	
Професійні асоціації підприємців малого і середнього бізнесу як інструмент захисту класових інтересів	260
І.Прибиткова	
Вимушена незайнятість українців в умовах глобальної рецесії.....	272

Розділ третій
Соціальні уявлення населення
щодо українських реалій

Н.Соболева

Соціально-психологічні передумови
накопичення соціального капіталу в Україні 283

Н.Ходорівська

Соціальний капітал та зміни
життєвої ситуації українців 293

О.Злобіна

Тенденції змін поведінкових стратегій
різних соціально-демографічних груп 299

Л.Бевзенко

Уявлення про дієві ресурси досягнення соціального успіху
як фактор вибору стратегії соціальної поведінки 307

А.Домаранська

Стратифікація населення за соціальним самопочуттям ... 318

Т.Загороднюк

Соціальне самопочуття населення України
у період впровадження реформ 2010–2012 рр. 325

І.Мариніч

Українське суспільство як віддзеркалення
української ментальності 335

Є.Суїменко

Роль суб'єктивних та об'єктивних факторів
у життєвій активності громадян України 344

Л.Амджадін

Соціальні норми контролю громадської безпеки
і злочинності: вітчизняні реалії в оцінках українців 352

А.Зоткін

Система протизаконних транзакцій в Україні
та поведінкові стратегії громадян 360

Розділ четвертий

Вектори трансформації соціокультурного простору: соціологічний аналіз

О.Іваненко

Деякі характеристики комунікативного
суб'єкта нового соціального конфлікту 370

В.Казаков

До проблеми суб'єкта нового соціального конфлікту 377

Н.Костенко

Динаміка медіаспоживання в Україні
та європейських країнах 384

В.Пилипенко, Ю.Саєлкін

Освітній простір України у дзеркалі соціології 395

В.Смакота

Система освіти у формуванні соціально-економічного
потенціалу сучасного суспільства 402

О.Резнік

Практики вдосконалення професійних знань
і навичок як потенціал модернізації країни 410

О.Симончук

Соціально-структурні характеристики великого міста 420

С.Оксамитна, С.Стукало

Престиж професій та занять
у соціальному просторі міста 429

О.Іващенко

Місто “майстрів”, або зайнятість городян:
де наш освітньо-кваліфікаційний резерв? 436

Р.Шульга

Тенденції художнього споживання в сучасній Україні 446

Л.Скокова

Відмінності культурного споживання
у різних типах поселень 455

<i>Н.Бойко</i>	
Структураційні ознаки перебування в мережі Інтернет	466
<i>М.Паращевін</i>	
Вплив релігійності на стан довіри/ недовіри в суспільстві	474
<i>О.Шульга</i>	
Сприйняття Другої світової війни як індикатор зміни символічних універсумів в Україні	486
<i>І.Венгерчук</i>	
Здоров'я і чинники, що на нього впливають, за оцінками громадян	496
<i>М.Шульга</i>	
Нескінченний каскад біфуркацій (<i>Післямова</i>)	503
Додаток	
Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2012 років	527

Contents

V.Vorona The role of academic sociology in the modernization of Ukrainian society (<i>Introduction</i>)	3
--	---

Part One **The sociological dimension of the sociopolitical shifts**

O.Stegniy The geopolitical priorities of Ukraine: Monitoring of public opinion	11
M.Shulga Some aspects of Ukrainian multiculturalism	19
A.Ruchka Political and ideological self-identification of the population in present-day Ukraine	29
O.Vyshniak Formulas and techniques for the measurement of ratings in electoral studies	41
I.Bekeshkina How are political parties of Ukraine represented in the parliamentary elections and how is Ukrainian society structured?	59
Ye.Golovakha, T.Liubyva Trust in state and political institutions and reforms in Ukraine	72
S.Dembitsky The role of expectations, denials and political position in forming satisfaction with the presidential authority among Ukrainian population	81

<i>V.Stepanenko</i>	
Demographic transformation and democracy.....	89
<i>O.Vyshniak</i>	
What do the citizens of Ukraine think about unitary and federal system in Ukraine?	97
<i>K.Ivaschenko</i>	
Migratory mobility of population as a factor for sociopolitical changes	106
<i>I.Martyniuk</i>	
Striving for order as a consequence of continuing anomie.....	116
<i>G.Chepurko, Yu.Pryvalov</i>	
Changes in mass consciousness of Ukrainians in political and legal sphere	128
<i>V.Burlachuk</i>	
A country without a hero	134
<i>I.Burov</i>	
Submissive or unsubdued?	140

Part Two

Tendencies in socioeconomic transformations: Current state and prospects

<i>K.Hryshenko</i>	
Economical goals should assume a status of the national idea	148
<i>V.Reznik</i>	
Social potential for innovation development of Ukrainian economy	155
<i>T.Petrushina</i>	
Institutional obstacles for innovation development of Ukrainian economy	165
<i>A.Arseenko, N.Tolstykh</i>	
How to overcome social obstacles in the way of an innovation development of Ukrainian economy	175

A.Maliuk	
Attitude of the Ukrainian population towards imitational-peripheral model of social development in the context of global transformations	187
Yu.Saienko	
Chernobyl – Fucushima: The collapse of comfort and consumption	199
S.Makeev, L.Malysh	
What do the citizens of Ukraine think about social inequality in global perspective?	204
O.Belenok	
How does the population of Ukraine estimate the standard of living in the different types of settlement? ...	210
V.Matusevych	
Settlement structure as a factor for social differentiation	220
O.Burova	
The differentiation in activity of the Ukrainian population depending on settlement type	228
O.Honcharuk	
Resources and social potential of village communities in Ukraine	236
V.Tarasenko	
Some urgent problems of the social protection policy in a village	243
M.Sakada	
How to protect basic needs of rural respondents during the reforms in agricultural sector in Ukraine?	251
N.Lavrinenko	
Professional associations created by the owners of small and medium enterprises as an instrument for defense of class interests	260
I.Prybytkova	
Forced unemployment of Ukrainians under the conditions of global recession	272

Part Three
Social ideas of the ukrainian population
about ukrainian realities

N.Soboleva	
Social and psychological preconditions for accumulation of social capital in Ukraine	283
N.Khodorivska	
Social capital and changes in Ukrainians' life situation	293
O.Zlobina	
Tendencies and changes in behavioral strategies of different social and demographic groups	299
L.Bevzenko	
The idea of actual resources necessary to achieve social success as a factor influencing the strategy of social behavior	307
A.Domaranska	
Population stratification by social well-being	318
T.Zagorodniuk	
Social well-being of the population of Ukraine during the implementation of reforms in the years 2010–2012	325
I.Marynich	
Ukrainian society as a mirror of Ukrainian mentality	335
Ye.Suimenko	
The role of objective and subjective factors in the activities of Ukrainian citizens	344
L.Amjadeen	
Social norms for control of social security and crime: How do the Ukrainians estimate Ukrainian realities?	352
A.Zotkin	
The system of illegal transactions in Ukraine and behavioral strategies of citizens	360

Part Four
Transformation vectors in sociocultural space:
Sociological analysis

O.Ivanenko	
Some characteristics of the subject of communication in a new social conflict	370
V.Kazakov	
On the problem of a new social conflict	377
N.Kostenko	
The dynamics of media consumption in Ukraine and European countries	384
V.Pylypenko, Yu.Sapelkin	
Educational space of Ukraine in the mirror of sociology	395
V.Smakota	
Educational system for the formation of socioeconomic potential in modern society	402
O.Reznik	
Practices for development of professional knowledge and skills as a potential for modernization of a country	410
E.Simonchuk	
Social and structural characteristics of a big city	420
S.Oksamytna, S.Stukalo	
Occupational prestige in social space of a city	429
O.Ivaschenko	
The city of “masters”, or the employment of city dwellers: Where are concentrated our education and qualification reserves?	436
R.Shulga	
Tendencies in consumption of the arts in present-day Ukraine	446
L.Skokova	
Cultural consumption in the different types of settlement	455

<i>N.Boyko</i>	
Structurational attributes of being in Internet environment ..	466
<i>M.Paraschevin</i>	
How does the religiousness influence trust or distrust in society?	474
<i>O.Shulga</i>	
Perception of the Second World War as an indicator of change in symbolic universes in Ukraine	486
<i>I.Vengerchuk</i>	
How do the Ukrainian citizens estimate their health and influencing factors?	496
<i>M.Shulga</i>	
An endless cascade of bifurcations (Concluding remarks).....	503
Results of the national monitoring surveys of 1992-2012	527

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО 1992-2012
СТАН ТА ДИНАМІКА ЗМІН
СОЦІОЛОГІЧНИЙ МОНІТОРИНГ**

(українською мовою)

За редакцією

доктора економічних наук **В.Ворони**,
доктора соціологічних наук **М.Шульги**

Відповідальний редактор *Н.Соболева*,
І.Мартинюк
Відповідальна за випуск *Т.Загороднюк*
Редактор *О.Кузьміна*
Комп'ютерна верстка *І.Данилюк*,
О.Соколова

Підписано до друку 9.10.2012 р. Формат 60x84/16. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 41. Замов. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макету, виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України. 01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ "РПФ "Азбука".
04080, Київ-80, вул. Фрунзе, 19/21